

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**1924-1934 YILLARI ARASINDA CUMHURİYET GAZETESİ ÖRNEĞİ
ÜZERİNDEN TÜRKİYE'DEKİ DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ**

Doktora Tezi

ŞEYMA TURAN

İSTANBUL, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**1924-1934 YILLARI ARASINDA CUMHURİYET GAZETESİ ÖRNEĞİ
ÜZERİNDEN TÜRKİYE'DEKİ DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ**

Doktora Tezi

ŞEYMA TURAN

Danışman: PROF. DR. ALİ KÖSE

İSTANBUL, 2022

GENEL BİLGİLER

İsim-Soyadı : Şeyma TURAN
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali KÖSE
Tez Türü ve Tarihi : Doktora – 2022
Anahtar Kelimeler : Din Algısı, Psikotarih, Söylem Analizi, Cumhuriyet Gazetesi, Hilafet, Din Dilinin Türkçeleştirilmesi, Teceddüd, İrtica.

1924-1934 YILLARI ARASINDA CUMHURİYET GAZETESİ ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN TÜRKİYE’DEKİ DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ

ÖZET

Din algısı ve değişimi, sosyal bilimler alanında hem müstakil hem de ilişkilendirilerek ele alınan, kökleri geçmişe dayalı ama etkisi hâlâ devam eden bir alandır. Yine, dinamik yapısı itibarıyla ancak geçmişe atıfla tam bir bütünlük arz edebilen, öncesi bilinmeden şimdiki hali eksik kalacak bir çalışma sahasıdır. Gazete gibi süreli yayınlar, bizim geçmişte dinin birey ve toplum üzerindeki rolünü, dinî söylemler ve bu söylemlerdeki değişimi tespit için elimizdeki en önemli birincil kaynaklardır. Cumhuriyet gazetesinin özellikle bu dönemi ise; yönetim erkini elinde bulunduranların fikrî yapısını yansıtmaması, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin din referanslı en önemli sosyal ve siyasî olaylarını *-hilafetin ilgası, tevhid-i tedrisât, şer’iyye ve evkâf vekâletinin lağvı, şapka kanunu, harf inkılabı, Türkçe ibadet meselesi ve dinî söylemli isyanlar gibi-* kapsamaması, yazılar vasıtasıyla dönemin seçkinlerinin, haberler/röportajlar ile de halkın din algısını yansıtabilen birincil el kaynak olması ve hem dönemin basın dünyasının nabzını tutması hem de yeni rejimin sözcüsü olması hasebiyle toplu bir bakış açısı sunabilmesi dolayısıyla bu çalışmada esas alınmıştır. Din algısı ve değişimi bu çalışmada, bir gazete bağlamında hem toplumsal hem de bireysel düzlemde incelenmiştir. Gazetenin ideolojik söyleminin yanı sıra içeriğinin katkısı da bu bireysel algı ve değişimini anlamayı kolaylaştırmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Şeyma TURAN
Department : Philosophy and Religious Sciences (Theology)
Supervisor : Prof. Dr. Ali KÖSE
Type of Thesis and Date : Doctoral – 2022
Key Words : Perception of Religion, Psychohistory, Discourse Analysis, Cumhuriyet Newspaper, Turkification of the Language of Religion, Renewal, Reactionarism.

THE PERCEPTION OF RELIGION AND ITS CHANGE IN TURKEY BETWEEN 1924-1934 THROUGH THE EXAMPLE OF CUMHURİYET NEWSPAPER

ABSTRACT

The perception of religion and its change is a field that has root in the past but still continues to be effective, both independently and in association in the field of social sciences. Due to its dynamic structure, it is a field of study that can only provide a complete integrity with reference to the past and its current state will be incomplete without knowing the past. Periodicals such as newspapers are the most important primary sources we have in order to determine the role of religion on individuals and society, religious discourses and the change in these discourses in the past. The reason why this study is focused on this period of Cumhuriyet Newspaper is that it reflects the intellectual structure of those who hold the administrative power; keeps the pulse of the press of the period and offers a collective perspective as a spokesperson of the new regime; reflects the religious perception of the elite of the period through articles and the people through news/interviews and covers the most important social and political events with religious references in the history of the Republic of Turkey like *abolition of the caliphate, the uniformity of education, abolition of şer'îye and waqfs, the issue of Turkish worship, rebellions with religious discourse*. In this study, the perception and change of religion is examined in the context of a newspaper both at the social and individual level. In addition to the ideological discourse of the newspaper, the contribution of its content made it easier to understand this individual perception and its change.

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Batılılaşma süreci incelemelerinde Osmanlı Devleti'nin idarî ve sosyal zihnî yapısı dolayısıyla “din” olgusu ve toplumun “din algısı”nı yadsıyarak ilerlemek mümkün değildir. Cumhuriyet yönetimi de süratle devam ettiği yenileşme hareketlerine kendisine miras kalan din merkezli konu ve kavramlar çerçevesinde devam etmiştir. Osmanlı'da “devleti” kurtarmanın yolu iç içe geçmiş yapısından dolayı “din”i kurtarmaktan geçtiği için Tanzimat'tan itibaren benimsenen tüm kurtarıcı fikrî akımlarda din merkezî bir konuma sahip olmuştur. Selefleri gibi dinin toplumsal rolünün farkında olan Cumhuriyet kadrosu da tüm yenilik ve düzenleme teşebbüslerini bu çerçevede şekillendirmişlerdir. Günümüzde hâlâ devam etmekte olan, aşılamayan din ile irtibatlı bireysel ve toplumsal çoğu meselede bu Batılılaşma sürecinde ortaya çıkmıştır. Olaylar, olgular ve kavramların ortaya çıkışı serüveni, bağlantıları ve değişimleri bilinmediği sürece Türkiye'de din algısının güncel durumu hakkında elde edilen veriler eksik kalacaktır.

Cumhuriyet gazetesi; yeni rejimin yarı resmî yayın organı olması, dönemin İstanbul, Anadolu basınının nabzını tutması ve en önemlisi yazılar, tefrikalar vasıtasıyla dönemin münevverlerinin, haberler ve röportajlar vasıtasıyla da halkın din algısını yansıtan birinci el kaynak olması nedeniyle dönemin din algısı ve değişimini izlemeyi mümkün kılmaktadır. Müslüman kimlik ve Batılılaşma'nın kaçınılmaz gereklilikleri arasında ortaya çıkan ikili zihnî sürecin hem yönetici kadro hem de halka bakan yönleri din algısı gibi çok boyutlu bir olguyu interdisipliner bir metotla çözümlemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu tez çalışmasında da; gazetede yayınlanan tefrikalar, röportajlar, görseller, gazetenin dili, kullanılan kavramlar ya da incelenen süreçte dönemin önde gelen şahsiyetlerinin din hakkındaki farklı görüşlerini tahlilde bu nitel metotlardan yararlanılmış, elde edilen veriler dönemin din algısı ile ilgili tespitlerde kullanılmıştır. Toplumun her seviyesinden bireyin kendini ve ötekini din üzerinden tanımladığı bir dönemde bu tanımlamanın bazen dini kısmen tasfiye edici ya da tam tersi korumacı bir mahiyette devam ettiği gözlenmiştir. Yeni bir kimlik yaratma sürecindeki değişimlerden nasibini alan ve toplumsal faydası gözden kolay kolay çıkarılamayacağı anlaşılan din algısı değişse de varlığını devam ettirdiği/ettireceği sonucuna varılmıştır. Bu tez çalışmasının gerek Din Psikolojisi alanına gerekse din algısı çalışmalarına hem kullanılan

metot hem de kaynağı ile Cumhuriyet döneminin müteakip yılları üzerine yapılacak çalışmalara yol gösterici olması ve bazı konu/kavramlara dair gazeteden tasnif edilmiş künyeler açısından da araştırmacılara kolaylık sağlaması temenni edilmektedir.

Bu çalışmaya olan güveni, yıllarca süren desteği ve emekleri dolayısıyla tez kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ali KÖSE'ye ve çalışmalarından ilham aldığım, bana olan inancı ve fikrî yardımlarından dolayı saygıdeğer hocam Prof. Dr. İsmail KARA'ya, yine bana olan inancı, teknik ve motivasyonel desteklerinden dolayı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali Ulvi MEHMEDOĞLU, Prof. Dr. Ali AYTEN ve Prof. Dr. Süleyman DERİN'e, tezin teknik yönüne farklı bir boyut kazandırmada yardımlarından dolayı sayın hocam Prof. Dr. Mark C. BODENSTEIN'a, tez yazım sürecinde bana kütüphanelerinin kapılarını açık tutan ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi saygıdeğer idarecileri ve öğretmen arkadaşlarıma, tezin ilk yıllarındaki desteklerinden ötürü İSAM'a, tez süresince desteklerini hissettiğim arkadaşım Hülya YILDIZ'a en derin duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

Bu uzun ve zorlu süreçte kaybettiğim kıymetli babaannem Gülizar TURAN, anneannem Emine KELEŞ'e ve yeni tanıştığım canım yeğenlerim Kerem ve Sinem SAMANCI kardeşlere, aileme sabır ve desteklerinden dolayı sonsuz minnetlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı.....	1
II. Kaynaklar, Din Algısı Çalışmaları, Yöntem ve Sınırlılıklar.....	6
III. Din Algısı; Tanımı, Birey ve Toplum Açısından Din Algısının Değişimi.....	14
IV. Cumhuriyet Gazetesinin Kuruluşu, Misyonu, Teknik Yapısı ve Yayın Politikası.....	18
V. Cumhuriyet Gazetesi'nin 1924-1934 Yılları Yayınları Çerçevesinde Dönemin Siyasi ve Toplumsal Yapısı.....	22

I.BÖLÜM

CUMHURİYET GAZETESİNDEKİ YAYINLAR ÜZERİNDEN 1924-1934 YILLARI ARASINDA DİN ALGISININ DEĞİŞİMİ

1.1 GAZETENİN DİNÎ VE AHLÂKÎ MESELELERE BAKIŞI	28
1.1.1. Din Dili'nin Türkçeleştirilmesi.....	28
1.1.2. Gazetenin Ahlâk İle İlgili Meselelere Bakışı.....	44
1.2. KAVRAMLAR ÜZERİNDEN DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ	48
1.2.1.Din ve İslam Kavramı.....	49
1.2.1.1.Din Üzerinden Kendini ve Ötekini Tanımlama	50
1.2.1.2.Cumhuriyet'in Temellerinde Din Olgusu	53
1.2.1.3.Millî Din Düşüncesi.....	58
1.2.1.4. Diğer Din ve Mezhep Mensuplarına Bakış.....	61
1.2.1.5. Dünyadaki Müslümanlara Bakış.....	64
1.2.1.6. Dinin Islahı Meselesi	66
1.2.2. İrtica Kavramı.....	68
1.2.2.1. Silifke Hadisesi / Hoca Askeri Olayı	73

1.2.2.2. Şeyh Said İsyanı/Genç Hadisesi	78
1.2.2.3. Menemen Hadisesi/ Kubilay Olayı.....	84
1.2.2.4. İrtica ile Bağlantılı Kavramlar	89
1.2.3. Hilafet Kavramı	90
1.2.4. Laiklik Kavramı.....	99
1.2.5. Cihad Kavramı.....	107
1.2.6. Teceddüd Kavramı.....	109
1.3. KÖŞE YAZILARI VE TEFRİKALAR	114
1.3.1. Adliye Vekili Seyyid Bey'in “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi” Adlı TBMM’deki Nutkunun Tefrikası.....	114
1.3.2. Mehmed Ubeydullah Efendi’nin “Cumhuriyet ve Din” Tefrikası	121
1.4. DİNÎ YAYINLAR VE REKLAMLAR ÜZERİNDEN DİN ALGISI	126
1.4.1. Kur’an-ı Kerim, Tefsir Tercümeleri, Diğer Dinî Yayınlar ve Kitab-ı Mukaddes Reklamları	126
1.4.2. Dinî Bayramlar, Gün ve Geceler ile İlgili Yayınlar	141
1.5. DİNÎ EĞİTİM MESELESİ	152
1.5.1. Din Eğitimi	152
1.5.2. Dinî Okul ve Kurumlar.....	159
1.6. GÖRSELLER ÜZERİNDEN DİN ALGISI	163
1.6.1. Karikatürler.....	163
1.6.2. Resimler.....	172
1.6.3. Fotoğraflar	177
1.6.4. Mahyalar	185

II. BÖLÜM

DİN ALGISININ BİREYSEL VE TOPLUMSAL YAŞAMDAKİ YANSIMALARI

2.1. İNKILAPLARIN DİN ALGISI ÜZERİNE ETKİLERİ	192
2.1.1. İnkılaplar ve Etkileri	192
2.1.2. Kılık-Kıyafet Meselesi.....	203
2.1.3. Kadın Meselesi	215
2.2. İHTİDA, TANASSUR VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	224
2.2.1. İhtida Olayları.....	224

2.2.2 Tanassur Hadiseleri ve Misyonerlik Faaliyetleri	229
2.3. HABERLER VE RÖPORTAJLAR ÜZERİNDEN BİREYLERİN DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ	242
2.3.1. Bireylerin Din Algısı	242
2.3.2. Sosyal Yapı ve Adli Olaylardaki Dinî Olgular	252
SONUÇ	261
EKLER	265
EK 1. Yunus Nadi “İslam Dininin Ne Kusuru Vardır Ki?”	265
EK 2. Yunus Nadi “Hayatta Tekâmül: Dinde Milliyet”	268
EK 3. Hasan Basri “Serpuş İle İman Arasında Münasebet Aranamaz”	271
EK 4. Mehmet Ali Ayni “Nakşibendî Tarikati Nedir?”	274
EK 5. Yunus Nadi “Fesat ve Hakikat Karşı Karşıya”	278
EK 6. Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı”	283
EK 7. Yunus Nadi “Din ve Dünya”	287
EK 8. Akil Şinasi “Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları”	291
EK 9. Aka Gündüz “Bizde İrtica Şuurludur”	293
EK 10. Yunus Nadi “İlahiyat Fakültesi”	297
EK 11. Yusuf Ziya “Ramazan”	299
EK 12. Selim Sırrı “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”	300
EK 13. Şaziye Berin “Misyoner Kız Mektepleri”	304
EK 14. Adliye Vekili Seyyid Bey “Hilafet’in Mahiyet-i Şer’iyyesi Tefrikaları”	306
GÖRSEL EKLER	328
KAYNAKÇA	339

KISALTMALAR

a.g.h. Adı Geçen Haber

a.g.g. Adı Geçen Görsel

a.g.k. Adı Geçen Karikatür

a.g.m. Adı Geçen Makale

a.g.r. Adı Geçen Röportaj

a.g.y. Adı Geçen Yazı

Bkz. Bakınız

C. Cilt

Çev. Çeviren

Der. Derleyen

Ed. Editör/ler

ESA Eleştirel Söylem Analizi

Haz. Hazırlayan

MÜİFD Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö.s. Özel Sayı

s. Sayfa

S. Sayı

Sdl. Sadeleştiren

vd. Ve diğerleri

TDVİA Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

y.n. Yazarın Notu

GİRİŞ

“Bir toplumun, bir milletin ve ülkenin bin yıldan fazla zamandır temel bir gerçeği olan İslâm neden bir problem haline gelmiştir? Bu sorunun cevabının anahtarı bizce, Türkiye’nin Batılılaşma sürecinin analizinde gizlidir.”¹

I. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı

Psikolojide bireyin din algısının; geçmiş kabuller, yaşantılar, değerler, kavramlar, olaylar üzerine bina edilen, şekillenen bir olgu olduğu kabul edilmektedir.² Geçmiş; bugünü şekillendiren bir yapıya sahip olduğu gibi ondan uzaklaştıkça daha makul bir değerlendirmeyi mümkün kılmakta ve bireylerin geçmişte din algısı alanına giren meseleler hakkında ne hissettikleri, neler düşündüklerinin tarihsel izlerini sürmek³, bugünün din alanına giren birçok meselenin karanlıkta kalan yanlarını aydınlatabilmektedir. Toplumun ve bireylerin din algısının temellerini geçmişte aramak, genel-geçer kabullerin yani devletlerin, savaşların değil; bireylerin kimlik, din, aidiyet gibi değerlerini araştırmak anlamına gelmektedir.⁴ Bireyler yaptıklarını, bildiklerini, düşündüklerini ve inandıklarını birdenbire öğrenmemişlerdir. Bütün bunlar, daha önceki toplumsal üretimlerin sonuçlarıdır. Yani *günümüz geçmişin gerekli bir sonucudur ve hâlâ ilişki halindedir.*⁵ Geçmiş ile günümüz arasında kurulacak ilişki kendimizi tanımamızı sağlayacaktır. Sadece günümüz insanının davranışlarını ölçmek, gözlemek ve bu verilerle bireysel, toplumsal ilişkileri açıklamaya

¹ Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 8.

² Charles B. Strozier, **Psychohistory**, Journal Behavioral & Social Sciences Librarian, 1986, s.3.

³ Paul Elovitz, “The making of psychohistory”, UK: Routledge: 2018, s.7.

⁴ Hadiye Yılmaz Odabaşı, “Psikotarihin Tarihi: Yaklaşımlar ve Tartışmalar”, **Universal Journal of History and Culture**, Vol. 2, No. 2, 2020, s. 132.

⁵ Doğan Ergun, **Sosyoloji ve Tarih: Sosyolojide Yöntem Sorunu**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, s. 21-22.

kalkmak gerçeklerden uzak, soyutlanmış sonuçlara ulaşmaya neden olur.⁶ Bu genel bakıştan hareketle bu tez çalışmasının temel dayanaklarından biri; Cemal Kafadar'ın "Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken" adlı eserindeki⁷ tarihin şimdi yok olanlarla değil, bir zamanlar var olan ve bizim yok olduğumuz dönemle ilgili olduğu kabulü olmuş, eser bu çalışmada din algısı ve değişiminin Türkiye'deki gelişim süreci açısından da takip edilen yollarından birisini teşkil etmiştir.⁸

Bu tez çalışması öncelikli olarak insanın dine karşı lehte ya da aleyhte takındığı durumları, dinin insanın hayatına intikal eden, yansıyan görünümelerini ele alması⁹ bakımından da Din Psikolojisi ve din algısı alanına da katkı sunmayı hedeflemektedir. Hem gazetenin kendi bakış açısı hem de halktaki tezahürleriyle iki taraflı veri elde etmeyi ve yorumlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada ayrıca Din Psikolojisinin sorduğu: "*Dini yaşama sürecinde hangi faktörler etkilidir?, Din hangi oranda insanların hayatlarına yansır?*"¹⁰ sorularına cevap aranmıştır. Gazete gibi farklı bir kaynak analizi ile sosyal bilimlerin araştırma metotlarından yararlanarak dinî yaşantı hakkında bilgi vermeyi amaçlayan Din Psikolojisi literatürüne¹¹ yeni bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir.

Batılılaşma sürecinde Türkiye'de din hakkındaki tartışmaların yıllardır sadece ideolojik boyutta devam etmesi ve dolayısıyla bilimsel düzeye taşınamaması çözümlenememesindeki en büyük sebeplerden birisi olarak görülmektedir. İmparatorluktan millî bir devlete geçiş gibi ciddi travmatik bir süreçte bu meselenin üniversitelerde bilimsel bir şekilde analiz edilmemesi, bir problem halinde hâlâ varlığını sürdürmesine neden olmuştur.¹² Nitekim bu tez çalışmasının bir diğer çıkış noktası ve aynı zamanda amaçlarından birisi de, Cumhuriyet gazetesi üzerinden din algısı analiziyle bu süreç hakkında bilimsel düzeyde bir katkı sağlamaktır.

⁶ Ergun, a.g.e. s. 24.

⁷ Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

⁸ Kafadar, a.g.e. s. 14.

⁹ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 11.

¹⁰ Ali Köse ve Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 18-19.

¹¹ Peker, a.g.e. s. 12.

¹² "1949'da kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi başta olmak üzere, 1983 sonrasının ilahiyat fakülteleri, üniversitelerin felsefe, tarih, sosyoloji ve antropoloji bölümleri, Türkler ve İslam konusunu yıllarca bilimsel araştırma programlarının dışında tuttular. Büyük çoğunluğuyla Müslüman kimliğini hâlâ taşımakta ve taşıyacak olan Türkiye'de, bu ilgisizliğin yol açtığı bilgisizliğin siyasi hayatta olduğu kadar, bilimsel ve entelektüel hayatta da büyük boşluklar ve sonuçta gerginlikler yarattığını söylemek, hemen her gün görünen örnekleri yeterince meydana geldiği için fazladan olacaktır." Ocak, a.g.e. s. 24.

Günümüzde din algısı ve değişimine dair yapılan/yapılacak tüm çalışmalardaki ana mesele ve kavramlar Cumhuriyet yönetimine kendisinden önceki yaklaşık iki yüz yıllık Batılılaşma çabalarının mirasıdır. Din algısındaki değişimlerin kökenini anlamayı ve incelenen zaman itibarıyla genel kabullere alternatif sunan bir algı değişimini ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada aynı zamanda meselenin bireysel boyutu da ele alınmaktadır. 1924-1934 yakın bir tarih olması hasebiyle önemli bir konu ya da kişi hakkındaki kaynaklara rahatlıkla ulaşılabilmek bir dönem olmakla birlikte, gazete sayesinde sadece haklarında her türlü yazınsal kaynak bulabilecek insanlar değil, örneğin; bir muhabirin rastgele röportaj yaptığı ve dönemin din algısıyla ilgili ipuçları veren bir ev hanımının din algısı hakkında da bilgi sahibi olmanın mümkün olduğu görülebilmektedir.¹³

Yenilik hareketlerinin sistemli bir hâl alamaya başladığı Tanzimat döneminde müesseselerdeki değişimler sırasıyla; kıyafete, yaşam tarzına, hayatın tam manasıyla içine nüfuz etmeye başlamıştır.¹⁴ Devletin ve toplumun üst kademelerinde kendisini gösteren bu değişim sürecinde halk aydınlatılması gereken kitle olarak kalmıştır. Bu ikileme beraber dindarlık-dinsizlik ya da ilerilik-gerilik algıları kapsamında başka ikilemler, ayrımlar oluşmuştur.¹⁵ Dönemin önde gelen isimlerinden Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın, Türk toplumu ve bireysel yapısında Tanzimat ile başlayıp Cumhuriyet ile şiddetlenen dönüşümü tanımladığı kavram olan "*Hars Buhranı*"nın günümüz din algısının temelini oluşturan mektep-medrese, demokrasi-teokrazi gibi ikiliklerin kökeni olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Dolayısıyla bu tartışmaların önce Osmanlı ve devamında Türkiye Cumhuriyeti için din algısını belirleyen temel meseleleri ortaya çıkardığı görülmektedir.

7 Mayıs 1924'te yayın hayatına başlayan Cumhuriyet, Türkiye Cumhuriyeti tarihine tanıklık eden, Cumhuriyet rejiminin oluşturulmasında ve benimsenmesinde yadsınamaz ağırlığı olan bir gazetedir. Cumhuriyet gazetesindeki din algısını Yunus Nadi (Abalıoğlu), Aka Gündüz (Enis Avni), Akil Şinasi gibi kendi kadrosunun; Kılıçzâde Hakkı, Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ya da Mehmed Ubeydullah, Köprülüzâde Mehmed Fuad Beyler gibi tefrika ya da makale yazan dönemin önde gelen isimlerinin; refik

¹³ Akil Şinasi, "Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Göz Yaşları", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Eylül 1925, s. 2.

¹⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, "**XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**", (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.74.

¹⁵ Şükrü Hanioglu, (1993). "Batıcılık", **TDVİA**, C. 5, İstanbul, 1993, s.149.

¹⁶ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

(*Hakimiyet-i Milliye*, *Hür Fikir*) ve muhalif (*Tevhid-i Efkâr*, *Tanin*, *Vatan*) diye tanımladığı dönemin basınının ya da röportajlar sayesinde halkın, bireylerin düşüncelerinin kapsamında değerlendirmeye tabi tutmak mümkündür. Her ne kadar İstanbul merkezli bir gazete olsa da dönemin İstanbulu'nun sosyo-kültürel yapısı itibariyle Türkiye'nin örneklemini oluşturan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim dönemin basın camiasının amiral gemisi olan Cumhuriyet gazetesini incelerken aslında tek bir gazeteyi değil, rejimin basın sözcüsü olmanın verdiği güçle kendi tabiriyle refikleri ve hasımları olan gazete/mecmualarda yer alan yayınları da alıntılanması bakımından dönemin basınına da incelemek mümkün olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen; Halifeliğin ilgası, Tevhid-i Tedrisât kanunu ile medreselerin yerini modern eğitim kurumlarının alması, Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti'nin lağvı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Şapka kanunu, Harf devrimi gibi birçok devrimsel değişim ve dönüşümün yanı sıra rejimin ilanından önce gerçekleştirilen Saltanatın kaldırılması, Hıyanet-i Vatanıyye kanunu, İstiklal mahkemeleri gibi önemli olayların etkilerinin de hem yönetim hem de toplum nazarında devam ettiği görülmektedir. Bu tez çalışmasının 1924-1934 yılları ile sınırlandırılmasının nedeni de Cumhuriyet döneminin en devrimsel değişim/dönüşümlerinin bu süreçte gerçekleşmiş olmasıdır. Tüm bu meselelerin beraberinde getirdiği ikincil meseleler ve kavramsal dönüşümlerin etkileri de günümüze kadar aktarıla gelmiştir. Günümüzde de gündemde olan din iltisaklı mesele ve kavramların bu çalışmada incelenen gazete nüshalarındaki meselelerin aynıları olduğu görülmektedir. Örneğin, bugün hâlâ popülerliğini koruyan *irtica*, Cumhuriyet döneminin ve öncesinde II. Abdülhamid döneminde de gündemi belirleyen önemli hadiselerin anahtar kelimesi olmuştur.¹⁷ Sadece din irtibatlı kavramlar değil, *Türkçe ibadet*, *kılık-kıyafet meselesi*, *imam nikâhı* gibi din merkezli tartışmaların da izlerine rastlayıp, yıllar içerisinde geleneksel-modern, hurafe-dinî gibi kutuplara dönüşümlerini de takip etmek mümkündür.¹⁸ Gazete izleği üzerinden bu kavram ve meselelerin yönetsel, toplumsal ve aynı zamanda bireysel düzlemde din algısına yansımaları, değişimi ve günümüze aktarımının seyrinin takibi de mümkün olmaktadır.

Gazeteler toplumsal, siyasî bilgi aktarımı vasıtaları olmalarının yanı sıra dönemin sosyo-kültürel, dinî, psikolojik vb. dinamikleri için de önemli kaynaklardır. Gazetenin içeriği

¹⁷ Tanpınar, a.g.e. s. 407.

¹⁸ Ali Köse, "XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 49, İstanbul, 2015, s.9.

ve söylemini incelemek, analiz etmek; dönemin sosyo-ekonomik yapısını, dilini, kültürünü, toplumun, devletin siyasi tavrını ortaya koyan ve ayrıca din gibi hem toplumsal hem de bireysel etki alanı geniş olgunun algısal değişimini takip imkânı sunmaktadır. Sadece tarihsel hadiseler değil, günümüzde hiç duyulmamış dinî bir hadise, bu hadiseyle ilgili gazetenin dili ya da halkın görüşü de dönemin din algısına yönelik önemli veriler sunmaktadır. Cumhuriyet ise günlük bir gazete olmasının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin, yeni rejimin halka dönük yüzü, sözcülük görevini deruhte etmiş bir gazetedir. Türkiye Cumhuriyeti tarihine tanıklık eden nadir kurumlardan birisi olan Cumhuriyet gazetesinin Cumhuriyet rejiminin oluşturulması/benimsetilmesinde yadsınamayacak bir rolü olmuştur ve dolayısıyla da Türkiye'nin toplumsal tarihinin fotoğrafını yansıtmakta da önemli bir yeri vardır.¹⁹ Dinin yönetimden, eğitime kadar her alanda etkin olduğu bir sistemden laik bir sisteme kararlı bir geçişin aşaması olan Cumhuriyetin ilk yılları hem kendinden öncesi hem de söz konusu yıllar içerisinde Türkiye'de din algısındaki değişimi anlamak için önemlidir.²⁰ Dolayısıyla Cumhuriyet gazetesi de kullandığı dilden, vurgu yaptığı kavram ya da meselelere kadar bu algı değişiminin takibini yapmak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Yeni bir devlet, düzen ve sosyal hayatın insanların ve toplumun iç dünyasında yarattığı algıdaki değişimin izleri ilk dönem rejimin sözcüsü niteliğindeki bu gazetede belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu çalışma, değişimin hızla gerçekleştiği bir dönem olan Cumhuriyet'in ilk yıllarında insanların, toplumun ruh dünyasında yer alan din algısını ve toplumsal değişimin arkasında bıraktığı izleri tespit ederek bugünün Türkiye'sindeki yansımalarını gözler önüne sermektedir. Kimlik inşa etme aracı olan dinin²¹ kendisinin değil, algılanışının zamanla değişmesi, bu değişime konu olan meselelerin ortaya çıkışı ve kendini yenileyerek sürekli varoluşu bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Hem gazetenin dilinden hem de haberlere konu olan meseleler aracılığıyla bireysel anlatımlardan bu kimlik inşası, hayatı anlamlandırma, duyuş, düşünüş tarzına sirayet etme olarak tanımlanabilecek din algısı ve dönüşümü rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

¹⁹ Aysun Köktener, **Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet**, İstanbul: YKY, 2004, s. 11.

²⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 30, İstanbul, 2006, s.143.

²¹ Ali Ayten, "Kimlik ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XII, Sayı 2, Adana, 2012, s.106.

“Bu devlet nasıl kurutulur?” ile başlayan ve dinin siyasî-fikrî tüm yaşamı kuşattığı bir toplumda verilen cevapların²² “İslâm mâni-i terakki değildir”e evrildiği bir geçmişe sahip olan günümüzdeki din tartışmalarının kökenleri, kavramları ile tespit edilmeden doğru kavrayışlara ulaşmak mümkün olmayacaktır. Türkiye’deki Cumhuriyet dönemiyle yeni bir aşamaya giren bireyin ve toplumun din algısının köklerini berraklaştırma hedefini güden bu çalışma, “Gazete gibi bir bilgi verme aracının misyonu ve içeriğinin, bireysel ve toplumsal yapının din algısı, günümüz dinî meselelerinin kökenleri hakkında bilgi vermesi ya da yönlendirmesi mümkün müdür?” sorusu ile bu soru bağlamındaki cevaplar, tartışmalar ve bulgular etrafında şekillenmiştir.

II. Kaynaklar, Din Algısı Çalışmaları, Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu tez çalışmasının birincil kaynağı Cumhuriyet gazetesinin 1924-1934 yılları arasındaki sayılarıdır. Gazetenin hem Arap harfli hem günümüz Türkçesi ile çıkmış bu sayıları tespit ve temin edilmiştir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı dışında kaynaklara çoğunlukla online platformların gazete arşivlerinden ulaşılmıştır. Yararlanılan online platformlar sırasıyla: Beyazıt Kütüphanesi ve Tokyo Üniversitesi işbirliği ile online platforma aktarılmış *Hakkı Tarık Us Süreli Yayın Koleksiyonu*²³, *İBB Atatürk Kitaplığı Online Süreli Yayın Koleksiyonu*²⁴, *İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihe Bakış Projesi*²⁵ kapsamında yayınlanmış online süreli yayınlarıdır. Bu online arşivler dışında da örneğin Cumhuriyet gazetesinin kendi sitesindeki arşivi²⁶ de dahil olmak üzere çoğu arşiv çalışmasının gazetenin harf inkılabı sonrası yayınlarını kapsadığı tespit edilmiştir.

Tez araştırmasının başlangıcında öncelikle hem basılmamış tezler hem de basılmış yayınlar taranmıştır. Çalışmanın anlaşılabilirliğini arttırmak için dönemin sosyal, siyasal ve dinî yapısını anlayabilmek adına ikincil kaynaklardan yararlanılarak bilgi verilmiştir.

²² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler-1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.41-43.

²³ Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection, <http://www.tufts.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/> adresi üzerinden ulaşıldı.

²⁴ İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu>= adresi üzerinden ulaşıldı.

²⁵ İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihe Bakış Projesi, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/gazete.php?gazete=cumhuriyet> üzerinden ulaşıldı.

²⁶ Cumhuriyet Gazetesi Online Arşivi, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/yayinlar> üzerinden ulaşıldı.

Cumhuriyet gazetesinin kendisi dışında bu çalışmada kullanılan ikincil kaynakları; a) *Cumhuriyet tarihi ve Cumhuriyet gazetesinin basın tarihi*, b) *Din algısı hakkındaki eserler* olarak iki sınıfta kategorize etmek mümkündür.

Yapılan literatür taramasında din algısı ile ilgili başta Din Psikolojisi olmak üzere din sosyolojisi, psikoloji, edebiyat ve tarih gibi sosyal bilimler alanlarında birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. İlahiyat fakültelerindeki tez çalışmalarında kişi, eserler ya da sosyal medya, tv. gibi kitle iletişim araçları üzerinden din algısı çalışmaları yapılmış olup, gazete üzerinden kapsamlı bir çalışma tespit edilememiştir ki bu açıdan da bu çalışmanın literatüre fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte nitel araştırmaların içerik ya da söylem analizi metotlarıyla yapılan çalışmalardan; eserleri üzerinden bir düşünürün ya da dönemin din algısını²⁷, kitle iletişim araçlarının din algısını şekillendirmede etkisini²⁸, sadece kaynaklar üzerinden geçmişteki din algısını²⁹ analiz eden, araştıran çalışmaların mevcut olduğu tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Bu çalışma hem araştırma alanı hem de araştırmada kullanılan teknikler açısından interdisipliner bir yapıya sahiptir. Din yapısı itibarıyla birey ve toplumların tüm yaşamsal alanlarına sirayet eden bir olgudur ve incelenmesi tek yönlü bir bakış açısı ya da metotla mümkün değildir. Din Psikolojisi de araştırma alanı dolayısıyla bireylerin dinî yaşantılarının

²⁷ Sevim Zehra Kaya, Abdullah Cevdet'in Din Algısında Tezahür Eden Toplumsal Kaygı, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı 17, 2021; Güler, Ahmet Faruk. "Cumhuriyetin İlk Dönem Romanlarında Din Algısı", **TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt VII, Sayı 2, 2018; Osman Demir, Doktor Abdullah Cevdet'in Din Algısı, **İnsan ve Toplum Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, 2011; Mustafa Karabulut-Erkan Aydın, Necip Fazıl Kısakürek'in Tiyatrolarında Din Algısı, **Mecmua: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt V, Sayı 10, 2020; Ali Baykan, Sabahattin Ali'nin Kuyucaklı Yusuf ve Gerhart Hauptmann'ın Dokumacıların İsyanı Adlı Eserlerinde Din Algısı ve Yaşamı, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt V, Sayı 16, 2018; Şaban Bıyıklı, Yahya Kemal'in Din ve Metafizik Algısı 1, **Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi**, Cilt CIV, Sayı 737, 2013; Şennur Bakırtaş, **Abdulrazak Gurnah ve Salman Rushdie'nin Eserlerinde Kültür, Kimlik ve Din Algısı**, Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2014; Ayşe Ceylan, **Ayşe Şasa'nın Eserlerinde Din Algısı ve Dinî Yaşantı**, Yüksek Lisans Tezi, Adana, Çukurova Üniversitesi, 2021; Ferhat Akbaba, **Reşat Nuri Güntekin'in Romanların Din Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2019; Ebru Kaygın, **Dede Korkut Hikâyelerinde Din Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 29 Mayıs Üniversitesi, 2016.

²⁸ Musafa Arslan, Dindarlık Algısını Şekillendirmede Kitle İletişim Araçları, **IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri**, Cilt I, Ankara, 2009.

²⁹ Hamza Üzümlü, Kitab-ı Mukaddes'te Din Algısı, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 15, 2015; Yakup Akyüz, Korku Ütopyalarında Din Algısı, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 37, 2014; Osman Zahid Çifçi, Zübeyir Ovacık, Cumhuriyet Dönemi Lise Felsefe Müfredatlarında Din Algısı ve İdeolojik Arka Plan, **Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt II, Sayı 4, 2015.

psikolojik anlamlandırması için kapsamlı bir çalışma alanına ihtiyaç duymaktadır.³⁰ Dolayısıyla, din olgusunu araştıran Din Psikolojisi gibi sosyal bilimler alanlarında interdisipliner bir çalışma metodunu kullanmak kaçınılmazdır. Sosyal dünyada bireylerin toplumdaki soyutlanmış bir şekilde ele alınması nasıl mümkün değilse³¹, din gibi çok etkenli bir alanı da tek bir sahada incelemenin mümkün olmadığı görülmektedir. Bu yönüyle bu çalışmanın yol gösterici çalışma sahalarından birisi de *psikotarih* alanıdır. Geçmişteki bir bireye ya da olaya yönelik anlayışı geliştirmek için psikolojinin kavramlarını kullanan, bugünü anlamının geçmişi anlamaktan geçtiğini ve bunun içinde tarihî olgu ve olaylara yönelik soruların cevabını psikoloji alanında arayan bir bilim dalı, interdisipliner bir yaklaşım olarak tanımlanan psikotarihin kurucusu olarak da psikanalizin kurucusu olarak kabul edilen Freud gösterilmektedir.³² Özellikle Freud'un, *Leonardo da Vinci* (1910), *Totem ve Tabu* (1913), *Medeniyet ve Hoşnutsuzlukları* (1929), *Musa ve Tektanrıcılık* (1939) adlı eserleri ilk psikotarih çalışmaları olarak kabul edilmektedir.³³ Psikanaliz ve din bağlamında, Din Psikolojisi biliminin de kurucu metinlerinden biri olarak kabul edilen Totem ve Tabu, Freud'un dinler tarihi, sosyoloji, antropoloji başta olmak üzere birçok alanı psikolojik bir bağlamda birleştirdiği eser olarak tanımlanmaktadır.³⁴ Konusu ve bağlantıları itibarıyla tartışmalı bir eser olsa da geçmişteki bir realiteyi tekrar gündeme getirmesi ve günümüz meselelerinin, olgularının kökenleriyle ilişkilendirmesi bakımından psikotarih çalışması olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Freud'un eserindeki dinin tarihsel süreçteki ilkel kaynaklarını tespit çabası³⁵, bu tez çalışmasındaki din algısı ve beraberindeki kavramsal, olgusal meselelerin kökenlerini Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde arama teşebbüsleri ile benzerdir.

³⁰ William B. Parsons, **Psikoloji: Din Psikolojisi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, (Çev. Mustafa Ulu), Cilt XIII, Sayı 1, 2013, s. 236.

³¹ Recep Yaparel, Din Psikolojisi-Sosyal Psikoloji İlişkisi Sosyal Psikoloji'de Konu ve Metot Sorunu, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, 1998, s. 117.

³² Odabaşı, Psikoloji ve tarihin kaçınılmaz ortaklığını şu şekilde tanımlamaktadır: “*Psikolojinin yolunun, ‘insan tarafından biçimlendirilmiş ya da insan üzerinde etkisini göstermiş, herhangi bir yerde ve zamanda olmuş şeyleri, analiz-sentez yoluyla ve eleştirel olarak neden-sonuç ilişkileri içinde kavrayıp sistematik olarak açıklayan’ bir bilim olarak Tarih ile kesişmesi kaçınılmaz görünmektedir. Asıl gayesi, nedenlerin sonuçlara nasıl dönüştüğünü anlamak olan tarih biliminin bu soruya cevap olabilecek her türlü siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel vb. açıklamaya açık iken, esasta, sayılan tüm bu alanların da temel motivasyonlarını barındıran psikoloji disiplini geçmiş tasarımı muhtemel bütünleyicisi olarak göz ardı etmesi pek rasyonel görünmemektedir.*”, Odabaşı, a.g.m. s. 149.

³³ Odabaşı, a.g.m. s. 134.

³⁴ Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından Psikanaliz ve Din Bağlamında S. Freud'un “Totem ve Tabu” Adlı Eseri Üzerine Bazı Tespitler, **Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı 3, 2002, s. 67-68.

³⁵ Ali Köse, **Freud ve Din**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s.12-13.

Psikoloji ve Psikiyatri alanında M. Bilgin Saydam'ın Şamanist eski Türk toplumunun İslam inancı serüvenini analiz ettiği *Deli Dumrul'un Bilinci* (1997), Erol Göka'nın tarihte Türk grup davranış kalıplarını anlamaya çalıştığı *Türk Grup Davranışı* (2006) ya da Vamık Volkan'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Atatürk'ün iç dünyasını analiz ederek geçirdiği psikolojik süreçlerin dönemin olaylarına etkisini araştırdığı "Ölümsüz Atatürk" (2008), adlı eserleri bu tez çalışmasına da ilham olan psikotarih alanında Türkiye'deki ilk çalışmalar olarak kabul edilmektedir.³⁶ Cumhuriyet yönetimiyle birlikte geleneksel dinî kimlik anlayışından vazgeçip sekülerleşmiş/Batılı bir anlayışı benimsemenin, aslında Osmanlı İmparatorluğu zamanında bireylere ve topluma asırlar boyunca az da olsa serbestiyet alanı tanımayan baskıcı düzene karşı bir tepki olduğu ve Mustafa Kemal Atatürk'ün de bizzat kendi iç dünyasında bu tepkiyi duyanlardan biri olduğu düşüncesi de³⁷ psikotarih tekniği ile ulaşılan yorumlardandır denilebilir. Ayrıca bu çalışma bir anlamda daha kuramsal bir hedefe ulaşmak için sosyal bilimlerde daha sınırlı bir süreci ele alan mikro çalışmalar kapsamına da girmektedir.³⁸

Yöntem olarak nitel araştırma tekniklerinden *Belge/Doküman Tarama, İçerik ve Söylem Analizi* metotlarının kullanıldığı bu tez çalışmasının ilk aşamasında kaynak temini, kaynakların güvenilirliği, okunabilirliğinin tespiti ve ulaşılabilirliğinin değerlendirmesi yapıldıktan sonra belge/doküman inceleme aşamasına geçilmiştir. Bu tekniğin aşamaları olan; "(1) dokümanlara ulaşma, (2) orijinalliğin kontrol edilmesi, (3) dokümanların anlaşılması, (4) verinin analiz edilmesi ve (5) verinin kullanılması" gibi aşamalardan³⁹ özellikle de verilerin analizi aşaması bu çalışmanın merkezî noktalarından birisi olmuştur.

Belge incelemesinin ardından içeriğin analizi için yine nitel araştırma yöntemlerinden olan *İçerik ve Söylem Analizi* kullanılmıştır. İçerik analizi; "belli sıfatlar, temalar, sözcükler gibi nicel verilerin esas alındığı, belli özelliklerin yer alıp almaması ya da sıklık derecelerini ölçen bir analiz tekniğidir."⁴⁰ Nesnel, sistematik ve nicel bir sınıflama işlemi olan içerik analizi, söylem analizinden önce bu çalışmada yaptığımız kategorize etme işlemindeki yöntemimiz olmuştur. Toplumsal değerlerin ve fikirlerin nasıl ortaya çıktığını,

³⁶ Odabaşı, a.g.m. s. 138.

³⁷ Ocak, a.g.e. s. 104.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz: Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 7.

³⁹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000, s. 34.

⁴⁰ Ayşe İnal, *Haber Okumak*, İstanbul: Temuçin Yayınları, 1996, s.77.

devam ettirildiğini, paylaşıldığını, nasıl bir değişim ve dönüşüme uğradığını gösteren yorumlayıcı bir nitel araştırma tekniği olan söylem analizi⁴¹ bu çalışmadaki bir diğer aşamayı oluşturmaktadır.

Bu çalışmada belge/doküman tarama ile gazeteden toplanan veriler, söylem ve içerik analizinin *yeniden okuma, sınıflandırma ve yorumlama* aşamalarına tabi tutulmuştur.⁴² Gazeteler, söylem analizinin araştırma konularının başında gelir; toplumsal meselelere yönelik ideolojik veya siyasî bir çözümleme yapmayı, metinleri anlamlandırma ve yorumlamayı sağlayan bir tekniktir.⁴³ Nitekim söylem analizinde sadece metin yapısı incelenmez, söylemden fikirler ve ideolojiler de açığa çıkarılmaya çalışılır.⁴⁴ Söylem incelemesi, sadece metnin yüzeysel incelemesi değil, yazıldığı kültürel kodlar içinde anlamlandırılmasıdır.⁴⁵ Birey ve toplum için bir takım güç ve ideoloji dengelerinin oluşmasını sağlayan söylem, ortaya çıktığı toplumsal süreçler hakkında da bilgi verir. *“Söylem araştırmaları; sadece söylenenler bazında cümleyi temel alan dar kapsamlı dil analizi değildir. Dilin sosyal çevreyi, benzer şekilde sosyal çevrenin de dil kullanıcılarının da dili nasıl yapılandığı üzerinde duran ve tüm bunlara dayalı olarak oluşturulan anlam inşasının nasıl gerçekleştiğine dair üst düzey bir yorumlama imkânı sağlayan ve sosyal bilimler alanına geniş kapsamlı bir bakış açısı sunan bir nitel araştırma yöntemi”*⁴⁶ olarak tanımlanan söylem analizinin özellikle medya araştırmaları psikolojik danışma çalışmalarında daha fazla kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir.⁴⁷ Bu çalışmada söylem analizi yöntemlerinden biri olan Eleştirel Söylem Analizi (ESA) kullanılmış, ESA yöntemini oluşturan kriterlerden; *a) Meşrulaştırma, b) Metaforlar, c) Mensubiyet ifadelerinden* faydalanılmıştır.⁴⁸ Sonuçlar hem ilgili başlıklar altında hem de Sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

⁴¹ Tahir Gür, “Post- Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi”, Journal Of World Of Turks, 5(1), 2013, s. 189.

⁴² Hilal Çelik ve Halil Ekşi, a.g.m. s.112.

⁴³ Hilal Çelik ve Halil Ekşi, a.g.m. s.109-110.

⁴⁴ Edibe Sözen, **Söylem**, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 42.

⁴⁵ Mustafa Cem Oğuz, “**Söylem Analizi**”. **Kuram ve Kavram Çalışmaları**, Ankara: İdeal Yayınları, 2008, s.53.

⁴⁶ Hilal Çelik ve Halil Ekşi, “Söylem Analizi”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt 27, Sayı 27, 2013, s.115.

⁴⁷ Hilal Çelik ve Halil Ekşi, a.g.m. s.115.

⁴⁸ Karacoşkun, Mustafa D. ve İbrahim Efe. “Grup Kimliği Ekseninde Gelişen Dinî Söylem ve Davranışlara İlişkin Psikososyal Çözümlemeler”, **Gaziantep Üniversitesi Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi, Tartışmalı İlmî Toplantı**, Ensar Yayınları, İstanbul: 2016, s. 315-319.

Söylem analizinin sosyal bilimlerde kullanımının fikir babası olan, söylemin bağlamın hesaba katılarak ele alınması gerektiğini vurgulayan Van Dijk, toplumsal yapıda etkin olanların diğerleri üzerinde kurdukları hakimiyetin ideolojik boyutunun özellikle haber medyası üzerinden yayılan söylemlerle sağlandığını dile getirmektedir.⁴⁹ Dijk, toplum içindeki elitlerin medya aracılığıyla, insanların başkaları hakkındaki düşüncelerini şekillendiren medya söylemleri üzerinde belirleyici bir güce sahip olduklarını dile getirmektedir.⁵⁰ Yine Dijk'e göre toplumu yönlendirmek için bazı ikna edici stratejiler, kanıtlama biçimleri olmalıdır. Bu nedenle her ideoloji tutarlı ve açık bir değerler dizgesini kabul etmekte ve bundan etkilenmek istenen toplum tarafından içselleştirilmesi istenmektedir.⁵¹ Bu tez çalışmasındaki söylem analizinin merkezinde de rejimin kendi söylemlerini, ideolojisini halka duyurmak için dönemin medyasını kullanması savı yer almaktadır. Nitekim gazetede söylemlerde başta dönemin ideolojisi olmak üzere birçok boyut, yakın irtibatlı olduğu din algısı bağlamında analiz edilmiştir. Gazetenin içeriği ve söylemini incelemek, analiz etmek ve dolayısıyla sosyal eylem yönünü vurgulamak⁵², dönemin sosyo-ekonomik yapısını, dilini, kültürünü, toplumun ve devletin siyasi tavrını ortaya koymakta oldukça başarılı birer araç olduğu muhakkaktır. Ayrıca söylem incelemesi yapılırken disiplinler arası çalışmak, gazete gibi bir kitle iletişim aracının söylemini analiz etmede önemli bir husustur. Çünkü söylemin içeriğini belirleyen ve şekillendiren unsurların psikoloji, din, kültür, toplumun sosyolojik yapısı, siyaset gibi çoklu etmenler olduğu açıktır. Bu çalışmada da; gazete neyi, nasıl, neden söylüyor ve aslında ne söylemek istiyor sorularına bütün bu disiplinler ışığında inceleyip cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Veri toplama aşamasında araştırmanın nesnesi olan Cumhuriyet gazetesinin on bir senede yayınlanmış, toplam 3819 sayısı taranmıştır. Bu aşamada, gazetenin yazılı ve görsel içerikleri parçalı bir biçimde analize tabi tutulurken bütünlüğü göz ardı edilmemiştir. Bunu yaparken, kullanılan dilin yapısı ve dönemin söylemlerine yönelik çıkarımlara yer verilmiştir. Verilerin analizi; okuma, tasnif etme, yorumlama ve yapılandırma üzerinden yapılmıştır. Gazetenin önce bu çalışmaya konu olan sayıları okunmuş, tez konusuyla ilgili yazılar Word ortamına aktarılmış, görseller kaydedilmiştir. Daha sonra tasnif, analiz ve değerlendirme

⁴⁹ Teun A. Van Dijk, "Critical Discourse Analysis". *The Handbook of Discourse Analysis*, (ed: D.Schiffrin, D. Tannen, & E., H. Hamilton), Oxford: Blakwell Publishing, 2003, s. 360.

⁵⁰ Teun A. Van Dijk, "New(s) Racism", *Ethnic Minorities and The Media*, (Ed. Simon Cottle), London: Open University Press. 2000, s.36.

⁵¹ Dijk, 2000, s. 44.

⁵² Hilal Çelik ve Halil Ekşi, a.g.m. s.105.

aşamaları gerçekleşmiştir. Tasnif ve kategorizasyonda kısmen MAXQDA Nitel Veri Analiz yazılımından yararlanılmıştır fakat belli başlı kavramların kategorizasyonundan sonra süreç manuel devam edilmiştir. Günümüzde de gündemde olan din iltisaklı tüm meselelerin, taranan yıllarda da tartışmalara neden olduğu görülmektedir. Örneğin, *Kadınların kılık-kıyafeti*⁵³, *imam nikahı*⁵⁴, *irtica*⁵⁵ gibi günümüzde de popüleritesini koruyan meseleler hakkında çok fazla yazıya rastladık. Bunlar dışında bir zamanlar gündemde olan ama şu an çok fazla tartışılmayan *Türkçe ibadet*⁵⁶, *Arap harfleri*⁵⁷ gibi meseleler ya da *irtica*, *hilafet*, *laiklik* gibi Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca sürekli gündemde olan kavramlar kategorize edilerek analiz edilmiştir. Gazeteden aktarım, atıf dışında doğrudan gazetede yer almış din algısı ile ilgili makale, yazılar ve görsellere “Ekler” kısmında yer verilmiştir. Bu yazı ve tefrikâların bazılarının daha önce gazete haricinde yayınlanmamış olması ya da sadeleştirilmiş bir şekilde yayınlanmış olması dolayısıyla bu alanda yapılacak çalışmalara faydalı olması umulmaktadır.

Birincil kaynak olarak tezin yapısını oluşturan Cumhuriyet gazetesiyle birlikte *Hakimiyet-i Milliye*, *Yeni Gün*, *Vakit*, *Tevhid-i Efkâr*, *Tasvir-i Efkâr*, *Akşam*, *İkdam*, *İleri*, *Tanin*, *Vatan*, *Tercüman-ı Hakikat* gibi dönemin gazetelerine; *Akbaba*, *Sebilürreşad*, *Resimli Ay* gibi dönemin mecmualarına; *TBMM Zabıt Ceridesi*’ne gerekli görülen olay, yazı, tefrika için başvurulmuştur.

Bu tez çalışmasını mümkün kılan hiç şüphesiz ki biri *tarihsel* diğeri *Din Psikolojisine* bakan iki boyutudur. Tarihsel boyutu için; Tanzimat döneminden itibaren, Cumhuriyet idaresinin ideolojik/fikrî temellerini teşkil eden başta II. Mahmud dönemi ile başlayan yenileşme/Batılılaşma hareketleri ve beraberinde gelen Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük gibi fikrî akımlar hakkında detaylı bir alan araştırması yapılmıştır. Din Psikolojisi boyutunda ise; dönemin din algısının Cumhuriyet kadrosundan halka sirayet eden/edemeyen ikili zihnî yapının yansımaları araştırılmıştır. Dönemin tüm yeniliklerini, teşebbüslerini, Müslüman kalarak Batılılaşma çabaları merkezindeki bu ikili durum ile izah etmek mümkündür. Örneğin, sadece halkın din algısı değil, Atatürk’ün İttihat ve Terakki, Millî

⁵³ “Bursa’da artık çarşaf giymeyecekler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1933, s.5.

⁵⁴ “Evde nikah yapılmayacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1933, s.2.

⁵⁵ “Rize’deki mürtecilerin sevki”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1926, s. 3; “Trabzon’da iki yobaz tevkif edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Şubat 1933, s.3.

⁵⁶ “Bugün Fatih Camiinde İkinci Ezanı Türkçe Okunacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisani 1932, s. 1; “Dil Türkçe, Din Türkçe”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisani 1933, s.1.

⁵⁷ “Arap harfli mezar taşı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1933, s. 1.

Mücadele ve ilk Cumhuriyet yıllarındaki din konusundaki düşüncelerindeki farklılaşmanın arka planı üzerinde de durulmuştur.

Tezin sınırlılıklarını birkaç farklı boyutta incelemek mümkündür. Öncelikle gazete sayılarını okurken karşılaşılan ilgi çekici meseleleri okumanın zaman kaybına neden olması durumudur. Bu durumu gazete sayılarını her yönüyle taramaya çalışmak ve reklamlar dahil her içeriğe potansiyel tez içeriği nazarıyla bakmaktan kaynaklı bir sınırlılık olarak izah etmek mümkündür.⁵⁸ Bu yaklaşım, çalışmamız için bir sınırlılık olarak gözükse de aslında dönemin kültürel ve sosyal yapısını anlamak ve gazete sayıları üzerinden din algısındaki değişimleri değerlendirebilmek açısından son derece faydalı olmuştur. Gazetenin ilk yıllarını okurken karşılaşılan gazetenin dili ve mizanpaj yapısından kaynaklı zorluklar da çalışmanın diğer bir sınırlılığını teşkil etmektedir. Gazetenin ilk yıllarında Zekeriya Sertel'in Amerika'da gördüğü yeni basım usullerini Türkiye'de uygulamak istemesinden fakat Arap harflerinin bu yeni sisteme uyumlu olmamasından dolayı bir karmaşa yaşanmış, bu durum üzerine Yunus Nadi, Ankara'dan Kemal Salih'i çağırarak durumu düzeltmiştir.⁵⁹ Bu durum gazetenin taranma ve okunmasında da sıkıntıya neden olmuştur. Örneğin, birinci sayfadaki bir yazının "*mabadi var*" ifadesiyle devamının olduğu belirtilmiş ama hangi sayfada olduğunun belirsizliği ya da diğer sayfalarda yazıya başlıksız bir şekilde devam edilmiş olması gazetenin taranmasındaki en önemli sıkıntılardan birini teşkil etmiştir. Bir diğer sınırlılık ise gazete sayfalarının yıpranması, katlanması ya da restorasyon esnasında bantla kapatılması gibi durumlardır. Böyle durumlarda gazetenin alternatif kaynaklardaki nüshaları bulunmuş ve taranmıştır fakat bu sınırlılık da zaman kaybına neden olan durumlardandır. Bir diğer sınırlılık ise okunması zor olan kelimelerin sözlüklerden tespiti olmuştur. Cumhuriyet gazetesinin ilk sayıları ile özellikle harf inkılabına yaklaşılan yani 1926 ve sonrasındaki dili çok farklıdır. İlk yıllarda daha ağıdalı daha karmaşık ifadeler, terkipler kullanılırken daha sonra -Türkçeleşme hareketlerinin de etkisiyle- daha sade bir Türkçe'nin kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Gazete sayılarına ulaşım sürecinde karşılaşılan zorluk da sınırlılıkların bir başka boyutudur. Tokyo Üniversitesi web sitesindeki Hakkı Tarık Us koleksiyonu bu tez

⁵⁸ Bu tez çalışmasıyla irtibatlı olma potansiyeli olan içerikler dışında ilgi çekici haberler de zaman açısından tez sürecinde dezavantaja neden olmuştur. Mesela, ilgi çekici bir cinayet haberinin akıbetini merak edip sütunlarca okumak, Vefa'da bir mahalledeki hane ilanından hareketle haritada günümüzde nerede olduğunu kontrol etmek, Lindberg isimli ünlü bir Amerikalı pilotun kaçırılan çocuğunun akıbetini Wikipedia'dan araştırmak ya da yurtdışında bir ses yarışmasına Almanca şarkı ile katılan bir Türk kızının yarışmada söylediği şarkıyı araştırmak gibi. [y.n.]

⁵⁹ Köktener, a.g.e. s. 18.

çalışmasında ulaşılan ilk online kaynaktır fakat fotoğraf çekimlerinden kaynaklı bulanıklık ve karartı gibi hususlar kaynak okuma sürecini oldukça yavaşlatmıştır. Okunamayan kısımlar not edilerek İBB Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Beyazıt arşivinden temin edilmiştir. Çalışmanın ilerleyen zamanlarında ise gazete arşivlerinin online ortama aktarılma projelerinin yaygınlaşması sayesinde tarama aşamasına tamamen online ortamda devam edilmiştir. İBB Atatürk Kitaplığı eski harfli sayılar ve İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihi Bakış Projesi ise yeni harfli sayılar için yararlanılan online kaynaklardır. Bu online kaynaklar arasında İBB Atatürk Kitaplığı haricindekiler harf inkılabından sonra başlamasının yanı sıra Cumhuriyet Gazetesi üzerine olan çalışmaların çoğunda da gazetenin eski harfli dönemlerinin göz ardı edildiği gözlenmiştir.⁶⁰ Çalışmada tüm online ve kütüphane hizmetleri birbirini tamamlayan çalışmalar olmuş, online sitelerde ulaşılamayan sayfa ya da sayılar için Atatürk Kitaplığı ya da Beyazıt Devlet Kütüphanesi Arşivi'ne başvurulmuştur.

III. Din Algısı; Birey ve Toplum Açısından Din Algısının Değişimi

Din duygusunun bireylerin ve toplumların hayatında başat bir yere sahip olduğu, kültürlerin oluşumundaki en büyük etken olduğu XIX. yüzyıldan itibaren Durkheim'ın öne sürdüğü önemli bir sosyolojik kabuldür.⁶¹ Bununla birlikte dinin bu etkisi Sosyal Psikoloji'de de toplumsal özgeçmişlerin insanların düşünce, duygu ve davranışlarını etkilemesi kabulü bağlamında en fazla incelenen konulardan birisi haline gelmiştir.⁶² Türk toplumu için ise din, tarih boyunca kimliğini belirleyici önemli bir faktör olmuş fakat imparatorluktan millî devlete geçiş sürecinde bir problem haline gelmiştir.⁶³ Türkiye'nin Tanzimat'tan itibaren tam anlamıyla başlayan Batılılaşma serüveninde din algısının Batılılaşmacılar-Batılılaşmaya karşıt olanlar olmak üzere iki yönlü bir yapısı olduğu ve her iki tarafında meseleye baktıkları ideolojileri etrafında şekillendiği görülmektedir. Yani İslâm'ı gerilemenin sorumlusu olarak

⁶⁰ Örneğin Aysun Köktener'in **Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet**, İstanbul: YKY, 2004 isimli eseri Cumhuriyet Gazetesi'nin tarihini dönemlere ayırarak inceleyen bir çalışmadır fakat gazetenin eski harfli dönemi hakkında bilgi verilmemiştir. [y.n.]

⁶¹ Martin Slattery, **Sosyolojide Temel Fikirler**, (Haz. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz), Bursa: Sentez Yayınları, 2007, s. 115.

⁶² Shelley E. Taylor ve ark. **Sosyal Psikoloji**, (Çev. Ali Dönmez), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 15-16.

⁶³ Ocak, a.g.e. s. 23-24.

görüp, Türkiye'nin çağdaşlaşabilmesi için dinin siyasal, hukukî ve toplumsal alandan tasfiye edilmesi gerektiğini savunanlar ve buna karşı olanlar arasında süregelen bir tartışma etrafında şekillenen din algısının Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki durumunu analiz etmek bugünkü durum için en temel referanslardan birini oluşturmaktadır.⁶⁴

Yeni bir devlet, yeni bir düzen ve yeni bir sosyal hayatın insanların ve toplumun iç dünyasında yarattığı algıdaki değişimin izleri ilk dönem rejimin sözcüsü niteliğindeki Cumhuriyet gazetesinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu çalışma, değişimin hızla gerçekleştiği bir dönem olan Cumhuriyet'in ilk yıllarında insanların ve toplumun ruh dünyasında yer alan din algısını ve toplumsal değişimin arkasında bıraktığı izleri tespit ederek bugünün Türkiye'sindeki yansımalarını gözler önüne sermektedir. Kimlik inşa etme aracı olan dinin kendisinin değil, algılanışının zamanla değişmesi, bu değişime konu olan meselelerin ortaya çıkışı ve kendini yenileyerek sürekli varoluşu bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Hem gazetenin dilinden hem de haberlere konu olan meseleler aracılığıyla bireysel anlatımlardan bu kimlik inşası, hayatı anlamlandırma, duyuş, düşünüş tarzına sirayet etme olarak tanımlanabilecek din algısı ve dönüşümünü rahatlıkla gözlemlemek mümkündür.

Gazetenin ele aldığı meseleler, sosyal değişimle paralellik arz etmektedir. Modern bakış açısının gazetede din diline etki ederek değişime uğrattığını görülmektedir. Gazetede gündeme gelen din ile ilgili meselelerin, dinî bazı konuları gündeme taşımanın, çoğu defa gündemi belirlemenin ya da gündemden çıkarmanın bir yolu olduğu söylenebilir. İsmail Kara, bu değişimin beslenen kaynakla ilintili olduğunu ifade eder; Geleneksel kodlarla yetişen âlimlerin din anlayışı Mızraklı ilmiş gibi kaynaklara dayanırken modernist anlayışla birlikte bu kaynakların din üzerindeki etkisinin hurafe olarak görüldüğünü, geleneksel din anlayışının karşısında sahilik vurgusunun yer aldığı ilmî, aklî bir din algısının konumlandırıldığına şahit olunduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda başlayan reform hareketleri, Cumhuriyetin kuruluşuna kadar ya sekteye uğramış ya da çeşitli engeller karşısında başarıya ulaşamamıştır. Nitekim *“Din, Osmanlı yaşamının en temel yaşama referansları arasındadır. Perspektifini İslam'ın getirdiği bakış açısına göre düzenleyen toplumun, gündelik hayatından devlet*

⁶⁴ Ocak, a.g.e. s. 8.

⁶⁵ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008, s. 61-62.

yönetimine, hukukundan insan ilişkilerine kadar geniş bir hayat yelpazesini, dinin koyduğu kurallar belirlemiştir.”⁶⁶ Dinî hayatın sosyal hayatın nizamında temel etken olması idari kurumların şekillenmesinde de esas teşkil etmiştir.

Bugün Türkiye Cumhuriyetindeki din algısının temelini Osmanlı’nın son dönemleri ve Cumhuriyet idaresinin ilk dönemlerinde aramak doğru bir tespit olacaktır. Nitekim Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde din üzerine konuşmak ülkedeki devamlılık ve değişimler dinamiklerine dayanmaktadır.⁶⁷ Cumhuriyet gazetesi üzerinden din algısını araştırmak, gerçekleştirilen inkılaplar ve değişen sosyal, siyasi hayat karşısında bireyin konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Cumhuriyet gazetesinde din algısının sadece dini kavram ya da meseleler değil kadın meselesi gibi halen devam eden tartışmalar üzerinden de yürüdüğünü görülmektedir. Dönemin din algısını gazetenin dili, kullanılan kavram ve kelimeler, üzerinde durulan meseleler üzerinden tespit ve analiz etmeye çalışılmıştır.⁶⁸ Esasen bu çalışma ile çift yönlü bir değişim irdelenmiştir. Birincisi gazetenin kendi haberlerinden hareketle din algısına bakışı diğeri de halktaki tezahürünün gazeteye yansımasıdır. Bu çalışmada ayrıca din algısındaki değişim dönemin Türkiye’sinde önemli bir nüfus oranına sahip gayrimüslim azınlıklar ve yabancıları da kapsayacak şekilde ele alınmıştır.

Türk halkının din algısının modernizm/sekülerizm bağlamında dönüşümünü inceleyen çalışmalarda bu serüvenin Batı’daki süreçlerden farklı olduğu, Türk halkının moderniteyle iç içe geçmiş, dindarlık anlayışıyla çelişmeyen bir din algısı tarzını benimsedikleri savunulmuştur.⁶⁹ Sekülerleşmenin kurumsal, toplumsal ve bireysel boyutlarını tecrübe eden Türk toplumunda Batı’nın aksine İslâm, modern dönemde kendisine yer edinebilmiştir: “Modernleşme tecrübesine rağmen genel toplumsal yapıda din yeni formlarla kendine yer bularak, sosyal ve bireysel boyutta varlığını devam ettirmeyi başardı, modernliğin birçok unsurunu gelenek potasında eriterek kendine mâl etti.”⁷⁰ Somut örnekler

⁶⁶ Taner Namlı, **Tanzimat Devri Türk Romanında Sosyal Tenkit**, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. S.266.

⁶⁷ Yahya Sezai Tezel, “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye’sinde Muhafazakârlık Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-5**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 21.

⁶⁸ Örneğin 1930 Menemen Hadisesi’nde gazetede kullanılan *irtica*, *yobaz* gibi ifadeler ve tıp talebe birliğinin yayınladığı yazıda, halktan, vakıflardan gelen telgraflarda olayı tel’in ederken kullanılan ifadeler, gazetenin yönlendirici etkisini analiz etmek açısından çok önemlidir. Yine Mart 1926 sayılı gazetede Sultanahmet’te *Muhattarat-ı İslamiyye*’ye sözlü tacizde bulunan erkekler ve onlara verilen cezalardan bahsediliyor. Burada İslâm’ın, Müslümanlığın kendilerini tanımlamada bir kimlik olarak kullanıldığını görüyoruz.

⁶⁹ Köse, a.g.m. s. 5.

⁷⁰ Köse, a.g.m. s. 24.

üzerinden gitmek gerekirse gazetede de en fazla gündem olan “Türkçe Kur’an” gibi yönetim erkinin din ile ilgili yenilikçi teşebbüslerinde dinî bir otorite olarak Diyanet İşleri Başkanlığı destekleyici bir tavırda olmuştur. Türkiye’de din algısının modernleşme ile birlikte yok olmasının en önemli nedenlerinden birisi de kutsal duygusunun devam etmesi olarak görülmektedir.⁷¹ Nitekim Cumhuriyet gazetesi sayesinde o dönem hem halkın hem de münevver kesimin genel olarak kutsala olan saygısı ve bağlılığı, inkılaplarla gelen değişimlerin din algısına etkisini de şekillendirdiği görülmektedir.

Yönetim erkini elinde bulunduranların fikri yapısının din algısının şekillenmesinde, dönüşmesindeki etkisi kaçınılmazdır.⁷² Cumhuriyet döneminde de belirgin bir şekilde gözlemlenen bu durumun dışında Osmanlı’da halkın din algısında medreselerden ziyade tarikatlerin etkisi de gözlenmiş ve inkılaplarda bu durumu devlet kontrolüne geçirmek için değişimler gerçekleştirilmiştir.⁷³

Önemli bir meşruiyet zemini teşkil eden geçmiş, bugünü anlamak için de aydınlığa çıkartılması gereken bir araçtır.⁷⁴ Çift taraflı bir surette arz eden geçmişin araçsallığı, hem onun üzerinden bir algı oluşturmayı hem de mevcut algıyı geçmişten bir meşruiyetle temellendirmek şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ Türkiye’de din algısının teorik temellerine inilmesi bir noktada mutlaka Cumhuriyet gazetesi gibi rejimin sözcüsü bir kaynakla yolların kesişeceği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Cumhuriyet Türkiye’sinde din algısının köklerini çalışmak meselenin güncelliği dolayısıyla aktüel bir çalışma olacaktır.

⁷¹ Köse, a.g.m. s. 25.

⁷² Çifçi, Osman Zahid ve Zübeyir Ovacık, Cumhuriyet Dönemi Lise Felsefe Müfredatlarında Din Algısı ve İdeolojik Arka Plan, **Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt II, Sayı 4, 2015, s. 340.

⁷³ Amine Nuriye Çıtırık, “Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2019, s.878.

⁷⁴ Demircan, Adnan (ed.). **Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması**, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2019, s. 26.

⁷⁵ Demircan, a.g.e. s. 4.

IV. Cumhuriyet Gazetesinin Kuruluşu, Misyonu, Teknik Yapısı ve Yayın Politikası

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinin önemli bir parçası konumundaki gazeteler tarihsel olayların tanığı pozisyonunda yer alırken aynı zamanda değişimin etkin bir aracı olarak belirmektedir. Türk siyaset ve toplum tarihinin mihenk noktalarından Batılılaşma hareketlerinin başladığı zaman dilimi, ilk gazetenin çıkarıldığı ve gazetecilik faaliyetlerinin başladığı zamana denk düşmektedir. Değişim ve dönüşüm yaşanırken gazetelere de çeşitli roller düşmüştür. İlk Türkçe gazete devlet işlerini duyurmak üzere devlet eliyle başlasa da devlete dönük özel gazetecilik faaliyetleri, beklenenin ötesinde bir değişime hız vermiştir.

Osmanlı devletinde basın, meşrutiyet arayışlarının ve Batılılaşma hareketlerinin hayatiyet bulduğu önemli alanlardan birisidir. Köklü değişikliklerin yaşandığı, Osmanlı Batılılaşmasında devlet eliyle düzenlemelerin gerçekleştirildiği, II. Mahmut döneminde çıkarılan Takvim-i Vekayi de bu anlamda yapılan düzenlemeleri duyurmak ve bilgi akışını devlet kontrolünde gerçekleştirmek açısından etkin bir araç olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Nitekim II. Mahmud, Takvim-i Vekayi aracılığıyla devlet politikasının ana çizgilerinin bütün yöneticiler tarafından bilinmesini istiyordu.⁷⁶

Osmanlı son döneminde kültürel ve siyasal iktidarın bir parçası olarak basın, aydın kesimin son derece etkin kullanımıyla yönlendirme aracı haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde ise devlet ve iktidar yapısının Batılılaşma ve modernleşme hedefinde belli bir düzeye gelmesi neticesinde basının toplumu dönüştürme aracı olarak konumlandığını görmekteyiz. Bu durum basının; Cumhuriyet öncesi iktidarı dönüştüren, cumhuriyetle beraber ise dönüşümünü tamamlamış iktidarın aracı olarak toplumu dizayn eden bir vazife gördüğü düşüncesini güçlendirmektedir.⁷⁷ Cumhuriyet'e kadar daha çok Batılılaşmanın bir argümanı olarak görülen gazetenin ve gazetecilerin etkinliği, Cumhuriyet döneminin politik sözcüsü olarak asrîliğin düşünsel temellerini güçlendirmiştir. Basının yönetim ve halk arasındaki konumu; politik, ekonomik ve kültürel değişimin odağında yer almasını sağlamış

⁷⁶ Orhan Koloğlu, **Jön Türk Basını. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 70.

⁷⁷ Nilgün Gürkan, **İmparatorluktan Ulus Devlete Modernliğin İnşasında Gazeteciler. Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu**, içinde Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, 1999, s. 64.

ve Cumhuriyetle birlikte radikalleşecek olan modernleşme projesinin inşa sürecindeki rolünü de belirlemiştir.⁷⁸

Millî Mücadele döneminde de basın son derece etkin rol almıştır. Basın bu dönemde etkin bir görünüm sergilerken halkı bilinçlendirme anlamında savaş sırasında kamusal bir işlev görmüştür. Özellikle Osmanlı basınının ilk dönem gelişmesini de göz önünde bulundurduğumuzda basının en fazla halka dönük yayınlar gerçekleştirdiği dönem olarak nitelenebilir. Öyle ki ilk dönem basını daha çok aydın kesim ve iktidar arasında süregelen tartışmaları içermektedir. Cumhuriyet gazetesi de böyle bir ortamda ve ağır bir misyonla yayın hayatına başlamıştır.⁷⁹ Modernleşme sürecinin başından beri etkili pozisyonda olan basın, nihayet Cumhuriyet döneminde modernleştirme sürecinin önemli bir parçası olarak çalışmıştır. Cumhuriyet döneminde gazeteler, toplumu dönüştürme aracı halinde iktidarın hedefe dönük çalışma alanı şeklinde konumlanmaktadır.⁸⁰

Türkiye Cumhuriyeti tarihine tanıklık eden, Cumhuriyet rejiminin oluşturulmasında ve benimsenmesinde yadsınamaz ağırlığı olan Cumhuriyet gazetesi yoğun bir misyonla göreve başlamıştır. 1920’li yıllar Türkiye, yeni bir rejimin kuruluş sancılarını yaşadığı bir dönemdir. Henüz Kurtuluş Savaşı’nın yorgunluğunun atılmadığı, ülkedeki geleneksel yapının yapılan devrimlerle radikal değişikliklere uğradığı, yaşanan değişimlerin benimsenmesinin istenilen hızda olmadığı bir süreç yaşanıyordu ve halkın bilgilendirilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, Millî Mücadele/Kuvâ-yı Milliye döneminden itibaren basının gücünün farkına varmış ve onu kullanmaya başlamıştır. Fakat, Millî Kurtuluş Savaşı boyunca özellikle halk ile iletişimde çok faydasını gördüğü basın gücü gerçek anlamıyla hâlâ İstanbul’daydı ve genellikle Ankara’ya karşı cephe almışlardı. Bu nedenle acilen İstanbul’da yönetimi, rejimi destekleyecek, halka tanıtacak, meşruiyet kazandıracak bir gazeteye ihtiyaç vardı.

Mustafa Kemal Atatürk’ün Sivas kongresinden sonra çıkardığı İrade-i Milliye gazetesi, Millî Mücadele döneminde Ankara’ya geldiğinde çıkarmaya başladığı Anadolu Ajansı ve Hakimiyet-i Milliye⁸¹ ve yine 1918’de Ali Fethi Okyar ile birlikte çıkarmaya başladığı “Minber Gazetesi” ve daha sonrasında çıkardığı gazetelerle basını Millî

⁷⁸ Gürkan, a.g.m. s. 65.

⁷⁹ Faruk Temel, **Cumhuriyet İdeolojisinin İnşasında Basının Rolü “Zonguldak Gazetesi (1923-1954)”** Doktora Tezi, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2017, s. 51.

⁸⁰ Temel, 2017, s. IV.

⁸¹ Fuat Süreyya Oral, **Cumhuriyet Basın Tarihi 1923-1973**, Ankara: Sanayii Nefise Matbaası, 1968, s. 74.

Mücadele'nin sözcüsü olarak görmüştür. Atatürk bu süreçte basının gücünün farkına varmış ve Cumhuriyet döneminde de İstanbul basınının kamuoyu oluşturmadaki gücünü bildiği için bu sözcülüğü Cumhuriyet gazetesi ile gerçekleştirmek istemiştir.⁸² Hilafetin lağvı, Osmanlı Hanedânı'nın yurtdışına çıkarılması, Medreselerin kapatılması, Şer'iyye Mahkemeleri'nin kapatılması ve daha nice devrimler sırasıyla 1924 Mart'ı itibariyle gerçekleştirilmiş ve 1924 Mayıs'ında da Cumhuriyet Gazetesi kurulmuştur.

Yunus Nadi, Ankara'da çıkan Millî Mücadele dönemi gazetelerinden Yeni Gün'den Atatürk'ün isteğiyle ayrırlıp Zekeriya Sertel, Nebizade Hamdi, Kemal Salih gibi isimlerden oluşan ekibiyle birlikte İstanbul'a gelerek, o dönem Babıâli'de sözü geçen *Tanin*, *Tasvir-i Efkâr*, *Vatan* gibi gazetelerin rejim karşıtı ve hilafet yanlısı yayınlarına karşı yeni rejimin sözcüsü niteliğindeki Cumhuriyet gazetesini kurmuşlardır.⁸³ Örneğin, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde Velit Ebuzyiya, hilafetin kaldırılmasıyla Türkiye'nin bütün İslâm âlemi üzerindeki etkisini kaybedeceğini, böyle manevî bir kuvveti elden bırakmanın vatana hıyanet olduğunu; *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın da benzer şekilde hilâfet lehine yazılar yazmakta, *Vatan* gazetesinde Ahmet Emin Yalman da Atatürk'ü diktatörlük kurmakla suçlamaktaydı ve bu gazeteler İstanbul'da oldukları için daha etkili bir güce sahiptiler.⁸⁴ Dolayısıyla Hakimiyet-i Milliye gibi sadece mebusların okuduğu bir taşra gazetesinden daha etkili bir basın gücüne ihtiyaç vardı.⁸⁵ Zekeriya Sertel, Cumhuriyet kavramına dönemin İstanbul basın camiasında beslenen düşmanlık nedeniyle gazetenin ismini değiştirmelerinin tavsiye edildiğini, halkın da Cumhuriyet fikrine sıcak bakmadığı için sorun yaşayacaklarının söylendiğini ifade etmiştir.⁸⁶ Fakat Mustafa Kemal İstanbul basınının toplumdaki etkisini, kamuoyu oluşturmadaki gücünü bildiği için bu tehlikeleri göze almış ve gazetenin kurulmasını sağlamıştır. Halk fırkasının yarı resmî yayın organı olarak görülen Cumhuriyet gazetesinin⁸⁷, en önemli görevlerinden birinin başta inkılaplar olmak üzere Türkiye'deki

⁸² Köktener, a.g.e. s. 40.

⁸³ Köktener, a.g.e. s. 17.

⁸⁴ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977, s. 127-128; Mustafa Kemal Atatürk de bu gazetelerin hilafet hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: "*Tanin* başyazarı, hilafet hakkındaki görüş ve düşüncesini şu satırlarla ortaya koyuyordu: 'Hilafet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye Devleti'nin İslam dünyası içinde hiç önemi kalmayacağını, Avrupa siyaseti gözünde de en küçük ve değersiz bir hükümet durumuna düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir zekâyâ gerek yoktur. Ulusseverlik bu mudur? Gerçek ulusallık duygusunu kalbinde taşıyan her Türk, hilafet makamına dört elle sarılmak zorunluluğundadır.'", Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 554.

⁸⁵ Sertel, a.g.e. s. 121.

⁸⁶ Sertel, a.g.e. s. 132.

⁸⁷ Kemal Karpaz, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, s. 147.

yeniliklerin halka duyurulması ve meşruiyet kazandırılması ayağında önemli bir işleve sahip olduğu görülmektedir.

Bu tez çalışmasında kuruluşundan itibaren 11 yılının taranıp, analiz edildiği Cumhuriyet gazetesinin bu sayılarının yapısal özellikleri şu şekildedir; Arap harfli dönemi kapsayan 5 yıl içerisinde 1670, Latin harfli dönemi kapsayan 6 yıl içerisinde 2149 sayı yayınlanmıştır. Toplam 3819 sayı taranmıştır. İlk yıllarda 6 sayfa çıkan gazete sonraki yıllarda 8, 12 ve bazen de 16 sayfa çıkmıştır. Bayramlar ya da bazı teknik aksaklıklar nedeniyle gazete yayınlanmamıştır. Çıktığı ilk yıllardan itibaren ilk 2 ya da 4 sayfası iç ve dış haberler, köşe yazıları ya da yazı dizilerinden, sonraki bir sayfa çocuk, kadın, aile, moda gibi sayfalara ayrılmış, son sayfalar ise reklamlardan oluşmaktadır. Gazete 28 Teşrinievvel 1934'den itibaren 10 gün süreyle kapatılmıştır. Kapatılma nedeni gazetede yer almazken ikincil kaynaklarda Bakanlar Kurulu kararıyla kapatıldığı ve devletin genel politikasına aykırı yayın yapıldığı belirtilmektedir.⁸⁸ Gazetenin “Başmuharriri” Yunus Nadi'nin köşesinin dışında uzun yıllar “Siyasî İcmal” köşesi olan Muharrem Feyzi'nin özellikle Hindistan, Filistin meseleleri ve genel olarak İslam coğrafyası ile ilgili yazıları dikkat çekicidir.⁸⁹ Yırtık, katlanmış ya da online ortama aktarımında problem olan sayılar için gazete arşivine gidilmiştir. Tüm sayılar detaylıca taranmış, din algısı kapsamına giren kısımlar Word ortamına aktarılmış daha sonra yıllara, konularına göre tasnif edilmiştir. Gazeteden alıntılanan yazı ya da haberler orijinal dilleri korunarak teze aktarılmış, gerekli görülen yerlerde parantez içerisinde günümüz Türkçesi'ndeki karşılıklarına yer verilmiştir.

Gazetenin incelenen yıllar içerisindeki dil ve ifade değişimi de üzerinde durulması gereken önemli bir unsurdur. Gazetenin ilk yıllarında Arapça ya da dinî kelime ve kavramlar çokça kullanılırken özellikle 1934 yılı itibariyle dilde tamamen öz Türkçe kullanımına dikkat edildiği görülmektedir. Örneğin, “*Ve illâhi müşteka!*”⁹⁰, “*Allahuâlem Bilgayb!*”⁹¹, “*Üzkuru*”⁹², “*Küllü şey'in yerciü ilâ aslihi!*”⁹³ gibi tamamen Arapça ifadelerin başlıklarda ya

⁸⁸ Köktener, a.g.e. s.33.

⁸⁹ “Hindu ve Müslüman Mücadelesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Teşrinievvel 1933, s.2; “Yahudi Devleti Tasavvuru”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1933, s.2.

⁹⁰ Şikayet Allah'adır. [y.n.]. “*Ve illâhi müşteka!*”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Nisan 1929, s.1.

⁹¹ Gaybı Allah bilir. [y.n.]. “*Allahuâlem Bilgayb!*”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisani 1930, s.1.

⁹² Yad ediniz anlamına gelen bu emir fiil “*Üzküru mevtaküm bi'l-hayr*” yani “*Ölülerinizi iyilikle yad ediniz*” anlamına gelen hadise bir atıftır. [y.n.]. “*Üzküru*”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1930, s.3.

⁹³ Her şey aslına döner. [y.n.]. “*Küllü şey'in yerciü ilâ aslihi!*”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Eylül 1929, s.1.

da Müslümanları davet için verilen ilanlarda “*ihvân-ı din*”⁹⁴ gibi ifadelerin kullanıldığı ama bu durumun 1934 itibarıyla tamamen değiştiği örneğin Allah yerine sadece Tanrı’nın kullanıldığı⁹⁵ görülmektedir. Önceki yıllarda “Mevlid-i Nebi” başlığıyla yayınlanan bildirimlerin “Hazreti Peygamberin Doğduğu Gün” şeklinde düzenlenmesi de bu meseleye başka bir örnek teşkil etmektedir.⁹⁶ Ulusal Birlik Yasası sonrası bu dönüşüm yine ilk defa gazetede kullanıldığı görülen “*Kemalist Rejim*” ifadesi de yaşanan bu yenileşme süreci ve idarî ideolojiyi tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır denilebilir.⁹⁷ Gazetede kullanılan ifadeleri incelemek, gazetenin dilini anlamak, olaylara bakışını bilmek, o dönemde yönlendirici bir etkisi olduğu için halkın bakışını, fikrini anlamayı da sağlamaktadır. Örneğin, 1930 Menemen Hadisesi’nde kullanılan irtica, yobaz gibi terimlerin bu meşum olayı tel’în etmek için halkın ya da toplumsal örgütlerin yayınladıkları mesajlarda da aynen kullanılmıştır.

V. Cumhuriyet Gazetesi’nin 1924-1934 Yılları Yayınları Çerçevesinde Dönemin Siyasi ve Toplumsal Yapısı

Bu tez çalışmasında din algısı gibi spesifik bir konu üzerine odaklanılsa da o dönemin ruhunu, ekonomiden, toplumsal yapısına kadar detaylı bir okuma yapmaksızın anlayabilmek ve din algısını tüm bu değişkenlerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. İstanbul merkezli olan Cumhuriyet; o dönem Türkiye’de ve dünyada çıkan tüm gazete, mecmua ve ajansları yakından takip eden, önemli haber, yazı ya da tefrikaları kendi bünyesinde de yayınlayan dolayısıyla tek ve müstakil değil, aynı zamanda o dönem neredeyse bütün matbuatı yakından takibinizi de sağlayan bir gazetedir. Örneğin, Tokyo’da asrî dansların yasaklanmasından⁹⁸ Hindistan’da Racalar konferansına⁹⁹ kadar tüm dünyadan haberlere yer verildiği görülmektedir. Hatta Roma’da saçları kısa kesimli olduğu için Papa’nın huzuruna kabul edilmeyen kadınlar hakkındaki haber¹⁰⁰ gibi örnekler vasıtasıyla

⁹⁴ “Mevlid-i Nebevi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Teşrinisani 1924, s.4.

⁹⁵ “Tanrı, Tanrı Kitabı, Tanrı Yolu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Nisan 1934, s.7.

⁹⁶ “Hazreti Peygamberin Doğduğu Gün”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Haziran 1934, s.2.

⁹⁷ Tekin Alp, “Ulusal Birlik Yasası”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Birincikanun 1934, s.5.

⁹⁸ “Tokyo’da Dans Memnu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Haziran 1924, s.3.

⁹⁹ “Hindistan’da Racalar Konferansı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Temmuz 1924, s.3.

¹⁰⁰ “Kesik Saçlar ve Papa”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Mayıs 1925, s.4.

dünyanın farklı bir yerinde o dönemdeki farklı dinî inanç ve geleneklerle ilgili bilgi sahibi olmanın da mümkün olduğu görülmektedir. Aynı zamanda her ne kadar Anadolu'dan haberler yer alsa da İstanbul nüfusu ve örnekleme itibarıyla dönemin Türkiye'si hakkında yorum yapılmasını sağlayacak bir içeriğe de sahiptir.

Siyasî temelleri en kesin bir şekilde Mondros Mütarekesi sonrası işgallere karşı başlatılan Millî Mücadele dönemi ile atılan Cumhuriyet idaresinin fıkri temelleri ise, İttihad ve Terakki'nin etkin olduğu II. Meşrutiyet dönemine dayanmaktadır. Arap dünyasındaki ve Balkan harpleri sonrası artan milliyetçilikle birlikte II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında İttihad ve Terakki yönetimi tarafından da benimsenen ittihad-ı İslâm siyaseti yani İslamcılık devlet ideolojisinden silinmiş yerine Cumhuriyet döneminde de takip edilecek “*İslâmla takviye edilmiş*” bir Türkçülük ile devam edildiği görülmektedir.¹⁰¹ İstibdâta karşı Garpcılar ve İslamcıların İttihad ve Terakki çatısı altındaki birleşmelerinin Cumhuriyet dönemi ile sonlandığı görülmektedir. Örneğin, gazetede sürekli İslâm dini aleyhine beyanlarla gündeme gelen ve hatta Şeyh Said isyanı sonrası mahkeme kayıtlarında zanlılar tarafından tahrikle suçlanan önde gelen Garpcılardan Kılıçzâde Hakkı Bey¹⁰² ile İslâm'ın mâni-i terakki olmadığını, hurafe ve bâtil inançlardan temizlenerek yeniden uyanışa geçmesi gerektiğini savunan İslâmcı düşünürlerden Şemseddin Günaltay da ittihad ve terakki mensubuydular.¹⁰³ Dolayısıyla kadroları çoğunlukla sabık İttihad ve Terakki üyelerinden oluşan Cumhuriyet idaresinin aldığı kararlarda ve yaptığı inkılaplarda da din hakkındaki bu farklı görüşlerin etkisi hissedilmektedir. Nitekim Cumhuriyet'in ilanından sonra Meclis'te halife yanlıları ve karşıtlarının oluşturduğu gruplaşma da bu farklılıkların somut örneklerindendir.¹⁰⁴ Yine aynı şekilde bir yandan İslâm'ı devlet dini kabul eden maddeyi 1928'e kadar yeni anayasadan çıkartmayan Cumhuriyet Halk Fırkası¹⁰⁵ ve bir yandan irticaî faaliyetler gerekçesiyle fesh edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkaları da dönemin din algısı çerçevesinde zihni temellerine dair önemli zıtlıkları teşkil etmektedir. Böyle bir siyasî ortamda Türk milletinin tüm yaşamsal faaliyetlerini kapsayan inkılaplar, onlara karşı ortaya

¹⁰¹ İsmail Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi- 1**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s.20-21.

¹⁰² Tunaya, a.g.e. s.41-43.

¹⁰³ İsmail Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi- 2**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s.1072-1117.

¹⁰⁴ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 130.

¹⁰⁵ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 132.

çıkan isyanlar ve irticaî faaliyetler de geçmişin mirası “kamusal olan”la “kutsal olan”ın iç içeliğinin¹⁰⁶ getirdiği ikili zihnî yapının yansımalarıdır.

Siyasî yapıdaki İslâm dinine dair ikili yapının aksine toplumda daha nötrleşmiş yani sadece dinî yaşayış ve kimliğe göre devam eden bir hayat tarzı olduğu görülmektedir. Gazetede günlük haberler ya da nüfus sayımlarına dair bilgiler sayesinde o dönem özellikle İstanbul’da farklı din ve milletlerden oldukça yüksek oranda gayrimüslim azınlık ve yabancı yaşadığı görülmektedir. Bilinen yerli azınlıklar dışında Kıptiler, Keldaniler, Beyaz Ruslar gibi farklı etnik kimlikten insan yaşadığını ve bariz bir toplumsal gruplaşmanın olduğunu gazetedeki olay-semt ismi ilişkisinden hareketle anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Örneğin, Üsküdar ise Müslüman Türk, Hasköy ise Musevi, Samatya ise Ermeni ya da Beyoğlu ise ecnebi gibi semt isminden olayın Müslüman ya da gayrimüslimler arasında yaşandığı tahmin etmek mümkündür.¹⁰⁸ Gayrimüslimlerin dinî gün ve bayramlarına da gazetede yer verilirken çok farklı tutumlar sergilendiği görülmektedir. Mesela, 1929’da Noel zamanı ağaçların kesilmesi ya da Rumların kendilerine özgü dinî kutlamalarında taşkınlık yapmaları eleştirilirken¹⁰⁹, 1934’de “Ulusal Birlik Yasası” kapsamında Müslüman ya da gayrimüslim din ya da etnik kimlik fark etmeksizin “Türk ulusu” üst kimliği altında birleştirme düşüncesinin¹¹⁰ sonucu olarak Paskalya, Noel yortuları ya da Hamursuz bayramlarına gazetede ehemmiyet verildiği görülmektedir.

Dönemin toplumsal yapısını anlamayı sağlayacak diğer bir hususiyet ise “güvenlik” meselesidir. Asayiş haberleri hem Anadolu hem de İstanbul’da ahlâkî ve ekonomik problemlerin varlığı hakkında bilgi vermektedir.¹¹¹ Evde ya da sokakta, Müslüman ya da gayrimüslim kimsenin güvenliğinin olmadığına dair bu haberler dinin bireysel ve toplumsal misyonunun tasfiye edilemeyeceğini göstermektedir ki Cumhuriyet kadrosu da bilinçli olarak dinin bilhassa bu özelliğini vurgulamaktadırlar. Dinin toplumsal bir müessese olduğu ve

¹⁰⁶ Tezel, a.g.e. s. 33-34.

¹⁰⁷ “Beyaz Ruslar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1924, s.5; “İstanbul’un nüfusu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunisanı 1926, s.1

¹⁰⁸ Kumkapı: “Ermeni Manavın Aşkı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1924, s. 3; Hasköy: “Bir Yahudi Çocuğu Kardeşini Öldürmek İstemiş”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1924, s. 3.

¹⁰⁹ “Noel Gecesi!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1929, s. 3; “Maskaralar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1930, s. 2.

¹¹⁰ Tekin Alp, “Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Birincikanun 1934, s. 5.

¹¹¹ “Namus Haydutları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Ağustos 1924, s.2; “Beş Küstahın Taarruzu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Ağustos 1924, s.2; “Bir Namus Faciası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s. 3; “Namussuz Bir Baba”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Şubat 1931, s. 3.

bireyler arası münasebetleri düzenleyici özelliğinin yadsınmadığı gazetede hem yöneticilerin hem de dönemin aydınlarının dinî aynı zamanda toplumsal ahlâkî normlar olarak ayrı bir sınıfta değerlendirmektedirler.

Gazetede dönemin toplumsal yapısına dair dikkat çeken en önemli olgulardan birisi de yine çoğunlukla ekonomik nedenlerle bağlantılı intihar vakalarıdır. Olayların ne denli büyük bir boyut aldığını gazetede günlük “intihar” haberleri ve ilerleyen yıllarda intihar haberlerine uygulanan sansürden anlamak mümkündür. Her yaştan, cinsten, dinden, milliyetten ve sınıftan insanın intihar haberleri arasında Müslümanlar arasında artışın dikkat çekici boyutlara ulaşması üzerine intiharın dinî boyutuna dair konferanslar düzenlenmeye başlanmıştır.¹¹² İmparatorluktan intikal etmiş dinin ekonomiden hukuka toplumun yaşamsal her boyutunu kuşattığı bir sosyal yapıdaki bu problemin yine dinin meşruiyetine başvurarak çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

Gazetenin incelediğimiz yıllarında tekke ve zaviyelerin kapatılması, İslâm takvimi yerine milletlerarası takvimin benimsenmesi, hafta tatilinin cumadan pazara alınması, şapka giyme kanununun kabulü, şariat temelli Mecelle’nin yerine Medeni kanunun kabulü, Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin kabulü, “*Devletin dini, din-i İslam’dır*” maddesinin anayasadan çıkarılması başta olmak üzere tamamen dine göre şekillenmiş bir toplumsal yapının kökten değişim ve dönüşümüne tanıklık edilmektedir.¹¹³ Hatta soyadı kanunu ile geleneksel toplumsal hitap şekilleri olan hanım ve bey gibi ifadelerin tamamen kaldırılması fakat soyadlarının yeni yeni belirlenmesi nedeniyle gazetede kişilerin sadece isimlerinin yazılması da bu dönüşümün en ilginç örneklerindendir. “*Cumhuriyet’i kuran kuşağın doğduğu dönemde, Osmanlı devleti, insanların doğan çocuklarının kulağına ezan okumalarından ölenlerini mezara gömmelerindeki İslâmî ritüele kadar yaşadıkları hayatın kutsallık alanları ve süreçleriyle iç içe geçmiş, din ile devletin ayrılmadığı, kaynaştığı bir dünyanın devletiydi.*”¹¹⁴ Dolayısıyla tamamen din merkezli tüm bu olağanüstü sürecin birey ve toplumun din algısında yarattığı etkiyi yadsımak mümkün değildir.

Bu algısal değişim ve dönüşümün etkileri ilk dönemlerden günümüze kadar gelmiştir. Özellikle din eğitimi ile ilgili Diyanet ve din eğitimi kurumları ile ya da Kur’an-ı Kerim, tefsir, hadis kitaplarının tercümeleri sayesinde Türk milletinin kendi inancına dair

¹¹² “İntiharlar Üzerine Konferans”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1928, s.4.

¹¹³ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 140-141.

¹¹⁴ Tezel, a.g.e. s. 33-34.

bilinçlenmesi gibi millî din merkezli yeniliklerin faydasıyla birlikte Cumhuriyet döneminin - özellikle harf inkılabından sonra- 1950'lere kadar olan dönemi İslâm'ın düşünce ve yaşantı bakımından sıkı denetim ve takibin yapıldığı yıllardır. Gazetede de zaman zaman tanık olunduğu üzere Arap harflerinin gizli öğretimi başta olmak üzere toplu ibadetler ya da dinî kisve giyiminin gizli yapıldığı görülmektedir. Devletin kendi denetiminde verdiği İslâm dışında devletin yeni resmî kurumlarında kendine yer bulamayan kapatılan tekke ve zaviyelerin ya da medreselerin açıkta kalmış din adamlarının kendilerine çoğunlukla taşrada yaşam alanı buldukları görülmektedir. Taşra uleması ya da taşra şeyhleri tarafından öğretilen İslâm'ın da İslâm dininin daha çok ibadet ve ahlâk alanını kapsayan, systemsiz, modern çağın problemlerinden habersiz ve devlete karşı tepkisel bir metotla öğretilmesi¹¹⁵ günümüze kadar gelecek birçok dinî meselenin kökeni oluşturduğu aşikârdır.

¹¹⁵ Ocak, a.g.e. s. 93-113.

I.BÖLÜM

CUMHURİYET GAZETESİNDEKİ YAYINLAR ÜZERİNDEN 1924-1934 YILLARI ARASINDA DİN ALGISİNIN DEĞİŞİMİ

1.1 GAZETENİN DİNÎ VE AHLÂKÎ MESELELERE BAKIŞI

1.1.1. Din Dili'nin Türkçeleştirilmesi

Başta Kur'an'ı Kerim'in meal ve tefsirlerinin Türkçe'ye tercümesi olmak üzere ibadet dilinin de Türkçe'ye tercümesi terakki yolunda en önemli adımlardan birisi olarak görülmüştür. Bütün dünya milletlerinin en müterakkilerinin din kitaplarını kendi dillerine tercüme etmeleri, ibadetlerini kendi dillerinde yapmaları gazetede bu mesele etrafında sürekli dile getirilen argümanlardandır.¹¹⁶ Aslında bu faaliyetler Cumhuriyet öncesinde başlamış, Cumhuriyet döneminde ise ivedilikle hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemindeki tepkiler o dönemlerde de gösterilmiş ve Osmanlı'nın yıkılmasındaki temel neden olarak görülen taassubun kaynağı olarak görülmüştür.¹¹⁷ Tercüme faaliyetleri ile başlayan süreç daha sonra ibadet dilinin dönüştürülmesi sürecine evrilmiştir. Nitekim gazetede tüm yazılarda Kuran'ın Türkçe okunmasını, ibadetlerin Türkçe olmasının takip etmesi doğal bir süreç olarak ifade edilmiştir.¹¹⁸ Dinin tasfiyesi değil, özünü anlama hareketi olarak tanımlanan bu faaliyetler, her fırsatta söylemlerde yer alan Türklere özgü bir İslamiyet anlayışının adımlarıdır.

Bu süreç ile Türk milletini cahil bırakarak, dini onların hiç anlayamayacakları bir dilden telkin edip dini siyasete, kendi menfaatlerine alet ettiği savunulan bürokrasi ve ilmiye sınıfını da bir anlamda tasfiyesi amaçlanmaktadır. İslam, Yahudilik'te olduğu gibi bir kavme mahsus değil, cihanşümul bir hüviyete sahip olduğundan din ve ibadet dilini Türkçeleştirme,

¹¹⁶ Yunus Nadi, "Din Kitabımız Kendi Dilimizde", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisanı 1932, s.1.

¹¹⁷ Örneğin, Yunus Nadi gazetede bir yazısında Galatasaray Lisesinde okurken Din dersleri öğretmeni Hafız Refi Efendi'nin Şemseddin Sami'nin Kur'an tercümesi üzerine yaptığı yorumdan şu şekilde bahsetmiştir: *"Adına Şemseddin Sami denilen bir balkabağı tutup Kur'anı Kerimi tercüme etmemiş mi? Yalnız bu kadar değil, bu balkabağı Kur'anı tercüme etmiş, Maarif'e vermiş. Oradaki cahiller bu tercümeyi pek beğenerek aferin demişler, o balkabağını takdirlere boğmuşlar. Tercümenin tabı ve neşrine müsaade etmişler. Derken nasılsa bir iz'an sahibi yahu bu tercümeyi bir kerede Meşihat görsün demiş olduğundan kitap bize kadar geldi."*, Yunus Nadi, "Türkçe Kur'an, Türkçe İbadet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

¹¹⁸ "Dinî Bir İnkılap: Türkçe Kur'an", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisanı 1932, s.1.

Müslüman Türklerin kendi dinlerini kendi öz Türkçesi ile tatbik etmeleri gayet doğal bir hak olarak tanımlanmıştır.¹¹⁹

Din dilinde Türkçeleştirme aslında müstakil değil, daha sonra Latin harflerine geçişe de zemin hazırlayacak dilde sadeleşme ya da yabancı kelimelerden temizleme faaliyeti ile birlikte değerlendirilmelidir. Sadece asrîleşme değil aynı zamanda bir millet olabilme çabası içerisinde özellikle de halk cephesinde başarılı olabilmenin bir yolu da din dilindeki değişimden geçmekteydi. Tercüme faaliyetleri ile halkın Türkçe konuşmasını teşvik yönündeki faaliyetlerinin aynı zamanda gerçekleşmeye başladığı görülmektedir.¹²⁰ Mezar taşlarını Arap harfli yaptıranların mahkemeye verilmesi gibi cebri uygulamaların¹²¹ yanı sıra Arapça konuşmaktan vazgeçen köylerin¹²² ya da Arapça'nın Türkçe'den pek çok kelime aldığına dair görüşlerin¹²³ yer aldığı haberler Türkçeleşme sürecindeki farklı tutumları yansıtmaktadır.

Halka yönelik yayınlarda Türkçeleştirme hareketinin en önemli saikleri; halkın Kur'an'ı ve dolayısıyla ibadet dilini anlamaktan siyasî emeller nedeniyle alıkonulmaları, din ile aralarına bir zümre sokulması ve kasten cahil bırakılmak istenilmeleridir.¹²⁴ Tercüme faaliyetlerinde “*Kur'an'ın tercümesini küfür ve Türkçe hutbeyi bidat ve dalalet addeden dünkü meşihat ile Kur'an'ın tercümesini lazım ve Türkçe hutbeyi elzem addeden bugünkü diyanet işleri riyaseti bize bu cereyanın bariz misalini gösterir.*”¹²⁵ düşüncesi halka yönelik en önemli meşrulaştırıcı açıklamalardan biri olarak kullanılmıştır. Yöneticiler ve milletin temsilcileri de bu süreci her fırsatta halka açıklamayı kendilerine görev addetmişlerdir. Nitekim Gazi Mustafa Kemal Kayseri’de bir hastanenin açılışında hocanın Arapça dua okuması istendiğinde “- *Hocaefendi'nin dua etmesine lüzum yok, Cenab-ı Hakk benim*

¹¹⁹ Kılıçoğlu Hakkı, “Dil Türkçe, Din Türkçe!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisanı 1933, s.6.

¹²⁰ “Bursa’da Yalnız Türkçe Konuşulacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Temmuz 1925, s.2; Vatandaş! Türkçe Konuş!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Şubat 1928, s. 2.

¹²¹ “Arap Harfli Mezar Taşı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1933, s.1.

¹²² “Bir Köy Halkı Arapça Konuşmaktan Vazgeçti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunievvel 1925, s.5.

¹²³ “Kurultay’da Güzel Bir Tez”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Ağustos 1934, s.1.

¹²⁴ “*Günde beş vakit kılınan namaz esnasında Allah ile icra ettiği râz ve niyazın manasını anlamayan insanların kalplerinde dualar, râz u niyazlar, tasfiye, huzû ve huşû, rikkat, merhamet gibi sıfatları nasıl temniye eder? Dinimizi bir âmil-i müesser yapmak ve ruhlarımız üzerindeki tasfiyesi vazifesini bihakkin icra ettirmek için dahi mutlak ve mutlak anlayarak, bilerek taşıyacağız.*”. “Adana’da Mürteciâne Neşriyat: Abdülkadir Kemal’in Yeni Hezeyanları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1924, s.1-2.

¹²⁵ Yunus Nadi, “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

lisanımı da bilir. Duayı ben ederim” diyerek onun yerine kendisi Türkçe dua etmiştir.¹²⁶ Nitekim Mustafa Kemal Atatürk daha önce 1923’te Balıkesir’de bir camide minbere çıkıp Türkçe hutbe de okumuştur.¹²⁷ Benzer bir ifadeyi 1925’de Aksaray Müftüsü bir merasimde kullanarak Allah’ın kendisine karşı vaki olan arz-ı haceti ne şekilde ve ne lisanda olursa olsun bildiğini beyan etmiştir.¹²⁸ Aksaray Müftüsü’nün *duanın bir arz-ı hacet olduğunu, Allah’ın ise kendisine karşı vaki olan arz-ı haceti ne şekilde ve ne lisanda olursa olsun bildiğini* beyan ederek ettiği Türkçe dua şu şekildedir:

“[Euzubesmele’den sonra] bir çok eltâf-ı subhaniyyesiyle insanları kemale getiren ve hükümetimizi Cumhuriyet ilanına muvaffak kılmakla bizleri saha-i şükran ve minnettariyye getiren Allah! Birçok zamandır ağlayan, kan ağlayan gözlerimizi Cumhuriyet ilanıyla güldüren Allah... Canavarlar gibi saldırıp birçok kadınları kocasız ve sahipsiz ve birçok babaları evlatsız ve kardeşsiz ve birçok evlatları babasız ve dayısız bırakan ve bununla kanaat etmeyerek bütün millet-i İslamiyye’nin arz u namusunu, ve vatanlarını ayakları altına

¹²⁶ “Allah Benim Lisanımı Bilir! Gazi Paşa Kayseri’de Arapça Okuyacak Hoca’nın Yerine Bizzat Dua Ettiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinievvel 1924, s.3.

¹²⁷ “Atatürk 1923’te Balıkesir’de bizzat minbere çıkıp hutbe okumuştur.

Balıkesir: (A.A.) Gazi Paşa Hazretleri bugün öğle namazını büyük bir cemaatle Paşa camii şerifinde kılmışlardır. Namazdan ve ervahı şühedaya ithafen kıraat edilen mevlüd-i nebeviden sonra Paşa Hazretleri minbere çıkarak şu hutbeyi buyurmuşlardır:

‘Millet, Allah birdir. Şanı büyüktür. Allah’ın selameti, atifeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri Cenab-ı Hak tarafından insanlara hakayıki tebliğe memur Resul olmuştur. Kanun-i Esasi cümlelizce malûmdur ki Kur’an-ı Azimüşşan’daki husustur. İnsanlara feyzi ruhu vermiş olan dinimiz son dindir, ekmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, hakikate tamamen tevafuk ve tetabuk ediyor. Eğer akla, mantığa ve hakikate tevafuk etmemiş olsaydı, bununla diğer kavanin-i tabiîye-yi ilâhiye beyninde tezat olması icap ederdi. Çünkü bilcümle kavanini kevnîyeyi yapan Cenab-ı Hak’tır.

Arkadaşlar; Cenab-ı Peygamber mesaisinde iki dare, iki haneye malik bulunuyordu. Biri kendi hanesi, diğeri Allah’ın evi idi. Millet işlerini, Allah’ın evinde yapardı. Hazret-i Peygamber’in isri mübareklerine ihtifaen bu dakikada milletimize; milletimizin hal ve istikbaline ait hususatı görüşmek maksadıyla bu dar-ı kudside Allah’ın huzurunda bulunuyoruz. Beni buna mazhar eden Balıkesir’in dindar ve kahraman insanlarıdır. Bundan dolayı çok memnunum. Bu vesile ile büyük bir sevaba nail olacağımı ümit ediyorum.

Efendiler; camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler taat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapılmak lazım geldiğini düşünmek yani meşveret için yapılmıştır. Millet işlerinde her ferdin zihni başlı başına faaliyette bulunmak elzemdir. İşte biz de burada din ve dünya için, bilhassa hakimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşüncemi söylemek istemiyorum. Hepinizin düşündüklerinizi anlamak istiyorum. Amal-i millîye yalnız bir şahsın düşünmesinden değil, bilumum efradı milletin arzularının, emellerinin muhassalasından ibarettir. Binaenaleyh benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim.” Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt 5, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 1943-1945.

¹²⁸ “Aksaray Müftüsü’nün Türkçe Duası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1925, s.2.

*çiğnetmek isteyen Yunan haini ve bunlara muin olan ve olmak isteyen
düşman devletleri hükümet-i cumhuriyyemize boyun eğdiren Allah...
ve elh.*”¹²⁹

Cumhuriyet döneminde tercüme ve din dilinin Türkçeleştirme faaliyetlerinde Cumhuriyet ideolojisinin temellerinden birini oluşturan din bağılılığı yerine din ve kültür bağılılığını hedefleyen “Ulusal Birlik” ilkesinin¹³⁰ dil temeline dayanması düşüncesinin Ziya Gökalp’in “Türkçülük” fikir akımı ile yakından irtibatlı olduğu görülmektedir. Cumhuriyet kadrosu tarafından Turancılık ve İslamcılığın başarısız olduğu anlaşıncı elde kalan tek ideolojik dayanak olan millî bir devlet oluşturma fikrine göre Araplar arasında doğan bir İslâm dininin bu ideolojiye adapte edilmesi gerekiyordu. Ziya Gökalp’in Müslümanlığı, Türk hayat tarzına uydurma ve dinî kurumları da bu bakımdan yorumlama düşüncelerinin izlerini Cumhuriyet devrindeki yeniliklerde takip etmek mümkündür.¹³¹ Örneğin, “Dinî Türkçülük” adlı eserinde bahsettiği şu meseleler Cumhuriyet döneminde din dili ile ilgili takip edilen adımların yönergesi niteliğindedir:

“Dinî Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir. Bir millet, dinî kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabîdir ki dininin hakiki mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiçbir zevk alamaz. İmam-ı Azam hazretleri, hatta namazdaki surelerin bile millî lisanda okunmasının caiz olduğunu beyan buyurmuşlardır. Çünkü ibadetten alınacak vecd, ancak okunan duaların tamamıyla anlaşılmasına bağlıdır. Halkımızın dinî hayatını tedkik edersek görürüz ki, ayinler arasında en ziyade vecd duyulanlar, namazlardan sonra, anadilleriyle yapılan derunî ve samimi münacaatlardır. Müslümanların camiden çıkarken büyük bir vecd ve itminan ile çıkmaları, işte her ferdin kendi vicdanı içinde yaptığı bu mahrem münacaatların neticesidir.

¹²⁹ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1925, s.2.

¹³⁰ Tekin Alp, “Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Birincikanun 1934, s.5.

¹³¹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 136-137.

Türklerin namazdan aldıkları ulvî zevkin bir kısmı da yine anadiliyle inşâd ve terennüm olunan ilahilerdir. Bilhassa, teravîh namazlarını canlandıran âmil, şiir ile musikiyi câmi olan Türkçe ilahilerdir. Ramazan'da vesair zamanlarda Türkçe irad olunan vaazlar da halkta dinî duygular ve heyecanlar uyandıran bir âmildir.

İşte, bu misallerden anlaşılıyor ki bugün Türklerin ara sıra dinî bir hayat yaşamasını temin eden âmiller, dinî ibadetlerin arasından eskiden beri Türk lisanıyla icrasına müsaade olunan âyinlerin mevcudiyetidir. O halde dinî hayatımıza daha büyük bir vecd ve inşirah vermek için gerek –tilavetler müstesna olmak üzere- Kur'an-ı Kerim'in ve gerek ibadetlerle âyinlerden sonra okunan bütün dualarla münacaatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım gelir.”¹³²

Kur'an-ı Kerim, hadisler, tefsirler ve hutbelerin Türkçe olması ülkede Cumhuriyet yönetimi ile birlikte ilk ele alınan meselelerden olmuştur. Mecliste temsilciler ve din görevlilerinin uzun mülâhazalarla görüşlerinin alındığı, uzman heyetlerin oluşturulduğu hassas bir süreç olmuştur.¹³³ Özellikle Diyanet işleri bu süreçte son derece titiz ve hassas davranarak ilmî yetkinliği tam ulemadan heyetler tayin etmiştir.¹³⁴ Hatta Türkçe tercümeyi bidat gören *meşihat* ve elzem addeden *diyanet işleri riyaseti*'nin iki karşıt grup olarak karşı karşıya geldiği görülmektedir.¹³⁵ Nitekim dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi, Kur'an-ı Kerim'in tercümesi ile ilgili açıklamalarında diğer devlet yetkilileriyle benzer şekilde Türk milletinin Allah'ın emirlerini daha kolay öğrenebilmesini sağlayacağını belirtmiştir.¹³⁶

Türkçe ibadet derecesinde olmasa da gazete yazılarından Türkçe tercümelere de tepkiler gösterildiği anlaşılmaktadır. Nitekim geleneksel görüşe göre din dili Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması dolayısıyla Arapça'ydı ve Arap alfabesinin terki naklî ilimlere dayalı

¹³² Remzi Demir, **Türkiye'de Din Algısının Doğuşu (1839-1938)**, Ankara: Lotus Yayınevi, 2019, s.77-78.

¹³³ “Mazhar Müfid Bey (Denizli): İki şey lazımdır. Biri Kuran tercüme edilmelidir. İkincisi Hadisler tefsir olunmalıdır. Hutbeler Türkçe olmalıdır.”; Şeyh Safvet Efendi (Urfa): Kuran'ın tercümesi lazımdır. Bu bir heyet-i mütehasşisa tarafından yapılmalıdır. Hutbeler Türkçe ve mecmua olarak tab` edilmelidir.” “Meclis Kuran-ı Kerim'in Tercümesini Kabuk Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Şubat 1925, s.1.

¹³⁴ “Diyanet İşleri'nde Bir Heyet Teşkil Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Nisan 1926, s.2.

¹³⁵ Yunus Nadi, “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

¹³⁶ “Din ile Dünya: Diyanet İşleri Reisinin Hür Fikir'e Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1925, s.2.

bir kültürel mirasın terki olarak algılanıyordu.¹³⁷ Kimi zaman yöneticiler ya da kanun uygulayıcıların dinsizlikle itham edilmesine neden olmuştur. Örneğin tercüme faaliyetleri üzerine fikirlerinden dolayı Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey dinsizlik suçlamalarından dolayı yaptığı açıklamalarda kendisinin bilakis dindar olduğu, dinini çok sevdiği ve onu daha iyi anlamak istediğini belirtmiştir:

“On senedir dinî kitaplarımızı tetkik ediyorum. Bundan maksadım dinimin neden ibaret olduğunu öğrenmektir. Bana hiçbir zaman dinsizlik isnad edemezler, riyakâr değilim. Hislerimde samimiyim. Dindarım ve dinimi severim.

Bu tabiri birçokları sui tefsir ederek Türkçülerin (maazallah) Hazret-i peygamberi, Kuran-ı Kerim’i kaldırmak fikrinde olduklarını iddia ediyorlar. Divaneler!

Hazret-i Muhammet ve Kuran-ı Kerim kalkar mı? Kimin haddidir ki böyle bir divaneliği tasavvur bile etsin? Bu tasavvuru yalnız inatları sayesinde Hazret-i Muhammet ve Kuran-ı Kerim’i fiilen mefulü, bir hale koyanları ileri sürmüşlerdir. Sorarım sizden Kuran-ı Kerim tilavet olunduğu zaman kaç kelimesini anlıyorsunuz? Hazret-i Muhammed’in tercüme-i halinden ne biliyorsunuz? Vicdanınıza müracaat ediniz, sizi bu kadar Kuran’dan Hz. Muhammed’den mehcur (uzak) kılan amil nedir? Kuranımızı, din kitaplarımızı Türkçe’ye tercüme ederek dualarımızı, hutbelerimizi, muazalarımızı vesair dinî işlerimizi Türkçe icra etmiş olsaydık, acaba Kuran’dan ve peygamberden bu kadar mehcur mu kalacaktık? Bunların Türkçe’ye tercümesindeki mahzur nedir?¹³⁸

İhsan Bey bu savunmasında “*Bu din bizimdir!*” diyerek İslam dininin Araplar’a mahsus olmadığını, Türkler’in İslam âlemindeki tüm milletler içerisinde bu dini en fazla benimseyen, en fazla hak eden millet olduğunu belirtmiştir. O dönem din dilinde Türkçeleştirme hareketinin en merkezi söylemini oluşturan bu ifadeler ülkede kendilerini dini

¹³⁷ Demir, a.g.e. s.59-60.

¹³⁸ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1924, s.1-2.

tasfiye etmekle suçlayanlara karşı çokça dile getirilmiştir.¹³⁹ Din dilinin Türkçeleştirilmemesi, içtimaî bir müessese olarak görülen İslam dininin Türkiye'deki bekası ile irtibatlandırılarak ele alınmıştır. Dinî akide ve ibadetlerin Türkçeleştirilmemesi neticesinde, Osmanlı'nın millî hüviyetten uzaklaşıp zayıflaması akıbetinin benzeri bir durumla karşılaşılacağı savunulmuştur.¹⁴⁰ Türk milletinin kendi itikat ve ibadâtını kendi dilinde yapmamaya devam etmesi halinde dinin içtimaî feyiz ve faziletlerinden istifade noksan kalacak, din vicdanî ve ruhanî özelliklerini zamanla yitirecekti. Çünkü, hiçbir Türk ibadetin ruhanî zevkine eremeyecek ve dinin feyiz ve faziletini tecelli ettiremeyecekti. Dolayısıyla, Türkler için *hakiki* İslam dini, dinin kendi öz dilleriyle tatbik edilmeye başlandığı zaman söz konusu olacaktı.¹⁴¹

Tüm bu adımlarla birlikte halk nezdinde de durumun çok kolay ilerlemediği ifade edilebilir. Örneğin, 1926 gibi tüm bu yenilikçi girişimler için gayet geç bir tarihte Göztepe Camii imam-hatibi dersâmlarından Hacı Cemaleddin Efendi, kendi inisiyatifıyla Ramazan'ın ilk ve ikinci haftasında Cuma namazlarını -kendi tercümesi ile- Türkçe kıldıracağı için cemaatten gelen tepkiler üzerine azl edilmiştir.¹⁴² Gazetenin *Müteceddid İmam* başlığıyla övdüğü ama Diyanet yetkililerinin halktan gelen tepkiler üzerine temkinli cevap verdiği görülmektedir. Nitekim bu azl meselesi hakkında kendisinden bilgi istenilen Müessesât-ı Diniyye müdürü Esad Bey'in Türkçe namaz kıldırmanın hükmü ile ilgili soruya verdiği cevap da temkinlidir:

*“Ceht-i ilmiyye ve diniyyesi hakkında, yani Türkçe namaz kıldırma-
caiz mi, değil mi? bu babda beyan-ı mütalaa benim salahiyetim
haricindedir.”*¹⁴³

Bu olayın akabinde ise Diyanet İşleri'nden beklenen açıklama gelmiştir. Bu açıklama ile tercüme faaliyetine olan teşvik ve gönüllülüğün ibadet dilinin Türkçeleşmesinde olmadığı görülmektedir. Gerçekleşen bu münferit hadise üzerine Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Bey namazın Türkçe eda edilmesinin mümkün olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir:

¹³⁹ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1924, s.1-2.

¹⁴⁰ Yunus Nadi, A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisani 1932, s.1.

¹⁴¹ Yunus Nadi, A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisani 1932, s.1.

¹⁴² “Müteceddid İmam”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1926, s.2.

¹⁴³ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1926, s.2.

*“Namaz Türkçe kılınmaz. Elfâz-ı Arabiyye’nin telaffuz edilmemesine imkan yoktur. Zira namaz meselesi başkadır. Namazı Arapça kıraatı ile edaya mecburuz. Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye tercemesinden sonra da namazı Arap lisanıyla eda etmek lazımdır. Belki bir, iki sureyi Türkçe’ye terceme etmek mümkündür. Fakat bunlar namazda istimal edilemez.”*¹⁴⁴

İbadetlerde Türkçe meselesinin başka boyutlarıyla da sorgulandığı görülmektedir. Örneğin, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe olarak hıfz edilip edilemeyeceği ve bu durum da hafız olunup olunamayacağı da tartışılmıştır. Diyanet İşleri Başkanı bu husus hakkındaki soruları da henüz bir yorum yapamayacağı şeklinde cevaplamıştır.¹⁴⁵

Bu tereddütlerin sadece din dili değil aslında Latin harflerine geçişte de olduğu görülmektedir. Gazetede 1928 yılında Ankara’da düzenlenen encümende hâlâ tereddüdlerini ifade edenlerin olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶ Örneğin Köprülüzade Mehmet Fuad Bey, harf inkılabına Türk milletinin kendi kültürü ile bağlantısını kesmesi anlamına geleceğini belirterek açık ve net bir şekilde karşı çıkmıştır.¹⁴⁷ Dinde yozlaşmaya neden olacak argümanının bir benzerini kültürü inkâr, yok sayma olarak yorumlamışlar ve gazete tarafından da *mutadın hilafında bir teceddüd gördükleri zaman latife telakki edenler* olarak tanımlanmışlardır.¹⁴⁸ Bu karşılaştırmaların nedeni ise; Arap alfabesinin İslamlık sürecinin bir sonucu olarak görülmesi, Türk milletinin asırlar boyunca kendi dilini sami harfleriyle yazması ve bu durumun da maarifi olumsuz etkileyerek milletin hâlâ cehalet içinde olması görüşüdür.¹⁴⁹ Aslında bu durumu İslâm dünyasına genellenen cehalet sorunundan Türk milletini kurtarma planı olarak görmek mümkündür. Nitekim Yunus Nadi, Latin harflerine geçişin ilk günlerindeki bir yazısında “*beşer fezalara yükselirken biz hâlâ nasara, yansuru*” derken¹⁵⁰, bizden kastı İslâm âlemdir ve Türk milletinin bu birlikten ayrıştırılması

¹⁴⁴ “Türkçe Namaz Kılınabilir mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mayıs 1926, s.1.

¹⁴⁵ “Diyanet İşleri Reisi Hafızlar Hakkındaki Nokta-i Nazarı Söylüyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Haziran 1926, s.6.

¹⁴⁶ “Latin Harfleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Ağustos 1928, s. 3.

¹⁴⁷ “*Mazisi, harsî, medenî olan milletler için harflerini değiştirmek meselesi pek müşküldür. Mesela Arnavudlar kendi lisanlarını ifade için Latin harflerini kabul ettiler. Onlar bunda serbestti, çünkü maziye sahip bir harsları yoktu. Kanaatimce harf değiştirmek (Kültür)’den mahrum olduğumuzu teslim etmek demektir.*” “Latin Harflerine Karşı Çıkanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Teşrinisani 1928, s.3.

¹⁴⁸ “Latin Harfleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Ağustos 1928, s.3.

¹⁴⁹ “Asrî Türk’ün Kendi Yazısı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinisani 1928, s.8.; A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisani 1932, s.1.

¹⁵⁰ “Yazı İnkılabı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Teşrinisani 1928, s.6.

gerekmektedir. Fakat bu İslâm dininden vazgeçme değil, Türk manevi din sahasında kendi hakiki benliğine dönme, Türk milletine özgü bir İslâm anlayışına sahip olma olarak kabul edilmiştir.¹⁵¹ Öyle ki dilin Arap ve Acem kelimelerden temizlenmesi desteklenirken Levantenleşme'ye de şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁵²

Türkçe namazın aksine Türkçe hutbe, hem din görevlileri hem de halk tarafından kısa sürede benimsenmiştir. Atatürk de 1923'te Balıkesir'de camide verdiği Türkçe hutbeden sonraki açıklamalarında hutbelerin tüm İslâm ve Türk-İslâm tarihi için öneminden başlayarak halk tarafından anlaşılabilir olmasının nedenleriyle birlikte açıklamış ve bin sene evvelki hutbelerin okunmasının halk için faydasız olduğu meselesi üzerinde durmuştur.¹⁵³ Gazetede İstanbul dışında, Konya, Bursa gibi şehirlerde halkın Türkçe hutbelere memnuniyeti ile ilgili haberler çok fazladır.¹⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı *halkın anlamadığı bir lisanla*,

¹⁵¹ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁵² "Öz Türkçe", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1929, s.3. Aslında bu geçişin kolay olmadığını gazetenin kendi dilinde görüyoruz. Örneğin, 1930 yılına ait bir habere "Allahuâlem Bilgayb" başlığı atılmıştır. **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisanı 1930, s.1.

¹⁵³ "Muşarunileyh badehu minberden aşağıya inmişler ve muhtelif zevat tarafından irat edilen yirmiyi mütecaviz suali tespit ettikten sonra cevaplarını vermişlerdir:

Hutbeler hakkında irat edilen sualden anlıyorum ki bugünkü hutbelerin tarzı milletimizin hayatı fikriyesi ile lisanıyla ve ihtiyacât-ı medeniyyesiyle mütenasip görülmemektedir. Efendiler, hutbe demek nasa hitap etmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin mânası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım mefhum ve mânalar istihraç edilmemelidir. Hutbeyi irat eden hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz ki Hazret-i Peygamber zamanı saadetlerinde hutbeyi kendisi irat ederlerdi. Gerek Peygamber Efendimiz ve gerek Hulefa-yı Raşidin'in hutbelerini okuyacak olursanız görürsünüz ki gerek Peygamber'in gerek Hulefa-yı Raşidin'in söylediği şeyler o günün mesleleridir. O günün askeri, idarî, malî, siyâsî ve içtimâî hususâtıdır. Ümmet-i İslamiye tekessür ve Memâlik-i İslâmiye tevessüa başlayınca Cenab-ı Peygamber'in ve Hulefa-yı Raşidin'in hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin irat etmelerine imkân kalmadığından halka söylemek istedikleri şeylere iblağa bir takım zevatı memur etmişlerdir. Bunlar her halde büyük rüesa idi. Onlar camii şerifte ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı tenvir ve irşat için ne söylemek lazımsa söylerlerdi. Bu tarzın devam edebilmesi için bir şart lâzımdı. O da milletin reisi olan zatın doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmamasıdır. Halkı ahval-i umumiyeden haberdar etmek son derece haizi ehemmiyettir.

Çünkü her şey açık söylendiği zaman halkın dimağı hali faaliyette bulunacak, iyi şeyleri yapacak ve milletin zararına olan şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmeyecektir; ancak millete ait olan işleri millettten gizli ettiler. Hutbelerin halkın anlayamayacağı bir lisanla olması ve onların da bugünkü icabât ve ihtiyaçlarına temas etmemesi halife ve padişah namını taşıyan müstebitlerin arkasından köle gibi gitmeğe mecbur etmek içindi. Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır. Başka değildir. Yüz, iki yüz hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak insanları cehil ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hutbenin her halde nasın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir. Geçen sene Millet Meclisi'nde irat ettiğim bir nutukta demiştim ki: (Minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menba-ı feyiz, bir menba-ı nur olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayık-ı fenniye ve ilmiyye mutabık olması lazımdır. Hutebâ-yı kiramın ahvâl-i siyasiye, ahvâl-i içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinât verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe icabât-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır." Ergin, a.g.e. s. 1945.

¹⁵⁴ "Konya'da İlk Türkçe Hutbe", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1926, s.2.; Bursa'da Türkçe Hutbe ve Mevlid", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1926, s.4.

*mahiyetinden haberdar olmadığı şeyleri niyaza mecbur tutulması garaibi*¹⁵⁵ olarak tanımladığı durum hakkında ise Türkçe namaz aksine net bir onay tutumu göstermiştir.¹⁵⁶

Cumhuriyet gazetesinin uzun bir süre Türkçe Kur'an tilavet, hutbe ve mevlitlerin halktaki etkisini izlediği görülmektedir. Mebusların ve toplumun ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu Ayasofya Yeraltı camiindeki tilavet merasimine halkın yoğun ilgisi detaylıca aktarılmıştır.¹⁵⁷ Hafız Yaşar Bey'in Türkçe tilaveti metin halinde sayfalarca yayınlanmıştır. Sonraki günlerde de başta Yasin olmak üzere birçok surenin Türkçe metinleri gazete tarafından yayınlanmıştır.¹⁵⁸ Hocaefendiler Kur'an-ı Kerim'i Türkçe okurlarken Arapça asıllarını okur gibi makamlı okumuşlardır.¹⁵⁹ Sonraki günlerde de İstanbul'un birçok semtindeki camide muhabirler halkın Türkçe Kur'an tilavetine tepkilerini izlemişler, gün gün hangi camilerde Türkçe okunacağını programları yayınlanmıştır.¹⁶⁰ Yayınlanan metinlerin arasında ise halkın Kur'an-ı Kerim'i ilk defa kendi dillerinde dinleyip, anlayabilmelerinden duydukları yoğun hisler duygusal ifadelerle aktarılmış, halkın görüşlerine de yer verilmiştir.¹⁶¹ Daha önce anlamını bilmedikleri, sadece hafızların güzel sesi ve musikin

¹⁵⁵ "Türkçe Hutbe", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1926, s.3.

¹⁵⁶ 9 Kanunisani 1927 Ramazanında bütün camilerde hutbelerin Türkçe okunacağı belirtilmiştir. [yn.], **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunievvel 1927, s.2. Fakat Türkçe hutbe meselesi kolay kolay gerçekleşmemiş ve 1927'de de Arapça okunmuştur. [yn.], **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1927, s. 2. 4 Şubat 1928'de hutbeler Türkçe okunmaya başlıyor. **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Şubat 1928, s. 3. Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan ilk Türkçe hutbelerin konuları şu şekildedir: "Çalışan mükâfatını görür, Müdafâ-i Vatan, Tayyare Cemiyeti'ne yardım, Temizlik, Sağlığın başı temizliktir, Ahlâk peygamberi, Anaya babaya itaat, Allah ve Peygamber muhabbeti, Ramazan ve Oruç, Suizan, Dünya ve Ahiret için çalışmak, Kumarın fenalığı, Mevlid-i peygamberi, Miraç, Leyle-i Kadir, Ramazan Bayramı, Namazın hikmet-i şeriyyesi, Evlenmek, Evlat yetiştirmek, Dünya ve ahiret için çalışmamak, Fesad çıkarmamak." **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisani 1928, s. 2.

¹⁵⁷ "Bugün Fatih Camiinde İkinci Ezanı Türkçe Okunacak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisani 1932, s.1.

¹⁵⁸ "Yasin Suresi: Hafız Yaşar Bey'in Mukabelesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisani 1932, s.4.; "İnfıtar Suresi, Mutaffifin Suresi: Hafız Kemal Bey'in Mukabelesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisani 1932, s.4.; "El-Furkan Suresi: Hafız Burhan Bey'in Mukabelesi", "Bakara Suresi; Hafız Zeki Bey'in Mukabelesi, Kıyamet Suresi: Hafız Kemal Bey'in Mukabelesi", "İsra Suresi: Hafız Nuri Bey'in Mukabelesi", "Fatır Suresi: Hafız Rıza Bey'in Mukabelesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisani 1932, s.4.

¹⁵⁹ Örneğin, Hafız Burhan Bey Amenerresulü duasının Türkçesini Kürdili Hicaz makamında okumuştur. A.g.h., 30 Kanunisani 1932, s.1.

¹⁶⁰ "Halk Türkçe Kur'an Dinlemek İstiyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisani 1932, s.1.; "Cuma günü için büyük bir mukabele programı hazırlanmıştır. Cuma günü Cuma namazından sonra Sultanahmet camiinde Hafız Yaşar, Hafız Burhan, Beşiktaşlı Hafız Rıza, Hafız Nuri, Sultanselimli Hafız Rıza, Hafız Fahri, Hafız Zeki, Hafız Kemal Beyler tarafından sıra ile mukabele tarzında Türkçe Kur'an mukabele okunacaktır.", **Cumhuriyet Gazetesi** 28 Kanunisani 1932, s.1; Sonraki günlerde diğer şehirlerdeki programlar da yayınlanmıştır: "İzmir'de Türkçe Kur'an", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunisani 1932, s.3; "Ezine'de ilk Türkçe ezan", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunievvel 1932, s.4; "Çanakkale'de İlk Türkçe Ezan", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1932, s. 2.

¹⁶¹ Cemaat, bu ayeti kerimelerin manalarını anladıkça coşuyordu. Kimi "Cellecelâle" diyor, kimi "Allah Allah" diyordu. Halk, Kur'an'ın bu ayetlerini dinlerken çok mütehassis oluyordu. Cemaatten birisi yanındakine diyordu ki: "-Ne kuvvetli, ne büyük sözler. Biz bunları şimdiye kadar hiç bilmiyorduk.", A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisani 1932, s.4.; Ayasofya Cebeci sokağında Halit Bey de şunları söylemiştir: "- Bilerek

tesiri altında kaldıkları ama Türkçe anlamını dinleyerek hakiki bir vecd ve teslimiyet içerisine belirtilmiştir.¹⁶² Bu ifadeler halkın yalnız Türkçe anlam karşısındaki düşüncelerini değil aynı zamanda dindarlık seviyeleri hakkında fikir vermesi açısından da önemlidir.

Gazetede bir çok yazıya göre Türklerin İslam dinini kabul ettikten sonra yaptıkları en büyük hata, Arapça'yı Türkçe'den üstün görerek Arapça'yı din dili olarak benimsemeleridir. İlk dönemlerden itibaren Türk âlimlerinin Arapça yazmaları, Kur'an'ın anlamını çok iyi bilmelerine rağmen millî bir din dili benimsememeleri, halkın dinlerini öğrenememelerinin, cehaletin nedeni olarak görülmüştür.¹⁶³ Zaten Kur'an kenarlarına yazılmış Türkçe açıklamaların kitap halinde basılmasına, Türklerin kendi dillerinde din kitaplarının ahkâmını öğrenmelerine aklî ya da dinî bir mani olamayacağı ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Bu değerlendirmeleri, yorumları yapan din adamları haricindeki kişilerin ilmî yetkinlikleri ve konuya hakimiyetleri verdikleri malumâtтан anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Yunus Nadi başta olmak üzere mesele üzerinde fikir beyan eden dönemin önde gelen pek çok ismi, Kur'an'ın Arapça indirilmesi ve Arapça bilmeyen milletlerin dillerine tercümesinin tabiiyetini yine Kur'an'dan delillerle açıklamışlardır.¹⁶⁶ Bununla birlikte mesele Kur'an'daki ayetlerle delillendirerek de daha etkileyici bir dille aktarılmıştır:

ibadet etmek kadar zevkli bir şey var mıdır? Bilmediğin lisanla ibadet etmek de ibadet sayılırsa da bilerek ibadet elbette daha başkadır.", A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1; "*Hafız Zeki Bey'in okuduğu Kur'an camide bulunanları pek fazla mütehassis etmiş ve samiinden ihtiyar bir hanım: '- Allah Gazimize dünya durdukça çok ömür versin. Bize Kur'anımızın manasını da öğretti. Aklımın erdiği gündenberi namaz kılar, dua ederim. Fakat ne yaptığımı, neler söylediğimi ben kendim de bilmezdim.' demiştir.*", "Türkçe Kur'an Okunması Büyük Memnuniyetle Karşılandı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1932, s.1; "*Türkçe Kur'an cereyanı aldı yürüdü, camiler dolup taşıyor ve halk kapı önlerine, pencerelere tehacüm ederek güzel sesli hafızların, kendi dili ile okudukları Kelâmullahı dinliyor.*", A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisanı 1932, s.1; "*-Hafız Bey'in evvela Arapça okuduğu Kur'an'dan zevk almadım değil. Çok hoşlandım. Fakat Türkçesini okurken manasını anladıktan sonra kendimi zaptedemedim. İşte ağlıyorum. Allah'ın ne güzel sözleri varmış da biz hâlâ bilmiyor muyuz?!*", A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁶² A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.2.

¹⁶³ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁶⁴ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁶⁵ Yunus Nadi, Türkçe Kur'an ile ilgili bir yazısında Kur'an'ın lafzî mi mana olarak mı Allah'ın kelâmı olduğu tartışmasından bahsetmiştir: "*İtiraf olunmayan bu hakiki sebep haricinde olarak onlar ortaya Kur'an Allah tarafından Arap dilinde mi yollanmıştır yoksa Tanrı Taalâ Peygamber'e onun manalarını ilham etmiştir de Peygamber mi o manaları kendi dilinde ifade eylemiştir diye bir mesele çıkarmışlardı. Bununla maksatları bahsi Kur'an gökten böyle inmiştir diyerek kelimesine dokundurmamaktı tabii. Halbuki ruh ve manasının nerelerden geldiğinden katannazar Kur'an'ın malûm ve mevcut ifade şekli ile Peygamber'in ağzından çıkmış bulunduğuna şüphe yoktur.*", A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁶⁶ "*Peygamberimiz Arap kavminden olduğu için onun lisanile tebliğ olunan Kur'an'ın evvela Arap dilinde gelmiş bulunması tabii idi. Tebliğ vasıtası olan zatın dili Arapça idi, tebliğ olunan kavim Arap idi. Binnefis Kur'an'da bu cihet bir çok vesilelerle sarahatan ifade olunmuştur. İşte Tafsilât süresinin (Fussilet'i kastediyor.*

“Kur’an’da bir ayet vardır ki Cenabı Hak bunda ‘bilenlerle, bilmeyenler müsavi midirler?’ buyurur. İşte bu ayeti kerimenin delâleti ile diyebiliriz ki anlamayarak dinleyenlerle anlayarak dinleyenler birbirlerine müsavi olamazlar. Şu halde Kur’anı Kerimin tercümesini okumak suretile vücude getirilen inkılap, bütünn manası ile dinî bir inkılâptır, diyoruz.”¹⁶⁷

Ayrıca İmam Azam Ebu Hanife’nin Kur’an’ın tercümesi ile ilgili fetvasını da delil olarak aktarmışlardır:

“Arapça bilmeyen Acemlerin Farisi diline tercüme olunacak Kur’an ayetleri ile ibadet eylemeleri caiz olup olmayacağını istifta etmeleri üzerine İslam’ın adı üstünde en büyük imamı olan İmam-ı Azam bu suale müspet cevap vermiş, yani tamamıyla Acem dilinde ibadet edilebileceğini söylemiştir.”¹⁶⁸

Tüm bu delillendirmelerle birlikte, içtimai bir müessese olan dinin tamamıyeti ya da ibadetin sıhhati için Türk milletinin dinini kendi dilinde ifâ edebilmesinin zaruri olduğunu savunmuşlardır.¹⁶⁹ Ayrıca tercüme teşebbüslerindeki en önemli problem ve eleştiri olan “doğru tercüme” tartışmasının nedeni olarak *“bazı kelimelerin Türkleştirilmemesi”* gösterilmiştir.¹⁷⁰ Meseleyle ilgili diğer tartışmalarda ise esas olanın mana olduğu, ifade tarzının teferruat olduğu savunulmuştur. Dolayısıyla da Türkler için Türkçe Kur’an okuma ve ibadet etmenin bir noksanlık teşkil etmeyeceği savunulmuştur.¹⁷¹

Yine konuyla ilgili haberler aktarılırken ya da yorum yapılırken de mutlaka din âlimlerinin görüşlerine/tasdiklerine yer verildiği görülmektedir.¹⁷² Ayrıca mesele Türk

Türkçesini yazmış.) 44. ayeti: “-Eğer Kur’anı yabancı bir lisan ile göndermiş ola idi: (Hiç olmazsa bu kitabın ayatı vazih olmalı idi. Arap kavmi ecnebi lisanından ne anlar) derlerdi.” Bu ayet kat’i olarak şunu ifade eder ki Arap kavmine Arap dilile hitap olunmuştur ve her kavme kendi dilile hitap olunmak lazımdır.” Yunus Nadi, A.g.y. Cumhuriyet Gazetesi, 28 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁶⁷ “Dinî Bir İnkılap”, Cumhuriyet Gazetesi, 25 Kanunisanı 1932, s.2.

¹⁶⁸ Yunus Nadi, “Meselenin Mahiyeti Din Değil, Dil!”, Cumhuriyet Gazetesi, 9 Şubat 1933, s.1.

¹⁶⁹ Yunus Nadi, a.g.y. Cumhuriyet Gazetesi, 9 Şubat 1933, s.1.

¹⁷⁰ “Türkçe Surelerde Tercüme hatası yoktur”, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁷¹ Yunus Nadi, a.g.y. Cumhuriyet Gazetesi, 28 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁷² Fatih vâızlarından Hüsamettin Ef. demiştir ki: “- Kur’anın Türkçesini okumak ta aynen Kur’an okumak gibidir. Hafız Beylerin okudukları Kur’an tercümesi şayani itimattır. Halkın bin senedenberi Allah’ının kelâmını

milletin dinlerini daha bilinçli ve daha takva sahibi bir şekilde yaşamaları kapsamında da ele alınmıştır. Kur'an'ın tercümesinden ve müspet etkilerden sonra ibadet dilinin de Türkçeleştirilmesi yönündeki görüşler daha rahat bir şekilde açıkça dile getirilmiştir. İlk Türkçe Kur'an-ı Kerim okuyan hocalardan Bursalı Hafız Rifat Bey, Cumhuriyet gazetesinin kendisiyle yaptığı bir röportajda Türkçe Kur'an ile namaz kılmanın caiz olduğunu belirtmiştir.¹⁷³

Camilerde Türkçe hutbe ve Kur'an tilavetlerinin beraberinde Türkçe ezan da okunmaya başlanmıştır. Gayrimüslim vatandaşların bile dinlemek için camilere doldukları bu olay gazetede, Yeniçeri inkılabından sonra Türk tarihindeki Müslüman Türklüğü alâkadar eden en muazzam inkılap olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁴ Yurtdışından Türkçe ezan haberleri de gazetede yer almıştır.¹⁷⁵ Fatih camiinde okunan ilk Türkçe ezanın, tekbir ve salâtü selâmların metinleri de tıpkı camilerde okunan Türkçe surelerin metinleri gibi yayınlanmıştır.¹⁷⁶ Yine Türkçe Kur'an'da olduğu gibi Türkçe ezan için de gazetede yayınlanan halkın görüşleri son derece olumludur. Hatta sadece şehirler değil kasabalarda dahi halkın manasını anlayabildiği ezanı dinlemekten duydukları memnuniyet aktarılmıştır.¹⁷⁷ Bununla birlikte ezanın Türkçe okunmaya başlamasıyla tercümelerde görülmeyen kitlesel tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁷⁸ Türkçe ezanı beğenenlerle birlikte tepki gösterenlerin de fazla olduğu görülmektedir.¹⁷⁹ En büyük hadisenin Bursa'da çıktığı; Ulu camide Cuma namazı esnasında hutbe okuyan hocanın ezanın Türkçe okunmasının caiz olmadığını belirtmesi üzerine

işittiği halde manasını anlamaması zaten şayani hayret bir şey idi. Mesut Cumhuriyet devrinde bu cehaletten de kurtulmak ne mutlu bizlere.”, A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁷³ “Türkçe Kur'an Okunması Büyük Memnuniyetle Karşılandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁷⁴ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisanı 1932, s.1.

¹⁷⁵ “Amerika'da Türkçe Ezan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mayıs 1934, s.2.

¹⁷⁶ Türkçe ezanın ilk versiyonlarında sadece ilah kelimesinin Tanrı olarak çevrildiğini, daha sonraki yıllarda Allah'ın da Tanrı olarak çevrilip, okunduğu görülmektedir. A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisanı 1932, s.1; “Türkçe Tekbir ve Salât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1933, s.2.

¹⁷⁷ “Türkçe Ezan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunisanı 1933, s.4.

¹⁷⁸ Bursa'da Türkçe ezan okumayı reddeden Ulu Camii müezzini yerine cemaatten birileri çıkararak ezanı Arapça okumuşlar ve cemaat de toplanıp ‘-Yahudiler havralarında, Hristiyanlar kiliselerinde serbestçe ayin yaparlarken neden bizi böyle kanunsuz tazyik ediyorlar, gidip derdimizi anlatalım.’ diyerek Evkaf müdüriyetine gidip dertlerini anlatmak istemişler. Haberde halkın ayaklanmaya karışmadığı ve olayın baş aktörlerinin tutuklandığı belirtilmiştir. “Bursa'da Türkçe Ezan Aleyhine Çıkan Hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Şubat 1933, s.1. Müteakip sayılarda Türkçe ezan aleyhine konuşanların muhakeme edildiğine dair birçok haber yer almaktadır. Bkz. “Ezan Aleyhinde Bulunanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Mart 1933, s.1; “Türkçe Ezan Aleyhinde Bulunan Bir Fırıncı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mayıs 1933, s.2.

¹⁷⁹ “Türkçe Ezan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1932, s.2.

vatandaşların tepki gösterip, camiye terk ettikleri bildirilmiştir.¹⁸⁰ Atatürk'ün de bizzat olay yerine gittiği hadiseyi sonraki dönemlerde benzerleri takip etmiştir.¹⁸¹

Tepkiler üzerine bizzat Gazi Mustafa Kemal'in kendisi meselenin “*dini değil, dili değiştirme teşebbüsü*” olduğunu açıklamıştır.¹⁸² Dil değişimi için Türkçe'nin üstünlüğü, Arapça'nın kutsal olmadığı, hatta sanıldığı gibi aksine zengin bir dil de olmadığının kanıtlanmasına yönelik çalışmaların arttığı görülmektedir.¹⁸³ Yine Arap harfleriyle eğitim başta olmak üzere kitap, mezartaşı, posta pulu gibi Arap harfli her türlü yazıya da yasak getirilmiş ve hatta resmi makamlara eski harflerle müracaatların okunmadan yırtılıp atılacağı ihtarı yayınlanmıştır.¹⁸⁴ Mekteplerde Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması ya da Arap harflerinin öğretilmesinin yasaklanmasının gazetede adım adım takip edildiğini de bu minvalde zikretmek gerekmektedir.¹⁸⁵ Nitekim dönemin Maarif Vekili Cemal Hüsnü Bey tarafından *inkılap imanımızı deviren en büyük düşman* olarak tanımladığı eski harflere karşı mücadeleyi “*Bu cürmü irtikap edebilecekleri ve imanları hafifletebilecekleri istikbaldeki Türk tarihinden azminizle ve imanınızla doğru yola getireceksiniz.*” şeklinde ifade etmiştir. Arap harfleri ile mücadeleyi imanî bir mesele halinde tanımlama yine daha önce görülen modernleşirken aslında dinin özüne dönüşün vadedilmesi meselesinin bir benzeridir. Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey'e yöneltilen “*Türkçülerin Hazret-i Peygamberi, Kur'an-ı Kerim'i kaldırmak fikrinde oldukları*” iddiasına karşılık verdiği “*Günde beş vakit kılınan namaz esnasında Allah ile icra ettiği râz ve niyazın manasını anlamayan insanların kalplerinde dualar, râz u niyazlar, tasfiye, huzû ve huşû, rikkat, merhamet gibi sıfatları nasıl temniye eder? Dinimizi bir âmil-i müesser yapmak ve ruhlarımız üzerindeki tasfiyesi vazifesini bihakkın icra ettirmek için dahi mutlak ve mutlak anlayarak, bilerek taşıyacağız.*” cevabı

¹⁸⁰ “Bursa’da Garip Bir Hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Kanunievvel 1934, s.1.

¹⁸¹ “Develi’de Türkçe Ezan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunisani 1933, s.5; “Hamzalı Köyündeki Ezan Hadisesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1933, s.5.

¹⁸² Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Şubat 1933, s.1. Ayrıca ezanı Türkçe okumayan müezzinlerin görevine son verilmesine karar verilmiştir. “Türkçe Ezan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Şubat 1933, s.3.

¹⁸³ Örneğin; Darülfünun müderrislerinden Halil Nimetullah gazetedeki bir yazısında, Türkçe'nin karşısında Arapça'nın soysuz, aşağı, kullanışsız, güç bir dil olduğunu iddia edip örneklerle açıklamıştır. “Türkçe mi üstün, Arapça mı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1933, s.5.

¹⁸⁴ “Arap Harfleri ile Tedrisat Yapan Bir Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mart 1933, s.2; “Arap Harfli Mezartaşı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1933, s.1; “Arap Harfleri ile Kitap Basanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1933, s.2; “Arap Harflerle Basılmış Posta Pulları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1934, s.2; “Eski Harflerle Müracaatlerde Bulunanlara Bir İhtar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Temmuz 1934, s.3.

¹⁸⁵ “Mekteplerde Arabi ve Farsi Dersleri Kaldırılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinisani 1928, s.2; “Adapazarında Arap harfleri öğreten bir kadın”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Ağustos 1929, s.3.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki tartışmaları özetler niteliktedir.¹⁸⁶ İhsan Bey'in kendisine yönelik ithamlarda tercüme ile ilgili sarf ettiği sözler de önemlidir:

*“Kuranımızı, din kitaplarımızı Türkçe’ye tercüme ederek dualarımızı, hutbelerimizi, muazalarımızı vesair dinî işlerimizi Türkçe icra etmiş olsaydık, acaba Kuran’dan ve peygamberden bu kadar mehcür mu kalacaktık? Bunların Türkçe’ye tercümesindeki mahzur nedir? Efendiler! Yalnız bir mahzur vardır o da: Doğrudan doğruya dini ile, peygamberi ile temasta bulunan kitleler üzerinde din kisvesine bürünmüş olan bir takım cahillerin yukarıda zikretmiş olduğum menfaatten mahrum olmalarıdır.”*¹⁸⁷

Gazetede Kur’an-ı Kerim’in Türkçe tercümesi ve Türkçe ezan meselesinin kendisi kadar halktaki yansımalarının da izlendiği görülmektedir. Halkla yapılan röportajlar ya da gözlemlerin tamamen müspet olduğu, halkın yoğun ilgi gösterdiği izleniminin yanı sıra, adeta dinî bir aydınlanma havasının yaşandığı hissedilmektedir. Gazetede başta Yunus Nadi’nin başyazıları olmak üzere bazı yazılar vesilesiyle İslam’da -tıpkı Avrupa’da olduğu gibi- reform hareketleri benzeri değişimlerin Cumhuriyetle birlikte kaçınılmaz olduğu savunulduğu görülmektedir.¹⁸⁸ Nitekim gazetenin ilerleyen sayılarında Türkçe’yi yabancı dillerden temizlemek gibi dinin de anlaşılmayan şeylerden arındırılması gerekliliğinden bahsedilmiştir.¹⁸⁹ Dinin içtimai bir müessese olma özelliği sürekli tekrarlanmış ve her içtimai müesseseye has olan *tekamül*den nasibini alması gerektiği savunulmuştur. Dinî hayat ve ibadet şekillerinin ıslahını isteyenlerin, İslam dinine rağmen değil İslam dairesinde kalarak asrîleşmeyi benimsedikleri görülmektedir. O dönemleri değerlendirenler tarafından “İslamiyet’i Türkleştirme” ya da “İslam Reformasyonu Projesi” olarak tanımlanan süreç sadece dil değil ibadet düzenin değiştirilmesi teşebbüsü olarak yorumlanmıştır.¹⁹⁰

Din dilinin Türkçeleştirilmesi meselesi esasında İslam’dan çıkmadan millî bir din elde etme yolundaki say ü gayretin göstergesidir. Cumhuriyet yönetimi ve aydınlarının

¹⁸⁶ “Adana’da Mürteciâne Neşriyat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.1.

¹⁸⁷ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.1.

¹⁸⁸ Örneğin; 1928 tarihli Darülfünun komisyonunun İlahiyat fakültesine sunduğu layihada camilere sıra konulması, ayakkabı ile girilmesi, musiki aletlerinin kullanılması gibi tekliflere yer verilmiştir. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1928, s.2.

¹⁸⁹ Kılıçoğlu Hakkı, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisanı 1933, s.6.

¹⁹⁰ Mete Tunçay, “İkna Yerine Tecebbür”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.94-95.

atacakları hiçbir adımın dinden bağımsız olamayacağını anlamaları ile halkı da bu yönde yönlendirmeye çalışmalarına gazetede sayesinde kronolojik bir biçimde şahit olmak mümkündür. Yalnız bu yapılırken bir yandan röportajlar ile halkın ya da yazılarıyla aydın kesimin ve bir yandan da gizlice Arapça eğitiminin verilmeye devam edilmesi ya da ulemanın menfi yönde görüş beyan etmesine şahit olunmaktadır.

Bu çalışmada incelenen süre içerisinde din dilinin Türkçeleştirilme sürecine gazete aracılığıyla aydın ve halk kesiminin nazarından bakılmıştır. Çok kısa sürelerde yönetimin asrileşmek yolunda attığı ve her anlamda din ile irtibatlı adımları, millî bekâ düsturuyla benimsetmeye çalışması halktan müspet ve menfi tutumlarla karşılık bulduğu görülmektedir. Bununla birlikte gazetenin halkın memnuniyeti yorumlarının aksine bazı kaynaklar tarafından o dönem dinî reformlara inanılarak değil kanun zoruyla riayet edildiği savunulmuştur.¹⁹¹

Gazetede din dilinin Türkçeleşmesini benimseyenler sadece devletin değil, aynı zamanda dinin de devamlılığını savunanlar olarak tanımlanmıştır. Tam tersini savunanlar yani mutad şeklin devamını isteyenler de mürteci olarak algılanmış ve sadece devlet değil aynı zamanda din düşmanı/sapkın olarak görülmüşlerdir. Hem gazetenin hem de gazete üzerinden bireylerin din algısının bu iki çizgide şekillendiğini ve uzun yıllar benzer şekilde tevarüs ederek Cumhuriyet döneminin en büyük meselesinin temelini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁹¹ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 350.

1.1.2.Gazetenin Ahlâk İle İlgili Meselelere Bakışı

İmparatorluktan yeni bir devlete geçiş sürecinde bireysel ve toplumsal düzen için geleneksel dinî normlara dayalı ahlâkî kabullere verilen önemi gazetede yazılar ve haberler sayesinde görmek mümkündür. Cumhuriyet dönemi Türkiye'si dinî, fikrî, sosyal, siyasal tüm zihnî alt yapısını kendisinden önceki dönemden devralmış, tabiri caizse iki yüz yıllık yenileşme çabası ya da hazırlığı Cumhuriyet dönemi ile hedefine ulaşmıştır.¹⁹² Aydın sınıfı arasında Batı'dan geri kalmanın nedenleri, garpçıların dinin bağlarından kurtulamama ve İslâmcıların gerçek dinden uzaklaşma gibi iki zıt cevap arasında aranırken ahlâk her iki tarafın da merkezî konusunu teşkil ediyordu.¹⁹³ Örneğin, Garpçılar ahlâkın dinden bağımsız, kültürel bir olgu olduğunu savunmakla birlikte aile ve milletin temeli olarak ikisi arasındaki ilişkinin vazgeçilmez olduğunu da ifade etmektedirler.¹⁹⁴ Bununla birlikte İslâmcı düşünürler ise; ahlâkın dinden bağımsız olmadığını ve dine dayanmayan ahlâkın mümkün olamayacağını belirtmişlerdir.¹⁹⁵

Gazetede de özellikle Batılılaşma ile ilgili düzenlemelerde geleneksel teamüllerin aksine ortaya çıkan durumlarda bu meselelerin tartışıldığı görülmektedir. Nitekim inkılapların önceki dönemlerden miras kalan din-ahlâk arasındaki tartışmalar ve toplumsal menfaatler gözetilerek gerçekleştiği belirtilse de toplumdaki yansımaları aynı şekilde olmamıştır. Bu tartışmalar bağlamında ülkede dinin ahlâk ile irtibatlı olması gerekirken tezat bir yola girdiği Yunus Nadi şu şekilde tanımlamıştır: “*İçtimaî ahlakın mürebbisi olmak lazım gelen din bizde maatteessüf hemen hemen kesif bir cehaletin müradifi gibi olmuştur.*”¹⁹⁶ Bu durumun en açık irticâî olayların zanlılarının İstiklal mahkemelerindeki

¹⁹² Mümtaz Turhan, **Garpçılışmanın Neresindeyiz?**, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1980, s. 15.

¹⁹³ Cemil Meriç, **Kültürden İrfana**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, s. 112.

¹⁹⁴ “*Diyanet-i İslamiyye'nin feramin-i ahlakiyyesini harfiyen ve serian icra ettirmek zan olunduğundan pek kolaydır. Kavanin-i tebdil ile aile esasını, aile ile millet teşkilâtını yapmalıyız. Ve bu binayı inşada lazım gelen malzemeyi Mekke-i Mükerrreme'den celb etmeliyiz.*” Celal Nuri, **İlel-i Ahlakiyyemiz**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1332, s. 39.

¹⁹⁵ Ahmet Hamdi Akseki, **Ahlak İlmi ve İslam: Ahlak Dersleri**, (Sdl. Ali Arslan Aydın), Ankara: Nur Yayınları, 1991, s. 121.

¹⁹⁶ Yunus Nadi, “Yalnız Cehl ü Taassub”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925, s.1.

ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. Mahkeme kayıtlarında isyanın nedenleri olarak zanlıların yenilikler nedeniyle ahlâkın bozulduğunu: “*Şeriat kalmamış, din kalmamış.*” ifadeleriyle belirttikleri, dolayısıyla din alanında yapılan yenilikleri aynı zamanda ahlâkî bozulma olarak yorumladıkları anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Kızların piyano, erkeklerin keman çalması, kız ve erkek öğrencilerin mekteplerde sohbet etmelerini İslâmiyet’e ve dolayısıyla ahlâka aykırı şeyler olarak gördüklerini belirtmişlerdir.¹⁹⁸ Erzurum mebusu Ziyaeddin Hocaefendinin mecliste yaptığı bir konuşmada; Cumhuriyet idaresi ile birlikte memlekette ahlâksızlığın arttığını, maneviyâtın kalmadığını beyan edip, beddua etmesi de yine Hocaefendinin kıyafeti ve millî mücadeledeki tutumları bağlamında tenkid edilmiştir.¹⁹⁹ Dönemin bir başka mebusu Mazhar Müfid Bey, “*Acaba bu ahlâksızlık yeni mi başladı?*” sorusuna “*Eskiden de vardı, şimdi arttı*” diye cevaplayan Ziyaeddin Efendi’yi “*Melunlar, Esâfil, Kâfir, Fahişe gibi kelimeler ulemanın ağzına yakışacak sözler midir? Bu sözünüzü iade ederim, Hocaefendi. Efendiler, din eskisinden daha metindir, ahlâk eskisinden daha iyidir.*” diyerek kınamıştır.²⁰⁰ Ayrıca aynı konuşmada gayriahlâkî davranışlar olarak sayılan dans, fuhuş ve işret gibi meselelerin dinî hükümleri hakkında konuşulması da yenilikler, din ve ahlâk meselelerinin iç içe bir şekilde tartışılmasına örnek teşkil etmektedir.²⁰¹ Bu mesele üzerine Yunus Nadi köşesinde, Yunan ordusuna “halife ordusu” diyen Teâli-i İslâm gibi cemiyetler hakkında konuşmadığını ifade ettiği Ziyaeddin Efendi’nin, toplumdaki birkaç gayriahlaki vakayı kanıt göstererek dinin şerefi ve haysiyetini kurtaran Cumhuriyet idaresine hücum etmesini ağır bir dille eleştirmiştir. Tarihçi Naima’dan Şeyhülislâm’ın hayatlarından örnekler vererek²⁰², Cumhuriyet

¹⁹⁷ “Şeyh Said ve Hempâlarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1925, s.1.

¹⁹⁸ “Şeyh Said ve Hempâlarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1925, s.3.

¹⁹⁹ “Mazhar Müfid Bey’in Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.1.

²⁰⁰ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.1.

²⁰¹ “Şuuri Efendi: Ziyaeddin Efendi dans, fuhuş ve işretten bahs ettiler, Hamdullah Suphi Bey “Dans mezmumdur, fuhuş menfurdur, fuhuş makduhtur (ayıp)” diyor. Ziya Efendi ise “Haramdır” diyor aralarındaki fark budur. Hocaefendi kendi aldığı ders dairesinde bizi irşad etmek istemiştir, bunu Hoca’nın asabiyyetine bahşediyorum.”, a.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.1.

²⁰² “En benâm Şeyhülislam’lardan olan Karaçelebizâde için müverrih Naima: (Hizmetinde çakşırsız, kenarları yırtmaçlı ve altın düğmeli entariler giyinmiş genç çocuklar bulundurur ve halvet halinde düğmeleri çözerek tuttururdu) dedikten sonra: ‘Merhumun baldır sefasına aşırı merakı vardır’ diyor. Sarayları ve konakları dışili ve erkekli adeta hayvan sürüleri denilecek kadar behimî bir hayatın zebunî mahlukâtın doldurduğu devirlerde hiç seyyiât yok idi de şimdi bunlardan eser kalmayan zamanda mı seyyiât vardır? Kaç yüz bin molla istersiniz ki iyş u işret meclislerinde göbek atar hallerini adları ile sanları ile size şerh u izah edelim? Şeriat namına her habaise eyvallah diyen ulemanın zamanları mı ahlakî zamanlar idi, yoksa artık bu rezaletlere cereyan-ı cevazı yoktur diyen milletin bu reşid ve sedad zamanı mı daha yüksek ahlaklı bir devredir?”, Yunus Nadi, “Teceddüd Aleyhdarlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Şubat 1925, s.1.

döneminin ahlâkî yönden eski devirlerden çok daha iyi bir durumda olduğunu şu ifadelerle açıklamıştır:

*“Eğer vaziyet ictimai nokta-i nazardan mukayese edilecek olursa açık ve sarîh olan bütün zevâhîrine rağmen Cumhuriyet idaresinin eski devrelere nisbetle bin kere gül suyuyla yıkanmış denilecek kadar temiz, pak ve yüksek olduğu neticesine varmamak imkânı yoktur.”*²⁰³

Cumhuriyet gazetesi tarafından gerçekleştirilen güzellik yarışmalarına yönelik; “gayriahlakî” ithamları²⁰⁴ -ki katılan Türk kızları gazetede “asr-ı hâzırın en muazzam ahlâki ve ictimai inkılaplarından birinin” temsilcileri olarak tanımlanmıştır²⁰⁵-, Beyoğlu’nda bir dükkanda sergilenen resimlerin edebe aykırı bulunması²⁰⁶, “açık, saçık neşriyât” yapan mecmualara yaptırım uygulanması²⁰⁷, dans salonlarının gayriahlakî vasıtalarla alet oldukları için denetlenmesi²⁰⁸, belediyenin yine ahlâk dışı eylemler gerekçesiyle kadın ve erkeklerin aynı yerde denize girmelerinin yasaklaması²⁰⁹ hem gazetenin hem de dönemin toplumunun ahlâkî meselelerdeki bakış açısını yansıtmaktadır. Bu ithamların çoğunun gazetede haber olma nedeni Müdde-i Umumiye’ye halktan gelen ihbarlardır. Gazete ise çoğunlukla Batılı ülkelerde yaygın olan bu âdet ve uygulamaların ahlâka aykırı olmadığını savunmuştur. Burada üst sınıfı temsil eden Cumhuriyet gazetesi ile halkın ahlâkî normlara bakışının Batılılaşma ile irtibatlı meseleler söz konusu olunca farklılaştığı açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte gazetenin birçok meselede olduğu gibi bu konuda da ikili yorumu ortaya çıkmaktadır. Kadınlarla ilgili meselelerde modern söylemlerden yana tavır takına Cumhuriyet gazetesi, kadın mayolarının geçmişe göre daha açık bir şekilde yapılmasını “Havva validemizin kıyafetine doğru!” diyerek eleştirmiştir.²¹⁰

Batılılaşma karşıtlığının gericilik, yobazlık gibi kavramlar ve bu kavramların da ahlâksızlıkla karşılandığı haber ya da mizah sütunları da gazetenin din eksenli ahlâkî bakış açısının bir başka yönüdür. Örneğin, bir karikatürde sarıklı, cübbeli bir hocanın modern

²⁰³ Yunus Nadi, a.g.y. 18 Şubat 1925, s.1.

²⁰⁴ Yunus Nadi, “Güzellik Müsabakamız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1929, s.1.

²⁰⁵ “Mübeccel Namık Hanım İle İlgili Bir Yazı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Şubat 1930, s.1.

²⁰⁶ “Çıplak Resimler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Nisan 1929, s.3.

²⁰⁷ “Açık Saçık Neşriyât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Mart 1931, s.1.

²⁰⁸ “Dans Salonları İnzibat Altına Alınıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunievvel 1926, s.2.

²⁰⁹ “Şile’de Erkeklerin Kadınlarla Banyo Yapmaları Yasak!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Temmuz 1931, s.2.

²¹⁰ “Havva Validemizin Kıyafetine Doğru!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunisanı 1929, s.3.

giyimli bir kadının ardından bakması “Hocanın orucun tehlikeye girmesi” şeklinde ifade edilirken²¹¹, Aka Gündüz de bir yazısında Rus tebaasından modern giyimli kadınları izleyen Hocaefendiyi kınayan sözler sarf etmiş ve dönemin hoca tasvirini şu şekilde yapmıştır: “*Medrese köşesindeki kınalı postunda oturuyor? Hiç ummayın! Anahtarı uçkuruna bağlanmış küçük dolabı açınız: Onun da köşesinde -kokmaz diye- ya bir şişe yahut bir tutam esrar bulursunuz. Fakat yine siz ahlaksız ve dinsizsiniz, fakat yine onların ayaklarında -karıncaları ezmek için- sıra sıra çingiraklar ilmeklidir*”²¹² Batılılaşmayı dine ve dolayısıyla ahlâka aykırı görenlerin bizzat kendilerinin ahlâka ve dolayısıyla dine aykırı davrandıklarını, dinî kisve ile somutlaştırma tutumunun Cumhuriyetin daha sonraki dönemlerinde de devam ettiği görülecektir.

Devletin toplum ahlâkını din vasıtasıyla düzenlemeye çalışmasına dair fikirleri gazetede yayınlanan vaizlere dağıtılan “*halkı irşad hususundaki mesaileri esnasında takip etmeleri icab eden hususâta dair de bir tezkire*”den anlamak mümkündür.²¹³ Dönemin bireysel ve toplumsal ahlâkî durumunu gazetede haberler sayesinde takip etmek de mümkündür. Adlî ve zabıta haberlerindeki vakalar²¹⁴, toplumdaki ahlâkî problemlerin göz ardı edilemeyecek derecede olduğunu göstermektedir. Çare olarak düzenlenen kongreler ile gayriahlakî neşriyât hakkında önlemler²¹⁵, ahlâkî umumiyyeye dair alınan tedbirler²¹⁶ gibi birçok katı düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Özellikle kıyafet inkılâbı ile kadınların sokakta modern kıyafetler giymeye başlamasıyla artan problemler de inkılâplara sekte vurmak isteyen irticaî eylemler olarak değerlendirilmiş ve katı yaptırımlar uygulanmıştır.²¹⁷ Gazetede bazı yazılarda geri kalmışlığın nedeninin millî din olamamada aranmasının benzeri ahlâk için de düşünülmüş ve kültürü ile birlikte Arap ahlâkının benimsenmesinin Türkleri kesif bir taassuba sürüklediği belirtilmiştir.²¹⁸

Gazete asayiş haberleri içerisinde yer alan ırza tasallut haberleri ile algılanabilecek sosyal yapının ahlâkına dair vaziyetin dışında Arap kültürü ya da İslâm dinini kendi dilinden, tercüme kaynaklardan değil de aracı zümrelerden öğrenmeden

²¹¹ “Tehlikeye Giren Oruç”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Mart 1926, s.1. Ayrıca Bkz. Görsel Ekler: No. 48.

²¹² Aka Gündüz, “Bizde İrtica Şuurludur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1925, s.2.

²¹³ “Müftülük ve Vaizler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mart 1925, s.2.

²¹⁴ “İşitilmemiş Bir Baba”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Ağustos 1924, s.1.

²¹⁵ “Terbiye-i Etfâl Kongresi Dün Toplandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1925, s.2.

²¹⁶ “Ahlâk-ı Umumiyye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Nisan 1926, s.4; “Kokain, Afyon Vesaire Satanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1925, s.5.

²¹⁷ “Kadınlara Laf Atanlar Hakkında Şiddetli Takibât Yapılacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1929, s.1.

²¹⁸ “Kızılbaşlar Arasında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1927, s.1.

kaynaklı, hurafelerle, batıl inançlarla karışmış bir inanç şekli ile irtibatlı olduğu vurgulanmaktadır. Çeşitli yazılarda Cumhuriyet'in Osmanlı döneminden daha ahlâklı bir yönetim ve toplum vadettiği ki bunun da en önemli nedeninin din namına yapılan yanlışları ve bunları görmezlikten gelen ulemayı tasfiye etmesi ve dini sadece birey için “*kalpteki vecdin müsbet bir ilmi*”²¹⁹ olarak kabul etmesi olarak ifade edilmiştir.

1.2. KAVRAMLAR ÜZERİNDEN DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki din algısını analiz edebilmek için en önemli araçlardan birisi de gazetede dinî söylem terimlerini incelemektir. Kavramlar ya da kullanılan ifadeler din dilindeki gibi semantik ya da sentaktik açıdan değil; kullanıldıkları bağlamlar, kullanıldıkları dönemin öncesi-sonrası uğradıkları anlam değişiklikleri²²⁰, sembolize ettikleri anlamlar, din algısı açısından sundukları veriler kapsamında ele alınmışlardır. Başta *İslâm*, *Hilafet*, *İrtica*, *Laiklik*, *Cihat* gibi kavramlar olmak üzere din algısı hakkında analiz yapılmasına katkı sağlayacak veri kaynağı tüm kavramlar Osmanlı'da da var olan rejimin devamının en önemli kaynağının *dinsellikten ziyade geleneksellik* olduğu teorisini²²¹ kanıtlar niteliktedir. Örneğin, 1925'te Kadir Gecesi münasebetiyle gazetenin yayınladığı mesajda “*İslâm âleminin her yeri gibi, şehrimizde de evvelki gece camii-i şeriflerde kelimullah okundu.*”²²² ifadesi geçmektedir. Sonraki yıllarda *kariilerimiz* ile değişecek bu ifade ve bayramlar dışında yayınlanmayacak olan bu mesajların söylem analizi bile hem dönemin din algısı hem de diğer dönemlerdeki değişimleri yansıtmaktadır.

²¹⁹ Demir, a.g.e. s. 76.

²²⁰ Turan Koç, **Din Dili**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013, s. 31.

²²¹ Berkes, a.g.e. s. 30.

²²² “Kadir Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Nisan 1925, s.2.

1.2.1.Din ve İslam Kavramı

*“Bizim dinimiz en makul ve en tabîî bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabîî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa uyması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur.”*²²³

Mustafa Kemal Atatürk, 1923

Tanzimat’tan itibaren Cumhuriyet’in ilanıyla İslâm’ın rolü Türkiye’nin siyasi, hukukî ve kültürel alanlarında sürekli bir surette tartışma konusu olmaya devam etmiştir. İslâm’ın, sadece inanç bağlamında değil tarihsel, sosyolojik ve psikolojik bir gerçeklik olarak Türk toplumunun bireysel, toplumsal ve kültürel hayatındaki en temel aktörlerden birisi olduğu şüphesizdir. Batılılaşma hareketleriyle birlikte İslâm’ın yönetim ve elit kesim için bir problem haline gelmeye başladığı bilinmektedir.²²⁴ Aslında dinin problem haline gelmesinin temeli; terakki, ilerleme fikrinin hep iyiden kötüye gitme anlamına gelmesi yani Hristiyanlığın ilk döneminden uzaklaştıkça her şeyin kötüleşeceği ve dolayısıyla da dinin ilerleme karşıtı olmasının zihnî temelinin buraya dayandığı düşünülmektedir.²²⁵ Din problem haline gelirken teorik İslâm ile klasik İslâm ya da halk İslâmı ile devlet İslâmı gibi ayrımlar yapılmıyordu ve bu ikisinin farklı olgular olduğunu gören Namık Kemal, Ziya Paşa, Şeyülislam Musa Kâzım gibi İslâmcı aydınlar İslâm’ın mani-i terakki olmadığını belirtmişlerdir.²²⁶ Bununla birlikte karşıt görüşte olanlar ise söz konusu çöküşe nedenin İslâm olduğunu, tek çıkışın din çerçevesinde şekillenen geleneksel yapıdan sıyrılmak olduğunu savunmuşlar ve Meşrutiyet döneminde kamplaşan bu iki cephenin mücadelesi Cumhuriyet döneminde de hızla devam etmiştir.²²⁷ Cumhuriyet döneminde ayrıca İslâm dinine bir siyaset aracı olarak bakılan önceki dönemlerden farklı olarak kurtarılması,

²²³ Ahmet Mumcu, *Atatürkçülük’te Temel İlkeler*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998, s. 134.

²²⁴ Ocak, a.g.e. s. 7.

²²⁵ Bülent Sönmez, *Modern Batı Düşüncesi: Hristiyanlık ve Din Algısı*, İstanbul: NKM Yayınları, 2008, s. 15.

²²⁶ Ocak, a.g.e. s. 88; Türk tarihinde İslâm’ın görüntüleniş biçimleri: a) Halk İslâmı (Popüler İslâm), b) Kitabî İslâm (Medrese İslâmı), c) Tekke İslâmı (Mistik İslâm), d) Devlet İslâmı (Siyasal İslâm). Ocak a.g.e. s. 51.

²²⁷ Ocak, a.g.e. s. 106.

yüceltilmesi gereken bir gözle bakıldığı görülmektedir.²²⁸ Aynı zamanda Cumhuriyet kadrosu II. Abdülhamid dönemi İslâmcılık algısı sayesinde dinin bir *sosyal pekiştirici* özelliğinin farkında olduğu için²²⁹ İslâm dininin tasfiyesi ya da Hristiyanlığı benimseme gibi alternatiflere itibar edilmediği görülmektedir. Sosyal teorilerde “*Sosyal Çimento*” olarak tanımlanan dinin²³⁰; toplumu pekiştiren, onu ahlâkî temel sağlayıcı sosyal bir araç konumuna koyan anlayış²³¹ İslâmcılık’ın Cumhuriyet döneminde de devam eden kabullerindendir.

Gazetede tespit edilen Din ve İslâm kavramları merkezindeki meseleleri şu başlıklarda incelemek mümkündür:

1.2.1.1.Din Üzerinden Kendini ve Ötekini Tanımlama

Türk ve Müslüman kavramlarının birbirleri yerine kullanılması Türklerin Batı ile ilk irtibatlarından itibaren devam edegelen bir tanımlamadır.²³² Bu iki kavramın birbirlerinin yerine kullanımı Türkler tarafından da benimsenmiştir. Gazetede incelenen süre içerisinde özellikle mübadele dönemi olaylarında Türkler yerine *Müslümanlar* ya da *İslamlar* çokça görülen bir betimlemedir.²³³ Ülke içerisinde de kimlik tanımlanmasının din üzerinden yapıldığını yine gazetedeki birçok haber vesilesiyle anlamak mümkündür. Örneğin; sokağa bırakılan bir bebeğin etnik kökeni değil kundağa bırakılan ipuçlarından ya da denizde bulunan bir cesedin *İslam* olduğunun belirtilmesi²³⁴, santralde için çalışan arayan reklamlarda *İslam hanımları* ifadesinin geçmesi²³⁵, caddede kendilerine laf atılan kadınların muhadderât-ı İslamiyye olarak²³⁶ ya da intihar eden birini herhangi başka bir özelliği ile değil *Müslüman*

²²⁸ “İslâm dininin, yüzyıllardan beri yapılageldiği üzere bir siyaset aracı olarak kullanılmaktan kurtarılması ve yüceltilmesinin şart olduğu gerçeğini de görmüş bulunuyoruz.” Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e. s. 566.

²²⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset-3*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.14.

²³⁰ Bryan S. Turner, *Religion and Social Theory*, London: Sage Publication, 1991, s. 38.

²³¹ Mardin, a.g.e. 2013, s. 29.

²³² Özlem Kumrular, “İslâm’ın Kılıcı-Hristiyanlığın Kalkanı: XVI. Yüzyılda Avrupa’da Türk, Müslüman ve Hz. Muhammed İmgesi”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, (Ed. Seyfi Kenan), İSAM, İstanbul, 2010, s.98.

²³³ “Yunanlılar İslamların Emlâklarını Ellerinden Alıyor”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Haziran 1924, s.4.

²³⁴ “Metruk Bir Çocuk Bulundu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Kanunievvel 1924, s.4; “Denizden Bir Ceset Çıkarıldı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Kanunisani 1925, s.4.

²³⁵ “Genç Hanımefendiler Reklamı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Şubat 1926, s.6.

²³⁶ “Kadınlara Sarkıntılık Edenler”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Mart 1926, s.3.

hanım olarak tanımlanması, Paris’te güzellik yarışmasına katılıp, Cezayir’i ziyaret eden Naşide Saffet hanım bir Türk Müslüman kızı olarak tanımlanması gibi.²³⁷

Türk ve İslam kelimelerini yan yana yer aldığı ya da birbirleri yerine kullanıldığı haber ya da yazılara da çok sık rastlanmaktadır.²³⁸ Evkâf-ı İslamiyye Müzesi haberinin detayında Türk ve Müslüman Sanayi Müzesi tanımlaması yapılmıştır.²³⁹ Yine aynı haber içerisinde önce *Türk* daha sonra *ahali-i İslamiyye* ifadesinin kullanılması örnek gösterilebilir.²⁴⁰ Aynı şekilde daha sonra Darüşşafaka Derneği olacak ve bağışçıların arasında gayrimüslimlerin de olduğu Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyye de uzun bir süre İslamiyye sıfatını taşımıştır.²⁴¹ Yine yazarların ifadelerinde de Müslüman/İslam kimlik algısı ile ilgili ibarelere de sıkça rastlanılmaktadır. Yunus Nadi’nin gazetenin ilk yıllarındaki bir köşe yazısında kullandığı “*Bir Müslüman memleketi olan Türkiyemiz*” ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir.²⁴² Gazete kendi dışındakileri din üzerinden tanımlamada dil kullanımına da büyük önem vermiş, örneğin, bir yazıda kullanılan “*gayriislâm*” tabirini yanlış bularak “*gayrimüslim*” şeklinde düzeltilmesini istemiştir.²⁴³

Gazetenin haber dilinde ülkede yaşayan gayrimüslim azınlık dışındaki yabancı nüfusun milliyetlerinden ziyade dinleri ile tanımlandıkları görülmektedir. Örneğin, Beyoğlu’nda gizli bir telsis tesisatı kurmuş ajandan bahsederken Viktor Hedayat isimli Hristiyan şeklinde tanımlanmıştır.²⁴⁴ Batılı ise Hristiyan şeklinde tanımlarken İslam coğrafyasından ise mensup olduğu halk ile tanımlama yapılmıştır. Yahudiler ise Musevi şeklinde tanımlanmıştır.²⁴⁵

Ülkedeki Müslüman-Hristiyan ayrımı ile ilgili en bariz tutumu Süleyman Nazif’in “Hz. İsa’ya Açık Mektup” ve “Hz. İsa’nın Cevabı” isimli iki makalesinden kaynaklı tartışmalarda takip etmek mümkündür. Başlıca azınlık neşriyatı ve Sebilürreşad gibi İslamcı

²³⁷ “İntihar Teşebbüsleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Eylül 1925, s.4; “Kraliçe Cezayir’e Gidiyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Şubat 1931, s.1.

²³⁸ “Garbî Trakya’da”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunisanı 1928, s.4.

²³⁹ “Evkâf-ı İslamiyye Müzesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1926, s.1.

²⁴⁰ “Haricteki Türk Çocuklarının Mekteplerimize Kabulü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1925, s.3.

²⁴¹ “Cemiyeti Tedrisiye-i İslamiyye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mayıs 1934, s.2.

²⁴² Yunus Nadi, “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

²⁴³ “Gayriislâm!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Nisan 1930, s.3.

²⁴⁴ “Gizli Bir Telsis İstasyonu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1924, s.5.

²⁴⁵ “Esrarengiz Bir İntihar: Bir Musevi Bakırköy civarından geçerken kendisini trenden atmıştır.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Temmuz 1926, s.5.

dergilerin ortak bir tavırdaki birleşmelerine²⁴⁶ neden olan bu olaya karşı Süleyman Nazif'in maksadının küfür olmadığı fakat Hristiyanların Müslümanlara yaptıklarını anlattığı savunması çok ilginçtir:

*Süleyman Nazif Bey, Volter'in 'Muhammet' adlı tiyatrosunda fahrikainat efendimizle Hazet-i Ömer Radiyallahu anha leylisinde müfteriyât-ı şeniadan teşekkül melun bir eserin olduğunu söylüyor ve ekliyor: "Onların gazete ve kitapları benim dinimi ve peygamberimi mütemadiyen söver ve haçları, bıçakları, dindaşlarını la yenkatı doğrarken beni sükuta davet etmek hür ve münevver'ül-fikr bir müdde-i umuminin vicdanını incitmez mi?"*²⁴⁷

Gazeteden de büyük bir tepki gören bu yazılar ve tepkiler dönemin İslam anlayışını anlamak açısından önemlidir. Süleyman Nazif, Hz. İsa üzerinden Hristiyan âleminin Müslümanlara yaptıklarını eleştirirken, Müslümanlar da kutsal kabul ettikleri Hz. İsa'ya bu şekilde hitabı kabul edilemez bulmakla birlikte Hz. İsa ile Hristiyanları ayırarak kısmen de Süleyman Nazif'e hak vermişlerdir.²⁴⁸ Hristiyanlık ile İslâm kıyaslaması söz konusu olunca gazetede İslâm'ı savunma tutumu açıkça görülmektedir. Viyana'nın Osmanlı kuşatmasından kurtuluşu kutlamalarında Türkler'in "kafir" olarak tanımlanması gazetede "Haçlı Ruhu"nın ölmediği şeklinde yorumlanmıştır.²⁴⁹ Mesela yine her iki dindeki softalık kıyaslandığı zaman Hristiyanlık'taki softalığın daha dar görüşlü ve ham olduğu iddia edilmiştir.²⁵⁰ Bu durumu reklamlar vasıtasıyla da görmek mümkündür. Yerlisi dururken Avrupalı muadilini satın almanın "günah" olduğu vurgulanıyor:

²⁴⁶ "Hazret-i İsa'ya hürmetsizlik eden kafir Süleyman Nazif Bey'e Sebilürreşad dahi hücum ederek Müslümanlara peygamberlere olan hürmetlerini hatırlatmıştır. Fakat İslamiyet'i de inkar eden bu küfürname sahibine bunun ne tesiri olabilir?", "Hazret-i İsa Bir Davaya Sebep Oluyor!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁴⁷ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁴⁸ Yakup Kadri de "Sırça Köşk" isimli köşesinde "Süleyman Nazif denilen fani Hazret-i İsa denilen la yemûta bir taaruzname gönderiyor ve onun kendisine hitaben bir tazarru` name alıyor. Hazret-i İsa Süleyman Nazif'e 'Aman', diyor. 'Kusurumu affet. İstemeyerek öyle bir ümmetin peygamberi oldum ki, hicab ve nedametten kalbim kan ağlıyor.' Vakia bu merhamet ve uhuvvet-i ilahinin öyle melûn bir ümmetten şikayet etmeğe hakkı vardır, fakat bu derdini Vatan gazetesi vasıtasıyla Süleyman Nazif'e açmış olmasında garabetten fazla bir şey, bir gayr-i tabilik buluyoruz. Gerçi bu gayr-i tabiliğin hesabını ve manasını haşa! Hazret-i Mesih'ten soracak değiliz." diyerek hem tasdik hem de eleştiride bulunuyor. Yakup Kadri, "Sırça Köşkten: Hazret-i İsa-Süleyman Nazif", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁴⁹ "Haçlı Ruhu!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1933, s.3; "Avrupa'da Haçlı Ruhu Gene Hortluyor!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Eylül 1933, s.1.

²⁵⁰ M. Nermi, "Türklük, Cermenlik ve Avuturyalık", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinisani 1934, s.1.

“Hasan Ecza Deposu Reklamı

Avrupa’ya Para Vermeyiniz Günahtır. Daha ucuz, daha kat’î ve müessir bir harikaî sanattır. Yerli malıdır.

HASAN ecza deposu.”²⁵¹

1.2.1.2.Cumhuriyet’in Temellerinde Din Olgusu

Cumhuriyet kadrosunun hem devraldığı ülke işleyişinin dinî alt yapısı hem de halkın din ile bağlantısının bilincinde olması, başından beri atılan tüm adımların bir şekilde din ile irtibatlı oluşunu açıklamaktadır. Nitekim bu tutumun devletin “*Osmanlı’dan beri dini esas tutarak sorunlarını çözme geleneğini devam ettirmesi*” fikri ile irtibatlı olduğu söylenebilir.²⁵² Tüm söylemlerinde *dinin cemaat ve cemiyet hayatında kuvvetli bir bağ rolü oynadığı* yani içtimai işlevi en önemli tema olmuştur. Devletin bekasını dinin bekasıyla, devlete sahip çıkmayı dine sahip çıkmayla örtüştürmeleri dinin işlevinin bilincinde olmalarından kaynaklanmaktadır. Daha sonra irticai faaliyet ya da sembol olarak tanımlanacak pek çok şey Cumhuriyet’in ilk yıllarında lüzumlu görülmüştür. Yunus Nadi’nin 1924 yılında dört yıl önceki meclis açılışını anlattığı bir yazıdaki Cuma namazına dair tasvirler bu duruma en çarpıcı örneklerdendir. Yazıda mahşeri kalabalıkta usulünden çıkmış ibadetin, ibadetlerin en yükseği olması, ulema, meşayihın ellerinde bin bir ayet yazılı ruhani bayraklarla Mustafa Kemal Paşa’yı takip etmeleri, hatim dualarının ambiyansını detaylarıyla betimlemiştir.²⁵³

Dönemin din konusundaki karmaşık düşünce yapısını yazılar üzerinden takip etmek mümkündür ki bu durumu en net Yunus Nadi örneği üzerinden görebiliriz. Kendisini *Türk-Müslüman* olarak tanımlayan Yunus Nadi, aynı yazısında dinlerin -uzun bir zaman insanlık için geçerliliği olsa da- eninde sonunda yok olacağını belirtmiştir. Bu yok oluşun her din için ama özellikle de akla karşı nakli üstün tutanlar için kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.²⁵⁴ Bu zihni ikilemi Batılılaşma dönemi aydınlarının çoğunda görmek mümkündür. Örneğin, Ahmed

²⁵¹ “Hasan Ecza Deposu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Mayıs 1931, s.8.

²⁵² Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 27.

²⁵³ “Türk Cumhuriyeti’nin İlk Temeli”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Haziran 1924, s.3.

²⁵⁴ “Ramazan Tecrübelerimiz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mart 1928, s.1.

Midhat Efendi Fransızca'dan çevirdiği “Nizâ’-ı İlm ü Dîn” adlı eserin Mukaddimesine eklediği kısımda İslamiyet’in bilimle uzlaştığını ama Hristiyanlığın çatıştığını savunmuş ama bu söylediklerini tekzip eder nitelikte yazının devamında ise “dinî” ve “ilmî” hakikat arasında mücadele olduğunu da belirtmiştir.²⁵⁵ Bu düşünce sisteminde dinin içtimaî faydası ve pratikte yararlarının da göz ardı edilememe durumunun söz konusu olduğu söylenebilir. Kurban geleneğinin İslâm’dan çok önceki devirlere ait olduğunu anlattığı bir yazısında Yunus Nadi, önemli olanın Kurban’ın İslâm’a özgü olup olmaması ya da ilâhî dayanağının sahlığının tartışılması değil birlik beraberliği sağlarnasının yeterli olması çerçevesinde değerdendir.²⁵⁶

Cumhuriyet döneminde din ile ilgili en önemli tartışmalardan biri “*Cumhuriyet ile din arasında ayrılık var mıdır?*” sorusu çerçevesinde gerçekleşmiştir. Buna cevabın çeşitli yazılar, yorumlar vesilesiyle “*kesinlikle yoktur*” şeklinde verildiği görülmektedir. Cevapların hepsinde Cumhuriyet halk için ve dinin de halkın zaruri ihtiyaçlarından biri olması, halkın hayatında önemli bir yere sahip olması Cumhuriyet için dini kaçınılmaz kılmakta olduğu yorumu ön plana çıkmaktadır. Hatta gazetede çeşitli yazılarda Cumhuriyet’e dinî temellerden kutsiyet atfetme ve dolayısıyla meşruiyetini kanıtlama çabaları dikkati çekmektedir. Örneğin, Saltanatın kaldırılması ile Hz. Muhammed’in doğum yıl dönümlerinin aynı geceye tesadüf etmesi gazetede: “*Bu gece, nasıl ki cehl u dalalet içinde çırpınan beşeriyeti nur-ı İslamiyetle aydınlatan risalet-penah efendimizi doğurmakla itikadlarda, ruhlarda, imanlarda vücuda gelen muazzam inkılabın mebdeini teşkil etmişse, öylece altı buçuk asırlık bir devleti uçurumlardan uçurumlara sürükleyen meşum bir saltanat devrinin intihasını vücuda getirmektedir.*” şeklinde ifade edilmiştir.²⁵⁷ Yine mevlid-i nebi dolayısıyla gazino ve meyhanelerde müzik ve içkinin yasaklanması da dinî geleneklere gösterilen hassasiyeti aktaran haberlerdendir.²⁵⁸ Bu hassasiyetlerin bir başka yönü ise dini tahkire gösterilen hassasiyetten anlaşılmaktadır. Örneğin, 1927’de Servet-i Fünun’daki bir hikâyesi dolayısıyla Saadet Derviş’e dini tahkir davası açılmıştır.²⁵⁹ Fakat 1933’e gelindiğinde din hakkında görüşlerin halka açık konferanslar ya da yayınlar vasıtasıyla daha serbestçe ifade edildiği görülmektedir. Örneğin, Mazhar Osman Bey bir konferansındaki “Dinlerin kabul ettikleri

²⁵⁵ Demir, a.g.e. s. 31-32.

²⁵⁶ Yunus Nadi, “Kurban Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Mayıs 1930, s.1.

²⁵⁷ “Peygamberimizin Doğduğu ve Saltanatın Yıkıldığı Gece”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁵⁸ “Dün Gece İşret Men‘ Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1924, s.3.

²⁵⁹ “Dini Tahkir Davası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Temmuz 1927, s.4.

gibi vücuttan ayrı bir ruh yoktur!” ifadesinden dolayı gazeteye gönderilen bir mektupta okuyucular tarafından eleştirilmiştir.²⁶⁰

Gazetenin İslam’a yönelik menfi ifadelerdeki tavrı da haberler vasıtasıyla görmek mümkündür. Örneğin, Abdullah Cevdet’in Hz. Peygamber hakkındaki menfi ifadeleri ve ayetleri gazetede yazısında kullanması dolayısıyla ceza almasının yanı sıra gazete tarafından da eleştirilmiştir.²⁶¹ Benzer şekilde Kılıçzâde Hakkı Bey’in neşrettiği makalelerde²⁶² ya da Kasım Tevfik Bey gibi Genç Düşünceler Dergisi’nde “Hz. Muhammed’e Açık Mektup” isimli yazısında İslâm’ı tahkir ve tezyif ettikleri gerekçesiyle yargılandığı davalar da eleştirel bir dil ile kaleme alınmıştır.²⁶³ Ayrıca Cumhuriyet gazetesinde de doğrudan İslâm dinini hedef almamakla birlikte din hakkında üstü kapalı da olsa eleştirel yorumlara rastlanmaktadır.²⁶⁴ Bununla beraber haberin manşetinde dinle alakalı olumsuz bir durum varsa da içerikte haberin yorum yapılmadan aktarıldığı görülmektedir. Örneğin, “Kur’an Dersini Bilemediğinden” başlıklı haberin içeriğinde Kur’an dersini veremeyen mektep öğrencisinin babasına gönderilen mektuptan müteessir olarak intihar ettiği yazmakta ve bu durumdan dolayı ne hoca ne de dinin kendisi eleştirilmemektedir.²⁶⁵

Diğer bir tartışma ise “*Muasır medeniyetler seviyesine çıkmak için bizi Batı’ya yönlendiren inkılabımız yüzünden mazi ile ve dolayısıyla din ile irtibatımızı kesmek zorunlu mudur?*” sorusuna binaen ortaya çıkmıştır. Buna da Türk milleti mazisini unutamaz, inkar edemez şeklinde cevap verilmiştir ama burada mazi müphem bir kavramdır. Türklerin imparatorluklar yıkan, imparatorluklar kuran bir millet olduğu belirtilmiş fakat Osmanlı zikredilmemiştir. Mazi ile irtibatın kesilmesi Osmanlı ile -dolayısıyla din ile- irtibatın kesilmesi, yok sayılması anlamına gelir. Bu cevaplar incelediğimiz dönemi kapsamaktadır ki ilerleyen yıllarda bakış açısının değiştiği bilinmektedir.

Din ile ilgili tartışmalar eninde sonunda –bu kadar radikal değişim yaşayan bir milletin- İslam dininden vazgeçip geçmeyeceği noktasına gelmiştir. Özellikle Batı’dan gelen,

²⁶⁰ “Ruh Var Mı Yok Mu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Teşrinisani 1933, s.5.

²⁶¹ “Senelik Bir Muhakeme: Abdullah Cevdet Bey Aleyhindeki Fezâhat-ı Lisaniyye Davası Nihayet Bitmiştir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Kanunievvel 1924, s.2.

²⁶² “Kılıçzâde Aleyhindeki Davalar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Kanunisani 1924, s.3.

²⁶³ “Dini tazyif davasının rüyetine dün başlandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunisani 1929, s.4.

²⁶⁴ “Eski tarihlerle din kitapları, bir çok azizlerin isimlerini feragat ve fazilete timsal olmak üzere kaydediyorlar. Fakat biz biliyoruz ki, cennet kaygusile cehennem korkusu, bu feragat kahramanlarının bütün benliklerine hâkimdir. Cumhuriyet nesli için bu enfûsi düşünceler mevzu bahsolamaz. Bizim cennetimiz vatandır: Hür ve mesut bir vatan!”, Ağâh İzzet, “Cumhuriyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinisani 1929, s. 3.

²⁶⁵ “Kur’an Dersini Bilemediğinden”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinievvel 1926, s.4.

Türklerin inkılaplar neticesinde dinlerini de değiştirebilecekleri yorumlarına şiddetle mukabele edildiği görülmektedir. “İslâm Dininin Ne Kusuru Vardır Ki?” başlıklı yazısına Yunus Nadi “*Türklerin dinlerini değiştirmesi düşünülemez! Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir.*” diyerek başlamıştır.²⁶⁶ Aslında Ahmet Haşım’ın Times muhabirine verdiği bu minvalde bir röportajı üzerine kaleme aldığı bu yazısında İslam dininin Hristiyanlık karşısında Türk milletinin din değiştirmesini gerekli kılacak bir kusuru olmadığını ki inkılapların dinde değişimi gerektirecek bir yapı arz etmemekte olduğunu savunup her ikisini de eleştirmiştir.²⁶⁷ Bu çalışmada incelenen yıllarda Yunus Nadi’nin Cumhuriyet gazetesinde Hristiyanlığa karşı İslam’ı savunan birçok yazısı mevcuttur. Tanassur hadiselerindeki tutumu haricinde özellikle de azınlıkların çeşitli adet ve geleneklerini dinleri kıyaslayarak eleştirdiği görülmektedir.²⁶⁸ Özellikle Hristiyan Batı ile savaşlar ya da ülkenin işgalinin üzerinden çok geçmemiş bir dönemde yaşayan nesil için bu kıyası anlamak mümkündür. İstanbul’un işgal yıllarının bir yas şeklinde anıldığı,²⁶⁹ yapılanların hatırlatılarak unutulmamasının sağlandığı bu dönemler Hristiyanlığa karşı bakış açısını da açıklar niteliktedir.

Tıpkı hilafetin kaldırılmasında olduğu gibi Cumhuriyet ve din ile ilgili ya da dinde inkılaplarla ilgili özellikle de medrese kökenli mebuslar, devlet görevlilerinin düşünceleri yazı dizisi halinde yayınlanmıştır. Bunlardan biri olan Meşrutiyet döneminden itibaren mebusluk yapmış, medrese çıkışlı Mehmed Ubeydullah Efendi’nin²⁷⁰ Cumhuriyet ve Din başlıklı yazı dizisidir. Esasında laikliğin din dışılık olmadığını anlattığı yazılarında müntesibi olmaktan iftihar duyduğu din-i mübin-i İslam’da akıl ve nakil tartışmasını ele almış, dinin akıl yönünü hükümetin yani Cumhuriyet idaresinin temsil ettiğini anlatmıştır.²⁷¹ Mehmed Ubeydullah Efendi Mustafa Kemal’in “*Hangi şey ki akla, mantığa, menfaat-i âmmete muvafıktır; o bizim dinimize de muvafıktır.*”²⁷² sözünü ekleyerek Müslümanlık için en iyi yönetim şeklinin “*İslam’da şer’an en doğru hükümet, reisi zaman ile muvakkat olarak*

²⁶⁶ Yunus Nadi, “İslâm Dininin Ne Kusuru Vardır Ki?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1928, s.1.

²⁶⁷ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1928, s.1.

²⁶⁸ “*Tahsisen bu senenin yıl başısı kurban bayramına benzedi. Koyun yerine ağaç kesildi. İkisinin arasındaki fark ikincisinin birincisinden daha feci olduğu hakikatinden ibarettir.*” Yunus Nadi, “Kurban Bayramı!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisanı 1929, s.1.

²⁶⁹ Bkz. “16 Mart Şehitlerine Fatiha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1930, s. 1.

²⁷⁰ Ömer Hakan Özalp, “**Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**”, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005, s. 17.

²⁷¹ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-1”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1928, s.2.

²⁷² Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-2”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1928, s.2.

intihab olunan ve idaresi teşkilât-ı mahsusaya tâbi olan” Cumhuriyet olduğunu anlatmıştır.²⁷³ Diğer medrese çıkışlı âlimlerin açıklamalarına benzer şekilde Hz. Peygamber’den sonra Hulefa-i Raşidin döneminde yönetim şeklinin de aslında Cumhuriyet benzeri bir yapı olduğu ama Muaviye döneminden itibaren Saltanat sistemine çevrildiğini belirtmiştir.²⁷⁴ *“Hangisinin maslahat-ı âmmeye muvafık ve hangisinin zamanında halkın adalet içinde hür ve mesud, hangisinin devrinde zulüm ve esaret altında zelil ve makhur olduğu meydana çıkar.”* diyerek de Cumhuriyet sisteminin işlerliğini göstermeye çalışmıştır. Yazı dizisinde Kur’an’dan ayetlere yer vererek aslında Kur’an’da da hakk-ı hükümetin tamamıyla halka ait olduğunu anlatıldığını savunmuştur.²⁷⁵ Dönemin diğer fikir beyan eden âlimleri gibi Cumhuriyet ile birlikte dinin özüne döneceği, temizleneceği anlayışını tekrarlayan Mehmed Ubeydullah efendinin bu kirlenmeden dolayı -kendisi medrese kökenli olmasına rağmen- medreselileri suçlamıştır.²⁷⁶

Cumhuriyet karşıtlarına ya da mürtecilere karşı en doğru İslam anlayışını Cumhuriyet yönetimi sayesinde elde edebileceklerini savunmuşlardır. Mustafa Kemal nutuklarında mukaddesâtın ve dinin; teceddüde, medeni hayata karşı bir menfaat aracı olarak kullanıldığını ifade etmiştir.²⁷⁷ Nitekim gazetede sadece dini kendi menfaatleri için kullananlar değil, aynı zamanda üfürükçüler gibi dinin itibarını zedeleyen zümreyle de mücadeleli görülmektedir. Cahil halkın maneviyat mefhumunun çürük ve batıl şubelerinde çare aradığı şeklinde tanımlanan bu olaylarda üfürükçülerin sözlerinin nass-ı katî şeklinde algılanmasının vehametinden bahsedilmektedir.²⁷⁸ Bu haberler dolayısıyla gazetede dinin hakiki yapısının bozulması ve bunun da halkı cehalete, ülkenin gelişimini engellemesine yönelik endişeyi görmek mümkündür. Gazetede içtimaî görevi olmakla tanımlanan dinin, hurufât, İsrailiyyât gibi aslında olmayan unsurlardan temizlenmesinin aynı zamanda kötü emellere kolayca alet edilmesinin de önüne geçileceği vurgulanmaktadır.²⁷⁹

²⁷³ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-5”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1928, s.2.

²⁷⁴ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-4”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1928, s.2.

²⁷⁵ *“Birçok âyât-ı kerimede “İşlerinizi şu yolda görün, adaleti şöyle icra edin.” Yolunda verilen emirlerin hep “Ya eyyühellezine amenû yahut Ya eyyühennâs” suretinde yani “Ey müminler yahut ey nâs” hitabıyla gösterir ki hakk-ı hükümet tamamıyla halka aittir. Binaenaleyh hukuken de şer’a muvafık tarz-ı hükümet ancak Cumhuriyet’tir. Çünkü halk hükümettir.”* Mehmed Ubeydullah, a.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1928, s.2.

²⁷⁶ Mehmed Ubeydullah, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1928, s.2.

²⁷⁷ “Taassubla Mücadele”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinisani 1924, s.2.

²⁷⁸ “Taşköprü’de Cin ve Perilerle Konuşan Üfürükçü Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1924, s.5;

“Üfürükçüler de Kaldırılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Haziran 1924, s.2.

²⁷⁹ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

1.2.1.3. Millî Din Düşüncesi

Hilafetin ilgasıyla birlikte Türklere özgü bir İslam anlayışı açık bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır. Devralınan devlet yapısı her yönüyle dinle bağlantılı olması ve dinin halk üzerindeki etkisi düşünüldüğünde dinin de inkılaplardan payını alması kaçınılmazdı. Esasında tüm bu tartışmaların Osmanlı'nın son dönemlerindeki modernleşme hareketleri çerçevesinde şekillenen fikir akımlarının izlerini taşıdıkları görülmektedir. II. Meşrutiyet'ten itibaren modernleşme karşısındaki tutumların ortaya çıkardığı akımlardan *Batıcılık ve İslamcılık ideolojilerinden beslenmekle birlikte, ulus-devlet formu içinde homojen bir toplum yaratma gayretinde olan ve dinin millîleştirilmesi fikrini savunan Türkçülüğün* devamı olduğu görülmektedir.²⁸⁰ İslâmiyet'in millîleştirilmesi ve Türkîleştirilmesi projesi Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde Ziya Gökalp, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Şemseddin Günaltay, Mehmed İzzet, Şerafeddin Yaltkaya gibi yazarlar tarafından şekillendirilmiş²⁸¹, Cumhuriyet döneminde de takip edilmiştir. Nitekim Cumhuriyet döneminde ulusal bir üst kimlik oluşturmada dinin rolü şu şekilde tayin edilmiştir:

*“Din, kul ile Tanrı arasında göksel (semavi) bir yürek inanı işidir. Ona karışmıyoruz ve karışmayacağız. Ancak bir yurt üstünde oturan insanların o yurdu sevmekte birleşmelerini isteriz. Bu sevgi yersel (arzî) olmaktan ziyade içsel (manevî) bir inanca dayanır. Dinlerine hiç karışmadığımız yurt çocukları, kendilerine ülkeyi birdüziye sevdirecek ulusal bir varlıkta birleşmelidirler.”*²⁸²

Özellikle “Ulusal Birlik Yasası” ile Türk kimliğinin din ayrımı olmaksızın tek bir ulus yaratmadaki önemi 1934 itibarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İmparatorluk döneminde zümre ya da cemaatlerle kendilerini tanımlayan Müslüman ve gayrimüslimler laik bir idarede bu tanımlamalar olmaksızın kendilerini dil ve kültür bağlılığı ile yeniden tanımlayabileceklerdi. Dinî kimlik tâbiyetinin yerini alacak olan dil ve kültür şecere

²⁸⁰ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.17.

²⁸¹ Demir, a.g.e. s. 72.

²⁸² Yunus Nadi, “Dil ve Kültür Temelinde Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Birincikanun 1934, s.1.

zihniyetini yok edecekti.²⁸³ 1924'ten itibaren yavaş yavaş şekillenen bu fikre dair açık bir manifestoyu Kur'an'ın tercümesi ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi fikirlerinden dolayı Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey'in verdiği cevapta görmek mümkündür:

“İşte Efendiler! Türkçülerin dinî şuur hakkında takip ettikleri meslek. Şunu da ilave edeyim ki İslam alemi içinde İslam dinini benimsemeye hakkı olan yegane bir millet varsa, o da Türk milletidir. Tam binyılın senedir ki Türk milleti bu dini muhafaza etmek için kanını akıtmıştır, varını yoğunu feda etmiştir. İslamiyet'in imdadına Türk'ün yetişmediği yerlerin kâffesinde İslamiyet sönmiştir. Mesela İspanya'da, Sicilya'da, Lehistan'da vesair yerlerde dört yüz sene mütemadiyen devam eden salib hücumlarına karşı yalnız Türk göğsünü germiş ve bu dini muhafaza etmiştir. Binaenaleyh Efendiler! Türk herkesten ziyade bu 'Bu din bizindir!' demek hakkını kazanmıştır.”²⁸⁴

İslam esaslarına dayalı bir devlet anlayışı ile asrî devlet prensiplerinin örtüşmeyeceği ve Arap İslamiyeti'ne karşı Türk İslamiyet'i ekseninde tartışılan mesele dönemin Tan gazetesi muhabiri Jean Tizon'un, gazetesine gönderdiği bir mektuptaki ifadeleri bu teşebbüsleri özetler mahiyettedir:

“Türk inkılabının doğurduğu Cumhuriyetperver İslamiyet diğer İslam milletlere karşı dini sahada neticesi pek mühim olacak bir teşebbüsü deruhte etmiştir. Bugüne kadar İslamiyet'e Arap tarz-ı tefekkürü hâkim idi. Acaba İslamiyet yarın Türk fikriyle mi idare edilecektir? Bugün hatıra gelen mesele işte budur. Bugün birçok İslam hükümetlerin mürahhasları Türk inkılabını tedkik için İstanbul ve Ankara'ya gitmişlerdir. Bugüne kadar Araplar İslamiyet'i kendi tarzlarına göre tesis etmişlerdi. Bakalım bundan sonra Türkler onu kendi tarzlarına göre çevirebilecekler midir?

Bu iki millet esasen yekdiğerine zıd evsâf ile muttasıf olduklarından aradaki fark da mühim olacaktır. Arapların idealist, anarşist,

²⁸³ “Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Birincikanun 1934, s.5.

²⁸⁴ “Adana'da Mürteciane Neşriyat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.1.

hayalpver, beynelmilelci olmasına mukabil Türkler realist, inzibat altına alınmış muharib ve vatanperverdirler. Bu iki Müslüman yekdiğerine asla benzemez. Şurası da nazar-ı dikkatten dūr tutulmamalıdır ki Türkler Arap İslamiyyetinden kendilerini kurtarabilen memleketlerin birincisidir. Bununla beraber Türkiye İslamiyet tarz-ı tefekküründe teceddüd husule muvaffak olacak mıdır?’’²⁸⁵

Atılan adımları İslamiyet’i daha liberal ama aynı zamanda daha manevî şekle girmesini sağladığını düşünen Tizon’a göre; tahsil görmemiş ya da sadece dinî ilimler tahsili almış hocaların İslamiyet’in aslında olmayan bâtil itikadları dine sokmuş ve dolayısıyla din üzerinde yapılan inkılaplar Türklerin gerçek İslam ile tanışmasını sağlamıştır. Tizon tüm bu say ü gayreti *Cumhuriyetperver Müslümanların, İslamiyet’i ahlâkın tekâmülünü uydurmaya çalışmaları* şeklinde özetlemiştir.²⁸⁶ Yapılanın sadece bir millîleşme çalışması değil aynı zamanda dini siyasetten temizleme yani dinin özüne dönmesini sağlama fikriyle de örtüşen bu tür düşüncelerin gazetede sıkça yer aldığı görülmektedir.

Cumhuriyet yönetimi ile birlikte özellikle de Birinci Dünya Savaşı’nın da etkisiyle Türk milliyetçiliği elde kalan tek hâkim ideoloji haline gelmiştir. İmparatorluğun yıkılma nedeni olarak görülen millî bir devlet olamamanın en önemli aşamalarından biri İslâm dininin Türk milletine has bir şekilde yeniden tanımlanmamış olmasıdır ki bu da zayıf ve Avrupalı devletlerin sömürgeleri olarak görülen İslam coğrafyası ile bağlantılı görünme anlamına gelmekteydi. Tercüme hareketleri ve din dilini Türkçeleştirme dışında “çoğu Anadolu’nun eski kültürlerinden artakalmış, pagan kaynaklardan gelme hurafeler ile kaderci inançlar zamanla Müslümanlığın içine katılarak dini öğretiler şeklinde kutsallaşmış” dini neden-sonuç ilişkisi kapsamında daha rasyonel bir şekle sokmak hedefleniyordu.²⁸⁷

Gazetede sürekli vurgulanan dinin içtimaî bir müessese olduğu kabulü dinin millî olması gerektiği anlayışını da beraberinde getirmektedir. İranlıların Araplar’a karşı askeri güçle mukavemet edemeyince bunu din ile başardıkları aktarılmaktadır. İslam dinini kabul etmekle birlikte İranlıların Hazreti Ali şahsında kendi fikirlerini yükledikleri bir lider ve

²⁸⁵ “İnkılabımız ve İslamiyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunievvel 1926, s.2.

²⁸⁶ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunievvel 1926, s.2

²⁸⁷ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 145.

dolayısıyla millî bir din yarattıkları ve Türklerin de benzer şekilde İslâm dinine millî bir hususiyet vermelerinin gerekliliği ifade edilmiştir.²⁸⁸

Din hususunda en fazla vurgulanan meselenin “millî din” kavramı çevresinde şekillendiği görülmektedir. Mesela; dinde mahyayı emreden hiçbir ibarenin olmamasına rağmen Ramazan denilince ülkede sadece oruç ve teravîh değil de mahyanın gelmesi şu ifadelerle açıklanmıştır:

*“Demek ki her millet eline verilen esas etrafında kendi duygusuna göre dokuyup, boyadığı, mahallesine ve adetlerine göre çeki düzen verdiği başka bir alem yaratır. Onun içindir ki dinler her yerde mutlaka millîleşmeye doğru gitmek ıztırarından kurtulamamışlardır. Millî irfan seviyesi bu hususta en fazla rol oynayan en müessir âmidir.”*²⁸⁹

1.2.1.4. Diğer Din ve Mezhep Mensuplarına Bakış

Gazetede haberler vasıtasıyla ülkede o yıllarda bilinen dinlerin dışında da din ve mezhep mensuplarının varlığını öğrenmek mümkündür. Örneğin, karısını öldüren bir Kıptî’nin haberi dolayısıyla İzmir’de *Kiptilerin* yaşadığını görüyoruz.²⁹⁰ Düzenli olarak verilen nüfus bilgileri ve mabetlerle ilgili istatistiklerde Kıptiler’in yanı sıra -İslam, Rum, Ermeni ibarelerinin dışında- Keldanîler, Süryaniler, Katolik, Rus Ortodoks, Rum Katolik, Protestan ve Musevi tanımlamalarının da yer aldığı görülmektedir.²⁹¹

Gazetede yer alan 10 Muharrem matem merasimlerine dair haberlerde merasimde bulunanlar *İranlılar* olarak tanımlanmıştır. Merasimin tüm detaylarının anlatıldığı haberde sonradan irticai sembol olarak tanımlanacak siyah ve yeşil sancaklardan bahsedilmektedir.²⁹²

²⁸⁸ Yunus Nadi, “Hayatta tekâmül: Dinde milliyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisanı 1932, s.1.

²⁸⁹ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

²⁹⁰ “Bir Kıptî Karısını Öldürdü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinisanı 1924, s.3.

²⁹¹ “Nüfus Hareketleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunisanı 1929, s.1; “İstanbul’daki mabetler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunievvel 1931, s.2

²⁹² “Merasim saat altıda başlamıştır. Valide Hanı sahasını devreden (dolaşan demek istiyor sanırım) kafilenin başında beyaz, siyah, yeşil bayraklar taşıyan sancaktarlar bulunuyor, bunlardan sonra başlarını ve göğüslerini

Alevilik hakkında da gazetede çok fazla yazı ya da habere rastlamak mümkündür. Gazetede ki haberler vasıtasıyla İlahiyat Fakültesi'nde müderris Yusuf Ziya Bey tarafından “Alevilik'te Dinî Merasim” hakkında halka açık konferans düzenlendiği görülmektedir.²⁹³ Yine Cumhuriyet muhabirinin Muş'un bir Alevi köyünde Mehmet Efendi isimli bir köylü ile yaptığı röportajda kendisini mefkûre sahibi bir Kızılbaş olarak tanıtan bu köylünün ifadeleri dönemin din algısı açısından önemlidir:

“Kızılbaşlık'tan çıktığım hayvan yularının boynuma geçeceğini bilirim. Hazret-i Ali ne Allah'tır, ne de peygamberdir. O ne ise O'dur. Kur'an Peygamber Efendimize gelmiştir. Hazret-i Ali de onun en sevdiği bir serdari idi. Hazret-i Ebubekir de, Ömer de, Osman da hep sahabedir.

Lakin ben yine Hazret-i Ali'yi hepsine tercih eder, daha çok severim. Diğerlerine de dil uzatmam. Hem niçin uzatayım. Hazret-i Ali'ye muhabbetimin sebebi şunun içindir ki o mübarek canını ve evladlarının kanını İslam milletlerinin selameti için feda etti.

Onun zamanında Müslümanlığa fesad sokmak, müşrikler gibi dünya saltanatını kurup insanları kul etmek istediler, Hazret-i Ali ve evlad ve âli Müslümanlığı kirletmemek için buna karşı çıktılar. Halk bugünkü gibi cahil ve fakir idi. Saltanat tahtını kuranlar devlet ve servete kendilerini satanlardan birçok kimseleri etraflarına toplayıp yalan fetvalar, uydurma içtihadlarla halkı kandırdılar, Ali'den soğuttular, Müslümanlığın doğru yolundan ayrıldılar.

Doğruluk gariptir ve doğru insan zayıftır. Onun için Ali şehid oldu, Hasan şehid oldu, Hüseyin şehid oldu. Yezid bahtiyar oldu, Şam'da hükümdar oldu.

Şimdi Ali'yi sevmemek, Yezid'e lanet etmemek nasıl mümkündür, sen söyle efendi? Vahdettin'e iyi adam demeye dil varır mı? Mustafa Kemal'i sevmemek alçaklık değil mi?

kılınç ve zincirlerle dövenler geliyor, onları da beyazlara sarılmış bir at üzerine iki bıçak arasına bağlanarak çırpındıkça kanatları kanayan güvercinleri muhafaza eden ve at üzerinde bulunan beyaz elbiseler giymiş biri on, diğeri sekiz yaşlarında iki çocuk takip ediyordu. Matem alayı sahayı devrederken zil ve zurna ile matem havaları çalınıyor, yanık sesler ile mersiyeler okunuyor, kafilaye dahil olanlar da yalın kılınçları kafalarına ve omuzlarına vuruyorlardı.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Haziran 1924, s.1.

²⁹³ “İlahiyat Fakültesinde”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinievvel 1931, s.2.

Millet İslamiyet'in başına gelen belalar, çektiği cefalar hep o mel'un Yezid'in taç giymek, tahta oturmak, Sultan olmak için yaptığı işten başlar.

Sonra Abbasiler de Bağdad'a bir taht kurdular, üstüne çıkıp oturdular ve utanmadan bir de kendilerine halife süsü verdiler. Millet-i İslamiyyeyi peygamberimizin açtığı yoldan çıkarmışlar idi."

*Elhamdulillah, Elhamdulillah bu günleri bize gösteren Cenab-ı Hakk'a bin kere şükürler olsun. Hazret-i Ali'nin ve Kerbela'daki şehidlerin ruhu bugün şâd oluyor. Çünkü Yezid'in kurduğu taht yıkıldı ve uydurma halifelik de ortadan kalktı. Biz Müslümanız fakat Yezid'in ümmeti değil, Peygamber'in ümmetiyiz. Biz Yezid'in ulemasına değil, Kur'an'a ve peygambere inanırız."*²⁹⁴

Mehmet Efendi'nin Yezid ile Osmanlı halifelerini bir tuttuğu bu röportajda İslam milletinin hilafetten kurtulmasını *"bizim Yezid'den kurtulmamız"* ile aynı mesabede tuttuğu ve kendisini Müslüman olarak tanımlasa da İslam milleti-biz ayrımı yaptığı görülmektedir.²⁹⁵ Yazarın Aleviler Cumhuriyet'e candan merbuttur açıklaması ile özetlediği bu röportajda Mehmet Efendi'nin Cumhuriyet'e bağlılıktan önce İslam dinine bağlılığını açıkladığı görülmektedir. Önce etnik-dinî kimliğini daha sonra İslamiyet'e bağlılığını konuşmasının sonunda Cumhuriyet'in bekâsı ile ilişkilendirmiştir. Devleti yaşat ki din de yaşasın, Cumhuriyet ile sapkınların elindeki İslam'ın püriten yapısına döneceği inancı burada da yer almaktadır.

Ülkede yabancıların ve Musevilerin aksine Ermeni ve Rumların dinleri ya da etnik kimlikleri ile anılmadıkları görülmektedir. Yalnız olumsuz bir haber aktarıldığı zaman dinî kimliklerinden bahsedildiği görülmektedir. Örneğin, Türk bir boksörle karşılaşan Yunan boksörün istavroz çıkarması eleştirilmiştir.²⁹⁶ Benzer şekilde İstanbul'a gelen seyyahların kırmızı haç takmaları da eleştirilmiştir. Haber, *yirminci asırda bir ehli salıp hücumuna mı*

²⁹⁴ "Şarkî Anadolu'da Seyahat Notları: Bir Kızılbaş'a Göre Cumhuriyet Nedir?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁹⁵ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinievvel 1924, s.2.

²⁹⁶ "Boks ve İstavroz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1930, s. 3.

uğradık? yorumuyla verilmiştir.²⁹⁷ Gazetede Kudüs'ten dönen Bulgar Ortodoks hacıların dönüş yolunda Ayasofya'yı ziyaret etmesi memnuniyetle karşılanırken²⁹⁸ özellikle haç gibi semboller millî egemenliğe tehlike olarak yorumlanmaktadır. Nitekim, yabancı mekteplerde haçların kaldırılması hususu da gazetede en fazla gündemde olan hususlardan olmuştur.²⁹⁹

1.2.1.5. Dünyadaki Müslümanlara Bakış

Dünyadaki Müslümanların ahvâli ile alakalı haberlerde gazetede kullanılan dil, hâlâ İslam coğrafyasının bir parçası olmanın izlerini taşımaktadır. Dünyanın bir ucundaki Müslümanlar hakkında dahi haber yapılan gazetede³⁰⁰, Müslümanlara yapılan haksızlıkların dile getirildiği haberlerde kullanılan tel'in edici dil³⁰¹ ya da farklı milletlerden Müslümanlara dair haberlerde³⁰² kullanılan üsluptan İslam âlemine aidiyet duygusu hissedilmektedir. Örneğin, gazetede Berlin'de bir bayram sabahının anlatıldığı şu bölümde bu aidiyet duygusu açık bir şekilde görülmektedir:

“Her sene olduğu gibi bu sene de, Berlin’de mütemekkin Türkiyeli, Türkistan, Buhara, İran, Afganistan, Mısır ve Hindistanlı bütün Müslümanlar kurban bayramını pek samimi ve kardeşçe merasimle tes’id etmişlerdir.

Namazı Mısır sefareti imamı Profesör Huli Efendi kıldırıldı ve gayet belîğ bir hutbe irad etti. Pek samimi olan bayramlaşma merasiminden

²⁹⁷ “Yeni Ehli Salıp”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Nisan 1931, s. 3.

²⁹⁸ “Bulgar Hacılar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Mayıs 1931, s. 2.

²⁹⁹ “Hükümetin İttihaz Ettiği Bir Karar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Ağustos 1924, s.2; “Papaz Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1924, s.1; “Ecnebi ve Gayrimüslim Mekteplerde Maskaralık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mayıs 1925, s.2.

³⁰⁰ “Cava İslamları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinisani 1933, s. 3.

³⁰¹ “Reyf Mücahidleri Fransızlara Hücum Ettiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1924, s.3; “Karadağ’da 200 Müslüman Kestiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1924, s.3; “Rodos Müslümanlarının Emvâl-i Gayri Menkulesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1926, s.5; “Kıbrıs Müslümanları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1926, s.3; “Sırbistan Müslümanları Neler Çekiyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinievvel 1924, s. 4; “Bulgaristan’da Ramazan Nasıl Geçiyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Nisan 1925, s.2; “Tiflis Müslümanlarının İsyan Hareketini Takbihi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Nisan 1925, s.3; “Rus Müslümanları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1924, s.1.

³⁰² “İslamiyet’e büyük bir muhabbet bağlamış ve İslamiyet’i kabul ederek (Abdülhalık) ismini kendisine ilave eylemiş olan Mösyö Christian Abdülhalık Cherfils’in vefat eylediğini kemal-i teessürle haber aldık.” “Müslüman Bir Fransızın Vefatı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1926, s.1.

sonra kurbanlar kesilmiş ve hazırûn, istasyon civarındaki büyük gazinoda (Şeâir-i İslamiyye) heyeti tarafından sabah çayına davet edilerek çay, kahve ve sigaralarla i'zaz olunmuşlardır. ”³⁰³

İslâm âlemindeki meselelere kayıtsız kalınmaması da bu aidiyet hissini kuvvetlendirmektedir. Mekke'deki Vehhabi işgali³⁰⁴, Filistin meselesi³⁰⁵, Hindu ve Müslüman mücadelesi³⁰⁶ gazetede sürekli endişe ile takip edildiği görülen meselelerdir. Aynı aidiyet duygusunun Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı diğer ülke Müslümanlarında da olduğu görülmektedir. Örneğin, yeni yapılan Berlin Camii'ne yardım toplamak için Fas, Mısır gibi birçok İslâm ülkesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ne de mektup gönderilmiş ve mektupta bu ülkelerin devlet başkanları *Rüesa-yı İslamiyye'nin Reis-i Cumhur ve Hükümdarları* olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyet gazetesi ise bu haberde gelen mektubu bir Cemiyet-i Hayriye-yi İslamiyye'den ibaresiyle müsbet ifadelerle aktarmıştır.³⁰⁷ Yine ülkeyi ziyaret eden Müslüman gruplar hatta ülkelerinde baskı gördükleri için Türkiye'ye hicret etmek isteyen siyahi Amerikalı Müslümanlara dair haberler de yine müsbet ifadelerle aktarılmıştır.³⁰⁸ Amerikalı siyahi Müslümanların dinlerini rahat bir şekilde yaşayabilmek için 1930 yılında hicret için Türkiye'yi tercih etmeleri de Türkiye'nin dönemin İslâm dünyasındaki konumunu anlayabilmek açısından önemlidir. Berlin İslam Enstitüsü'nün reisinin vefat haberi³⁰⁹, Türkiye'ye gelen Hindistan Müslümanları temsilcileri³¹⁰, dünyadan Müslümanlara dair haberler³¹¹ ve hatta dünyada ne kadar Müslüman yaşadığına dair istatistikler³¹² gibi birçok yazı

³⁰³ “Berlin’de Bayram Münasebetiyle Müslümanların İctimai”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1926, s.1

³⁰⁴ “Vehhabiler Mekke-i Mükerrime’yi zabtettiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1924, s.1.

³⁰⁵ “Yahudilere Karşı Kıyam”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1929, s.2.

³⁰⁶ “Berlin Camii Şerifi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Kanunievvel 1926, s.1.

³⁰⁷ “Hindu ve Müslüman Mücadelesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinisani 1931, s.2.

³⁰⁸ “Şehrimize gelen Amerikalı Müslümanlar dün Ankara’ya gittiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1930, s.2; “Amerikalı zenciler hicret edecekler?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930, s.2.

³⁰⁹ “Berlin İslam Enstitüsü Reisi Vefat Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Ağustos 1933, s.3.

³¹⁰ “Şehrimize Gelen Hint Murahhasları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Eylül 1933, s.4.

³¹¹ “Dobrice’den Müslümanlar da Kaçıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisani 1933, s.6; “Hindistan Müslümanları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Ağustos 1934, s.2. Muharrem Feyzi’nin genelde 2. Sayfada yer alan “Siyasî İcmal” isimli köşesinde tüm İslâm âlemi hakkındaki yazıları ve İslâm dünyası hakkındaki tarihî ve güncel bilgi hakimiyeti dikkat çekicidir. “Hindu ve Müslüman Mücadelesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Teşrinievvel 1933, s.2; “Suriye İstiklâli”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinisani 1933, s.2; “Arap Alemi Galeyanı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinisani 1933, s.3; “Yahudi Devleti Tasavvuru”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1933, s.2.

³¹² “Dünyada Ne Kadar Müslüman Var?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Eylül 1933, s.4.

ya da haberin hem Cumhuriyet idaresinin hem de gazetenin dünya Müslümanlarına olan ilgi ve alakasını yansıtmaktadır.

1.2.1.6. Dinin Islahı Meselesi

Dinin ıslahı meselesi aynı zamanda hurafeler karışmış, sahilliğine hanel gelmiş yapısından onu kurtarmak, dinin de izin verdiği üzere onu Türk milletinin anlayacağı bir yapıda tekrar şekillendirmektir. Bu özünün bozulması değil, bilakis dinin doğru anlaşılmasını sağlayacak bir düşünce olarak kabul edilmiş ve halka da bu şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Dönemin dindeki ıslah çalışmalarına karşı çıkışlara karşı verilen cevabı ise; *“Eşkâlde vukua gelecek tebeddüllerden Müslümanlığın sarsılacağını düşünmek, dinî eşkâl-i zahiriyyeden ibaret zannetmek”*³¹³ olarak da tanımlamak mümkündür. Cumhuriyet döneminde dinin içtimaî bir müessese olması dolayısıyla tıpkı diğer içtimaî müesseseler gibi ilmî usullerle ıslah edilebilir olduğu düşünülmüştür. Dinin ıslahı meselesine dair gazetede tam olarak “ıslah” kelimesi kullanılarak yayınlanan “Dinî hayat ve ibadet şekillerini ıslahı” amaçlayan layihanın Darülfünun İlahiyat Fakültesi’nde oluşturulan bir komisyona ait olduğu belirtilmiştir.³¹⁴ İçeriğinde camilere oturmak için sıra konulması, mabedlerde müzik aletlerinin kullanılmasını öneren taleplerin yer aldığı layihanın gazeteye yansıyan kısımları şu şekildedir:

“Mabedlerimiz muntazam, kabil-i ziyaret ve kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabedlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve kunduralarla mabetlere girilmesi terviç olunmalıdır (kabul ettirmek). İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçesi kullanılmalıdır. İbadetlerin son derece bedii, mühiç, deruni, bir şekilde yapılması temin olunmalıdır. Bunun için usulü dairesinde tegannüye müsaid müezzinler, imamlar yetiştirilmeli, ayrıca mabetlere musiki aletleri de kullanılmalıdır. Mabedlerde ilahi mahiyetinde asrî tehzib-i ahlak ve efkâra hâdim musikiye ihtiyaç vardır. Kur’an’ın ve

³¹³ “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

³¹⁴ “Darülfünun’da Bir Komisyon Teşkil Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1928, s.2.

İslam dininin beşeri ve mutlak mahiyetini gösteren felsefi esasât kurulmalıdır.”³¹⁵

Heyetin Köprülüzade Mehmed Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmed Ali Aynî gibi isimlerden oluştuğu belirtilse de layihanın akıbeti ile ilgili güvenilir bilgiye ulaşılamamıştır.³¹⁶ Nitekim gazete de bir tekzip yayınlayarak Darülfünun emanetinin resmi bir tebliğ ile bu haberi yalanladığını bildirmiştir.³¹⁷ Dinî müesseselerin asrileştirilmesi meselesi gazetede birçok yazıda dile getirilmiştir. İslâm’ın temizliği emretmesiyle mabedlerin pisliği ve özellikle de camilerdeki abdesthanelerin durumunun vehameti ile Avrupa’daki kiliseler kıyaslanmış ve düzenlemeler yapılması gerektiği belirtilmiştir.³¹⁸ Gazetede birçok yerde geçen bu temizlik meselesinden Selim Sırrı ise bir yazısında şu şekilde bahsetmiştir: *“Her tarafı gül ve amber kokması lazım gelen o mukaddes Allah evi yazın ekşi ve müstekreh bir ayak kokusu neşreder. Bundan on beş sene evvel bazı Ramazanlarda hafız dinlemek için camilere giderdim. Secdeye yattığım zaman kokudan bunalmamak için nefes almazdım.*”³¹⁹ İncelendiğinde gazetede en fazla hassasiyet gösterilen ve vurgulanan konulardan birisinin camilerin temiz tutulması olduğu görülmektedir. Sürekli farklı camilerin temizlik durumu ile ilgili eleştirel haberler kaleme alınmakta, yetkililerin bir an önce meselelere çözüm bulması istenmektedir. Bu durumdan halkın da rahatsız olduğu gelen mektuplar vesilesiyle anlaşılmaktadır.³²⁰ Sürekli tarihi bir caminin bakımsızlığı hakkında eleştirel bir yazıya yer veren gazete olaya ülkeye gelen seyyahlara kötü tanıtım açısından da bakmaktadır.³²¹ Yunus Nadi bir yazısında din ile dünya işlerini ayıran, dine yüzünü çeviren Avrupa’nın bile mabedlerinin bakımlı, temiz olduğunu, İslamiyet’in pisliği, sefaleti tel’in etmesine rağmen bu kadar muazzam camilerimizin hâli hakkında eleştirilerde bulunmuştur.³²²

Mabedler dışında geleneksel dinî uygulamaların da ıslah konuları kapsamında tartışıldığı görülmektedir. Hıtan (sünnet) uygulaması da gerekliliği kapsamında tartışılan konuların başında gelmektedir. Kendisi de çocuğunu sünnet ettirmeyen bir doktorların

³¹⁵ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1928, s.2.

³¹⁶ Demir, a.g.e. s.90.

³¹⁷ “Dini Islahat Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1928, s.2.

³¹⁸ “Ayıp Oluyor!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinisani 1929, s.2.

³¹⁹ “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

³²⁰ “Aldıran olmuyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mart 1925, s.4.

³²¹ “Kariye camisinin hali”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1931, s.2.

³²² Yunus Nadi, a.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

görüşleri alınarak, faydasız olduğu ve Afrika kabilelerinin vahşi eylemleri ile bir tutulmuştur.³²³ Bu ıslah fikirlerinden dolayı kendilerine dinsizlik atfedilenler ise bu durumun insanların dinlerini öğrenmelerine engel olacağını, din ile aralarına zümre sokulmasına ve dinin tahrif olmasına neden olacağını belirtmişlerdir.³²⁴ Nitekim Cumhuriyet idaresinin resmi açıklamalarında da “*dini, dünyevî işlerle geleneksel olarak iç içe geçmişliğinden kurtarmaya ve böylece dinin kendine yakışan alan olan kişisel vicdan içinde daha da güçlü bir mevki kazanmasını sağlamaya yönelik bir arzunun*” açıkça ifade edildiği görülmektedir.³²⁵ Gerçekleştirilen düzenlemeler sonucunda camilerin açık kalması, halkın ibadetlerini yerine getirebilmesi, bayramların tatil edilmesi, Ramazan’da topların atılmaya, erkek çocukların sünnet edilmeye devam etmesi yönetimin din karşıtı olmadığını delilleri olarak ifade edilmiştir.³²⁶

1.2.2. İrtica Kavramı

*“Biz, ne kadar uğraşsak kendimizi mazinin bağlarından kurtarmaya muvaffak olamıyoruz. Zannediyoruz ki mazinin bağları yaşıyor, eğer biz onu koruyacak olursak kırılacak ve biz yere düşeceğiz. Halbuki asla öyle değil, mazi çoktan çürümüş, yıkılmış, yere yuvarlanmış, bizi kendisine bağlıyor zannettiğimiz bağlardan eser kalmamıştır.”*³²⁷

Yunus Nadi

İrtica kavramı Cumhuriyet gazetesinde din algısı çerçevesinde karşılaşılan en baskın kavramdır. Literatüre Meşrutiyet yanlıları tarafından “irticaî hareketler” şeklinde girmiş, 31 Mart Vakası başta olmak üzere birçok hadiseden sonra kısaca II. Meşrutiyet’e karşı olanlar ya da II. Abdülhamid’i tekrar yönetime geçirmek isteyenleri tanımlamak için kullanılmaya

³²³ “Hıtan Ameliyesine Lüzum Var mı Yok mu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinisani 1928, s.1; “Sünnet Çocukları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Eylül 1929, s.3.

³²⁴ “Adana’da Mürteciâne Neşriyat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.1.

³²⁵ Andrew Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, (Çev. Tuncay Birkan), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 243-244.

³²⁶ Davison, a.g.e. s. 244.

³²⁷ Yunus Nadi, “Şapka”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1925, s.1.

başlanmıştır.³²⁸ İrtica kavramının kullanılmasından önce de Kabakçı İsyanı (1807) ya da Kuleli Vak'ası'nında da (1859) Batılılaşma teşebbüslerine karşı dini tasfiye hareketleri söylemiyle hareket edildiği bilinmektedir.³²⁹ Osmanlı'da gerileme dönemi ile birlikte “geçmişteki refaha öykünme, özlem duyma”ya yönelik ifadeler ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, içtimaî ya da siyasî kargaşadan kurtulması, iyileşmesi gibi olumlu anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin anlamının müspetten menfiye dönmesi, II. Meşrutiyet ile başlayan devlet geleneğindeki değişimle gerçekleşmiştir. Yeni sistemle devlet geleneğinin özünü oluşturan saltanatın işlevi yok edilmiş ve artık eski sistem haline gelmiş bu devre dönüş menfi bir istek olarak tanımlanmıştır. Kelime daha sonra daha dar anlamda dinî söylemli muhalif grupları tanımlamada kullanılmıştır. Nitekim muhalif gruplar meşruiyetini Batılı hukukî ve siyasî düzenlemelerden alan yeni sisteme karşı meşruiyetini dinden alan geleneksel sistemi destekliyordı. İrtica kelimesi ile tanımlanan bu geriye dönüş isteği Cumhuriyet döneminde de Meşrutiyet'deki şekli ile -hatta kapsamı daha da genişletilerek- algılanmaya devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde irtica anayasanın değiştirilip yerine dinî esaslara dayalı eski devlet düzenini getirmek istemek ve bu yolda faaliyet göstermek anlamında kullanılmıştır.³³⁰ İrtica kelimesine dair özet bir tarihsel bağlantı tanımını Falih Rıfkı Bey Şeyh Said isyanı üzerine gazetede bir fıkra yapmıştır:

*“Şeyh Said, Nizam-ı Cedid'den, Cumhuriyet'e kadar, teceddüd tarihinin her merhalesinde Osmanlı ve Türk inkılabçılarının karşısına çıkan ananevi 'Mürteci'dir. Ta ilk günlerden beri, Garb medeniyetine doğru attığımız her adım, Şeyh Saidlerin cesedine basarak geçti. 31 Mart'ta ezilen irtica on beş sene sabretti. Ve Osmanlı Saltanatı inkıraz bulup Anadolu harabelerinde bir avuç halaskar can kavgasına başladıkları vakittir, Şeyh Saidler ayağa kalktı.”*³³¹

Nitekim Yakup Kadri de gazetede “Son İmtihan” isimli yazısında bu irticai faaliyetleri Osmanlı imparatorluğundaki isyanların devamı olarak tanımlamış, usûlün hep aynı olduğunu belirtmiştir.³³² Gazetede bir başka irtica tanımı ise Aka Gündüz tarafından yapılmıştır. Türkiye'de cehalet ve taassub olduğunu ama Türklerin asla mürteci olmadığını

³²⁸ Tanpınar, a.g.e. s. 66.

³²⁹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi-4**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 11.

³³⁰ Şaban Sitembölükbaşı, “İrtica”, **TDVİA**, C. 22, İstanbul, 2000, s. 458-459.

³³¹ Falih Rıfkı, “Demir El”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.2.

³³² Yakup Kadri, “Son İmtihan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925, s.2.

belirmiştir. Bunu da irticanın cehaletin değil şuurlu bir şekilde idare edilebilir olmasıyla açıklamıştır. Medreselilerin halkın müteceddidleri dinlemeye başladıkça saltanatlarının zaafa uğradığını itiraf ettiklerini örneklerle açıklamıştır.³³³ Yunus Nadi de benzer şekilde “*Şeriat isteriz*” sözüyle kastedilenin “*din isteriz*” anlamına gelmediğini çünkü bu topraklardan dinin kalkmadığını, dinin tehlikede olmadığını, dolayısıyla mevcut olan bir şeyin iade ve ihyasını istemenin doğru olmadığını, ibadetini yapmak isteyen hiçbir mâni olmadığını belirtmiştir. Bu ibarenin Yeniçeriler’den kalma yeniliğe karşı olma geleneği olduğu şeklinde yorumlamıştır.³³⁴ Nitekim Cumhuriyet rejiminin asla din aleyhinde olmadığını vurgulandığı divan-ı harbdeki sorgulamalarda da diyaloglar bu mesele çerçevesinde şekillenmiştir:

“Mustafa Paşa’nın bu münasebetle irat ettiği beyanatı aynen burada da tekrar etmek faydasız değildir. Paşa demiştir ki:

-Biz camilerin kapısına ‘içerisi yasak!’ diye çifte nöbetçi mi diktik? Minarelerin kapılarını mı ördürdük? Müezzinler beş vakit ezan okuyor, gürül gürül mukabele okuyor. Ramazanda toplar atılıyor. O halde dinin elden gittiğini söyleyenlerin ya gözleri kör ve kulakları sağırdır. Yahut da onlar bu safsata ile bazı habasetler yapmak istiyorlar.”³³⁵

Gazetede irtica kavramı ile birlikte mürteci kavramı dolayısıyla mürtecilerin analizine de rastlanmaktadır. “*Allah diyen Allahsızlar*” gibi dindarmış gibi görünüp aslında dini kullandıklarını ima eden ifadelerle tanımlanmışlardır.³³⁶ Yakup Kadri *yarı vahşi insan sürüsü* olarak tanımladığı mürteciler için; “*mektepe ve kitap şöyle dursun, konuşulan lisanın kağıt denilen bir şey üstünde bir takım işaretlerle tespit edildiğini hiç bilmemiş, görmemiş, kim bilir kaç asırdan beri, donsuz, gömleksiz, eskimolar gibi dağ kovuklarında yaşamakta, nehb ü garetle ta’yiş etmekte ve vilayet-i amme namına yalnız kendilerine en yakın olan Şeyh’den veya reisden başka belki hiç kimseyi tanımamaktadırlar.*” demektedir.³³⁷ Mürteciler şeyhlerin keramet sahibi veliler olduğuna inanan kişiler olarak tanımlanırlar: “*Şeyh Şerif’in öyle görüldüğü gibi basit bir adam olmayıp kendisinin bir kuvvet-i maneviyeye ve hafîyyeyi*

³³³ Aka Gündüz, “Bizde İrtica Şuurludur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1925, s.2.

³³⁴ Yunus Nadi, “Menemen’deki İrticaî Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunievvel 1930, s.1; Yunus Nadi, “Din Siyasî Maksatlara Alet Yapılamaz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisanı 1931, s.1.

³³⁵ “Menemen Muhakemesinden Çıkan Hakikatler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1931, s.1.

³³⁶ “Allah Diyen Allahsızlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Haziran 1925, s.3.

³³⁷ Yakup Kadri, “Son İmtihan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925, s.2.

haiz olduğunu, geceleri bulunduğu mahale nur indiğini ve ibadetle meşgul olduğunu, sonra bazı geceler kimseye görünmeden yatağından kalkıp kılıncını alarak düşmanla harbe gittiğini ve sabahleyin çadırına geldikleri zaman kılıncı kanlı bulduklarını anlatıyorlar.”³³⁸ Aka Gündüz ise taylasanlı ve kalıpsız fesli mürteciler dışında siyasetin içindeki şapkalı mürtecilere dikkat çekmiştir. Diğerlerine nazaran daha tehlikeli ve sinsi gördüğü bu grupla ilgili uzun tahliller yapmıştır.³³⁹ Bu süreçte istibdata karşı Cumhuriyet kadrosuyla birlikte mücadele edilen Elmalı Hamdi Yazır³⁴⁰ ve Aksekili Ahmed Hamdi³⁴¹ gibi isimlerin daha sonra irtica gerekçesiyle mahkûm edildikleri görülmektedir. Daha sonra Meclis tarafından dinî eser ve tercüme komisyonlarında da görevlendirilen her iki ismin beraat kararlarında din alanında “vatana hizmet”te bulunabilecekleri vurgusu yapılmıştır.³⁴² Nitekim hükümet konağı önünde Atatürk ile birlikte dua eden³⁴³, millî mücadelede ve Cumhuriyet’in kuruluşunda da gördüğümüz bu isimlerin çoğunun bir süre sonra mürteci kategorisinde tasnif edildikleri görülmektedir. Yine Yunus Nadi bir yazısında mürtecileri, din ve imanları bütün vatanperver Türk milletinin düşmanı tanımlamıştır.³⁴⁴ Onların ise kendilerini “*Şeriat ve adalet dairesinde hareket eden na-ma’dud ve na-mahdud mücahidi-i kiram!*” olarak tanımladıkları görülmektedir.³⁴⁵ Tüm bu bariz tanımlamalar dışında Atatürk’ün “Nutuk”ta Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Doğu’ya gönderilen sekreterini tanımlarken “irticaî” eylemler için kullandığı tanımlamanın tamamen dinin içeriği ile ilgili olduğu görülmektedir:

“Anı defterini ‘nafile ve gece namazlarının’ sevabından söz eden hadislerle dolduran bu sorumlu sekreter, Doğu illerimizde dini kışkırtmalar yaparken, partisinin programını uygulamıyor muydu? Masum halka, beş vakit namazdan başka, geceleri de fazla namaz kılmayı söyleyip öğütlemek, belki de hayatı boyunca namaz kılmamış

³³⁸ “Kürd Şeyhleri Halkı Nasıl Aldatıyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1925, s.2.

³³⁹ “Şapkalı Mürtecilere Dikkat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mart 1925, s.2.

³⁴⁰ Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi- 1**, s. 477-478.

³⁴¹ Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi- 2**, s. 819-820.

³⁴² “Heyet-i Hâkime memleketin sizden istifade edeceğine kanidir. Şu şartla ki, inkılabın bugünkü esasâtına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız. Mevkiiniz ve gençliğiniz itibarıyla bilhassa Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulünden sonra daha vatani hudemâtında bulunabilirdiniz ve bulunabilirsiniz. Bu itibarla beraatinize karar verildi.”, “Ankara İstiklal Mahkemesinin Dünkü Muhakemeleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Temmuz 1925, s.2.

³⁴³ Bkz. Görsel Ek 22. “Ankara’nın En Büyük Günü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1332, s.1.

³⁴⁴ Yunus Nadi, “Millet ve Hükümet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1925, s.1.

³⁴⁵ “Vilayat-ı Şarkıyye Muhabirimiz Yusuf Mazhar’ın Mühim Bir Mektubu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mayıs 1925, s.2.

olan bir politikacı tarafından yapılırsa, bu hareketin hedefi anlaşılabilir olur mu?’’³⁴⁶

Cumhuriyet gazetesinin yayın hayatına başlaması 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti tarihinde alınan Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin Maarif Nezareti’ne devri, Şer’iyye ve Evkâf Vekaleti’nin kaldırılarak Diyanet İşleri Başkanlığı’na devri gibi dönemin en radikal inkılaplarının hemen akabinde gerçekleşmiştir. Bu inkılaplarla birlikte girilen hassas dönemde Cumhuriyet kadrosunun Meşrutiyet döneminde de aşına oldukları tepkiler yükselmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk de Nutuk da tepkilere neden olan kararları almak zorunda olduklarını ve Takrir-i Sükûn Kanunu’nu ve İstiklal Mahkemeleri gibi tedbirleri de baskı unsuru olarak kullanmayacaklarını, ihtiyaç kalmadığı takdirde uygulamadan kaldırılacaklarını ifade etmiştir.³⁴⁷ Nitekim başta Yunus Nadi gibi isimler bu denli radikal bir dönüşümün herhangi bir karşılık görmeden gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve bu tür ayaklanmaların eskiden olduğu gibi beklenen tepkiler olduğu ifade etmişlerdir.³⁴⁸ Halka yeni yönetim hakkında bilgi vermek misyonunu taşıyan Cumhuriyet gazetesinin gündemini en çok meşgul eden bu meseleler olmuştur.

Gazetede sadece Türkiye’deki değil, dünyadaki irticai faaliyet haberleri de yakından takip edilmiştir. Örneğin, Meksika hükümetinin kiliseleri kapatacağı dedikoduları üzerine halk kitleleri halinde kiliselere akın etmiş ve çıkan çatışmalarda çok sayıda kişi ölmüştür. Cumhuriyet gazetesi bu olayları “*Ahali fazla mutaassıb olduğu için laik kanunları hazmedememektedir.*” şeklinde yorumlamıştır.³⁴⁹

Gazetede üzerinde en fazla durulan dönemin en önemli irticaî hadiseleri şunlardır:

³⁴⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (1910)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s. 595

³⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2015 s. 593.

³⁴⁸ “*Yedi asırlık bir tarih tasfiye ve tebdil edildiği zaman bu muazzam hadisenin sadece bu tasfiyeye tebdil ile arızasız yaşanıp gideceğini zannetmek, milletlerin ictimai kanunlarından ve hatta tarihi emsalden gaflet demek olacaktır.*” “Tehlike Karşısında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1925, s.1.

³⁴⁹ “Meksika’da İrtica Büyüyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Ağustos 1926, s.4.

1.2.2.1. Silifke Hadisesi / Hoca Askeri Olayı³⁵⁰:

Aslen Sivaslı olan Hoca Askeri lakabıyla tanınan Mehmet Askeri³⁵¹'nin, 1924 yılının Şubat ayında dayısını ziyarete gittiği Silifke'de bir Ramazan günü camide verdiği vaazdaki söylemlerinin halk arasında yönetime karşı isyana sevk ettiği nakledilmektedir. Askeri'nin camideki vaazından dolayı ertesi gün hükümet konağına çağırılması üzerine toplanan halk yetkilileri darbederek, Hoca Askeri'yi hükümet konağından çıkarmış ve camiye vaaz etmesi üzerine tekrar geri götürmüştür. Bunun üzerine çıkan olaylardan sonra takviye kuvvetlerle Hoca Askeri ve olayla ilgisi olanlar tutuklanmıştır. O dönem kürek cezası alan Hoca Askeri, Şeyh Said olayından sonra tekrar yakalanarak İstiklal Mahkemesi tarafından idam cezasına mahkûm edilmiştir.³⁵²

Gazetenin ilk yıllarında karşılaşılan bu ilk irticaî vaka tarihinde Silifke Hadisesi olarak da bilinen Hoca Askeri olayıdır. Günlerce mahkemelerde sorgulanan maznunların mahkeme kayıtlarının verildiği hadise, dönemin en önemli olayı olarak kabul edilmiştir. Hadisede dinlenen maznunların ifadeleri bize o dönem neyin irticaî faaliyet ya da ifade olarak algılandığı hakkında bilgi vermektedir:

Şahitlerden Mehmet, ifadesinde Hocanın vaaz esnasında:
“Memlekette İslam Yahudileri var. Bunlar gitmeyince memleket felah bulmaz. Karşı yakada birkaç kişi rakı içiyorlardı. Böyle İslamlık, böyle hükümet olmaz. Medreseleri kapatanları Allah kahretsin” dediğini beyan etti.³⁵³

Maznunlardan Avukat Lütfü Efendi şu sözleri söyledi: Vaizler kalû belâdan beri kisveden ve sâireden bahseder ve kendi kıyafetlerinden maadasını tel'în ederler. Hoca vaz'ında kesik bıyıklıları, setre ve pantolon tenkid ve rakı içenleri tel'în etti. Silifke'ye her sene böyle vaizler gelirler, ileri geri söylerler, kimse kendilerini muâheze (tenkid)

³⁵⁰ 28 Nisan 1924'te başlamıştır. [yn.]

³⁵¹ Hoca Askeri; Mısır'da El-Ezher'de, İstanbul'da Medreset'ül-Vaizin ve Darülfünun'un Ulum-i Aliyye şubesinde eğitim almıştır. Millî mücadelede Kuva-yı Milliye'ye destek vermiştir. Erol Akcan, “Türkiye Cumhuriyeti'ni Laikleştiren İnkıpların Taşradaki Yansıması: Hoca Askeri Olayı”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 59, İstanbul: 2017, s. 161.

³⁵² Akcan, a.g.m. s. 162; “Hoca Askeri'nin Tevkifi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

³⁵³ “Dün Silifke Hadisesi'nin Yeni Şahitleri Dinlendi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924, s.3.

etmezdi. Zaferden sonra gelen ihtiyat zabiti gençler yeni prensiplerde kıskançtırlar. Hocanın sözleri gençlerin asabiyetine dokunmuştur.

Maznunlardan Hacı Emin Efendi isticvabda “Hoca ile bazen görüşüyordum. Ekseriya vaz’ında bulunurdum. Vakı’a hakkında hiçbir şey konuşmadık. Bizi medreseler adam edecekti. Hoca medreseleri kapayanları Allah kahretsin demişti. Bıyıkları kesik olan on iki kişinin, hocanın teşvikiyle listesi yapıldığından malûmatım yoktur.

Müteakiben maznunlardan bakkal Abdurrahman da hocanın vaz’ında medreseleri kapayanlar ve oruç yiyenler için Allah kahretsin dediğini söyledi ve vaka hakkında bildiklerini nakletti. Bundan sonra şahitlerden Sami Efendi hocanın vaz’ında medreseleri kapayanların Allah’a ilan-ı harb ettiğini ve Allah’ın yakında onlara cezasını vereceğini söylediğini ve hocanın Müftü Efendi’nin ikazlarına rağmen halka “Ben size şeraitten bahsediyorum, Müftü Efendi ve hükümet bırakmıyor.” dediğini söyledi.

Şahitlerden Fevzi Bey hükümete hocayı almaya gelen halkın “Yaşasın Şeriat” diye bağırdığını beyan etti.³⁵⁴

Yayınlarda Mürteci Vaiz Hoca Askeri olarak tanımlanan Hoca Askeri, hükümetin meşruiyetine isyan ile suçlanmış³⁵⁵ ve suçlamalarda delil olarak geçmişi ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin, 1923’te İttihad-ı İslam isminde bir gazete çıkarma talebinde bulunduğu ve reddedildiği belirtilmiştir.³⁵⁶ Tüm bu uzun yargılama ve soruşturma sürecinden sonra ise Hoca Askeri’nin faaliyetlerinde hükümetin meşruiyeti aleyhine siyasî yani hıyanet-i vataniyye kanununa uyan bir suç görülmemiştir.³⁵⁷ Şeyh Said olayından sonra tekrar Mersin’de tutuklanmasına ve idam cezası almasına neden olacak sözlerinin ise şunlar olduğu belirtilmiştir:

³⁵⁴ “Dün Silifke Hadisesi’nin Yeni Şahitleri Dinlendi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924, s.3.

³⁵⁵ “Silifkeli Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Ağustos 1924, s.4.

³⁵⁶ “Hoca Askeri Gazete Sahibi ve Muharriri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Ağustos 1924, s.1.

³⁵⁷ “Hoca Askeri’nin Mahkemesi Bitti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Eylül 1924, s.3.

“Dün Mersin’de Mersin Palas’da otururken son hadiseden bahs açılmış, Hoca coşmuş, içinde sakladığı mürteciane fikirlerini izhara başlamış ve bu meyanda: ‘Şeyh Said’in sırtı kolay kolay yere getirilemez. O dinden kuvvet alıyor. Bu tarafın gavurluktan başka ne yaptığı var. Reis-i Cumhur zevcesini açık gezdirir, dini zayıflatırsa daha ne hayır bekleyebiliriz.’ demiştir.”³⁵⁸

Bu olaydan sonra gazetede memleketin diğer beldelerinden gelen benzer hadiselerle dair haberler görülmektedir. Of’ta mürteci olarak tanımlanan kişilerin medreseleri yeniden açmak istemeleri³⁵⁹, Bartın’da Cuma hutbesinde Hatip Koca Baş Mustafa Efendi’nin “Çocuklarınızı dinsiz muallimlerin mekteplerine göndermektense kesiniz, uçurumdan atıp öldürünüz” diyerek diyanet ve milliyetini müdrik cumhuriyet muallimlerini dinsizlikle itham etmesi³⁶⁰, Isparta’da bir imam hatip mektebinde hilafet ve saltanat lehinde ve teceddüd aleyhinde konuşan müdür ve muallimlerin azledilmesi³⁶¹, Urfa’da Hafız İbrahim Edhem Efendi’nin verdiği bir vaazda “Cuma namazının kılınması için bir halifeye ihtiyaç olduğu, halifesi olmayan bir İslâm memleketinde Cuma namazının eda edilemeyeceği” söylemleri üzerine tutuklanması³⁶² gibi hadiseler Silifke hadisesi sonrasında isyan teşebbüsleri olarak addedilmiştir. Olaylarda geçen söylemler o dönemde nelerin dinî din dışı ve de irticaî olarak algılandığı anlamak açısından önemlidir.

Sadece vaazlar değil, irticaî addedilebilecek her söylem ya da faaliyete gazetede bu çerçevede yer verilmiştir. Örneğin, İstanbul seçimlerinde oy pusulasına “Hasbinallah ve ni’mel-vekil” yazdığı tespit edilen İstanbul Müftüsü Hasan Fehmi Efendi’nin olduğunun ortaya çıktığına dair haber bunlardan birisidir.³⁶³ Yine mürteci olarak tanımlanan bir köylü ile yapılmış uzun bir mülakat da farklı örneklerden birisidir. Gazetenin Yusuf Mazhar isimli muhabirinin ismini Veli Efendi olarak değiştirdiği Muş’un bir beldesindeki önde gelen aşiretlerden birinin reisi ile haberi olmadan yapılan bu mülakatta sarf edilen sözler önemlidir.

³⁵⁸ “Hoca Askeri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mart 1925, s.4.

³⁵⁹ “Of’ta Hiçbir Hadise Olmamıştır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1924, s.3.

³⁶⁰ “Bartın’da Yeni Bir Hoca Askeri mi Türedi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Ağustos 1924, s.2.

³⁶¹ “Teceddüd Aleyhtarı Hocalar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Eylül 1924, s.3.

³⁶² “Bir Hocanın Marifetleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.2.

³⁶³ “Meğer Müftü Efendi İmiş!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunievvel 1924, s.2. İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi bu haberi tekdiz ederek, seçimlerde memur olarak görevli olduğunu beyan etmiştir. “Müftü Efendi’nin Tavzihi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunievvel 1924, s.3.

İfadeler sadece irticaya yönelik değil o bölgelerde o dönemin din algısını anlamaya yönelik de ipuçları vermektedir:

“Vallahi şu iki gözüm iki senedir ağrıyor da hekime göstermiyorum. Onun verdiği ilaçtan gelecek hayır Allah’tan gelsin. Bir hekim ilacı alsam, gözüme çalsam belki iyi olur. Lakin o zaman bizim aşiret başlar kasabada hekime gitmeye, başlar orada hürriyet öğrenmeye. Hürriyetin girdiği yerden din çıkar.”³⁶⁴

En büyük Allah’tır. Sonra peygamberdir, sonra padişah’tır, sonra da bizler gibi büyükler vardır. Ben de şurada on iki parça köyün büyüğüyüm. Allah bana bunu ihsan etmiştir.

Halifeyi kovdukları zaman köylülerimin ileri gelenlerini gizlice topladım.

Hepiniz gavur oldunuz, Cuma namazının kılınmayacağını, hepsini söyledim. O eşşekoğullarından birisi çıktı da: “Ben kasabada gördüm, Cuma namazı kılıyorlar. Sen yanlış söylüyorsun.” demedi mi. Ben dedim ki: “Hükümetin korkusundan kılarlar”

Mahkeme-i Şeriyeleri kaldırmışlar, medreseleri kapamışlar. Bu heriflerin zoru nedir Allah aşkına? Bunlar bizi gavur mu yapacaklar? dedi.

İşte onu yapamazlar. Kimse dininden vazgeçmez. Bunda yanılıyorlar. Ben elhamdülillah Müslümanım. Müslümanlığı da medresede öğrenmedim. Anamdan babamdan öğrendim. Benim çocuğum da benden öğrendi. Git kafasını kes bakalım dininden döner mi? O da çocuğunu Müslüman edecektir. Boşuna çalışıyorlar. Mahkeme-i şeriyeleri, medreseleri kapamakla kimseyi gavur edemezler. Camileri bile kapatsalar yine gavur olmaz! dedi.”³⁶⁵

Bununla beraber teceddüd ve terakkiden bahsedenlerin de dinsizlikle itham edildiği örneklere de rastlanmaktadır. Bu duruma örnek olarak Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey’in

³⁶⁴ “Anadolu’da Bir Mürteci İle Mühim Bir Mülakat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.2.

³⁶⁵ “Anadolu’da Bir Mürteci İle Mühim Bir Mülakat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinievvel 1924, s.2.

Adana Türk Ocakları'nda verdiği bir konferans nedeniyle Adana'daki bir gazete İhsan Bey nezdinde tüm Cumhuriyet idaresini dinsizlikle suçlamıştır.³⁶⁶ Kendisini savunduğu sözler Cumhuriyet kadrosunun din algısını yansıtmaktadır:

“Ben demiştim ki:

‘Türk hanımlarının dansa gitmeleri Türk medeniyetinde yer bulamayacak, Türk’ün İslam ve Türk kalıbı (ya da kalbi) bunu hazmedemeyecek...’

Bu sözleri Ocak'ta söyleyen ben, Garb medeniyetini küll halinde kabul edelim demekle Garbın dinini, mezhebini de beraber alalım demek istemediğimi ve demeyeceğimi o zavallının anlaması icab ederdi. Milletler bir medeniyeti kabul ederlerken din değiştirmek lüzumunu hiçbir zaman hissetmezler. Esasen dinimiz bugünkü medeniyeti, ilm ve fenni kabul etmeyi hiçbir zaman reddetmez.

Dinimizle aramıza bir zümre sokulmuş ve bu zümre dini yalnız kendisine hasrettiğinden, ona bir temellük iddiasında bulunmuş ve istediği surette tasarruf etmiştir.”

Hazret-i Muhammet ve Kuran-ı Kerim kalkar mı? Kimin haddidir ki böyle bir divaneliği tasavvur bile etsin? Sorarım sizden Kuran-ı Kerim tilavet olunduğu zaman kaç kelimesini anlıyorsunuz? Hazret-i Muhammed'in tercüme-i halinden ne biliyorsunuz? Vicdanınıza müracaat ediniz, sizi bu kadar Kuran'dan Hz. Muhammed'den mehcur (uzak) kılan amil nedir? Kuranımızı, din kitaplarımızı Türkçe'ye tercüme ederek dualarımızı, hutbelerimizi, muazalarımızı vesair dinî işlerimizi Türkçe icra etmiş olsaydık, acaba Kuran'dan ve peygamberden bu kadar mehcur mu kalacaktık? Bunların Türkçe'ye tercümesindeki mahzur nedir? Efendiler! Yalnız bir mahzur vardır o da: Doğrudan doğruya dini ile, peygamberi ile temasta bulunan kitleler üzerinde din kisvesine bürünmüş olan bir takım cahillerin

³⁶⁶ “Adana’da Mürteciâne Neşriyat: Abdülkadir Kemal’in Yeni Hezeyanları.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.1.

yukarıda zikretmiş olduğum menfaatten mahrum olmalarıdır. Fakat bunlar için biz daima dinimizden, peygamberimizden mehcür mu kalacağız?

Tam binyılın senedir ki Türk milleti bu dini muhafaza etmek için kanını akıtmıştır, varını yoğunu feda etmiştir. İslamiyet'in imdadına Türk'ün yetişmediği yerlerin kâffesinde İslamiyet sönümüştür. Mesela İspanya'da, Sicilya'da, Lehistan'da vesair yerlerde dört yüz sene mütemadiyen devam eden salib hücumlarına karşı yalnız Türk göğsünü germiş ve bu dini muhafaza etmiştir. Binaenaleyh Efendiler! Türk herkesten ziyade bu 'Bu din bizimdir!' demek hakkını kazanmıştır."

1.2.2.2. Şeyh Said İsyanı/Genç Hadisesi³⁶⁷:

Şeyh Said isyanı, çok yönlü iç ve dış saiklerle bağlantılı, hakkında birçok müphem nedenler varsayılan ama mevcut yönetime karşı başlatıldığı şüphe götürmeyen bir ayaklanmadır. İsyanı Şeyh Said'in hilafetin ilgası, medrese ve tekkelerin kapatılmasına karşıtlığı ya da aşiretlerin din ile özdeşleşmiş otoritelerinin sarsılacağı gibi diğer isyanlar için de geçerli sebeplerin dışında onu Cumhuriyet tarihinde irticaî faaliyetlerin sembollerinden biri yapan özellikleri ise şunlardır; özerk bir Kürt devleti kurma teşebbüsü, partili sisteme geçişin ilk provasını olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dinî düşünce ve inançlara saygı ibaresine parti programlarında yer vermesinden hareketle lağvedilmesi ve tek parti düzenine devam edilmesi³⁶⁸, Tahrir-i Sükûn kanununun çıkarılması ve İstiklal

³⁶⁷ 13 Şubat 1925'de başlamıştır. [yn.]

³⁶⁸ Gazetede isyan başlar başlamaz hem fırka hem de Fethi Bey aleyhine propagandalar başladığı görülmektedir. Örneğin; "Her iki gazetecinin telgrafında Fethi Bey'in ağzına konulan ağır bir isnad var. Bu gazetecilere nazaran Fethi Bey Terakkiperver Fırka Teşkilatı'nın halkın dinî hassasiyetini tahrik ile irticayı tağdiye etmekte olduğundan bahsetmiş imiş.", "Tahkikatına nazaran, Terakkiperverlerin taşrada da hissiyât-ı diniyyeyi tahrik ettiklerinden dolayı", "Muhalefet ve İrtica", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.1; "Vakıa bir takım süflî ve namerd politikacıların, bu cehalet cezbesini kendi hırslarının tahakkukuna bir alet gibi kullandıklarını inkar etmiyoruz.", Yakup Kadri, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925, s.2; "Muhalif fırkanın programı nifakla doludur." "Muhalefet ve İrtica", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Nisan 1925, s.1.

mahkemelerinde verilen pek çok idam ve mahkûmiyet kararlarıdır.³⁶⁹ İstiklal mahkemelerindeki sorgulamalarda da tüm zanlılara Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr ya da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili soruların sorulduğu görülmektedir. Bunlarla beraber mevcut kanunlarda da düzenlemelere neden olmuştur.³⁷⁰ Örneğin, Hıyanet-i vataniyye kanununa dini kendi işlerine alet edenlere ceza verileceği maddesi eklenmiştir.³⁷¹

1925 Şubat'ından itibaren uzun bir müddet gazetenin neredeyse her sayfasında en önemli gündeminin Şeyh Said meselesi olduğu görülmektedir. Hadisenin başlangıcının irticakarâne fikirler olduğu, asiler ve bilhassa Said el-Kürdî³⁷²'nin hilafet meselesini ortaya sürerek cahil halkı tesir altında teşvik etmeye başladıkları iddia edilmiştir.³⁷³ Nitekim Başvekil Fethi Bey tarafından mecliste okunan Şeyh Said'in beyannamesi de bu iddiaları destekler niteliktedir.³⁷⁴ Gazetede hakim görüş, bu isyanın önceden planlanmış ve dış desteklerle hareket edilen bir şekle sahip olduğudur.³⁷⁵

Gazetede ünvanının *emirü'l-mücahidîn*³⁷⁶ olduğu vurgulanan Şeyh Said isyanda çevre ahaliye dağıtıldığı iddia edilen beyannamelerdeki ifadelerde yine Cumhuriyet kadrosu tarafından hangi dini bağlantılı söylemlerin irticaî olarak değerlendirildiği hakkında fikir vermektedir:

“1300 seneden beri Cenab-ı Hakk'ın peygamberimizi göndermekle neşr u tebliğ ettiği dinimizi imhaya çalışanlara karşı ilan-ı harb edilmiş ve bundan kendisine müzaheret edilmeyecek olursa cümlelerin mahvolacaktır.”

³⁶⁹ Zekeriya Kurşun, “Şeyh Said”, **TDVİA**, C. Ek-2, İstanbul: 2019, 560-562; İdamların çoğu ya hükümet meydanlarda ya da cami önlerinde infaz edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “İdam Edilen Hainler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Nisan 1925, s.3.

³⁷⁰ “Ali Saib Bey – Terakkiperverlerin programında senin en ziyade hoşuna giden hangi madde idi?

Şeyh Said – (İ'tikadât-ı diniyyeye hürmetkârdır) diyordu. Bu madde hoşuma gitti.” “Şeyh Said, Mürteci Gazeteler ve Terakkiperverler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Haziran 1925, s.3.

³⁷¹ “Dini âlet ittihaz edenlere ve bu suretle tahdiş-i ezhân mucceb olanlar, en azı iki sene kürek olmak, en ağırı idam olmak üzere tecziye edilirler.” “Kuvâ-yı Külliyyemiz, süratle isyan sahasına gitmektedir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁷² Gazetede Şeyh Said bu şekilde tanımlanıyor [y.n.]

³⁷³ “İsyân Nasıl Başladı, Nasıl Devam Ediyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1925, s.1.

³⁷⁴ “Şeyh Said'in Beyannamesi: Bunun üzerine Fethi Bey tekrar kürsiye gelerek Şeyh Said'in neşrettiği beyannameyi okumuştur. Bir hezeyannameden ibaret olan bu beyannamede Kürd hükümeti teşkil edileceği, halifenin getirileceği, şeriatin hakim olacağı, dinsiz olan hükümet-i haziranın ortadan kaldırılması lazım geldiği yazıyordu.”, A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁷⁵ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁷⁶ “Çemişkezek Önünde Asilerle Müsademe”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.1.

“Din mahvoluyor, İslamiyet’in mahvına yürünüyor, Din’in ihya ve muhafazasına Cenab-ı Hak tarafından Şeyh Said memur edilmiştir.”

“Halife sizi bekliyor. Halifesiz Müslümanlık olmaz. Hiçbir halife memleketten ihraç edilmemiştir. Şiarınız, dindir, şeriat isteyiniz. Şimdiki hükümet mütemadiyen dinsizlik neşretmektedir. Kadınlar çıplaktır. Mekteplerde dinsizlik ilerliyor.”³⁷⁷

Fethi Bey, olayı 31 Mart Vakası ile bağlantılandırarak, aynı söylemlerin kullanıldığını, o zaman da “Şeriat, Din mahvolmuştur ki, Ey ahali, kalkınız!” diye zavallı ahali vatan aleyhine kaldırılmış, din aleyhine hareket ettirildiğini belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu’nun 2. Maddesinde *“Türkiye’nin dini Din-i İslam”* olduğu yazılı bulunduğu halde fitne çıkartmak için mukaddesât-ı diniyenin alet edilerek halkı vatan ve Cumhuriyet aleyhine teşvik edenler hakkında bazı kanunların kabul edileceğini belirtmiştir. Bu söylemlerden sonra mukaddesât-ı diniyyeden kastın ne olduğu tartışmasının ortaya çıktığı görülmektedir.³⁷⁸ Dini siyasete alet etme meselesine fırkanın içinden kişilerin bakışının da aslında bu duruma uygun olduğu görülmektedir. Nitekim *“Fırka hissiyat-ı diniyyeye hürmetkârdır.”* ifadesinin fırkanın programına girmesini sağlayan Şükrü Bey, Yunus Nadi’nin “Dindar Paşalar!” isimli yazısında dindarlıkta taassub gösteren birisi olmamasına rağmen bu ibareyi parti programına koyma nedeni sorulduğunda şu cevabı vermiştir: *“-Felsefe kitabı yazmıyoruz, fırka programı yapıyoruz. Madde esasen münasebetsiz bile olsa etrafımıza mümkün olduğu kadar fazla halk kitlesi toplamak için lazımdır!”³⁷⁹* Benzer şekilde olayı 31 Mart hadisesi ile açıklayan Yunus Nadi ise bambaşka bir yönden yaklaşarak eğer Türkiye Cumhuriyeti olmasaydı asilerin Hristiyan devletlerin baskısı altında mahvolacaklarını belirtmiştir. Dinin bu topraklarda her başı sıkışanın fesad ve fitne için kullandığı bir tür araç olduğunu örneklerle anlatarak kanundaki mukaddesât-ı

³⁷⁷ “Baş Vekil Fethi Bey Dün Meclis’te İzahât Verdi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁷⁸ “Vehbi Bey (Karesi), mukaddesât-ı diniyyeden maksad ne olduğunu sordu. Adliye Vekili: İcabât ve akide-i diniyye malumdur. Mukaddesât-ı diniyye sakal-ı şerif, sancak-ı şerif, Kuran gibi şeylerdir. Süreyya Bey (Karesi): Mukaddesât-ı Diniyye şerianın tespit ettiği mukaddesât-ı diniyye nelerse o’dur. Kanunun kastettiği mukaddesât da o maksattır. Müteakiben madde kabul edildi. Asıl madde şudur: “Dinî veya mukaddesât-ı diniyyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkil memnu’dur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur.”” A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁷⁹ “Dindar Paşalar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Temmuz 1926, s.1.

diniyyeyi kendi emelleri için kullananların cezalandırılmasına destek vermiştir.³⁸⁰ Gazetenin de Şeyh Said isyanı boyunca olayı 31 Mart vakası ile ilişkilendirdiği görülmektedir.³⁸¹

1925 yılı boyunca gazete vasıtasıyla tüm kamuoyunu meşgul eden neredeyse tek gündem olan Şeyh Said olayı dinî menşeli olması nedeniyle yaptırımların çoğu da din merkezli olmuştur. Takrir-i Sükûn kanunu ile Sebilürreşad³⁸² gibi kendilerini dinî mecmua olarak tanımlayan yayınlar irticai faaliyet kapsamında seddedilmiş ve özellikle diğer isyanların da kaynağı olarak görülen camiler ve vaazların kontrol altına alınması en önemli tedbirlerden biri olmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde sakıncalı görülen hocaların vaazlardan men edilmesi ve Diyanet'in belirlediği listeler dışında kimsenin vaaz vermesinin yasaklanması ilk aşamada uygulanan tedbirlerdendir.³⁸³ Ayrıca müftülük tüm vaizlerin tekrar ruhsatname almalarının gerektiğine dair beyannameler yayınlamıştır.³⁸⁴ Ülkenin dört bir yanında halkı aydınlatmak için açıklamalar, beyannamelerin yayınlanması ama özellikle de müftülük³⁸⁵ ve İlahiyat fakültesi hocalarının yaptıkları açıklamalar da bu süreçte alınan tedbirler arasındadır. İlahiyat Fakültesi reisi Seyyid Bey'in konuşmasında Hz. Ali örneğinden hareketle dinin siyasi emellere alet edilmesi ifadesini kullanması dikkat çekicidir:

“Bu isyan tezahürâtı yeni bir şey değildir. Şarkın halet-i maraziyyesidir. Siyasi bir maksad hâfî istihsal edileceği zaman şeriat, din daima alet ve vasıta ittihaz edilmiştir. Hazret-i Ali'ye bile bu silah isti'mal edilmiştir. Asât (Şeriat, Din mahvoldu) diyorlar; Efendiler, bu yalandır. Bunlar da yalan olduğunu biliyorlar. Din bugün de, evvelki gün kadar kaim ve mevcuttur.

Hatta şimdi bu ictimâğa gelirken, asumana yükselen Bayazid minarelerinden ezan-ı Muhammedi seslerini işittim. Mekteplerimizde

³⁸⁰ Yunus Nadi, “Yalnız Cehl ü Taassub”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

³⁸¹ “Aradan on beş 31 Mart daha geçti. Meşum irticanın hatırası lanetle anıldı fakat on ikinci 31 Mart'ı, Cumhuriyet ordusu bu sefer Genc dağlarında karşıladı.” “31 Mart”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Nisan 1925, s.3.

³⁸² “Takrir-i Sükun Kanununun Tatbikati”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1925, s.1.

³⁸³ “Mürteci Hocalar: Cevâmi-i Şerifede Vaazdan Men' Edileceklerdir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925, s.1.

³⁸⁴ “Müftülük ve Vaizler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mart 1925, s.2.

³⁸⁵ “İstanbul müftülüğü irtica hadisesi münasebetiyle bir beyanname neşr edecek ve mensubîn-i ilmiyyenin hadise-i isyaniyye karşısındaki nefretini ilan ve bu hususta büyük millet meclisinde müracaat edecektir. Bu beyanname aynı zamanda mensubîn-i ilmiyyenin maddi ve manevi her türlü fedakârlık ve emre âmade olduğu beyan edilecek, hakiki ehl-i imanın çok mukaddes bir şekl-i hükümet olan Cumhuriyet idareimizin takviyesi için irtica ile her şekilde mücadele edeceği ilan olunacaktır.” “İstanbul Müftülüğü Bir Beyanname Neşr Edecek”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.4.

din dersleri okutulmadığını âsiler söylüyorlarmış. Efendiler siz de biliyorsunuz ki bu da yalandır. Dini serbest bir surette ve her türlü murakabadan âzâde bir halde tedris ediyoruz. Pek zâhir bir hakikattir ki asâtın isyanı din namına değil, gizli bir maksad namınadır.”³⁸⁶

Ortak mesajın Cumhuriyet aleyhine olan bu hareketlerin din namına yapıldığının, dinen alet edildiğinin verildiği bu beyannamelerin arasında en dikkat çekici olan Meşayih ve Aşâir-i Ru’sâse’nin yani önce gelen şeyhler ve aşiret reislerinin bu isyan hareketini lanetleyen açıklamalarının yer almasıdır.³⁸⁷ Halide Edib Hanım’ın da bir nutuk irad ederek isyanı “*cahil, ne olduğunu bilmeyen mutaassıb şeyhlerin elinde mahkûm bir kısım halk bütün medeni insanlar gibi yaşamak hakkını veren Cumhuriyet idaresine karşı cahilane bir surette kıyam etmek istediler.*” şeklinde tanımlamıştır.³⁸⁸ Falih Rıfkı Bey ise isyancıları, Ayasofya’nın kubbesine çan asmaya gelen Hristiyanlarla İzmir’de işbirliği yapan güruh olarak tanımlamıştır.³⁸⁹ Bu tanım isyancıların harici bağlantılarına dikkat çekerek aslında din adı altında din karşıtı hareketlerine dikkat çekmekte ve destek veren dindarları uyarmaktadır. Gazetede asilerin askerlerine hücum ederken “Sallu ala Muhammed” diye bağırımlarına karşı “Yalnız Müslüman siz misiniz?” demeleri dinî tahrikâta karşı Türk askerinin kuva-yı maneviyyesinin ne denli yüksek olduğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır.³⁹⁰ Âyet ve hadislerle dolu bu tür karşılıklı dinî ithamları hem gazeteye yansıyan mahkeme kayıtları hem de birbirlerine gazete aracılığı ile verdikleri cevaplarda görmek mümkündür. Örneğin, Şeyh Said’in mahkemede verdiği bir ifadede Kılıçzâde Hakkı Bey’e yönelik -Hz. Peygamber’e hakaret içeren yazısından dolayı- eleştirisine, Kılıçzâde Hakkı Bey şu şekilde cevap vermiştir:

“İstiklal mahkemesi huzurundaki ifadeleri okudum. Sen, mensup olduğun fasıla gibi yalancı ve müfsidsin. Evvela ben, peygamber aleyhinde hiçbir şeyi yazmadım. Çünkü o –benim gibi bir insan olmakla beraber- nazarımda çok yücedir. Onun azamet-i ruh ve dehasını tanımak için ben –senin ve senin gibi zayıf imanlı habislerin istedikleri mucizeleri- ondan istemiyorum. Saniyen, din namına bize

³⁸⁶ “Darülfunun, İrtica Hareketini Takbih Etti:”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925, s.2.

³⁸⁷ “Meşayih ve Aşâir-i Ru’sâse’nin Takbihkeri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925, s.3.

³⁸⁸ “Halide Hanım’ın Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.1.

³⁸⁹ Falih Rıfkı, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.2.

³⁹⁰ “Dinî Tahrikât Karşısında Askerlerimiz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Mayıs 1925, s.2.

yutturmak istediğiniz eser-i illiyât aleyhinde yazdım. Ben sana son söz olarak, peygamberin münafiklara söylediğini söylerim: ‘Mutu bigayzikumm innellah âlim bizati’s-sudur’³⁹¹”³⁹²

Şeyh Said olayı ile birlikte yurdun birçok yerinde irticai propagandalarda ve faillerinin İstiklâl mahkemelerine gönderildiği haberlerindeki artış olduğu görülmektedir. Bu propagandalarda Cumhuriyet hükümetine yönelik dini toplumsal yaşamdan silmeye çalıştığı yönündeki ithamlar oldukça önemlidir. Bunların içerisinde hıtan (sünnet)’ın kaldırılacağı, dinî kitapların yakılacağı³⁹³; İstiklal mahkemelerindeki şahitlerin iddialarına göre Terakkiperver Halk Fırkası üyelerinin şeriatı ihya edeceklerini, dinsizliğin kalkacağını vadetmeleri³⁹⁴; camilerde hükümete isyanın farz olduğunu bildirmek³⁹⁵, şeriatın kalmadığı, dinin kalmadığı, nikahın ortadan kalktığı³⁹⁶; kız mekteplerinde İslamiyet’e mugayir şeyler olduğu, kızların piyano çaldığı, erkeklerin keman çaldığı, sabaha kadar musahabet ettikleri³⁹⁷; medreselerin, muhakeme-i şeriyenin, meşihâtın, men’-i müsekkirât kanununun ilga edilmesi, nikahta talak ahkâmının değiştirileceği³⁹⁸ vb. iddialardır. Hatta Şeyh Said bu iddialara müdafaasında bu iddialar dolayısıyla hükümete başvurmak ve bu durumdan rahatsız olduklarını bildirmek istediklerini belirtmiştir. Ayrıca bu isteklerinin kabul olacağından emin olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Hüsn-i zannımız bu idi ki inşallah teala kabul buyururlar. Zira onlar da bizim gibi, daha fazla Müslümandırlar, ehl-i diyanettirler. Hatta Teşkilat-ı Esasiyye kanununun içerisinde (Türkiye Cumhuriyeti’nin dini din-i İslamdır) diye mesturdur. Ahkam-ı şeriyenin tenfizi yazılıdır. Maksudımız da ancak bu idi. Elhamdülillah Türkiye’nin ricali mümin, mu’tekiddirler.”³⁹⁹

³⁹¹ “Kin ve öfkenizde (kahrolup) ölün! Şüphesiz Allah kalplerde saklı olanı bilir.” Ali İmran suresi 119. âyetin son cümlesidir. [yn.]

³⁹² “Kılıçzade Hakkı Bey: Muhakemesi esnasında kendisinden bahseden Şeyh Said melununa cevap veriyor.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Haziran 1925, s.1.

³⁹³ “İrtica Propagandaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1925, s.3.

³⁹⁴ “Terakkiperverler Nasıl Dinî Propaganda Yapıyorlar?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mayıs 1925, s.2.

³⁹⁵ “Şeyh Said Melunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Mayıs 1925, s.3.

³⁹⁶ “Şeyh Said ve Hempâlarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1925, s.1.

³⁹⁷ “Şeyh Said ve Hempâlarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1925, s.3.

³⁹⁸ “Şeyh Said’in Muhakemesinin Tafsîlâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Haziran 1925, s.2.

³⁹⁹ “Şeyh Said Melunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1925, s.1.

Bununla birlikte yayınlanan İstiklal mahkemesi kayıtlarında tekkelerdeki uygulamalardan, İslâm'da haram kılınmış meselelere kadar birçok konunun irdelendiği görülmektedir.⁴⁰⁰ Örneğin, Şeyh Şemseddin'in daha önce yargılandığı üvey annesini nikahlaması olayı uzunca İslâmiyet'te yasaklanması kapsamında sorgulanmıştır. Şeyh Said'in de tepki gösterdiği bu meseleyi, mahkeme reisi Ali Saib Bey şu yorum ile bitirmiştir: *“Din perdesi altında masum halkı ihtilale ve kıyama teşvik eden şeyhlerin neler yaptığını, ne fena adamlar olduğunu şimdi bütün millet işitiyor. Şeyhler analıklarını nikahlıyor. Müridler tilkiler, köpekler gibi bağıyor. Tekke dediğiniz menba-ı fık ve fesadda halkı böyle mi irşad ederdiniz Analığını nikah eden, Uluhiyyet iddiasında bulunan biri milletimiz arasına kabul edilmez. İsticvabınız bitti.”*⁴⁰¹ Mahkemeler sonucunda elde edilen verilerle, sorgulanan şeyhlerin çoğu imanın şartını, beş vakit namazın kaç rekat olduğunu bilmeyen ama koskocaman sarıklarla ulema kisvesinde görünen, okuma yazması dahi olmayan cahil kimseler olarak tanımlanmış ve halkı bunların elinden, cehlin karanlığından kurtararak âlî dinimizin esasâtına göre tenevvür ve irşad lazımdır yorumu yapılmıştır.⁴⁰² Şeyh Said olayının akabinde tekkeler ve tarikatlerle ilgili pek çok olumsuz haber yapıldığı⁴⁰³ ve ardından 1930 yılına yani Menemen olayına kadar gazetede irticai faaliyet konusunda çok nadir haber yapıldığı görülmektedir.

1.2.2.3. Menemen Hadisesi/ Kubilay Olayı⁴⁰⁴:

Şeyh Said olayından sonra Fatih medreselerinden İskilipli Atıf Hoca, Ali Rıza Hoca gibi isimlerin şapka karşıtlığından dolayı idamları⁴⁰⁵ ve Erzurum, Sivas, Maraş⁴⁰⁶, gibi

⁴⁰⁰ “Ali Saib Bey:

-Müridler huzuruna nasıl merasimle gelirler?

Şeyh Şemseddin:

-Sade gelip otururlar.

Ali Saib Bey:

-Yere kapanıp sürünmezler mi?

Şeyh Şemseddin:

-Hayır sürünmezler.” “Şeyh Said'in Avanesinden Şeyh Şemseddin'in Dünkü İsticvabı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1925, s.1.

⁴⁰¹ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1925, s.1.

⁴⁰² “Şeyh Değil Şakî, Mürşid Değil Müfsid Herifler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1925, s.1.

⁴⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. “Tarikat-i Salahiyyede Bir Mürid ve Muhibbi Kabul Töreni”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Temmuz 1925, s.1; “Dini Haydutluk”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Temmuz 1925, s.2.

⁴⁰⁴ 23 Kanunievvel 1930'da gerçekleşmiştir. [yn.]

şehirlerde yerel bazı hareketlenmeler dışında 1930'daki Menemen hadisesine kadar ülkede irticai faaliyetler kapsamında büyük olayların olmadığı görülmektedir. 1929 yılında özellikle de yeni harflere mukavemet⁴⁰⁷, eski harflerle gizlice eğitim yapma⁴⁰⁸ ya da görevli memur olup camide mukabele okuma⁴⁰⁹ gibi olayların irticaî faaliyet haberi olarak birden artış göstermeye başladığı görülmektedir. 1930 yılına gelince ise Ağustos ayında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan sonra irticaî faaliyet haberlerinde tıpkı 1925 yılındaki gibi artış olduğu görülmektedir. Çok partili hayata geçiş denemeleri kapsamında Atatürk'ün talimatıyla partinin kuruculuğunu üstlenen Fethi Bey nutuklarında “Bu millet fes giymez” ve “Fırkamız mürteci değildir!” cümlelerini vurgulamıştır.⁴¹⁰ Fakat kuruluşundan itibaren hemen Menemen hadisesi öncesi kapatılana kadar tüm irticaî faaliyetler parti ile irtibatlandırılmıştır: Mitinglerde irticai hadiselerden, parti üyelerinin arasında Nakşibendi şeyhi olması ya da Fethi Bey'in geçişi esnasında ya da mitinglerde Arap harflerile “*Lâilâhe illâllahu*” yazılı yeşil sancaklar açılması gibi.⁴¹¹ Hatta en ilginç Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan kısa bir süre sonra kurulan Ahali Fırkası'nın kurucusu Abdülkadir Kemali Bey'in sakal bırakması gazetede haber olarak verilmiştir.⁴¹² Nitekim sakal meselesi İstiklal mahkemelerinde de sorgulamalarda –şeyhler dışındakilere- ilk sorulan sorular arasında yer aldığı görülmektedir.⁴¹³ Gazetede; *Kürtler*, *Komünistler*, *Sarıklılar* tarafından desteklenen bir irticaî parti olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası⁴¹⁴, kuruluşundan kısa bir süre sonra feshedilmiş ve

⁴⁰⁵ İskilipli Atıf Efendi'nin Frenk Mukallitliği ve Şapka isimli risalesinde irticaî hareketleri tahrik ettiği iddia edilmiştir. “Mürteci Hocaların İdamı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Şubat 1925, s. 1. İskilipli Atıf Efendi bu risalesinde Batı medeniyetinin İslâm'a göre meşru olan ya da olmayan yönlerini ana hatlarıyla incelemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, a.g.e., 2014, s. 293-300.

⁴⁰⁶ “Erzurum'da İrtica Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1925, s.2; “Maraş'ta Bir İrtica Hadisesi Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1925, s.1; “Sivas'taki Mürteci İdam Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1925, s.1.

⁴⁰⁷ Bursa ve Sivas'ta yeni harflere mukavemet, irticaî faaliyet olarak tanımlanmış ve bazı kişiler tutuklanmıştır. “Bursa ve Sivas'ta”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1925, s.1.

⁴⁰⁸ “Eski Kafa!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunievvel 1929, s.2.

⁴⁰⁹ “Camilerde mukabele okuyan polis memurları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Şubat 1929, s.2.

⁴¹⁰ “Fethi Bey'in Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Eylül 1930, s.1.

⁴¹¹ “Fethi Bey Manisa'da”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Eylül 1930, s.1; “Yeni Fırkanın Balıkesir Merkez Ocağı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1930, s.5; “Akhisar'da Mürteciler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1930, s.4; “Kasımpaşa'da Yeşil Bayrak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1930, s.1.

⁴¹² “Abdülkadir Kemali Bey Sakal Bıraktı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinisani 1930, s.5.

⁴¹³ “*Gelibolu'da yakalanıp İzmir'e getirilen Derviş Mehmed'in arkadaşı Filerinalı Naşit: “Niçin sakallısın?” sualine verdiği cevapta: “Sünnettir, hem de tasarrufa riayet içindir.” demiştir.*”, “Mürteciler adalet huzurunda”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1931, s.1.

⁴¹⁴ “Hasköy'de Hadiseler Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Teşrinievvel 1930, s.1.

akabinde de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın seçim kazandığı beldelerden biri olan Menemen'deki meşum hadise patlak vermiştir.⁴¹⁵

Gazetede hükümet ve icraatları aleyhine yapılan neşriyattan cesaret alan bir Nakşibendi şeyhi tarafından düzenlendiği ifade edilen⁴¹⁶ Menemen hadisesinin tüm detayları Cumhuriyet tarihi boyunca konuşulacak din algısı kapsamına girecek semboller olmuştur: Ayaklanmanın camide çıkması, asilerin başlarında tarikat külahları, sırtlarında cüppe, ellerinde “inna fetehnaleke” yazılı sancakların olması, hepsinin sakallı olması ve son zamanlarda sakal bırakanların artması⁴¹⁷ minareden “*Ne duruyorsunuz. Sancağı Şerif çıktı. Müslümanlar gelin, altında toplanın. Şeriat isteyelim*” diye bağırımları⁴¹⁸ gibi. Gazetede olayın, başında sarık olan elinde silah olan birinin cami minaresinden fötr şapka giyen halka ateş açarken çizilmiş görseli de içerisinde birçok din algısına dair sembol barındırmaktadır.⁴¹⁹ Aslında daha önce dinin gereği olarak addedilen birçok nesnenin daha sonra tedricen irticaî sembol olarak dönüşümüne şahit olunmaktadır. “Cumhuriyet şehidi” olarak tanımlanan Kubilay için “şehit” ünvanının kullanılması da dinî motiflerin irticaî sembol olarak tanımlanmaya başladığı bir süreçte yine dinin toplumdaki meşrulaştırıcı etkisini göstermesi bakımından önemlidir.⁴²⁰

Olayın faili gazetede yayınlanan mahkeme kayıtlarında “*kendisinin mehdi olduğunu düşünen bir esrarkeş*” olarak geçen Derviş Mehmet isimli kişinin İstanbul'daki Nakşibendilerin kutbu'l-aktabı olarak bilinen –şimdiki ismiyle Erenköy Cemaati şeyhi- Şeyh Esat Efendi ile irtibatlı olduğu, hatta hiçbir delil⁴²¹ olmamasına rağmen emri İstanbul'dan aldığı ifade edilmektedir.⁴²² Ülkenin farklı yerlerinden gelen haberlerden ülkedeki neredeyse tüm tarikatlerin bu olayla bağlantılı olduğuna inanıldığı ve bir şekilde hepsinin tespit edilip gün yüzüne çıkartılmak istenildiği anlaşılmaktadır.⁴²³ Bu toplu tespit artık her birkaç yılda

⁴¹⁵ “İrtica hadisesi tahkikatı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunievvel 1930, s.1.

⁴¹⁶ “Şeriat isteriz! diye ayaklananlar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1930, s.1.

⁴¹⁷ “Sakal ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1930, s.3.

⁴¹⁸ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1930, s.1.

⁴¹⁹ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1930, s.1. Ayrıca Bkz. Görsel Ek 13.

⁴²⁰ “Cumhuriyet Şehitleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1932, s.1.

⁴²¹ Gazetede delil olarak evde bulunan evraklardaki ifadelerin aslında gizli şifreli, parolalı olduğu belirtilmiş ve buna binaen Şeyh Esat Efendi ve oğlu idam cezası almışlardır. “Tevkif edilenlerin başında Nakşibendi Şeyhi Esat Efendi vardır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1930, s.4.

⁴²² A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1930, s.4.

⁴²³ “Hopa imamı Menemen'e gönderildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Şubat 1931, s.3; “Alevî ve Halvetî tarikatleri mensuplarının isticvabı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1931, s.3; “Uşaki Şeyhi Şeyh Sami ve müritleri dün muhakeme edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1931, s.1; “Bir Yobaz tevkif edildi”,

bir ortaya çıkan bu tür hadiseleri kökünden, ilelebet engelleme teşebbüsü olduğu açıkça ifade ediliyor.⁴²⁴ Nitekim alınan tedbirler arasında gizli ayin yapanlar, evinde asa bulunduranların tahkikâta uğraması⁴²⁵, memleketteki tüm camilerdeki âyetli bayrakların toplatıldığı⁴²⁶, Ramazan'da vaizlerin teftiş edildiği⁴²⁷, evde mevlit okutmanın yasaklanmasının gündeme geldiği görülmektedir.⁴²⁸

Menemen hadisesinden sonra irticaî isyanlar kategorisinde Cumhuriyet döneminin en fazla tepki çeken uygulamasının Türkçe ezan olduğu görülmektedir. İlk olarak Bursa'da başlayan olaylar, memleketin farklı yerlerine de sıçramıştır.⁴²⁹ Hatta ısrarla Arapça ezan/kamet okumaya devam edenlerin olduğuna dair haberler mevcuttur.⁴³⁰ Ayrıca gizlice Arap harfli kitap basıp dağıtanlara dair haberlere de rastlamaktadır.⁴³¹ Bunlar dışında “dünyanın yuvarlak olduğunu ve Arap harfleri dışında başka harflerle yazanların kâfir olduğu”⁴³², “Adliye'nin yanma nedeninin oradaki caminin kaldırılması ve dine olan alaka azalınca Osmanlı'da gerilemenin başladığı”⁴³³, “Şapka giyenlerin kâfir olduğu”⁴³⁴, “Cumhuriyet imamlarının namazı kılınmaz”⁴³⁵ gibi sözleri nedeniyle mahkûm edilenlerin dışından tekke haline getirilen evlerde gizli ayin yapanlar⁴³⁶, kendini peygamber, şeyh ilan

Cumhuriyet Gazetesi, 27 Şubat 1931, s.2; “5 Mürteci”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Teşrinievvel 1931, s.3; “İrtica hadisesi muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Kanunisani 1931, s.3.

⁴²⁴ “Son Menemen vahşeti ile bir daha anlaşılmıştır ki alınan tedbirlere ilave olunmak lâzım gelen başkalarına da ihtiyaç vardır. Bunun düzcesi Cumhuriyeti korumak için ve yalnız bu maksadı istihdaf eden bir kanun yapmak lüzumundan ibarettir. Bir kanun ki hiçbir ihtimali ihmal etmemiş olsun ve Cumhuriyete kem bakacak her gözü çikaracak şedit ve kat'i ahkâmı ihtiva etmiş bulunsun. Almanlar bile Vaymar'dan sonra böyle bir kanun tedvinine mecburiyet görmüş oldukları sonra bu hususta bizim vaziyeti noksan bırakmış olduğumuz işte meydana bir hakikattir. Zaranın neresinden dönülürse kârdır.” Yunus Nadi, “Cumhuriyet'i Koruma Kanunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930, s.1.

⁴²⁵ “Evinde salip ve asa bulunan bir adam”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1931, s.4; “Kızılbaş âyini yapanlar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisani 1931, s.6; “Ayin yapanlar mahkemede”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Haziran 1931, s.3; “Bektaşiler mahkum oldular”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Temmuz 1931, s.4.

⁴²⁶ “Bayraklar toplanacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930, s.4.

⁴²⁷ “Ramazanda vâızlar teftiş edilecek”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Kanunisani 1931, s.2.

⁴²⁸ “Evlerde mevlit okutmak memnu mu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisani 1931, s.2.

⁴²⁹ “Bursa Hadisesi Memleketin Her Tarafında Umumî Nefret Uyandırdı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Şubat 1933, s.6; “Bandırma'da Bir Mürteci Mahkûm Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Şubat 1933, s.3; “Bursa'da Bir Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1933, s.3.

⁴³⁰ “Trabzon'da İki Yobaz Tevkif Olundu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisani 1931, s.1; “Bir Hoca Yakalandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Birincikanun 1934, s.3; “İzmir'de İki Hoca Tevkif Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Nisan 1933, s.3.

⁴³¹ “Arap Harfleriyle Kitap Basanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1933, s.2.

⁴³² “Salihli'de Bir Hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1933, s.4.

⁴³³ “Bir Hocaefendi Hakkında Tahkikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Kanunisani 1933, s.2.

⁴³⁴ “Antakya'daki İrtica Hadisesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Birincikanun 1934, s.1.

⁴³⁵ “Bir Küstahın Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1933, s.2.

⁴³⁶ “Gizli Ayin Yapanlar Yakalandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinievvel 1933, s.5; “Gizli Ayin Yapanlar Yakalandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Teşrinisani 1933, s.2.

edip mürid toplayanların da sayısının azımsanmayacak miktarda olduğu dikkat çekmektedir.⁴³⁷ Rey pusulasına “Hasbinallah ve ni’me’l-vekil” yazdığı iddiasıyla hakkında soruşturma açılan bir müftü olayı ise irtica suçlamalarının farklı boyutlarını göstermektedir.⁴³⁸ Ayrıca irtica suçlamalarına yönelik şüphelilerinin cevapları da dönemin din algısını değerlendirmek açısından önemli detaylara sahiptir. Bursa hadisesinin şüphelisi Tunuslu Habip hoca kendisini şu şekilde savunmuştur:

*“Ben yalnız sünnet olan ezanın değil, farz olan namazın bile Türkçe yapılabileceğini ayetle ispat edebilirim ve buna taraftarım. Buna rağmen nasıl olur da Türkçe ezan aleyhinde bulunmuş olabilirim. Ben mürteci değilim.”*⁴³⁹

Gazetede okurları tarikatler ve özellikle de Nakşibendi tarikatı hakkında bilgilendirmek için Mehmet Ali Aynî tarafından yazılmış ve “*Nakşibendi Tarikati Nedir?*” başlıklı makalesi yayınlanmıştır.⁴⁴⁰ Sürekli Nakşibendilik ile ilgili yazılar yayınlanan gazetede 31 Mart vakasını çıkaranların da Nakşibendi olduğu iddia edilmiş⁴⁴¹, Şeyh Esat Efendi’nin Abdülhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde dahi nüfuzunu devam ettirdiği ifade edilmiştir.⁴⁴² Hatta gazetede Türk vatanını asırlardan beri kemiren oluşumlar olarak tarif edilen tarikatler hakkında “Dini Delilikler” isimli diğer dinlerdeki örnekleri, özellikle de Almanya’daki Weissenberg tarikatı ile kıyaslandığı bir yazı yayınlanmıştır.⁴⁴³

İrtica meselesine ferdî değil ictimai nizam endişesi ile bakıldığı belirtilen bu uygulamalarda ya da bakış açılarında istisnai durumlar olduğu görülmektedir. Atatürk’ün de büyük hürmet gösterdiği Şeyh Senusi ile ilgili gazetede yer alan haberlerde de saygı dolu ifadelerin yer aldığı görülmektedir.⁴⁴⁴ Şeyh Said isyanı sonrası irtica faaliyet kapsamında

⁴³⁷ “Sivas’ta Peygamberlik Taslayan Bir Serseri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Temmuz 1933, s.4; “Allahlık Taslayan Adamın Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Mayıs 1933, s.1.

⁴³⁸ “Müftü Efendi’nin Tavzihi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunievvel 1924, s.3.

⁴³⁹ “Tunuslu Habip Hoca Bir Sene Ağır Hapse Mahkûm Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Nisan 1933, s.3.

⁴⁴⁰ Tarikatlerin ortaya çıkışı ile ilgili genel bir bilgi veren yazıda özellikle medrese-tekke çatışması ve aslında Osmanlı’nın da tekkeler, şeyhlerle zaman zaman mücadele etmesi meseleleri üzerinde durulmuştur. “Nakşibendi Tarikati Nedir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930, s.3. Ayrıca bkz. EK-4.

⁴⁴¹ “Şeyhlik, Müritlek”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisanı 1931, s.1.

⁴⁴² “Üç Devrin Kutbül’aktarı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisanı 1931, s.1.

⁴⁴³ M. Nermi, “Dini Delilikler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisanı 1931, s.1.

⁴⁴⁴ “Şeyh Senusi Mekke’ye Gidiyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Teşrinievvel 1924, s.1; “Tırablusgarp mücahitlerinden Şeyh Ahmet Senusi 65 yaşında olduğu halde Hicaz’da vefat etmiştir. Merhum, Umumî Harpte Türkiye’de ve millî mücadele senelerinde Ankara’da bulunmuş, millî davanın kazanılması yolunda hizmeti görülmüştü. Mevlâ rahmet eyleye.” “Şeyh Senusi Vefat Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mart 1933, s.2.

tutuklanıp, memleketin kendisinden istifade edebileceğine kanaat getirildiği için beraatine karar verilen Aksekili Ahmet Hamdi Efendi için de övgü dolu ifadeler yer verilmiştir.⁴⁴⁵ Edirne'deki kabrini ziyaret edenler için gazetenin “*Peristişkârların sık sık ikametgâhında kendisini ziyaretlerinde teselli bulan*” ifadesinin kullanıldığı sabık Şeyhülislamdan Musa Kazım Efendi de hürmet duyulan bu isimler arasında sayılabilir.⁴⁴⁶ Yine Divan-ı harp tarafından beraatlerine karar verilen Eyüp camii vaizi Abdülhakim Efendi⁴⁴⁷ ve Zeyrek'te Çivizâde camiinin hatibi Abdülhay Efendiler hakkında da gazetenin son derece müspet bir dil kullandığı görülmektedir.⁴⁴⁸

1.2.2.4. İrtica ile Bağlantılı Kavramlar:

Gazetede irtica ile ilgili haberlerde doğrudan irtica kelimesinin yerine önceden müspet anlamda kullanılan ya da din ile hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen zamanla hem din hem de irtica ile alakalı kelimelerin kullanıldığı görülmektedir:

- Mazi⁴⁴⁹: İrtica anlamına en yakın kullanım olan mazi en fazla karşılaşılan kelimedir. Hortlak⁴⁵⁰, canavar, maraz, iltihab⁴⁵¹, Cehalet, cehl ü hıyanet⁴⁵², Din ve şeriat perdesi⁴⁵³

- Taassub, Softalık⁴⁵⁴: Muhafazakârlık ya da medeniyet-i İslamiyye 1924 yılında taassub ve yobazlığın, softalığın zıddı olarak kullanılmış. Burada müspet anlamdaki muhafazakârlık ve medeniyet-i İslamiyye'nin mutassıb ve yobazlar tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir. Sadece İslam dinine değil, diğer dinlere mensuplar için de bu ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁴⁵⁵

⁴⁴⁵ “Aksekili Ahmet Hamdi Efendi Beraat Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Temmuz 1925, s.2.

⁴⁴⁶ “Musa Kâzım Efendi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Temmuz 1930, s.1.

⁴⁴⁷ “Abdülhakim Efendi Memnun Ve Mesrur!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1931, s.3.

⁴⁴⁸ “Abdülhay Efendi Beraat Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1931, s.1.

⁴⁴⁹ “Takriri Sükun Kanunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1925, s.1.

⁴⁵⁰ “İrtica ve Memleket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1925, s.2.

⁴⁵¹ Yakup Kadri, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925, s.2.

⁴⁵² Yunus Nadi, “İrtica ve İsyan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

⁴⁵³ “İrtica Hareketi Her Taraftan Tel'in Ediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.4.

⁴⁵⁴ “Meğer Müftü Efendi İmiş!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunievvel 1924, s.2.

⁴⁵⁵ “Vasıf Bey mahkemesinde”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinievvel 1924, s.1; “Hintli Mutaassıplar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mart 1934, s.1.

- Renklerle tanımlamanın da çokça yapıldığı görülmektedir. Kara, kara ruhlular⁴⁵⁶, karanlık, marsık gibi tüten⁴⁵⁷, Kara kuvvet⁴⁵⁸, yeşil bayrak, yeşil sancak⁴⁵⁹, Yeşil kaplı kitap⁴⁶⁰

- Mürteci Tanımlamaları: Memleketi kurûn u vustanın hurafelerle dolu devirlerine sürüklemek isteyenler⁴⁶¹, Şeriatçılar⁴⁶², Eşhâs-ı Muzır⁴⁶³, Saltanat ve hilafet dalkavukları⁴⁶⁴, Riyakâr yobazlar⁴⁶⁵, Eski Kafa⁴⁶⁶, Şeytanî kuvvetler⁴⁶⁷, Müteceddidlere karşı duranlar da irtica taraftarı olarak görülmüştür. Bunu tanımlarken sarıklılar, külahlılar, cüppeliler ya da setre pantolonluların karşıtları gibi kıyafet üzerinden de yapmışlardır.⁴⁶⁸

Tüm bu ifadeler dışında “boş kafalı, daha doğrusu küflenmiş beyinli mürteci bozuntuları”⁴⁶⁹, “dini dünya işlerine karıştıranlar”⁴⁷⁰, “Millî Mücadele Aleyhdarları”⁴⁷¹ şeklinde tanımlamalar ya da yobaz, ahlâksız gibi sıfatlara sahip çizimlerde sarık, cüppe kullanılması da ilerleyen dönemlerdeki irtica kavramı ve mürteci tipolojisinin kaynağını teşkil etmektedir.

1.2.3. Hilafet Kavramı

Hilafet, Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır ve Arap yarımadası hakimiyet altına alınınca Osmanlı’ya geçmiş ve padişahlar aynı zamanda “Hâdimü’l-Haremeyni’ş-şerîfeyn” ünvanıyla anılmışlardır. Osmanlı devleti için Hint’ten Balkanlara, Hicaz’dan, Kuzey

⁴⁵⁶ Yunus Nadi, “Tehlike Karşısında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.1.

⁴⁵⁷ Yakup Kadri, “Son İmtihan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925, s.2.

⁴⁵⁸ “Kahrolsun Kara Kuvvet” **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisanı 1931, s.1.

⁴⁵⁹ “Şeyh Said’in elinde yeşil sancak, ekseriya, yeşil bezle kaplanmış bir düşman bayrağıdır.”, Falih Rıfkı, “Demir El”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.2.

⁴⁶⁰ “Yeşil kaplı kitap!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1931, s.4.

⁴⁶¹ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.4.

⁴⁶² “Meclis’te dün Kudüs kongresi için verilen takrir görüşüldü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1931, s.3.

⁴⁶³ “Mardin ve Diyarbekir’de Tevkifât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.1.

⁴⁶⁴ “Amele Teali Cemiyeti ve İrtica Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.3.

⁴⁶⁵ “31 Mart”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Nisan 1925, s.3.

⁴⁶⁶ “Eski Kafa!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunievvel 1929, s.2.

⁴⁶⁷ “Darülfunun, İrtica Hareketini Takbih Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925, s.2.

⁴⁶⁸ Aka Gündüz, A.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1925, s.2.

⁴⁶⁹ “Aferin, Çorum’un Münevver Hanımlarına!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunievvel 1925, s.1.

⁴⁷⁰ “Din ve Kıyafet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinievvel 1925, s.2.

⁴⁷¹ “Millî Mücadele Aleyhdarları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Temmuz 1927, s.1.

Afrika'ya, Şii dünyası dahil yeryüzündeki bütün Müslümanları fiilen ve fikren yönetme, etkileme, hâmleri olma vb. iradesine sahip olma anlamına gelmekteydi.⁴⁷² Bu konum aynı zamanda Osmanlı yönetimine hem dahili hem de haricî açıdan meşruiyet kaynağı veren bir güç anlamına da geliyordu. Türk-İslam geleneğinde batıdaki gibi kilise ya da din hükümdarlığı olarak algılanmayan, bir temsil müessesesi olan hilafet ile birlikte halife daha doğrusu Sünnî halifelîği geleneği⁴⁷³; Allah'ın ya da Hz. Muhammed'in hatta şeriatın temsilcisi, Müslümanların da hamisi olarak tanımlanmıştır.⁴⁷⁴ Osmanlı padişahlarının da belgelerde kullandıkları Allah tarafından halife kılınma yetkisi, Cumhuriyet gazetesinde en fazla eleştirilen meselelerden birisi olmuştur. “*Allah'ın gölgesi*” ifadesinin kendini bir cisim olarak farz etmenin mümkün olmadığı bir varlık olan Allah için problemli bir ifade olduğu tartışılmıştır. Hakikatte böyle bir gölge olmadığı halde öyle göstermenin hem padişahlar hem de etraflarındaki *sarıklı ulema ve külahlı şeyhler güruhu* diye tarif edilen ulema sınıfının menfaatine olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷⁵ Gazetede hilafet aynı zamanda tıpkı padişahlık gibi fânî bir müessese olarak tarif edilmiştir. Fakat tıpkı Osmanlı hanedanının gitmesi ama taraftarlarının hâlâ olması gibi bu müesseseler gitse de fikir olarak kaldıkları ve dolayısıyla müessesenin kendisinden çok fikriyle mücadele etmenin gerekli olduğu belirtilmiştir.⁴⁷⁶ Ayrıca İslam siyaset geleneğinde devlet, dinin bir ifadesi ve inancın koruyucusu olarak görülür, bunun da dolayısıyla padişaha meşruluk kazandıran maddi bir temeli teşkil ettiği kabul edilmiştir.⁴⁷⁷

Hilafet ile ilgili tartışmalar -pek çok meselede olduğu gibi- Cumhuriyet dönemine has değil, Meşrutiyet hatta Tanzimat dönemi mirası olan meselelerdendir. Hilafetin zayıflamasının bu dönemlerde iç politika kaynaklı nedenlerle uygun görülmiştir ki dönemin İslamcıları da bu tutumu desteklemişlerdir.⁴⁷⁸ Hilafet meselesinin gündeme gelmesi ile yeni rejim arayışları arasında kuvvetli bir bağlantı bulunmaktadır. Nitekim Kanun-i Esasi⁴⁷⁹ ve

⁴⁷² Kara, a.g.m. 2019, s.51.

⁴⁷³ Berkes, a.g.e., s. 26-27.

⁴⁷⁴ Kara, a.g.m. 2019, s.40.

⁴⁷⁵ Yunus Nadi, “Cumhuriyeti Koruma Kanunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930, s.1.

⁴⁷⁶ Falih Refik, “Osmanlılık Rücu Edemez”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Teşrinisani 1924, s.1.

⁴⁷⁷ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, s.153.

⁴⁷⁸ Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi- 1**, s.27-29.

⁴⁷⁹ Kanun-i Esasi’nin 3. maddesi şu şekildedir: “*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hasbe’l-hilâfe dîn-i İslâm’ın hâmîsi ve bi’l-cümle tebea-i Osmâniyye’nin hükümdarı ve padişahıdır*”. Burada ifadedilenin siyasî değil, dinî himaye olduğu açıktır. Ama uygulamada böyle olmamış, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde dünya Müslümanlarının yardım taleplerine icabet edilmiştir. Azmi Özcan, **“Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere”**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s.11-20.

meclis ile halifenin/hilafet kurumunun yetkileri sınırlandırılacaktır. Burada laik düzenlemelerin şer'î düzenlemelerin üzerinde bir konuma çıktığı da görülmektedir.⁴⁸⁰ Nitekim gerek gazetede ki haberlerde gerekse makale ve tefrikalarda da benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Fakat bu durumu mevcut düzene uydurmak ve halk tarafından kabulünü kolaylaştırmak için dindeki yerini gösteren, dine muhalif olmadığını, gerek ayet ve hadislerle gerekse İslam tarihinden örneklerle ispat eden çabalar olmuştur. Nitekim bu çalışmada ele alınan Seyyid Efendi'nin tefrika halinde yayınlanan nutku da benzer bir çabanın ürünüdür. Böylece hilafetin ilgasına yönelik –tıpkı Kanun-i Esasi ya da meclis gibi- din merkezli muhalefetin önüne geçmek, endişeleri ortadan kaldırmak amaçlanmıştır.⁴⁸¹

Hilafet, yeni düzenlemelerle sürekli tartışmalı bir hâle gelse de özellikle ülke içinde ve dışındaki işlerliği dolayısıyla kolay kolay vazgeçilebilir bir kurum olmamıştır. Çok fazla toprak kaybeden bir imparatorluk için elde kalan Müslüman unsurlar için hilafet büyük bir fonksiyona sahipti. Özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren önemi daha da anlaşılan, Müslümanları harekete geçirme potansiyeline sahip bu kuruma daha ihtiyatlı yaklaşılmıştır. Hilafet kurumu, dağılma sürecine giren Osmanlı devletinin Fransız İhtilali sonrası milliyetçilik akımları nedeniyle kaybettiği Hristiyan tebaanın ardından Müslüman tebaanın da imparatorluktan ayrılmasını engellemek için kullanılan politik bir araç olarak görülmüştür.⁴⁸² II. Meşrutiyetle birlikte ise hilafetin Müslüman millet tarafından verilen bir vekalet olduğu ve dolayısıyla da milletin hilafetin üzerinde olduğu kabul edilmiştir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra tekrar gündeme gelen hilafetin sınırlandırılması meselesinde gelen tepkiler üzerine İttihat ve Terakki yönetimi tarafından kamuoyunun desteğini kaybetmemek için geri adım atılmıştır. Trablusgarb ve Balkan savaşlarında Müslüman ülkelerden gelen destek halifenin potansiyelini göstermesine dayanılarak girilen I. Dünya savaşı ise tam bir hezimetle sonuçlanınca tekrar hilafet meselesi gündeme gelmiştir.⁴⁸³ Bu dönem hilafet

⁴⁸⁰ İsmail Kara, a.g.m. 2019, s.31-35.

⁴⁸¹ Kara, a.g.m. 2019, s.38.

⁴⁸² Ocak, a.g.e. s. 66.

⁴⁸³ Nitekim Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'ta bu meseleyi şöyle açıklamıştır: “Efendiler, yabancılar hilafete saldırmıyorlardı. Fakat Türk ulusu saldıranı kurtulamıyordu. Hilafete saldıranlar, Müslüman uluslardan Türk'ü çekemeyenler değildi. Fakat Çanakkale'de, Suriye'de, Irak'ta, İngiliz ve Fransız bayrakları altında Türklerle vuruşan, Müslüman uluslardı.”, Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2015, s. 553; Yine Atatürk, Nutuk'ta İsmet İnönü'nün de bu meseleye dair görüşlerine yer vermiştir: “Devlet adamı olarak hiçbir zaman aklımızdan çıkaramayız ki, hilafet orduları bu ülkeyi baştan başa harabeye çevirmişlerdir. Hilafet orduları kurulması olasılığını hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız. Türk ulusu en acıklı sıkıntılarını halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmeyecektir. Bir hilafet fetvasının Dünya Savaşı belasına bizi attığını hiçbir zaman unutmayacağız. Bir hilafet fetvasının, ulus ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha kötü bir

meselesiyle birlikte İslâm'ın da siyaset ve düşünce alanında problem olarak görülmeye başlandığı belirtilmektedir.⁴⁸⁴ Gazetede hilafetin kaldırılmasını meşrulaştırmada ileri sürülen en önemli argümanlar, artık işlerliğini kaybetmesine yöneliktir:

*“Eğer hilâfetin her hangi bir manası olsa idi onun kürei arzın en müstakil ve kuvvetine en ziyade güvenebilir İslâm devleti olarak biz muhafaza ederdik. Sultanların emirlerle yazılan akait kitapları halifenin hüküm ve nüfuzu bütün Müslümanlara şamil bulunduğunu ifade ederler. Hakikatte böyle bir şey olmamıştır.”*⁴⁸⁵

*Başka söze hacet nedir ki işte Osmanlı İmparatorluğu'nun hilâfeti umumî harpte cihat ilân etti ve bu halife emri Hristiyan devletlerin idareleri altında bulunan diğer Müslümanların bütün hudutlarımızda gelip bize silâh atmalarına mâni olmadı.”*⁴⁸⁶

*Vaktiyle İstanbul'da cihad fetvası ısdâr olunduğu zaman âlem-i İslâm'dan hiçbir sadâ-yı icâbet sâdır olmadı. Irak'ı, Suriye'yi ve hatta güya makarr-ı hilafet addolunan İstanbul'u işgal eden ordular Hindistan'ın Müslüman askerlerinden mürekkeb idi. Beni Arabyan Han'ında bir odaya odaya kapatarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. Refikam ve çocuklarım ziyaretime geldiği zaman onlarla benim arama girerek alnında hançerle nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhülislamlık etmiş olan zât da beraber Malta'da esir yaşadığımız zaman âlem-i İslâm'ın hiçbir tarafından bize dest-i muavenet uzatılmamıştı.”*⁴⁸⁷

Cumhuriyet gazetesi hilafetin ilgasından çok kısa bir süre sonra yayın hayatına başlamış ve dolayısıyla Cumhuriyet rejiminden ziyade hilafetin ilgası meselesi gazetede en önemli gündem olmuştur. Öncelikle hilafetin ilgasının meşruiyeti ile meşgul olan gazetede; Damat Ferit Paşa hükümetinin Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliye hareketine karşı dönemin

şekilde saldırdığını unutmayacağız. Tarihin herhangi bir döneminde, bir halife, aklından bu ülkenin mukaddesatına karışmak isteğini geçirirse, o kafayı mutlaka koparacağız!” Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s. 562.

⁴⁸⁴ Ocak, a.g.e. s. 67.

⁴⁸⁵ Yunus Nadi, “Kudüs Kongresine Karşı Türk Hassasiyeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunievvel 1931, s.1.

⁴⁸⁶ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunievvel 1931, s.1.

⁴⁸⁷ Seyyid Bey, “Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

şeyhülislamı Dürriẓâde Abdullah Efendi'ye hazırlattığı “halifenin ordusu”na karşı gelen Mustafa Kemal ile arkadaşlarını “şaki” ilan edip öldürölmelerine cevaz verilen fetvalar⁴⁸⁸ ve buna karşılık Ankara hükümetinin de -gazetede hakikî din adamları olarak geçen- Ankara Müftüsü Rıfat Efendi ve beraberindeki din adamlarının hazırlattığı fetvalar yayınlanmıştır.⁴⁸⁹ Sultan Vahdettin'in *halife-i İslâm*, Kuvâ-yı Milliye üyelerinin de *eşhâs-ı şerire* olarak tanımlanıp öldürölmelerine cevaz verilen bu fetvalar, hıyanet vesikâları olarak tanımlanmışlardır. Buna karşılık Anadolu'daki hareketlere katılanların asi olmadığı ve bu mücadelede öldürölürlerse şehit sayılacaklarını ifade eden karşı fetvalar ise halifenin ülke içindeki etkinliğinin gösteren, daha sonra hilafetin ilgasında da kullanılacak örnektir. Nitekim tıpkı savaşlarda Müslüman ölkelerden yardım için etkinliğini kaybetmesi gibi ölkö içi meselelerde de benzer bir durumun olduğu görölmüştür.

1924'te bir Fransız gazetesine verdiği beyanâтта da Atatürk; Tunuslu, Mısırlı, Hintli Müslümanların artık İngiliz ve Fransız hakimiyeti altında bulunduğunu belirterek hilafetin artık İslâm dünyası için bir anlamı olmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Yalnız bu röportajda gazetecinin Türk milletinin alakasını kestiğini ifade ettiğı ve Atatürk'ün de onayladığı *hilafet* yerine *dini mazi* ifadesidir.⁴⁹⁰ Bununla beraber, Atatürk'ün 25 Nisan 1920'de T.B.M.M.'deki bir nutkunda Cenab-ı Hak ve Resul-i Ekrem namına yeminle başlayıp, hilafet ve saltanatı düçar olduğu esaretten kurtarma, milleti selamete erdirmek için girilen vatan mücadelesinden bahsettiğı nutku Yunus Nadi'nin köşe yazısında yayınlanmıştır.⁴⁹¹ Yunus Nadi'nin 1924'te gazetede yayınlanan “*Yeni Türk Devleti'nin Metin Esasları*” başlıklı yazı dizisinde Atatürk'ün, Cumhuriyet'in ilanı esnasında Meclis'te hilafet ve saltanat ile ilgili bahisleri ele almıştır. Padişahı *Cumhur-ı İslâm'ın Reisi* olarak tanımladığı bu nutuklarda verilen *mücadeledenin* amacının saltanat ve hilafeti tefrik olmadığını belirtmekle birlikte artık yüce meclisin de üzerinde bir kuvvet olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹² Aralarında birkaç yıl olan bu söylemler, din algısında, dinî söylemlerde dönemin şartlarına göre değişimi göstermesi açısından önemlidir. Nitekim benzer şekilde Damat Ferit hükümetinin Dürriẓâde Abdullah

⁴⁸⁸ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 122-123.

⁴⁸⁹ Yunus Nadi, “Fesat ve Hakikat Karşı Karşıya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1924, s.1.

⁴⁹⁰ “Herhalde Türkiye dini mazisinden kemal-i sarahat ve katiyyet ile kat`-ı alaka etmiştir ve her nev` müşkülâttan âzade olarak tarik-i terakkide yürümektedir. Muazzam bir iş deruhte etmiş bulunuyorsunuz.

-Evet vaziyeti kavramış nadir zevattan biri de sizsiniz.”, “Gazi Paşa Hazretleri'nin Beyanatları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1924, s.2.

⁴⁹¹ “Milletin Azm u Kararı: Nihayete Kadar Cidal”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1924, s.3.

⁴⁹² Yunus Nadi, “Yeni Türk Devleti'nin Metin Esasları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1924, s.3.

Efendi'ye yayınlattığı fetvalara karşı yayınlanan fetvalara “Sebeb-i nizâm-ı âlem olan halife-i müslimin edâmellahu hilafete ve şevketlü ila yevmüddin hazretlerinin makam-ı hilafet ve makarr-ı saltanatı olan İstanbul emirü'l-müminin” ifadeleri ile başlayan Diyanet İşleri Reisi Rıfat Efendi 1926 yılında ise hilafetle ilgili şu görüşleri bildirmiştir:

Diyanet İşleri Reisi Demiştir ki:

“-Sultan, halife mi diyorsunuz. Rica ederim bu masalları artık bırakalım. Zira İslamiyet’te ne Sultan vardır ne halife. Cenab-ı peygamber bir Sultan değildir. Ölünceye kadar insanları idare için kendi halifesi namıyla hiç kimseyi yerine tevkil etmedi. Belli ki bu işleri halkın iradesine bıraktı. Muaviye’ye gelinceye kadar Müslüman cemaatinde reis-i hükümet daima intihab ile yapılmıştır. Muaviye’nin hırs-ı saltanat ve istibdadı galebe ettikten sonradır ki İslamiyet’e saltanat girdi. Fakat Müslümanların faziletkâr olanlarını büsbütün tahrik etmemek için buna bir de hilafet sıfatını izafe etti. Alt tarafı malumdur. Binaenaleyh o günden itibaren hükümdarlar, halkın re’y-i âmmıyla müntehib bir reis olmuşlardır. Şark ilk defadır ki Anadolumuz’da bu fazileti idrak ediyor. Osmanlı saltanatı zamanında padişahların zulmü ve istibdatı malumunuzdur. Size bir tek misal söyleyeyim: Abdülhamid zamanında Ankara Vilayeti’ni kendi ağnam vergisinin bir mangırından bile müstefid olmamıştır. Bu para burada sarfedimez ve İstanbul’dan gelen bir memur-i mahsusa teslim edilerek saraya gönderilirdi. Kanun-i Medeni’nin faziletine dair söz söylemek istemem. Onu evvelce, bir mülakatımızda açıkça söylemiştim. Siz belki bazı şeyleri çok bilirsiniz, fakat taadüd-i zevcât ve başıboş bırakılmış olan talak yüzünden husule gelen aile facialarını benim kadar bilemezsiniz. Hülasa yeni şekl-i idare ve onun ruhundan doğan kanunlar Türk milletinin mana-yı şamiliyle hayatiyyetini mümindir.”⁴⁹³

Saltanatın lağvı ile sadece dinî kurum olarak kalması, hiçbir siyasi meseleye dâhil olmaması kararlaştırılan halifelik tam olarak bu gerekçe ile yani T.B.M.M tarafından tayin

⁴⁹³ “Diyanet İşleri Reisi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Teşrinisani 1926, s.3.

edilen Abdülmecid Efendi'nin siyasî meselelere dahlî sebebiyle ilga edilmiştir.⁴⁹⁴ Artık gerekçe gösterilen dahilî meselelerdeki işlerliği de kalmadığı düşünülen hilafet, aynı zamanda ülke içerisinde ikili otoriteye neden olma ihtimalinin de ortadan kaldırılmak istendiği görülmektedir. Hilafetin ilgasından kısa bir süre sonra yayın hayatına başlayan ve en önemli gündemi bu mesele olan Cumhuriyet gazetesinin bir misyonu da bu ilganın meşruiyetini halka anlatmak olmuştur. Örneğin, Adliye Vekili Seyyid Efendi'nin gazetede tefrika halinde yayınlanan mecliste okuduğu nutuk, esasında halifeliğin meşru bir kurum olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.⁴⁹⁵ Gazetede halifeliğin meşruluğuna dair tarihi bilgiler veren yazıların dışında -ki en önemli savlardan biri Bizans hanedanının halefi olan Osmanogulları'nın İslâmiyet'in "uluhiyyet" e izin vermemesi üzerine uydurulmuş bir efsane olduğudur-⁴⁹⁶ hilafetin mevcut olmadığına dair düşüncelerini ifade edenlerin karşılaştıkları tepkileri de aktarmıştır. Örneğin, 1925'de El-İslâm ve'l-Uşûl'ül-Hükm isimli kitabında hilafet mevcut olmadığını ve Kur'an-ı Kerim'de hilafetten bahs tek bir âyet bulunmadığını ispata çalışan Mısırlı Kadı Ali Abdurrezzak Efendi'nin maruz kaldığı şiddetli taarruz sonrasında Camiu'l-Ezher uleması tarafından aforoz edildiği bildirilmiştir.⁴⁹⁷ Bu olaydan sekiz yıl sonra 1933'de benzer şekilde Beyrut'ta İslâm kongresi reisi Eş-şeyh Eminü'l-Hüseyin Efendi'nin Irak, İran ve Hindistan'a yaptığı seyahat sonucunda artık bir halife seçilmesinin mümkün olduğunu ilan etmesinin dönemin Suriye basınında büyük bir hiddet uyandırdığı ifade edilmektedir.⁴⁹⁸

Gazete hem yurtdışındaki Osmanlı hanedanının hem de Mısır ve Hindistan gibi ülkelerin hilafetle ilgili faaliyetlerini çok yakından takip etmiştir. Osmanlı hanedanı tarafından yayınlanan *Mücadele* isimli mecmua takip edilmiş⁴⁹⁹ ve hatta hilafetin yeniden ortaya çıkmasına neden olacak bazı yurtdışı menşeli mecmuaların da dağıtımı yasaklanmıştır.⁵⁰⁰ İslam ülkeleri arasında özellikle Hindistan ve Mısır, Türkiye'nin hilafetin ilgası kararına şiddetle karşı çıkmış, kınamış ve vazgeçirmeye çalışmıştır.⁵⁰¹ Önce Abdülmecid'in etrafında toplanmayı düşündükleri, sonra Mısır merkezli ve en sonunda da

⁴⁹⁴ Azmi Özcan, "Hilafet", **TDVİA**, C. 17, İstanbul, 1998, s. 546-553.

⁴⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyyid Bey, "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.; 25 Mayıs 1924, s.2; 26 Mayıs 1924, s.2; 28 Mayıs 1924, s.2; 30 Mayıs 1924, s.2; 7 Haziran 1924, s.2.

⁴⁹⁶ Vasfî Raşit, "Saltanat ve Uluhiyyet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Temmuz 1927, s.3.

⁴⁹⁷ "Mısır'da Bir Taassub Kurbanı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Ağustos 1925, s.1.

⁴⁹⁸ "Halifelik Artık Dirilmez", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1933, s.2.

⁴⁹⁹ "Hilafetçiler Paris'te Bir Gazete Neşrine Başladılar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Ağustos 1924, s.1; "Fesatçılar Kabinelerini Bile Hazırlamışlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1925, s.1.

⁵⁰⁰ "Memlekete İdhali Memnu' Olan Gazeteler", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Ağustos 1924, s.3.

⁵⁰¹ Özcan, a.g.e. s. 17.

Hindistan merkezli bir hilafeti tekrar canlandırma hareketi toplantılarının izlenmekte olduğu görülmektedir. Başlangıçta Haremeyn-i Şerife'nin tarz-ı idaresini müzakere için düzenlenen toplantılar⁵⁰², yine katiyyen halifelğin konuşulmadığı, Türkiye'nin hilafeti ilgasının ve Türklerin İslam'a hizmetlerinin övüldüğü kongreler⁵⁰³, daha sonra halife tayini amaçlı düzenlenmiştir. Hatta bir Mısır gazetesinde yayınlanan yazıda tüm bu kargaşaya son vermek için yine İstanbul merkezli ama Türklerin hukuk-i milliyesine dokunmayacak bir hilafet şekli teklif edilmiştir.⁵⁰⁴ Hindistan'ın da Hicaz ya da başka bir Arap coğrafyası merkezli değil, Ankara merkezli bir hilafet istemesi nedeniyle bir türlü anlaşamadıkları görülmektedir.⁵⁰⁵ 1931'de Kudüs'teki İslam konferansı ise artık uzun süredir ertelenen hilafet meselesinin halli için düzenlenmiştir. Açıklanan programında açıkça ifade edilmemiş olmasında rağmen hilafet hakkında konuşulacağından şüphelenen Türk yetkililer T.B.M.M'deki özel görüşmede bu kongrenin içeriğinin "*şeriatçılık*" olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁰⁶ Açıklanan programa göre de şeriatçılık olarak tanımlanan konular şunlardır: *1-Müslümanlara ait mukaddes yerler, 2-Kudüs'te bir Müslüman Darülfünunu ihdası, 3-Hicaz şimendifer hattı, 4-Müslüman hırsının neşir ve tamimi, 5-Dinsizlikle mücadele.*⁵⁰⁷ Kongreyi, Arap medyasından takip eden Cumhuriyet gazetesi kongrede göze çarpan en önemli hususun her nutkun sonunda katılımcıların alkış yapmayıp üç defa "*Allahu Ekber*" diye bağırımları olduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁸ Halife seçimi ile ilgili haberlere Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirli aralıklarla tesadüf edilmektedir. Fransızların Fas Sultanını halife seçmek istemesi haberi de özellikle Batılı devletlerin halife seçimine verdikleri ehemmiyeti göstermektedir.⁵⁰⁹

Millî Mücadeleyi, ülkenin kurtuluşu ve bekâsını ittiḥad-ı İslam ve hilafet üzerine bina edilmiş bir dil üzerine kuran bir kadronun zaferle birlikte Osmanlı/hilafet ile irtibatını koparması⁵¹⁰ ve dolayısıyla din dilinde, algısında bu kadar kısa sürede değişim/dönüşümün benimsenmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin sonraki yıllarında pek çok meselede etkisini gösterecek mühim bir meseledir. Çoğu kaynakta Türkiye'nin İslam'a dayalı geçmişinden ya

⁵⁰² "İbn Suud'un Bir Daveti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinisani 1924, s.1.

⁵⁰³ "Hicaz İslam Kongresi'nde", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Ağustos 1926, s.2.

⁵⁰⁴ "Müstakbel Halife Nasıl Olmalıdır?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mayıs 1924, s.5-6.

⁵⁰⁵ "Hind Müslümanları ve Hilafet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.3.

⁵⁰⁶ "Meclis'te dün Kudüs kongresi için verilen takrir görüşüldü", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1931, s.3.

⁵⁰⁷ "Kudüs Kongresi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunievvel 1931, s.3.

⁵⁰⁸ "Kudüs Kongresinde 18 Türlü Kıyafet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunievvel 1931, s.4.

⁵⁰⁹ "Bir Siyaset Dalaveresi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Ağustos 1933, s.1.

⁵¹⁰ Kara, a.g.m. 2019, s.52.

da İslam dünyasıyla kurduğu köklü bağlardan vazgeçmesi olarak tanımlanan Hilafetin ilgası meselesi⁵¹¹, Cumhuriyet rejiminin; İslâm dünyasının mesuliyetinden kurtulma dolayısıyla İslâm dünyasından ayrılma isteği olarak görülse de⁵¹² bu çalışmada incelenen yıllarda öyle bir çaba olduğu görülmemektedir. Gazete üzerinden anlaşılmaktadır ki; Hilafet –ve dolayısıyla şeriat, cihad gibi kavramlar- hakkındaki dil ne kadar olumsuz bir mahiyet aldıysa, İslam’ın içtimaî nizam için önemi de o denli anlaşılmış hatta İslam dünyası ile bağlantılar hâlâ güçlü tutulmaktadır. Hilafetin kaldırılmasını meşrulaştırmada kullanılan “artık yaptırım gücünü” kaybetmesi vurgusu ya da Türkiye’yi İslâm’dan değil ama İslâm dünyasından ayırıştırma çabası, Batı karşısında İslâm dünyasının yaşadığı hezimet –özellikle Osmanlı’nın- unutmaya ya da tekrar yaşamama isteği olarak okunabilir. Nitekim hilafetin devam etmesi demek, Atatürk’ün Nutuk’ta saydığı Çin’den Fas’a kadar tüm İslâm dünyasının hâmisî ve Batı ile bitmeyen bir mücadele anlamına gelecekti.⁵¹³ Zaten son iki yüzyıldır aydınların gerek Batılı terimleri dönüştürüp benimsemeleri ya da din dilini/terimlerini dönüştürmeleri, değiştirmeleri hem Müslüman kalıp hem de Avrupalı olmaya çalışma çabası olarak yorumlanmıştır.⁵¹⁴ Türkiye’nin kendini kurtarma stratejisi olarak da algılanabilecek bu tutumu, hem din diline hem de din algısına yansımıştır. Müesseseler, hanedanlar ilga edilmiş olsa da yüzyıllardır devam edegelen geleneği tasfiye etmek/dönüştürmek ancak *algının* değişimi/dönüşümü ile kalıcı hale gelebilecektir.

⁵¹¹ Arnold J. Toynbee, **1920’lerde Türkiye: Hilafetin İlgası**, (Çev. Hasan Aktaş), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, s. 208.

⁵¹² “Halife ve hilafet, onların dediği gibi, sultanı umum dünya Müslümanlarına şâmil olmak lâzım gelince, bütün mevcudiyetini ve menâbi’-i kuvvetini halifenin emr ü nehyine hasr etmekle Türkiye halkının omuzlarına tahmil edilecek yükün ne kadar ağır olacağını insaf edip düşünmek lâzım gelmez miydi?”, Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Ankara: Maarif Vekaleti, 1960. s.432.

⁵¹³ “Onların serd eyledikleri icabât ve ahkâma göre, halife namında hükümdar, Çin, Hind, Afgan, İran, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Asir, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan hülâsa dünyanın her tarafındaki İslâmların ve İslâm memleketlerinin umûrunda tasarruf sahibi olacaktı. Bu hayalin hiçbir vakit tahakkuk etmemiş olduğu malumdur. Bu tarihî hakikatten tecâhül ederek, hemen kâmilan ecnebi devletlerin taht-ı tabiiyetinde bulunan veya müstakil olan İslâm milletlere veya devletlere halife namı altında bir hükümdar nasb ü tayin etmek akl ü hakikat ile kâbil-i telif olabilir miydi? Bilhassa, böyle bir hükümdarın temin-i mevkii için, bir avuç Türkiye halkını hasr ü tahsis etmek, onu mahv eylemek için tatbik olunagelen tedbirlerin en müessiri olmaz mıydı?” Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 1960. s.433.

⁵¹⁴ Kara, a.g.m. 2019, s.92.

1.2.4. Laiklik Kavramı

O şey nedir?... Bir vecidli gönül mü
Kutsi olan her şey ona dil midir?
Öyleyse al benim de son sözümü:
“Din, kalpteki vecdin müspet ilmidir!...”

Ziya Gökalp, “Dinle İlim”

Devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelen Laiklik⁵¹⁵, İslâm dünyasının gündemine Batı’dan daha geç bir dönemde girmiştir. Bunda dinî ve siyasî otorite tartışmasının rejim değişiklikleri ile gündeme gelmesinin etkisi vardır. Türkiye özelinde “Dine bağlı devletten, devlete bağlı dine dönüşme süreci”⁵¹⁶ şeklinde tanımlanan Laiklik, 1937’de benimsenmiş olsa da tarihi Gülhâne Hattı-ı Hümayunu’na yani hukukî yapıdaki ilk düzenlemelere kadar gitmektedir.⁵¹⁷ Kanun-i Esasi ile de artık laik mevzuâtın, şer’î hukukun üzerinde bir konuma çıktığı, meşrutiyetin ilanı ile da kuvvetler ayrılığının gerçekleştiği kabul edilmektedir.⁵¹⁸ Bazı kaynaklar laikliğin Osmanlı’da Şeyhülislamlık kurumunun oluşturulmasıyla din ve devlet sahalarının ayrılarak laikliğin zaten uygulanmakta olduğunu fakat XVII. yüzyıldan itibaren bozulan sosyo-ekonomik yapı dolayısıyla din ön plana çıkartılarak siyasî araç olarak kullanıldığını belirtmektedir.⁵¹⁹ Yani Cumhuriyet döneminden çok daha önce Osmanlı’da ordu ile başlayan laikleşme süreci, XIX. yüzyıldan itibaren adlî, eğitim ve kısmen idarî sistemin laikleşmesiyle devam etmiştir. Meşrutiyet’ten itibaren Cumhuriyet dönemini de kapsayan süreç boyunca laikliğin Hristiyan gelenekle ilgili, Hristiyan dünyası için geçerli bir kavram olduğu ve dolayısıyla İslâm geleneğinde benzer süreçler ve sorunlar olmadığından laikliğin bir karşılığının olmayacağı düşüncesi laiklik ile ilgili tartışmaların merkezini oluşturmuştur.⁵²⁰ Buna en önemli gerekçe de Fransa’da kilisenin zaten ayrı bir dinî kurum olması, Türkiye’de böyle bir resmi müessese olmaması dolayısıyla

⁵¹⁵ Kenan Gürsoy, “Laiklik”, **TDVİA**, C. 27, İstanbul, 2003, s.60.

⁵¹⁶ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1982, s. 190-191.

⁵¹⁷ Talip Küçükcan, “Laiklik: İslam Dünyasında Laiklik”, **TDVİA**, C. 27, İstanbul, 2003, s.62.

⁵¹⁸ Kara, a.g.m. 2019, s. 35; Özcan, a.g.e. s. 20.

⁵¹⁹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 26-27.

⁵²⁰ Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (Haz. Ahmet Kuyaş.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 17-18.

laiklikle birlikte dinle bütünleşmiş devletin bir uzvu koparılmış gibi olduğu kabulüdür.⁵²¹ Resmî olarak ilan edilmemiş olsa da *şer’iyye ve evkâf vekâleti* ile *hilafetin ilgası* sonrasında hem dönemin aydınları hem de yöneticilerin yeni rejimi laik bir yönetim olarak tanımladıkları görülmektedir. Örneğin, Kılıç Ali Bey 1925’te gazetede yayınlanan bir makalesinde o tarihte yönetimin laik bir yapıya sahip olduğunu belirtiyor:

*“Din işleriyle dünya işlerinin birbirinden tefriki bugün vatanımızda bir hâl-i vakidir. Bu hâl-i vaki, Avrupa milletlerinin her yerinde olduğu gibi, bizde de mefkûre vücuda getirdi. Aynı mefkûrenin açtığı şehrah bu milleti tam bir temeddüne götürecektir.”*⁵²²

Gazetede laiklik kavramı açıklanırken Cumhuriyet’ten de yararlanılmıştır. Cumhuriyet yönetiminin *Şeriat-ı garrâ-yı İslamiyye’ye* uygun olduğunu⁵²³, İslam tarihinde özellikle de Hz. Muhammed ve Hulefa-i Raşidin dönemindeki yönetim sistemine yani halk merkezli sisteme benzerliğinden yola çıkılmış, yöneticilerin Muaviye dönemindeki Saltanat sistemine kadar İslam tarihi boyunca çoğunluğun tercihi ile başa geldiği vurgulanmıştır.

“Cumhuriyet şeklinin biz Müslümanlar için şer’an ufak ve ahsen u eşkal hükümet olduğu tarihen sabittir ki bu da hulefa-yı raşidîn dediğimiz zevâtın ve ashâb-ı kiramın ihtiyar ettikleri şekl-i hükümettir. Hem bu zevâtın hükümetleri Cumhuriyetin en iyi şekl-i hükümet olduğunu tecrübî ve amelî delilleridir de. Herkes bilir ki peygamberin vefatını müteakib Hazret-i Ebu Bekir umum tarafından riyaset-i hükümete intihabı ve kendisinin sağlığında memleketi tarz-ı idaresi ve vefatında Ebu Bekir ailesinin hükümete bile geçirmemiş olması gösterir ki kendisinin hükümetinde kendisinden sonra Hazret-i Ali’nin hitam-ı eyyamına kadar olan hükümette isnad olunabilecek olan şekl-i hükümet ancak Cumhuriyet’tir. Bir kere o hükümleri nazar-ı dikkate alınız. Bir de Muaviye’nin tesis ettiği Saltanat’tan sonraki İslam hükümât-ı müstebidesinin haline bakınız. Hangisinin maslahat-ı âmmeye muvafık ve hangisinin zamanında halkın adalet içinde hür ve

⁵²¹ Mardin, a.g.e. 2013, s. 36.

⁵²² “Kılıç Ali Bey’in Muhakk Bir Makalesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunisani 1925, s.2.

⁵²³ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-5”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1928, s.2.

mesud, hangisinin devrinde zulüm ve esaret altında zelil ve makhur olduğu meydana çıkar.”⁵²⁴

Aynı zamanda nasslardan da delillendirmeler yapılarak dinde de esas itibariyle tarif edilen yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu ifade edilmiş, dolayısıyla hem Cumhuriyet’in hem de laikliğin dine zıt uygulamalar olmadığı ifade edilmiştir:

“Şer’an hakk-ı hükümet umum halkındır. Çünkü Kur’an-ı Kerim esasen halka hitap eder. Birçok âyât-ı kerimede “İşlerinizi şu yolda görün, adaleti şöyle icra edin.” Yolunda verilen emirlerin hep “Ya eyyühellezine amenû yahut Ya eyyühennâs” suretinde yani “Ey müminler yahut ey nâs” hitabı gösterir ki hakk-ı hükümet tamamıyla halka aittir. Binaenaleyh hukuken de şer’a muvafık tarz-ı hükümet ancak Cumhuriyet’tir. (İnnellahe la ye’muru bimâ la yenfeau vela yenhi amma la yezurru yani Allah menfaati olmayan bir şeyle emretmez ve mazarratı olmayan bir şeyden nehyetmez.) sözü Hazret-i Ömer’in sözüdür ki hükümet teşrii en açık ve en doğru yolda izah eden bu söz Müslümanlığın en büyük düsturlarındandır. Şeriat-ı İslamiyye muvafık-ı tarz-ı hükümet yalnız şekl-i Cumhuriyet’tedir. Şu halde – madem ki şer’an en doğru hükümet Cumhuriyet’tir- demek olur ki tarz-ı hükümette şekil-i Cumhuriyet’in menfaat-ı ammeye muvafık olduğunu da hükm-i ilahiye mukarindir.”⁵²⁵

Gazetede belirli aralıklarla ve özellikle irticaî faaliyet meselelerinin gündemi belirlediği zamanlarda özellikle laikliğin tanımı üzerinde durulduğu görülmektedir. Laiklik üzerine ayrıca Teşkilât-ı Esasiyye’den “Devletin dini din-i İslam’dır” maddesinin çıkarılması öncesi ve sonrasında da yoğun yazılar yazıldığı görülmektedir.⁵²⁶ Laik hükümetin, dini sınıfa mahsus olmayıp, halk hükümeti anlamına geldiği⁵²⁷ ya da laikliğin dinin tasfiyesi değil bilakis dinin alet olduğu siyasetten arındırılması düşüncesinin din ve laiklik ile ilgili tüm meselelerde ifade edildiği görülmektedir. Mecliste dahi laik kelimesinin “Lâ dini” anlamına

⁵²⁴ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-4”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1928, s.2.

⁵²⁵ Mehmed Ubeydullah, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1928, s.2.

⁵²⁶ 1928 yılında “Türkiye Devleti’nin dini din-i İslâm’dır” maddesi Teşkilât-ı Esâsiyye yani anayasa metninden çıkartılmıştır. Ayrıntılı bilg için bkz. Mehmet Akif Aydın, “Anayasa”, **TDVİA**, C. 3, İstanbul, 1991, s.190.

⁵²⁷ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-1”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1928, s.2.

gelmediğine yönelik uzun açıklamalar yapılmıştır.⁵²⁸ Yunus Nadi, laik Cumhuriyet idaresi ile halka inanç ya da ibadet ile ilgili herhangi bir engelin konulmadığını, bilakis artık daha *pür ve bilinçli* bir din anlayışına sahip olduklarını belirtmiştir:

“Laik Cumhuriyet idaresi din işlerini dünya işlerinden tefrik etmiş de ne olmuş? Camiler mi kapandı, Muhammed ümmeti dinin emirlerini icradan men mi olundu? Hayır. Yalnız Müftü Efendiler vaazlar hakkında takayyüde davet olunmuş bulunuyorlar.

O devrin müstakbelleri halk üzerindeki mutlak hükümet ve hakimiyetlerini yürütmek için dini dahi işlerine vasıta kılmaktan çekinmemişler ve bunun için adlarına ulema denilen bir takım başı sarıklılar da kendilerine pek mata` ve hatta pervasız ve mütehallik aletler bulmuşlardı.

*Dünyada herhangi bir milletin i`tilasına mümanaat etmek isteyen din tasavvur olunamaz. Dini dünya işlerine karıştırarak aynı zamanda onun kader ve menziletini dahi iskat edenler bu dakikadan gaflet etmişlerdir. Herkes şurasını çok iyi bilmelidir ki din, dünya işlerinden tefrik edildiği zaman onun ilgası değil, belki olsa olsa yalnız kendi sahasına ircaı ile i`lası mevzu bahistir.”*⁵²⁹

Laiklik kavramı birçok cepheden tartışılmakla birlikte en fazla gündeme gelen meseleler; “devlet/hükümet”in dini olur mu ve dini “alet edilme” ameliyesinden kurtarma olmuştur. Gazetede her iki konunun da birbirleriyle irtibatlandırılarak laikliğin devletin dinsizleşmesi değil, bilakis dinin devleti idare edecek olanların elinde bir alet olmasını engellemek anlamına geldiği ifade edilmiştir.⁵³⁰ Medrese çıkışlı bir mebus olan Mehmed Ubeydullah Efendi İslam’da dinin, dünyanın kendisi olduğunu ama Türkiye Cumhuriyeti’nde halkı dinin tasallutundan kurtarmak için dini dünyadan ayırmak gerektiğini ifade etmiştir.⁵³¹ “Halkın faydası” ilkesi laikliğin kabulü ve halka anlatımında da en fazla üzerinde durulan konu olmuştur. Nitekim bu konuda yönetimin, İslam hukuku ile aynı fikirde olduğu yani

⁵²⁸ “Dahiliye Vekaleti Bütçesi Kabul Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.1.

⁵²⁹ “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

⁵³⁰ “Din Ayrı, Dünya Ayrı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Nisan 1928, s.2.

⁵³¹ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-2”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1928, s.2.

“kanunlarda halkın menfaatinin gözetilmesi ilkesi”⁵³² özellikle vurgulanır. Mehmed Ubeydullah Efendi de “*Menfaat-ı âmmeye muvafık olan her kanun ayn-ı şeriattir.*” ile Atatürk’ün “*Hangi şey ki akla, mantığa, menfaat-i âmmeye muvafıktır; o bizim dinimize de muvafıktır.*” vecizesi birlikte zikretmiştir.⁵³³ Vakiyle Kanun-i Esâsi’deki “*Devlet-i Osmaniyye’nin dini Din-i İslam’dır*” maddesinin de Fransız anayasasına dayanılarak eklendiğini ve benzer şekilde laikliğin de Fransa’dan alındığını belirten Mehmed Ubeydullah Efendi, ilkinde problem görülmezken ikincisinde neden kıyametin koparıldığını sorgulamış ve neden devletin dinin olmaması gerektiğini dini kaynaklara dayandırarak şu şekilde açıklamıştır:

*“Biz Müslümanlar memleketimizi idare eden kavanîn ile idare olunmayı kabul eden şahıs hangi dinden olursa olsun (lehüm ma lena ve aleyhim ma aleyna yani hukuk ve vezaifimiz birbirinin aynıdır) hadisine temessük ederek o şahsın canı da, malını da, dinini de kendimizinki kadar himaye etmekle mükellefiz. Halbuki bir dine intisab eden hükümet, başka edyânı himaye etmekle değil, etmemekle mükellef olacaktı. Demek ki Müslümanlar ancak ve ancak laik hükümet teşkil edebilirler. Şu halde Türkiye Cumhuriyeti’nin laikliğini dinsizlikle yahut din aleyhinde bulunmakla tefsir etmek –Eğer bu tefsir şuur ve idrakine mukarinse- ancak bed-hevalıkla, müfsidlikle, fitnecilikle tavsif olunabilir. Yok, idrak ve şuura hakaret değilse itibardan sakıt bir hezeyandır.”*⁵³⁴

Şeriat ahkâmının dahi ulema tarafından zamanın şartlarına uydurulması söz konusuysa yani mesela *iki yalancı şahitle bir adam asarlar* tabiri şeriat ahkâmından çıkartılmışken bu terakki sürecinde laikliğin benimsenmesinin gayet doğal bir durum olduğu savunulmuştur. Şeriat da Cumhuriyet rejiminin kabul ettiği hukuk sistemi de insanların haklarını öncelediği için bu konuda bir sorun olmadı yani hukuk kısmında hemfikir olduğu esas problemin halkın dinine müdahale meselesinde çıktığı belirtilmiştir. İrticai faaliyetlerde sanki din ortadan kaldırılmış gibi propaganda yapıldığı halbuki itikat ve ibadette herhangi bir

⁵³² Abdullah Kahraman, “Mansûrîzâde Said’in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, Sayı. 1, s. 246.

⁵³³ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1928, s.2.

⁵³⁴ Mehmed Ubeydullah, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1928, s.2.

müdahale olmadığı/olmayacağı sürekli vurgulanmıştır.⁵³⁵ Laiklik, Cumhuriyet rejiminin din işleriyle ilgili düzenlemelerindeki ölçütü teşkil etmiş ve bu ölçüt zamanla ya da her irticai olayda farklı devletin din işleriyle kesiştiği alanlara sirayet etmiştir. Buna mukabil, halkın din ile ilgili meselelerinde yapılan düzenlemeler ise laiklik ilkesi değil, halkın dini daha iyi algılayabilmesi düşüncesi ile gerçekleştirilmiştir. Nitekim tüm bu uygulamalarda “*din devletin değil, fakat halkın içtimâî ihtiyaçlarından bir mühimmidir*”⁵³⁶ düşüncesinin yansımaları görülmektedir.

Laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılması olarak tanımlansa da Cumhuriyet idaresinin bu konuda da dinden meşruiyet sağlamayı hedeflediği yani dine mugayir bir uygulama içinde olmadığını göstermek istemiştir. Nitekim sonraki dinî reformlarda da görüleceği üzere din ile devlet işlerini ayırmak anlamına gelen “Laiklik”, dini devlet denetimine altına sokmak olarak uygulanmıştır.⁵³⁷ 1930’lardan sonra dinî sahada getirilen sınırlamaların da din karşıtlığından değil dini kontrol altında tutma isteğiyle alakalı olduğu belirtilmektedir.⁵³⁸ Nitekim bu kontrol durumu Atatürk döneminde de din ile devletin arasında kesin değil kısmî bir ayrılık olarak tanımlanmıştır.⁵³⁹ Örneğin, Balıkesir Müftüsü Abdullah Efendi’nin şapka ve medenî kisve üzerine yayınladığı bir beyannamedeki “*dini dünya işleriyle karıştıranların menfaatperestler olduğu*”⁵⁴⁰ ifadesi ya da Diyanet İşleri Reisi Rıfat Efendi’nin şu açıklamaları bu savı destekler niteliktedir:

*“Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kabul etmiş olduğu şekl-i hükümeti esasen kabul edenlerdenim. Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabii ve mantıkî hiçbir şey olamaz. Din bir emr-i vicdanî ve uhrevidir. Bunun alelade dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karmaşık manzaralarla mümtezic olması onun ulviyyet ve ruhaniyetine nakise verir. Binaenaleyh bunların ayrılmaları zaruridir ve yapılan iş dahi pek münasibdir. Halkın da bunu bu suretle hüsn-i kabul etmesini tavsiyeden geri duramam.”*⁵⁴¹

⁵³⁵ Yunus Nadi, “Laik İdare Ne Demektir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisanı 1931, s.2.

⁵³⁶ Yunus Nadi, “Menemen Muhakemesinden Çıkan Hakikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1931, s.1.

⁵³⁷ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, (Çev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 252.

⁵³⁸ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 366.

⁵³⁹ Davison, a.g.e. s. 306.

⁵⁴⁰ “Din ve Kıyafet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinievvel 1925, s.2.

⁵⁴¹ “Din ile Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1925, s.2.

Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı davalarda müftülerin fikirlerinin alınması din ve devlet işlerinin ayrılması, Diyanet'in sadece din işlerine mahsus bir hüviyetinin olması hususlarına aykırı olması bakımından şiddetle eleştirilmiş, gereken yaptırımların ivedilikle uygulanması talep edilmiştir.⁵⁴²

Gazetede laikliğin ülkede İslam dini özelinde görülse de diğer dinler için de uygulandığına dair haberler mevcuttur. Yabancı ve azınlık okullarında çelipâ-yı İsa'nın (haç) bulundurulmasının yasaklanması bu duruma örneklerden birisidir. Ülkede hakim din ile ilgili müesseselerde bu denli köklü düzenlemeler yapılırken başkalarının hedefi akide ve iman olacak tedrisât yapmasına izin verilemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁴³ Aynı zamanda Patrikhane ve Hahamhaneler hakkında da bir kanun düzenlenmiş ve imparatorluk döneminde bu müesseselere verilen imtiyazlar kaldırılmış ve dünya işlerine karışmamaları temin edilmiştir.⁵⁴⁴ Bu arada ülke içinde gayrimüslimlerin ya da ülke dışındaki Müslümanların laik uygulamaları da övgü dolu ifadelerle yayınlanmıştır.⁵⁴⁵ Yine Türkiye'nin laikliği benimsemesi ile Avrupalılaşma yolunda ilerlediğine dair Batılılar tarafından söylenen ifadeler ne denli gururla yayınlansa da⁵⁴⁶ laiklik uğruna ülke aydınları tarafından teklif edilen düşüncelere şiddetle karşılık verilmiştir. Örneğin, Abdullah Cevdet tarafından laik vaziyet-i medeniyede olan İtalyanlar, ülkeye getirtirilirse *"kanlarını kanlarımıza ilave ederek"* Türklüğün daha medenî bir seviyeye çıkacağı nazariyesi Kılıç Ali Bey tarafından uzun bir yazı ile tel'in edilmiştir.⁵⁴⁷

Cumhuriyet Türkiye'si'nin din ile dünyayı ayırması ile medenî bir ülke yolunda ilerleme kaydetmesine rağmen bazı Hristiyan ülkelerde Müslümanların din değiştirmeye zorlanması eleştirilmiştir. Doburca'da Müslüman çocukların Hristiyanlaştırılması "laiklik" çerçevesinde eleştirilmiştir.⁵⁴⁸ Bu ülkelere göre laiklik Türkiye'de tam anlamıyla uygulansa da Anadolu'ya köylere ve küçük şehirleri etkilemediği hâlâ birçok alanda dinin âdet ve

⁵⁴² "Kara Kaplı Kitap", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1925, s.1.

⁵⁴³ Yunus Nadi, "Ecnebi Düşmanlığı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1924, s.2.

⁵⁴⁴ "Patrikhaneler Hahamhaneler", **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Haziran 1933, s.2.

⁵⁴⁵ "Museviler Din ve Dünyayı Ayırıyorlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisani 1925, s.1; "Romanya Türklerinde nikâh işleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Nisan 1924, s.4.

⁵⁴⁶ "Alman sefiri: Türkiye için yazdığı makalede neler söylüyor?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1931, s.2.

⁵⁴⁷ "Kılıç Ali Bey'in Muhakk Bir Makalesi: Abdullah Cevdet Bey'in Ma'hud Teklifine Mukabil "Hakimiyet-i Milliye"de İntişar Eden Makalenin Metni", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1931, s.2.

⁵⁴⁸ "Romanya'da Müthiş ve Kindar Bir Taassub", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Temmuz 1927, s.1.

geleneklerinin hakim olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁹ Laik sistem ile Türkiye'nin; Dünya Savaşı'na girerken "cihad" ilan eden, Meclis'i "halifeyi esaretten kurtarma" dualarıyla açan bir zihni yapıdan⁵⁵⁰ "din aleyhtarı devlet" ithamları⁵⁵¹ ile mücadele eden bir yapıya dönüştüğü görülmektedir. Özellikle 1930 sonrası dine bakış açısındaki keskin dönüşümü gazete üzerinden takip etmek mümkündür. Örneğin, dinî gün ve bayramların artık küçük puntolarla sadece zamanının ilan edildiği gazetede "Sekizinci Laik Ramazan" başlıklı bir yazının Ramazan ya da oruçtan ziyade Ramazan'da oruç tutmayanların artık daha özgürce hareket edebildikleri anlatılmaktadır:

*"Sekizinci laik Ramazanın içindeyiz. Artık, gözlerimize, parmağının arasında sigarasını tütüren oruçsuzlarla tesbih tanelerini yuvarlayan oruçlu bir görünüyor. Ahretin hesabını dünyada sormağa kimin hakkı var? Bence, susuzluktan çatlamış kuru dudakları gizli bir dua ile kıpırdatarak tesbih çeken, gözleri yeşil bir cennet rüyasına dalmış ihtiyar kadar, sigarasının dumanını rüzgarlara dağıtan genç de hürmete layıktır: Doğru kabahatin yalan ibadetten hayırlı olduğuna şüphe eder misin? Oruç. Niçin? Eğer on, on beş saat aç durmaktan maksat bütün bir yıl yorulan hazım cihazını dinlendirmek yahut nefsi mahrumiyete katlandırarak terbiye etmekse, artık buna hacet yok. Umumî harbin cehennemden geçen dünya yüzünde hangi insan kaldı ki, yıllardır midesini dinlendirmemiş ve nefsinin mahrumiyetin her türlüüne alıştırmamış olsun!"*⁵⁵²

Bu savla birlikte "dinî tahkir" davalarına bakış açısı değişmiş, kimsenin dinsiz diye muhakeme edilemeyeceği açıkça dile getirilmeye başlanmıştır.⁵⁵³ Bu gelişmelerle birlikte laikliğin din aleyhtarlığı değil bilakis dine daha müsamahakâr olmak anlamına geldiğini savunanlar olduğu görülmektedir. Yine 1930'lardan sonra seçkin kesim arasında din işleri o denli keskin uçlarda anlaşılmaya başlanmış ki Cumhuriyet yönetimi altında artık dinî

⁵⁴⁹ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s.350.

⁵⁵⁰ Yahya Sezai Tezel, "Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'si'nde Muhafazakârlık Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce-5**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 33-34.

⁵⁵¹ "Cumhuriyet'te Ramazan Bayramı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931, s.1.

⁵⁵² Yusuf Ziya, "Ramazan", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1932, s.3.

⁵⁵³ "Dini Tahkir Davası", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Temmuz 1927, s.4.

bayramların dahi kutlanmaması hatta isimlerinin bile yan yana zikredilmemesi gerektiğini düşünenlere karşılık Cumhuriyet “dinsizlik” anlamına gelmediği için bu beraberliğin gayet doğal bir durum olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. Nitekim dinî bayram kutlamakla laikliğe hâlel gelmeyeceği, çünkü laikliğin aleyhtarlık değil halkın vicdanî akidelerine riayet hizmeti sağlayan bir bîtarafılık olduğu savunulmuştur.⁵⁵⁴ 1937’de resmî olarak kabul edilecek olan laiklik ilkesinin, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren özellikle Halifeliğin ilgası, Tevhid-i tedrisât kanunu ve 1928’de anayasadan “Devletin dini din-i İslâm’dır” maddesinin kaldırılmasıyla⁵⁵⁵ *de facto* olarak laiklik ilkesinin uygulandığını belirtmek mümkündür. Nitekim 1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi tüzüğünde yer alan dinin *vicdani bir mesele* olması ibaresi⁵⁵⁶ de laiklik ilkesinin anayasadan önce devlet politikalarında yer almasının bir başka kanıtıdır.

1.2.5. Cihad Kavramı

Gazetede dönemin din algısını yansıtan en önemli kavramlardan birinin de *cihad* olduğu görülmektedir. Gazetede kullanılan anlamı çoğunlukla İslâm literatüründeki Müslüman olmayan unsurlarla savaşmak tanımına tekabül etmektedir.⁵⁵⁷ 1. Dünya savaşında sıkça dile getirilen kavram, beklenen sonucu vermemesi nedeniyle hilafetin ilgasına götüren sürecin hazırlayıcısı olmuştur.⁵⁵⁸ Gazetenin bu kullanım şeklini hâlâ devam ettirmiş ve Fransa, İngiltere gibi devletlerin hal-i hazırdaki sömürgelerinde çıkan karışıklıkları *cihad* ve

⁵⁵⁴ Yunus Nadi, “Cumhuriyet’te Ramazan Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931, s.1.

⁵⁵⁵ Findley, a.g.e. s. 252.

⁵⁵⁶ Mardin, a.g.e. 2013, s. 65.

⁵⁵⁷ Bekir Topaloğlu, “Cihad”, **TDVİA**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 531.

⁵⁵⁸ Almanya’nın, Osmanlı Devleti’nin hilafet gücünü kullanarak itilaf devletlerinin sömürgelerinde yaşayan Müslümanları cihad ilanı ile isyan ettirerek, cepheleri genişletmek ya da yardım devşirmek fikri beklenildiği gibi olmamış, itilaf devleti de karşı fetvalar hazırlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıdvan Ayaydın, “Cihad-ı Ekber ve Sahadaki Etkileri”, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti**, (ed. Ali Aslan, Mustafa Selçuk), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, s.68-76.

bu devletlere karşı savaşılan kuvvetleri de *mücahidler* olarak tanımlamıştır. Özellikle Fas'ta İspanya'ya karşı başlatılan kıyamın yakından takip edilip, desteklendiği görülmektedir.⁵⁵⁹

Özellikle *mücahede* terimini, Atatürk'ün -gazetede yer alan T.B.M.M'deki konuşmalarına dair yazılarda- millî müdafaada düşmanlara karşı sıklıkla kullandığı görülmektedir.⁵⁶⁰ Gazete cihad olarak tanımlanan Kuva-yı Milliye dönemi olaylarında mücadele eden kişiler için de *mücahid/mücahide* terimlerini kullanılmaktadır.⁵⁶¹ Şeyh Said olayı gibi Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı başlatılan isyanlar da asiler tarafından halkı ikna etmek için *mukaddes cihad* olarak tanımlanmıştır.⁵⁶² Benzer şekilde ülke dışındaki Osmanlı hanedanı mensupları da Türkiye Cumhuriyeti aleyhine faaliyetlerini *mücahede* olarak tanımlamışlardır.⁵⁶³ Atatürk'ün de halka hitaben beyannamelerinde Cumhuriyet aleyhine din adına yapılan isyanlara karşı verilen mücadeleyi *mücahede* olarak tanımlamıştır.⁵⁶⁴ Yine Ankara İstiklal mahkemesinin de halka yönelik bir beyannamesinde tıpkı Millî Mücadele döneminde olduğu gibi devlete yönelik isyanların da ancak *millî cihad* ile tasfiye edileceği belirtilmiştir.⁵⁶⁵

Gazetede cihad kavramı, irticaî faaliyetlerin gündemi belirlediği zamanlarda da taassubla, cehaletle ve hatta mazi ile mücadele anlamında da kullanılmıştır.⁵⁶⁶ Böyle durumlarda cihad teriminin özellikle seçildiği aşikârdır. Birinci Dünya Savaşı'nda hem içeride hem dışarıda, Millî Mücadele'de ise ülke içinde halifenin gücünü kullanarak ilan edilen cihadın aynı zamanda Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarına Dürrişâdenin fetvalarıyla "halifenin ordusu" adına da kullanıldığı görülmektedir. Atatürk'ün ise halifeyi esaretten kurtarmak adına Anadolu'da düşman işgaline ve işbirlikçisi hanedan üyelerine karşı

⁵⁵⁹ "Fas Mücahidinin Ordusunda İhtilal mi var?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinisani 1924, s.3; "Mücahid Abdülkerim", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunievvel 1924, s.1; "Mücahidin bir ordu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Ağustos 1925, s.2.

⁵⁶⁰ "Millî müdafaamızı düşmanların bayrakları babalarımızın ocakları üstünden çekilinceye kadar terk etmeyeceğiz. Her biri bir büyük hakanımızın aşk-ı dinî ve ilahisine mutantan ve muhib bir delil olan İstanbul mabedleri etrafında düşman askerleri gezdikçe, öz vatanın üstünden adamların ayakları çekilmedikçe biz mücahedemize devam etmeye mecburuz.", "Milletin Azm u Kararı: Nihayete kadar cidal, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1924, s.3.

⁵⁶¹ "Mücahide Ayşe Hanım", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mayıs 1925, s.1.

⁵⁶² "Şark'ta Vaziyet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Temmuz 1930, s.1.

⁵⁶³ "Hilafetçiler Paris'te Bir Gazete Neşrine Başladılar: "Mücahede" İsmi Taşıyan Bu Gazetenin İlk Nüshası Bu Hafta Çıkmıştır", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Ağustos 1924, s.1.

⁵⁶⁴ "Gazi'nin cevabı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.3.

⁵⁶⁵ "Ankara İstiklal Mahkemesi Millete Hitaben Bir Beyanname Neşretti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1925, s.1.

⁵⁶⁶ "Taassubla Mücadele", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinisani 1924, s.2; "Maarif Vekaleti'nin Ta'mimi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Teşrinisani 1924, s.3.

başlattığı harekette içeriği itibariyle cihad kavramı ile karşılanabilir. Yine aynı şekilde Cumhuriyet döneminde dinî alanda yapılan düzenlemeler de dinin hurafelerden arındırma ve siyaset aracı olarak görülmemesini temin etme yani İslâm dininin bozulmuş formunu düzenleme açısından verilen çaba da cihad kavramı kapsamında değerlendirilmektedir ki nitekim irticaî isyanlarda mürtecilere karşı cihad kavramının kullanılması bu savı destekler niteliktedir.

1.2.6. Teceddüd Kavramı

*“Garp beynimize girmeli, fakat Şark daima
kalbimizde kalmalı”*⁵⁶⁷

Tambûrî

Mesut Cemil Bey

“Yenileşme” anlamına gelen *teceddüd* kelimesi, Türk modernleşme tarihinin İslam düşüncesinden aşına olduğu bir kavramdır. Canlılıkta mevcut olan değişim, dönüşümün başta din olmak üzere tüm içtimaî kurumlar için de kaçınılmaz olduğu düşünülmüştür.⁵⁶⁸ Aksi takdirde değişen zamana ayak uyduramayıp yok olup gitmeleri söz konusudur. Gazetede de sıklıkla karşılaşılan bu kavram; inkılap, temeddün, terakki gibi kavramlarla birlikte zaman zaman onların yerine de kullanılmıştır. Hatta teceddüd bir milletin kaderini belirleyen bir ölçüt olarak görülmüş, teceddüdü benimsemeyen milletlerin yok olmaya mahkûm oldukları savunulmuştur.⁵⁶⁹ Gazetede çoğu yerde de Mustafa Kemal Atatürk için “*müceddid*” sıfatı kullanılmaktadır.⁵⁷⁰ Teceddüd ile gerçekleşecek dönüşümde ise ölçüt Batı’dır ve Türkiye Batı

⁵⁶⁷ “Musikimiz Hangi Yola Girmeli?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunievvel 1932, s.1.

⁵⁶⁸ Mehmet S. Aydın, “Elmalılı’da Teceddüd Fikri”, **Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu**, Ankara: 1991, s. 300.

⁵⁶⁹ “*İnkılab ve teceddüd ve terakki çok iyi, çok memnuniyet bahş şeylerdir. Hatta o kadar değil, bunların ferd için de, millet için de ayn-ı hayat olduğunu söylemekte zerre kadar mübalağa yoktur. Hayat cedvelinde Avrupa kafilisinin yürüdüğü terakki ve teali şahrında yürümek istemeyen milletler için hayat ihtimali yoktur, memat vardır, memat.*” Yunus Nadi, “Teceddüd aleyhtarlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Şubat 1925, s.1.

⁵⁷⁰ “Aferin, Çorum’un Münevver Hanımlarına!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunievvel 1925, s.1.

tarafından bu konuda Doğu'nun öncüsü olarak tanımlanmıştır.⁵⁷¹ Aynı zamanda hilafet ve saltanat taraftarlığı da teceddüd karşıtlığı olarak tanımlanmıştır.⁵⁷²

Teceddüd fikri esasen Cumhuriyet döneminden çok daha önce, gerilemeyi durduracak çözüm arayışlarında yer almış ve bu süreç de hem idarî hem de aydın sınıfında gelenekselci-yenilikçi gruplaşmasını şekillendirmiştir.⁵⁷³ Gerilemenin nedeni olarak gösterilen dini gösteren görüştekiler zaten teceddüdü her alanda savunurken⁵⁷⁴, karşı tarafta dinin her sorunun çözümünü içerdiğini ama zamana uyum sağlayarak teceddüdün dinde yapılması gerektiğini savunuyordu. İmparatorluğun çöküşünü dinî nedenlerde aranmış ve Müslümanları değişimin gerisinde kaldıkları için yanlış din algısına sahip oldukları düşünülmüştür.⁵⁷⁵ Nitekim Sırât-ı müstakîm ya da Seblilürreşad gibi dergiler çevresinde şekillenen İslamcı hareketin İslâm'ın reformunu değil, moderleşmesini hedeflediği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶ Dönemin önemli siyasî ve fikir adamlarından biri olan Hüseyin Kazım Kadri'nin de İslâm'ın sadece ibadete özgü bir değil, içtimai vazifeleri ve ahlakî vecibeleri de içeren bir din olduğunu, dinin bu durumu göz önünde bulundurulmazsa Müslümanların mahvının ilahî takdir çerçevesinde kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁷ Tanzimat'la birlikte bürokrat ve aydın kesim arasındaki imparatorluğun gerileme nedenleri çerçevesindeki tartışmalarda problemin daha Lale Devri'ndeki askerî alanda başlatılan yenileşme hareketlerinin kısıtlı bir alanla sınırlandırılması, yenileşmelerin zamanında yetersiz yapılmış olması, esas yenileşmenin her alana sirayet etmiş İslâm merkezinde yapılması fikri tartışılmaya başlanmıştır.⁵⁷⁸ 1876'da kabul edilen ilk resmî anayasa olan Osmanlı Kanun-i Esasî'nin İslâmî öğeleri öncelememesi bu duruma örnek gösterilebilir.⁵⁷⁹ II. Abdülhamid dönemi ve dolayısıyla Meşrutiyet dönemi İslamcılar tarafından İslâm'ın kendisinin terakkiye mani olmadığı, yani imparatorluğun gerilemesinde dinin sebep olmadığı, esas sebebin mutlakiyet rejimlerinin olduğu savunulmuştur. Ocak'a göre bu İslâm'a değil, Osmanlı'daki

⁵⁷¹ "Yeni Türkiye: Bir Amerikan Gazetesi Hakkımızda Ne Diyor?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1931, s.2.

⁵⁷² A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Şubat 1925, s.1.

⁵⁷³ Demir, a.g.e. s.11.

⁵⁷⁴ Mardin, a.g.e. 2013, s. 41.

⁵⁷⁵ Demir, a.g.e. s. 66-67.

⁵⁷⁶ Demir, a.g.e. s. 16.

⁵⁷⁷ Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, s. 219.

⁵⁷⁸ Ocak, a.g.e. s. 87.

⁵⁷⁹ Mardin, a.g.e. 2013, s. 25.

devlet İslâmı'na karşı bir duruş ve esas itibariyle de modernist (yenilikçi) bir akımdır.⁵⁸⁰ Nitekim gazetede birçok yerde inkılap ya da terakki yerine teceddüd kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Gazetede teceddüd kavramı; eski-yeni, ahlakî-ahlak dışı gibi tartışmalar çerçevesinde de ele alınmıştır. Örneğin; İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey, Erzurum mebusu Hoca Ziya Efendi'nin "ülkedeki teceddüd hareketlerinin halkı ahlaksızlığa sevk ettiğine dair iddiaları ve teceddüdü bir takım seyyiât ve melunât olarak tanımlaması üzerine"⁵⁸¹ meclisteki konuşmasında yeninin eskiden, ilerlemenin geri kalmaktan daha ahlakî olduğuna dair örnekler vermiştir.⁵⁸² Atatürk de taassubun ülkeyi her an kurbanlık koyun vaziyetine getireceğini ve dolayısıyla da medeniyeti, teceddüdü takip etmenin bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir.⁵⁸³

Gazetede çoğu yerde *irtica* ya da *sahte dincilik* gibi kavramların zıddı olarak tanımlanan teceddüdün⁵⁸⁴ Cumhuriyet döneminde hayatın her alanında yapılan yenilikler, dönüşümlerde kullanılan ortak kavram olduğu görülmektedir. Başta şapka meselesi olmak üzere teceddüd sahasına giren hemen her meselenin dinle alakalı olduğu görülmektedir. Şapka takan sivil birisi gazetede haber yapılmazken bir müftünün şapka takmaya başlaması "*Müftülerde Teceddüd*" ya da cemaate Türkçe namaz kıldıran bir imamı "*Müteceddid İmam*" başlıklarıyla çok önem atfederek haberleştirildiği, taltif edildikleri görülmektedir.⁵⁸⁵ Kadınların çarşaflarını çıkarmaları⁵⁸⁶, Afrika yerlilerinin adetlerine benzetilen sünnetin

⁵⁸⁰ Ocak, a.g.e. s. 89.

⁵⁸¹ "Meclis'te Teceddüd Aleyhdarlığına Karşı Pek Haklı Bir Feveran", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Şubat 1925, s.3.

⁵⁸² Hoca Ziya Efend'i'nin kadınların fuhşa sürüklendiği ya da sarhoşluğun arttığına dair iddialarına Hamdullah Suphi Bey: "*Teceddüd aleyhinde bulunmak için fuhuş mu sarhoşluk mu arıyorsunuz? Yüz sene evvel de vardı. Yeni nesiller eski nesillerden daha âli ahlaka maliktir. Zulmlere isyan eden nesillerdir ki ahlaken nam kazanmışlardır bir padişahın bir sözü ile bir şeyhülislamın başına celladlar tarafından koparıldığına sükût edenlerde ahlak var mıdır? Şeriat namına her habaise (kötülük) eyvallah diyen ulemanın zamanları mı ahlakî zamanlar idi, yoksa artık bu rezaletlere cereyan-ı cevazı yoktur diyen milletin bu reşid ve sedad zamanı mı daha yüksek ahlaklı bir devredir? Efendiler Anadolu'yu batıranlar onlardır. Kurtaranlar biziz. Asrîlik her türlü hakimiyeti olan meclistir.*" cevabını vermiştir. "Meclis'te Teceddüd Aleyhdarlığına Karşı Pek Haklı Bir Feveran", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Şubat 1925, s.3.

⁵⁸³ "Büyük Halaskâr'ın, Millete Teceddüd Yolunu Gösteren Yeni Bir Nutku", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1925, s.1.

⁵⁸⁴ "Teceddüd Aleyhtarî Hocalar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Eylül 1924, s.3; "Adana'da Mürteciâne Neşriyât", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1924, s.2.

⁵⁸⁵ "Müftülerde Teceddüd", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1926, s.1; "Müteceddid İmam", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1926, s.2.

⁵⁸⁶ "Bir Teceddüd: Giresun'da Kadınlar Çarşaflarını Çıkardılar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1929, s.3.

kaldırılması düşüncesi⁵⁸⁷, tatil gününün Cuma'dan Pazar'a alınması⁵⁸⁸, Noel kutlamalarının bizde de yaygınlaşması⁵⁸⁹, asrî Müslüman mezarlığı yapılması⁵⁹⁰, Alaturka müziği terk teşebbüsleri⁵⁹¹, yeni yapılan bina planlarında kafeslerin kaldırılması⁵⁹² ve hatta cenazelerin yakılması teklifleri⁵⁹³ gazetedeği şekli teceddüd örnek ve tartışmalarından bazılarıdır. Bu tartışmalar arasında en fazla gündem olan hıtan (sünnet) ameliyesinin tıbben gerekli olmadığı ispatlanmaya çalışılırken dinî delillerden hiç bahsedilmediği görülmektedir.⁵⁹⁴ Hatta sadece şeklen değil, ilmen, fikren teceddüdün zamanın gerekliliği ve aynı zamanda *dünyasını imar etmeyenlerin ahireti mamur olacağına inanmak bâtil bir akidedir* ibaresi gereğince Allah'ın da razı olacağı bir durum olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁵ Heykelin de önemli bir teceddüd hareketi olarak dinî muhtevası kapsamında dönemin tartışmalı meselelerinden biri olduğunu belirtmek gerekir. Cumhuriyet gazetesinde 1925'ten itibaren Mustafa Kemal'in heykelinin yapılması ile ilgili haberler görölse de⁵⁹⁶ meselenin tıpkı diğerlerinde olduğu gibi geçmişte de tartışıldığı görülmektedir. İslâm'da "suret" ya da "heykel" yasağı ile ilgili konuların pekçok mesele gibi güncellenmesi gerektiğini, heykel yapımının medenîleşmek için gerekli teceddüd adımlarından biri olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁷

⁵⁸⁷ "Sünnet Çocukları", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Eylül 1929, s.3.

⁵⁸⁸ "Cuma Yerine Pazar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1929, s.2.

⁵⁸⁹ "Noel Gecesi Bizde De Taammüm Ediyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1929, s.1; "Noel gecesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1929, s.2.

⁵⁹⁰ "Şişli'de Asrî Bir Müslüman Mezarlığı Açılacak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1930, s.2.

⁵⁹¹ "Yeni İnkılap Yolunda", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Birincikanun 1934, s.1.

⁵⁹² "Kafesler Kalkıyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinisani 1930, s.5.

⁵⁹³ "Cenazeler Yakılacak Mı?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunievvel 1929, s.4; "Öldükten Sonra Yakılmak İsteyenler Bir Cemiyet Yapıyorlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Teşrinievvel 1931, s.2; "Ölülerin Yakılmasını İsteyenler", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1931, s.2.

⁵⁹⁴ "Hıtan Ameliyesine Lüzum Var Mı Yok Mu?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinisani 1928, s.1.

⁵⁹⁵ Selim Sırrı, "Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

⁵⁹⁶ "Büyük Gazimiz'in Büyük Heykeli", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Ağustos 1925, s.1; "Gazinin Heykelleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Haziran 1927, s.3.

⁵⁹⁷ "1923'de İzmir'de yaptıkları seyahat sırasında Bursa'dan geçerken sorulan bir suale cevap olarak söylemiş olduğu nutukta resim ve heykel hakkındaki kanaatlerini şöylece izhar buyurmuşlardır:

"Âbidâtın bahseden arkadaşımızın maksadı heykel olsa gerektir. Dünyada mütemeddin, müterakki ve mütekâmil olmak isteye herhangi bir millet behemehal heykel yapacak ve heykeltraş yetiştirecektir. Âbidatın şuraya, buraya hatırât-ı tarihiye olarak rekinin mugayir-i din olduğunu iddia edenler, ahkâmı şeriyeyi layıkıyla tettebbü ve tetkik etmemiş olanlardır. Cenab-ı Peygamberin Din-i İslâm'ı tesisinden bu ana kadar bin üç yüz bu kadar sene geçmiştir. Hazret-i Peygamberin evamir-i ilahiyeyi tebliği esnasında muhataplarının kalp ve vicdanında bunlar vardı. Bu insanları tarik-i Hakk'a davet için evvela o taş parçalarını atmak ve bunları ceplerinden ve kalplerinden çıkarmak mecburiyetinde idi. Hakayık-ı İslâmiye tamamiyle anlaşıldıktan ve hasıl olan kanaat-i vicdaniye kuvvetli hâdisât ile de teyyüt eyledikten sonra bir takım münevver insanların böyle taş parçalarına taabbüdünü farz ve zannetmek âlem-i İslâm'ı tahkir etmek demektir. Münevver ve dindar olan milletimiz terakkinin esbabından biri olan heykeltraşlığı azami derecede ilerletecek ve memleketimizin her

Dinden uzaklaşmanın teceddüdi bir hareket olduğunu savunanlara göre bunları serbestçe dile getirebilmek de ülkenin ne denli ileri seviyede olduğunu ispatlamaktadır. Camiye, ibadetlere olan ilginin azalmasının dinde teceddüd hareketlerinin gerekli düzeyde yapılmamış olması savunulmuştur. Burada kıyaslama ise Protestanlık/Katoliklik ile yapılmıştır ve onların geçirdikleri dönüşümler örnek gösterilmiştir. Bunları bir yazısında detaylıca dile getiren Selim Sırrı, orucun şartlarının hafifletilmesi mesela Katoliklik'teki gibi perhiz benzeri bir uygulamaya geçilmesi, camilerde ilkel bir görünüme neden olduğu için ayakkabısız girmeye yasak getirilmesi ve sıralar koyularak modern oturma düzenine geçilmesi halinde Avrupa'daki kiliseler gibi camilerin de dolacağını iddia etmiştir.⁵⁹⁸ Buna karşılık ise İslamcılar da dinde teceddüdü dine sonradan sokulan hurafât ve dinin siyasete alet edilmesi fikrinin getirdiği kaostan arınması, gereken asrî yorumların yapılması şeklinde ifade etmişlerdir.

Tüm bunlarla birlikte teceddüd uygulaması olarak yapılan ama gazetede eleştirilen durumlar da olmuştur. Örneğin, harf inkılabından sonra kamerî takvime gazetelerde yer verilmemesi gibi. Dini bayramlar, kandillerin yanı sıra Hakimiyet-i Milliye bayramı bile kamerî takvime göre kutlanırken artık gazetelerde yer verilmemesi eleştirilmiştir.⁵⁹⁹ Hatta gazetede garplılaşıma aşamalarından biri olarak tanımlanan Noel kutlamaları, Türk milleti ile dini ya da millî bir bağı olmayan ecnebi metaı olarak eleştirilip, *haram* olarak tanımlanmıştır.⁶⁰⁰ Yine kadın ve erkeklerin aynı yerde denize girmelerinin yasaklanması da bu duruma örnek verilebilir.⁶⁰¹ Tüm bunlarla birlikte şeklen ne denli teceddüd edilmişse de, garplılaşılmışsa da hâlâ işlerdeki intizamsızlık, ihmal, tembellik nedeniyle ruhen hâlâ şarklı olunduğuna ilişkin eleştiriler de görülmektedir.⁶⁰²

köşesi ecdadımızın ve bundan sonra yetişecek evlatlarımızın hâtırâtını güzel heykellerle dünyaya ilan edecektir. Bu ile çoktan başlanmıştır.” Ergin, a.g.e. s. 1967.

⁵⁹⁸ Selim Sırrı, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

⁵⁹⁹ “Kamerî Takvim”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Temmuz 1930, s.3.

⁶⁰⁰ “Hem Nalına Hem Mihnâ: Noel gecesi!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1929, s.3.

⁶⁰¹ “Şile’de Erkeklerin Kadınlarla Banyo Yapmaları Yasak!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Temmuz 1931, s.2.

⁶⁰² “Tam Garplı Olmak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1931, s.3.

1.3. KÖŞE YAZILARI VE TEFRİKALAR

1.3.1. Adliye Vekili Seyyid Bey'in "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi" Adlı TBMM'deki Nutkunun Tefrikası

3 Mart 1924'de Hilafet ile ilgili Adliye Vekili Seyyid Bey'in⁶⁰³ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmanın gazetesinin ilk sayılarında tefrika halinde yayınlandığını görülmektedir.⁶⁰⁴ Bu çalışmada incelenen on bir yıllık süre içerisinde gazetede din algısı ile ilgili en mühim yazılardan birisidir. Hilafet kavramını müstakil bir başlık altında ele almakla birlikte bu tefrikaya ayrı bir bölüm ayırmak istenmesinin nedeni, bu tarihi konuşmanın gazetesinin yayın hayatına başlama nedeni olduğunu düşünülen Cumhuriyet rejimini halk nezdinde meşrulaştırma çabasının bir başka veçhesini oluşturmasıdır. Tefrikanın başlangıcında Seyyid Bey, zaten dinen meşruiyeti olmadığını savunduğu Hilafetin ilgasının dinî değil, siyasî cihetini açıklayacağını belirtmiştir ki bu da konuşmasının ana fikrini oluşturmaktadır.⁶⁰⁵ İlk Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlanmasına da büyük katkı sağlayan Seyyid Bey'in, millî hakimiyet ilkesinden hareketle hilafetin kaldırılmasının şeriat açısından bir mahzur olmadığını beyan ettiği bu konuşması, Meclis'teki muhalefeti de büyük ölçüde azaltmıştır.⁶⁰⁶

Seyyid Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren siyasetin içinde olan bir mebus ve medrese kökenli bir İslam hukuku müderrisi olarak Cumhuriyet öncesinde de ilmî nüfuzu ile din işleriyle ilgili pek çok komisyonun ikmal ve tâdilinde etkin rol almıştır. İlmiyyeden bir hukukçu olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosu içinde yer alan Seyyid Bey, teceddüd hareketlerinin de önde gelen destekçilerinden olmuştur. Hilafet risalelerindeki

⁶⁰³ 1873 yılında İzmir'de doğan Seyyid Bey, medrese eğitiminin ardından 1904 yılında Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile siyasete atılmış, 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde İzmir mebusu seçilmiştir. Mebus ve İslâm hukuku müderrisi olarak II. Meşrutiyet döneminde çeşitli kanunlaştırma ve tâdil komisyonlarında görev yapmıştır. Milli Mücadele sırasında Anadolu'daki harekete destek vermiş, Mustafa Kemal'e hukukî konularda danışmanlık yapmıştır. İkinci meclisin 14 Ağustos 1923 tarihinde yaptığı Heyet-i Vekile seçiminde adliye vekili seçilen Seyyid Bey, İlahiyat Fakültesi'nde tarih-i fıkıh dersi vermiş ve Hukuk Fakültesi'nde usûl-i fıkıh hocalığı görevine ölümüne kadar devam etmiştir. Sami Erdem, "Seyyid Bey, 1873-1925", *TDVİA*, Cilt. 37, s.54-56.

⁶⁰⁴ Gazetede "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi" nutkunun sadece altı tefrikası yayınlanmıştır. Nutkun tamamı için bkz. Seyyid Bey, "Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi", Ankara: Türkiye Büyük Millet Matbaası, 1340.

⁶⁰⁵ Seyyid Bey. (1924, 24 Mayıs), "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyesi" **Cumhuriyet Gazetesi**, <http://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr/yordambt/yordam.php?undefined>. (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2013), s.2.

⁶⁰⁶ Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi- 1**, s. 231.

düşünceleri de Cumhuriyet dönemine özgü değil, bu dönemlerdeki düşüncelerinin devamıdır. Örneğin, bu çalışmada incelenen nutkundan 7 sene önce 1917’de yine hilafet hakkındaki bir risalesinde de aynı düşünceleri ifade etmiştir:

*“İşte şu zıkr olunan siyaset, imamet ve hükümette Cenabı Nübüvvet-meâb’a halef olduğu için imamü’l-müslimîn hazretlerine ‘halife’ tesmiye olunmuştur. Beyne’n-nâs zebân-zed olan ‘Halife Peygamber’in vekilidir, Peygamber postunda oturuyor’ gibi sözlerin manası budur. Yoksa vaz’-ı şeriatte vekili ve halefi demek değildir. Öyle olur ise halifenin peygamber olması lazım gelir ki bu, hiçbir kimsenin hatırından bile geçmemiştir.”*⁶⁰⁷

*Tarfîfât ve izahât-ı mesrûdeden anlaşılıyor ki halife hükümet ve millet-i İslâmiyenin reisidir.”*⁶⁰⁸

Cumhuriyet gazetesinin yayın hayatına başladığı tarihten⁶⁰⁹ kısa bir süre sonra Mayıs ve Haziran aylarında altı tefrika halinde yayınlanan tarihî konuşmasında Seyyid Bey, İslâm dünyasında hatta dünyada gerçekleşen en büyük inkılap olarak tanımladığı *Hilafet’in İlgası* meselesini esasen dünyevi ve hatta itikada taalluk eden bir yönü olmayan bir mesele olarak görmüş ama dinî yönden açıklama gayreti içine girmiştir.⁶¹⁰ Cumhuriyet yönetimine geçiş ile birlikte 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasından 3 Mart 1924’te hilafetin kaldırılmasına kadar geçen süre içinde Seyyid Bey gibi ilmiye mensupları Cumhuriyet rejimine ve meclise meşruiyet kazandırma çabası içine girmişlerdir. Saltanat kaldırılırken

⁶⁰⁷ Seyyid Bey, “Hilafet”, **Hilafet Risaleleri, IV. Cilt (Meşrutîyet Devri)**, (Haz. Sami Erdem), İstanbul: Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 445.

⁶⁰⁸ Seyyid Bey, “Hilafet”, (Haz. Sami Erdem), 2004, a.g.e. s.445.

⁶⁰⁹ Cumhuriyet gazetesi, 7 Mayıs 1924’te Yunus Nadi, Zekeriya Sertel ve Nebizade Hamdi tarafından Çağaloğlu’ndaki Kırmızı Konak’ta yayın hayatına başlamıştır. Köktener, a.g.e. s. 13.

⁶¹⁰ “Âlem-i İslâm’a daha şimdiye kadar böyle bir inkılap vâki’ olmamıştır. Değil âlem-i İslâm’da, belki küre-i arzda vâki’ olan inkılabâtın en büyüğü, en mühimidir.”

“Benim asıl maksadım meselenin dinî cihetini, İslamiyet’in hilafet meselesi hakkındaki tarz-ı telakkisini izah etmektir. Siyasî cihetini beyan, maksadımdan harihtir. Ben ona karışmam! O ciheti meclis-i âlî halleder.

Evvel emirde şu ciheti arz ederim ki hilafet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir ve itikad meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesâlih-i âmme cümlesindendir. İtikada taalluku yoktur.” Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

hilafete dokunulmamıştı ancak daha sonra hilafetin görevini zaten Millet Meclisi yürüttüğü için gerek kalmadığı vurgulanmaya başlamıştır.⁶¹¹

Seyyid Bey, İslam hilafeti hakkında Kur'an-ı Kerim'de hiçbir ayet yer almadığını, Hz. Muhammed'in de hilafet meselesini tamamen ümmete bıraktığını ifade etmiştir.⁶¹² İslâm âlemi ulemasının hilafetin ne olduğunu, halifenin sadece Kureyş'ten olması gerektiğini çok iyi bildiklerini, Osmanlı padişahlarının hilafetini kabul etmediklerini ve hatta Osmanlı ulemasının bile kendi padişahlarına halife demediklerini eklemiştir.⁶¹³ Dolayısıyla halifelüğün ilgasının İslâm âleminde herhangi bir menfi etkisinin olmayacağını ifade etmiştir.⁶¹⁴

Halife nasıl nasb u ta'yin olunur? Hilafetin şerâiti nedir? gibi sorulara cevap alınacak herhangi bir nass bulunmadığını sürekli tekrarlayan Seyyid Bey, tırnak kesmek ya da sakal bırakmak hakkında bile hadis olmasına rağmen hilafet hakkında olmamasını, meselenin dinî değil dünyevî ve siyasî bir mesele olduğuna kanıt olarak sunar.⁶¹⁵ Hz. Muhammed'in vefatından sonra kimin Hz. Muhammed'in halefi olacağı ile ilgili ashab arasında çıkan ihtilafı da halifelik hakkında hiçbir nassın vârid olmadığına kanıt olarak göstermiştir.⁶¹⁶ Kur'an'da ya da hadislerde⁶¹⁷ bu konuyla ilgili bilgi mevcut olmadığından, ilintili meseleler ya da kavramları incelediğini görüyoruz.⁶¹⁸

⁶¹¹ Erdem, a.g.e. s. 120.

⁶¹² “Muhterem Efendiler! Usuli kanun-i din olan Kur'an-ı Kerim'e müracaat ederseniz görürsünüz ki bizim şekl-i hilafet hakkında yani İslam hilafeti hakkında hiçbir ayet-i kerime yoktur. El-hâsıl, Resûl-i Ekrem efendimiz hazretleri emr-i hilafeti tamamen ümmetine terk etmiştir.” Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹³ “Efendiler! Kendi kendimizi aldatmayalım. Alem-i İslam'ı biz hiç aldatamayız. Onların içinde birçok ulema vardır. Kâffesi bugün bizlerden âlimdir. Kütüb-i İslâmiyye ellerindedir. Onlar hilafet-i İslamiyye'nin ne demek olduğunu bilmezler mi: Hind ulemâsı, Mısır ulemâsı, Yemen ulemâsı, Necd ulemâsı, Kürdistan ulemâsı halifenin Kureyş'ten olması lazım geleceğini bilmezler mi efendiler? Bu saydığım yerlerin hiçbir âlimi bizim padişahlarımızın halifeliğini din nokta-i nazarından kabul etmez. Hatta bizim Osmanlı ulemamız bile kendi padişahlarına halife dememişlerdir.” A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁴ “Zann olunuyor ki biz hilafeti lağv edersek Mısır'da, Hindistan'da ve diğer İslam memleketlerinde pek fena tesir yapacak. Bu nice pek boş bir fikirdir. Emin olun efendiler, bunun âlem-i İslam'da hiçbir tesiri olamaz evvelce de söylediği gibi âlem-i İslamın uleması kimin halife olacağını ve nasıl halife olmak lazım geleceğini bizden iyi bilirler. Âlem-i İslam'ın bize olan muaveneti bilmiyorum, hakikaten var mıdır?” A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁵ Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁶ Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁷ Seyyid Bey, konuşmalarında hadis meselesini de uzun uzadıya tahkik etmiştir. Esas alınacak hadislerin sahih hadisler olması gerektiğini, zayıf ya da uydurma hadislerle halifelik meselesinin tartışılmayacağını ifade etmiştir. A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924, s.2.

Ayrıca hilafetle alakalı hadis varsa da halifelüğün keyfiyetiyle alakalı olmayan birkaç hadis olduğunu belirtmiştir:

Seyyid Bey hilafetin ilgasını İslam dünyasında bir meşruiyeti olmadığını diğer Müslüman toplumlarla karşı karşıya gelinen durumlardaki tecrübelerinden örnekler vererek *cihad* kavramı bağlamında da açıklamıştır.⁶¹⁹ Burada amacı pratikte faydası olur diye ilga edilmeyen hilafet kurumunun o işlevini de yitirdiğini belirtmektedir.

Seyyid Bey'in hilafet ile ilgili üzerinde durduğu diğer bir kavram ise *imamettir*. Halifelere aynı zamanda imam denildiği için, halifeliliğin İslam kitaplarında imamet bahsi altında incelendiğini belirterek, “her halife imamdır ama her imam halife değildir” ilkesinden yola çıkarak *hakiki halife olmayan* olarak tanımladığı Osmanlı padişahlarının halifeliklerinin meşruiyetinin kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁶²⁰

Hilafetin ilgasını izah ederken bu meseleleri “Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye” isimli eserinde anlattığını belirten Seyyid Bey, meseleye girerken İslam dünyasındaki itikadi fırkaların oluşumunu özet olarak aktarmıştır. Hem o dönemin din adamlarının hem de kendisinin amacının hilafetin itikadi boyutunu anlatmak değil, hilafet ile ilgili hurafeleri aydınlatmak olduğunu belirtir. Bu durumu özellikle belirttikten sonra hilafetin mahiyet-i şer’iyyesini izaha geçmiş ve hilafetin esasında hükümet/meşveret anlamlarına geldiğini “*ve emruhum şura beynehum*” ayetini de delil göstererek ifade etmiştir. Seyyid Bey, hilafetin millete/ümmete bırakılmış bir kurum olduğunu, zamanın gerektirdiği şekilde uygulanması gerektiğini, Hz. Muhammed’in vefat ederken ashab-ı kirâma izah etmeye gerek görmemesini kanıt göstererek açıklamaktadır.⁶²¹

Seyyid Bey, kronolojik bir sıra takip ettiği açıklamalarında Hulefa-i Raşidin’den sonra mezhepler dönemi İslam ulemasının görüşlerini de özetlemiştir. Özellikle ehl-i sünnet ulemasının halifenin özelliğinin alim ve adil olması görüşleri üzerinde durmuştur. Mezhep

“*Vakîâ hilafet hakkında hiç de hadis-i şerif yok değildir, vardır. Fakat bu babda vârid olan hadis-i şerifler (İmamlar Kureyş’den olur, Bir zamanda iki halifeye biat olundukta diğerini yani ikincisini kim olursa olsun öldürünüz)* gibi iki üç hadisten ibarettir. Bunlar ise halifenin suret-i nasb u ta’yinine ve şerâit-i hilafete dair olan meseleleri halletmeye kâfi değildir.” A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁸ Seyyid Bey, tefrikalarda Hulefa-i Raşidin dönemi ve Hadis çeşitleri hakkında özet bir açıklama yapmıştır. A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924, s.2.

⁶¹⁹ *Vaktiyle İstanbul’da cihad fetvası ısdâr olunduğu zaman âlem-i İslâm’dan hiçbir sadâ-yı icâbet sâdır olmadı. Irak’ı, Suriye’yi ve hatta güya makarr-ı hilafet addolunan İstanbul’u işgal eden ordular Hindistan’ın Müslüman askerlerinden mürekkeb idi. Beni Arabyan Han’ında bir odaya odaya kapatarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. Refikam ve çocuklarım ziyaretime geldiği zaman onlarla benim arama girerek alında hançerle nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhülislamlık etmiş olan zât da beraber Malta’da esir yaşadığımız zaman âlem-i İslâm’ın hiçbir tarafından bize dest-i muavenet uzatılmamıştı.* A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

⁶²⁰ A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924, s.2.

⁶²¹ A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924, s.2.

alimlerine atıfla ikiye ayırdığı *hilafet-i hakikiyye* ve *hilafet-i suriyye* arasında milletlerin intihab ve biatıyla gerçekleşen, hem hakikaten hem de şer'an hilafet olarak kabul edilen hilafet-i hakikiyye olduğunu belirtir.⁶²²

Hilafet-i hakikiyyeyi açıklarken halifenin sahip olması gereken şartlar hakkında da bilgi veriyor. Halifenin Kureyş'ten olması şartından ziyade adil olması ve zalim olmaması gerektiği şartı üzerinde daha fazla durduğunu görüyoruz. Hilafet-i suriyyeyi ise halife olmanın şartlarına sahip olmamak, zor kullanmak suretiyle halifeliği elde etmek şeklinde açıklamaktadır.⁶²³ Örnek olarak da İslam tarihi kitaplarından Emevi ve Abbasi halifelerinin zulmlerine dair çarpıcı detaylar aktarmıştır.⁶²⁴ Osmanlı halifelerine de atıfla benzer şekilde hırsırları için kan döktüklerini ifade etmiş, böyle zalimane bir yönetim sisteminin hilafetin özü hatta İslamiyet ile bağdaşmadığını, Hulefa-yı Raşidin dönemi ile kıyaslama yaptığını ve hakiki halifeliğin o döneme özgü olduğunu belirttiği görülmektedir.⁶²⁵ Hz. Ali ya da Hz. Hasan'ın imametiyile sona eren hilafetten sonra artık meselenin kim güçlüyse onun tarafına geçtiğini ifade ediyor.⁶²⁶ Son tefrikada Seyyid Bey hakiki hilafeti, *Hulefa-yı Râşidin'e mahsustu, geldi ve geçti* şeklinde tanımladıktan sonra dört halifenin mütevazi hayatlarına, Beytül-mâl'den harcamalarına olan dikkatlerine dair sıkıntı içerisindeki yaşamlarından ibret

⁶²² A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924, s.2.

⁶²³ Seyyid Bey, "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

⁶²⁴ "Tarih-i İslam'a aşına olanlarca malumdur ki Hulafa-yı Emeviyyenin irtikab etmedikleri zulm, irtikab etmedikleri zulm ve sefahat, evlad-ı peygamberiye reva görmedikleri cevr u şenaat kalmamıştır. Hulafa-i Abbasiyye'nin birincisi olan (Seffah)'ın amcası Abdullah bin Ali Şam'ı istila ettiği zaman ahaliyi katliam etmiş idi. Birlikte taam etmek üzere davet ettiği eşraftan doksan kişiyi sopalarla öldürttü. Bazıları henüz can çekişmekte ve hırılıtları iştirilmekte iken üzerlerine sofrı kurdurarak bilateessür taam etti ve Şam'da Hulafa-yı Emeviyye'nin kabirlerini açtırarak bulduğu naaşları, kemikleri ihrak eyledi. Bu Abdullah'ın biraderi Süleyman bin Ali Basra'da Emeviler'den eline geçenleri öldürdü ve cesetlerini sokaklarda süründürdü. Sonra da meydanda bırakarak köpeklerle yedirdi. En muteber İslam tarihlerinde bu suretle muharrerdir." A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

⁶²⁵ "Şimdi insaf edelim; böyle bir zulüm ve tagalübe hilafet denebilir mi? İslamiyet gibi âli bir din, böyle bir saltanat-ı kahireyi kabul eder mi? Adil-i mutlak olan Cenab-ı Hak (La yenal ahdi'z-zalimin) buyuruyor. Böyle kahir ve müstebit bir hükümeti din-i islam'a nisbet ederek adına "Hilafet-i İslamiyye" demek yar u ağyara karşı İslamiyet'i tahkir olur.

Osmanlı halifelerinin ise saltanata olan hırs u tama'larından nice masum ve bigane şehzade kanı döktükleri malumdur. Hulefa-yı Raşidin Hazeratı, Beytülmal'a ait olan emval-i devlet ve millete (malullah) ve hukuk-i ammeye hukukun hüsn-i muhafazasına son dereceye kadar bezl-i mukadderat ilerlerdi. Bunlar ise hukuk-ı müslimini müsadere ederler ve emval-i devleti şuna buna peşkeş çekerlerdi." A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

⁶²⁶ Seyyid Bey Hz. Ali ya da Hz. Hasan ile sona eren hilafetten sonraki dönemi hilafet olarak değil kuvvet kullanılarak söz geçirme dönemi olarak tanımlıyor: *Tarih tedkik ve tettebbu edilirse görülür ki hakiki hilafet Hulefa-yı Raşidin'in sonuncusu olan Hazret-i Ali'nin vefatıyla veyahut Hazret-i Hasan'ın altı aydan ibaret bulunan müddet-i imametiyile hitam buluyor. Ondan sonra artık (elhüküm-i limen galib) kaidesi cari oluyor. Söz kılıca, kuvvete intikal ediyor.* A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

verici kesitler aktarmıştır.⁶²⁷ Bu konuyu tafsilatlı bir şekilde anlatma nedeni hakiki halifede bulunması gereken ama dört halifeden sonra “hilafet-i suriyye” sınıfında değerlendirdiği halifelerde bulunmayan özellikleri örneklendirmek istemesidir. Mezhep imamlarının da ifadelerine yer vererek Emevi ve Abbasi halifelerinin hilafetlerinin örfi olduğunu; halife değil, sultan, padişah olduklarını belirtmiştir.⁶²⁸

Hilafetin tarihçesi ile ilgili açıklamalardan sonra Seyyid Bey, tarih boyunca İslam âleminin birçok yerinde ulemanın Osmanlı padişahlarını hiçbir zaman halife olarak kabul etmediğini de uzun uzadıya örneklerle açıklamıştır.⁶²⁹ Bu mesele hilafete karşı çıkanların savundukları hilafetin cihet-i siyasiyyesi bahsi ile ilgilidir. Seyyid Bey, cihet-i şer'iyye açısından bir açıklama yapmış olsa da bu iki kısmın genel itibarıyla birbirlerinden çok da bağımsız olmadığı görülmektedir. Nutuk esnasında gelen bazı soru ya da fikirlerden de endişelerin hilafetin kaldırılmasının dinî yönünden ziyade siyasî yönü ile ilgilidir. Seyyid Bey, bu endişelere nutkunun pek çok yerinde hem halifeliğin şartlarına haiz olunmaması ve dolayısıyla gerçek bir hilafetin söz konusu olmaması hem de İslam âlemi açısından halifeliğin bir geçerliliğinin olmadığına yaşanan tecrübelerle⁶³⁰ kanıtlanması bağlamında açıklık

⁶²⁷ Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1924, s.2

⁶²⁸ İmam-ı Azam Ebu Hanife için şu ifadeyi kullanmıştır: “*Ne hilafet-i Emeviyye'yi, ne de hilafet-i Abbasiyye'yi tecviz ve kabul etmemiştir.*”, A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

“*Gerek hülafa-yı Emeviyye ve gerek hülafa-yı Abbasiyye hakkında halife değildir; sultan padişahdırlar. Onlara halife ıtlak olunması beyne'n-nas örf olmasındandır. Tefsir-i Keşşaf'da demin zikrolunan ayetin tefsirinde hulefa-yı Emeviyye ve Abbasiyye hakkında (Gâsib ve muteberdirler; kendi kendilerine halife ismini takınmışlardır.) diye mezkurdur.*” Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2.

⁶²⁹ “*Efendiler! Kendi kendimizi aldatmayalım. Alem-i İslam'ı biz hiç aldatamayız. Onların içinde birçok ulema vardır. Kâffesi bugün bizlerden âlimdir. Kütüb-i İslâmiyye ellerindedir. Onlar hilafet-i İslâmiyye'nin ne demek olduğunu bilmezler mi: Hind ulemâsı, Mısır ulemâsı, Yemen ulemâsı, Necd ulemâsı, Kürdistan ulemâsı halifenin Kureyş'ten olması lazım geleceğini bilmezler mi efendiler? Bu saydığım yerlerin hiçbir âlimi bizim padişahlarımızın halifeliğini din nokta-i nazarından kabul etmez. Mısır'da Hindistan'da, Kürdistan'da hilafetten bahs edildiği vakit bunun ciddi olduğuna inanıyor musunuz? (Bravo sesleri) Onların uleması hiçbir zaman bizim padişahlara halife dememiştir. Kitapları meydandadır. Şafilerin en muteber kitabı olan (Minhac-ı Nuri) elde mütedavildir, matbudur. Bütün Şafii medreselerinde, bütün Şafii ulemasının ellerinde hürmetle, ihtiramla tedavül etmektedir. Ona bakınız! Şafilerce bizim padişahlara halife denip denmeyeceğini anlarsınız. Maliki Hanbeli kitaplarına da bakınız onların da bizim padişahlara ne dediklerini görürsünüz. Hatta bizim Osmanlı ulemamız bile kendi padişahlarına halife dememişlerdi.*” A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2

⁶³⁰ Seyyid Bey nutkunun birkaç yerinde bu örnekleri tekrarlamıştır: “*Zannolunuyor ki biz hilafeti lağv edersek Mısır'da, Hindistan'da ve diğer İslam memleketlerinde pek fena tesir yapacak. Bu nice pek boş bir fikirdir. Emin olun efendiler, bunun âlem-i İslam'da hiçbir tesiri olamaz evvelce de söylediği gibi âlem-i İslâm'in uleması kimin halife olacağını ve nasıl halife olmak lazım geleceğini bizden iyi bilirler. Âlem-i İslam'ın bize olan muaveneti bilmiyorum, hakikaten var mıdır?*

Efendiler! Beş on lira vermekle ona muavenet denmez. Vaktiyle İstanbul'da cihad fetvası ısdâr (çıkartılma) olduğu zaman âlem-i İslâm'dan hiçbir sadâ-yı icâbet sâdır olmadı. Irak'ı, Suriye'yi ve hatta güya makarr-ı

getirmeye çalışmıştır. Şer’î olarak zaten şartlar itibariyle meşruiyeti olmayan ve siyaseten de faydası olmayan bir kurumun kaldırılmasında hiçbir sakınca görülmediğini ve İslam âlemi açısından artık önemsenmeyen böyle bir mesele hakkında kamuoyunu bilgilendirmenin üzerlerine vazife olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Seyyid Bey, halifelik bahsinden sonra imamet bahsi hakkında açıklama yapmıştır. Halifeliğin tersine bir imam seçmenin Müslümanlar üzerine vacip olduğunu, bütün İslam ulemasının bu konu üzerinde ittifak ettiklerini kabul edip, işin içine icma‘ girince bunun en kuvvetli delil olduğunu belirtiyor.⁶³¹ Kendisi yorum yapmaktan kaçınarak Şafii alimlerden, İslam âleminde de hatırı sayılır bir zâtın Ehl-i Sünnetin itikâdiyâtına dair bir kitabından şu aktarımı yapıyor: “*Şerâit-i imâmeti câmi‘ bir zât bulunmadığı surette ehl-i İslam üzerine imam nasb etmek vâcib olmaz.*”⁶³² Seyyid Bey, konuşması esnasında tüm karşı tezleri kendisi sırayla soru şeklinde sorup, cevaplarını da yine kaynaklarıyla sıralamıştır. Mesela, imamlıkla alakalı bu kaynağa dayanarak sunduğu görüşe karşılık: “*Fakat bu surette memleket anarşi, millet ihtilal içinde kalmaz mı?*” sorusunu yöneltip, yine kitaptan alıntılarla şu şekilde bir cevap veriyor: “*Şerait-i hilafeti câmi‘ bir imam nasbı müteazzir olduğu surette yine hükümet tesisi vacib olur. Fakat artık ona hilafet-i reis-i hükümette halife manasına imam denmez ve bundan dolayı millet-i İslamiyye günahkâr olmaz.*”⁶³³

Tüm bu kronolojik, kaynakçalı nutuğun sonlarına doğru hakiki halifede olması gereken özelliklerin dört halife döneminden sonra ütöpik bir mesele halini aldığını ve dolayısıyla o makamın yerine toplumsal kaosu engellemek için dinî hüviyeti olmasa da aynı işlevi gören, zamanın gereklerine uygun bir kurumun ikame olunması gerektiğini belirtmiştir. Meşveret-i Esasi üzerine tesis edilmiş bir hükümet sisteminin, Kur’an-ı Kerim’de işaret

(merkez) hilafet addolunan İstanbul’u işgal eden ordular Hindistan’ın Müslüman askerlerinden mürekkep idi. Beni Arabyan Han’ında bir odaya odaya kapatarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. Refikam ve çocuklarım ziyaretime geldiği zaman onlarla benim arama girerek alında hançerle nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhü’l-İslamlık etmiş olan zât da beraber Malta’da esir yaşadığımız zaman âlem-i İslâm’ın hiçbir tarafından bize dest-i muavenet uzatılmamıştı.”

A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1924, s.2

⁶³¹ A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2

⁶³² Şafii ulemasından İzzeddin isimli bir âlimin, Muvaffak isimli bu kitabını: “*Bütün ulemâ-yı İslam’ın elinde hüccet gibi tutulan ve mündericâtı sened ittihâz olunan*” şeklinde tanımlamıştır. A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2

⁶³³ A.g.y. Seyyid Bey, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2

edilen⁶³⁴ en adil yönetim sistemi olduğunu ifade ediyor ve aslında bir anlamda tüm nutkun amacını özetliyor.

Seyyid Bey, nutkunda hilafeti hükümetle bir tutmuş ve bu mantıkla da Cumhuriyet rejimi ve yönetim kadrosunu da meşrulaştırmıştır ki hilafetle ilgili yayınları da bu minval üzere olmuştur.⁶³⁵ Nutkun sonunda itikadi açıdan hilafet meselesinin izahını yaptığını ifade ettikten sonra asıl önemli olanın bu mesele hakkında halkı aydınlatmak olduğunu ve bunun böyle bir zamanda üzerlerine farz olduğunu belirtiyor.⁶³⁶ Görüldüğü üzere Cumhuriyet yönetiminin en önemli ilkelerinden biri olan *halkın aydınlatılması* aslında bu tefrikanın da temel amacıdır.

Dini toptan dışlamak yerine onu dönüştüren, toplumun ve zamanının gereklerine uyumunu önceleyen bir anlayışın temelini, hilafet gibi kurumların yerine ikamelerinin aranmasındaki çabada farketmek mümkündür. Seyyid Bey gibi dönemin aydınları, toplumsal düzenin en önemli unsuru olarak gördükleri bu kurumların yeni sistemde işlerliğini kaybettiklerini, ilgalarının ya da şekil değiştirmelerinin dine ya da toplumsal düzene aykırı olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Bu çabalar, dinî kurumların ve dolayısıyla dinin toplumsal düzenin hâlâ en temel yapıtaşı olduğunun kabulünü göstermektedir. Bu çalışmada da yeni rejimin ilk dönemlerde din olgusu karşısında bu bilinçle hareket ettiği gözlenmiştir.

1.3.2. Mehmed Ubeydullah Efendi'nin “Cumhuriyet ve Din” Tefrikası

*“Menfaat-ı âmmeye muvafık olan her kanun ayn-ı şeriattir.”*⁶³⁷

M. Ubeydullah Efendi

⁶³⁴ Şûrâ suresi 38. ayette yer alan “Ve emruhum şûrâ beynehum” ifadesi üzerinde duruyor. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9E%C3%BB%C3%A2-suresi/4308/36-39-ayet-tefsiri>

⁶³⁵ İsmail Kara, “Hilafetten İslam Devletine Çağdaş İslam Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri ve Problemleri”, İstanbul: *Dîvân ve Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, 2019, s. 70.

⁶³⁶ A.g.y. Seyyid Bey, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Haziran 1924, s.2

⁶³⁷ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, s.2.

Mehmed Ubeydullah Efendi⁶³⁸, Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerini görmüş, her iki dönemde de etkin bir şekilde yaşamış bir şahsiyettir. Tıpkı Cumhuriyet kadrosundaki çoğu isim gibi İttihat ve Terakki Fırkası mensubu olan Ubeydullah Efendi'nin, hem medreseli hem de bir tıbbiyeli olması düşünce yapısındaki dinî-seküler ikiliğinin kökenlerini yansıtmaktadır. Jön Türk ile İttihat ve Terakki hareketlerinin kurucuları arasında yer alan Ubeydullah Efendi, Cumhuriyet döneminde de iki dönem milletvekilliği yapmıştır. Paris, Afganistan, Amerika Birleşik Devletleri gibi birçok ülkede sürgün ya da devlet görevi nedeniyle bulunmuş, 1923-24'te Medresetü'l-İrşad'da ders vermiş ve yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında gazete ve dergilerde dinî meselelerde yazılar yazmıştır.⁶³⁹ *"Liverpool Hatıratı, Akıl yahud Ahirzaman Peygamberi" adlı risalesinde İslâm'ın akıl dini olduğunu ve dolayısıyla da İslâm'ın çağın gereklerine, akla uyumu öngören inkılaplara aykırı olmadığını anlatmıştır ki aslında din alanındaki tüm düşünceleri bu temele dayanmaktadır.*"⁶⁴⁰ Cumhuriyet gazetesinde yer alan "Cumhuriyet ve Din" başlıklı tefrikasında da eğitimi ve gezdiği ülkelerin kültürlerinin etkisinin yansıdığı görülmektedir. "Laikliğin İslâm dünyası için zehir olduğu" düşüncesinden "İslâm'da laik yönetimden başkasının düşünülemeyeceği"ne doğru evrilen din algısı değişiminin⁶⁴¹ aslında dönemin aydınlarının çoğundaki kafa karışıklığının bir örneği olduğunu söylemek mümkündür.

Yunus Nadi'nin ifadesiyle *"1) Cumhuriyet ile din arasında münafeât (aykırılık) var mıdır? 2) Muasır medeniyete intibak etmek üzere bizi garba tevcih eden inkılabımız mazimizle bütün bütün alakamız kat'ini zaruri kılar mı?"*⁶⁴² sorularına cevap vermesi görevinin verilebileceği ilmen en donanımlı kişi olarak seçilen Ubeydullah Efendi, bu sorulara Ramazan ayında kendisine verilen "Cumhuriyet ve Din" köşesinde tefrika halinde yayınlanmıştır. Gazetedeki tefrikasında Cumhuriyet yönetiminin İslam dinine en uygun yönetim şekli olduğunu anlatmaya çalışan Ubeydullah Efendi, öncelikle "Laiklik" kelimesinin kökeni ve kelimenin İslâm dünyasında yanlış anlaşıldığı meselesi üzerinde

⁶³⁸ 1858'de İzmir'de doğan Ubeydullah Efendi, Rüşdiye'nin ardından medrese eğitimi almaya başlamıştır. Bir süre aynı şehirde Nakşibendî şeyhliği yapıp, icazetini aldıktan sonra İstanbul'a giderek Mekteb-i Tıbbiyye'ye kaydolmuştur. Ömer Hakan Özalp, **Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s.9.

⁶³⁹ Özalp, a.g.e. 2005, s. 7-11; Ömer Hakan Özalp, **Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002, s.7-9.

⁶⁴⁰ Özalp, a.g.e. 2005, s. 546-556.

⁶⁴¹ Özalp, a.g.e. 2005, s. 7.

⁶⁴² Yunus Nadi, Ramazan Tecrübelerimiz, Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1928, s.1.

durmuştur.⁶⁴³ Cumhuriyet idaresinin din algısına uygun olarak dinin toplum yararı için en önemli olgu olmasına uygun olarak laik hükümetin kilise hükümetinin karştı olduğu yani bir sınıfa mahsus değil, halk işleriyle meşgul olan, umumun malı olan hükümet anlamına geldiğini anlatmıştır:

*“Müslümanlıkta dini münhasıran kendine mal edecek, yahud kendini bi'l-istiklal dine hâkim tanıttıracak bir sınıf var mı ki hükümet-i diniyye yapmak için Cumhuriyet'i ellerine teslim edelim?”*⁶⁴⁴

Laik yönetimin İslâm dinine aykırı olmadığını “... dinin, dünyanın kendisi olduğu sabit olur. Ve din ile dünyanın ayrılması meselesi biz Müslümanlarca ortadan kalkar. Ama Türkiye Cumhuriyeti dini dünyadan ayırmış. Onun manası Türkiye halkını cümle cemaat-i ulemanın tasallutundan kurtarmaktır.” cümleleriyle anlatmaktadır.⁶⁴⁵ Aynı zamanda devletlerin, kurumların değil bireylerin dini inancı olacağını anlattığı “Evvela bizim Müslümanca anlayışımıza göre dini biz bir şahs-ı maneviye, bir mefhuma, bir müesseseye sıfat yapamayız. Ancak zî-kalıp ve zî-şuur ve hariçte mevcut akıl bir şahs-ı maneviyyeye isnat edebiliriz. Mesela şirket-i hayriyye yahudi, seyr ü sefâin Şafii'dir diyemeyiz. Ali Müslüman, Yako Yahudi, Nikoli Hristiyan'dır deriz. Binaenaleyh hükümete din isnad etmek lağvıdır. Ve binaenaleyh İslam'da hükümet esasen laiktir.”⁶⁴⁶ bu ifadelerde laiklik kavramının en temel kabullerinden bahsetmektedir. Buna ilaveten Türkiye Cumhuriyeti'nde tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi farklı dinlerden azınlıkların yaşadığı bir yapıya sahip olması itibarıyla de laik yönetimi benimsemesi gerektiğini ifade etmiştir:

“Saniyen biz Müslümanlar memleketimizi idare eden kavanîn ile idare olunmayı kabul eden şahıs hangi dinden olursa olsun (ehüm ma lena ve aleyhim ma aleyha yani hukuk ve vezaifimiz birbirinin aynıdır) hadisine temessük ederek o şahsın canı da, malını da, dinini de kendimizinki kadar himaye etmekle mükellefiz. Halbuki bir dine intisab eden hükümet, başka edyânı himaye etmekle değil, etmemekle mükellef olacaktı. Demek ki Müslümanlar ancak ve ancak laik hükümet teşkil edebilirler. Şu halde Türkiye Cumhuriyeti'nin

⁶⁴³ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-1”, s.2.

⁶⁴⁴ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-1”, s.2.

⁶⁴⁵ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-2”, s.2.

⁶⁴⁶ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, s.2.

laikliğini dinsizlikle yahut din aleyhinde bulunmakla tefsir etmek – Eğer bu tefsir şuur ve idrakine mukarinse- ancak bed-hevalıkla, müfsidlikle, fitnecilikle tavsif olunabilir. Yok, idrak ve şuura hakaret değilse itibardan sakıt bir hezeyandır.”⁶⁴⁷

Batı’yı iyi tanıyan bir Osmanlı aydını olan Ubeydullah Efendi, Laiklik kavramını Hristiyanlık ve özellikle de uzun müddet yaşadığı Fransa özelinde açıklamıştır: “*Fransa Cumhuriyet’i laik olmakla dinsiz olmadı, yahut din aleyhine dönmedi. Fransa memleketin idaresiyle mükellef olduğunu ve iman hususunda halkın vicdanına istikamet tayin etmek vazifesi haricinde bulunduğunu ilan etti.*”⁶⁴⁸ Burada en fazla benzerlik kurduğu mesele ise Anayasa’ya giren devletin dini maddesi çerçevesindedir. Fransa Anayasası’ndaki benzer maddeye binaen 1876’da Teşkilât-ı Esasiye ile birlikte “Devletin dini, din-i İslâm’dır” maddesinin 1928’e kadar Anayasada yer alması nasıl dinin lehine bir uygulamaysa laik yönetimin de aynı şekilde olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁹ Batı’ya vâkıf olduğu kadar İslâmî ilimleri de iyi bilen, fikirleri ve dünya görüşlerinin merkezini İslâm düşüncesi teşkil eden Ubeydullah Efendi, nassdan delillerle de açıklamaya çalışmıştır:

“Hem şer’an, hem de beyne’l-akvam müsellemler bir hakikat vardır ki o da hükümetlerin -yine hangi şekilde olursa olsun- ancak idare ettikleri halkın kabiliyetiyle mütenasib olabilecektir. Bu hakikati bize (Kema tekunu yevella aleykum yani Siz nasılsanız hükümetiniz de öyle olur) hadisi haber verdiği gibi (Chaque peuple a son gouvernement propre yani her kavim kendi layık olduğu hükümete mâliktir) sözü kâffe-i akvâm nazarında makbul ve müsellemdir.”⁶⁵⁰

Yine Seyyid Efendi’nin Meclis’te yaptığı “Hilafetin Mahiyet-i Şer’iyyesi”ne dair nutkunda olduğu gibi Ubeydullah Efendi de Hulefâ-yı Raşidîn dönemi ile İslâm tarihindeki diğer idarî yönetim şekillerini kıyaslamış, Hz. Muhammed ve Hulefâ-yı Raşidîn dönemlerinin yönetim şeklinin Cumhuriyet idaresi ile benzerliklerinden bahsetmiş ve “*Bir de Muaviye’nin tesis ettiği Saltanat’tan sonraki İslam hükûmât-ı müstebidesinin haline bakınız. Hangisinin maslahat-ı âmmeye muvafık ve hangisinin zamanında halkın adalet içinde hür ve mesud,*

⁶⁴⁷ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, s.2.

⁶⁴⁸ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, s.2.

⁶⁴⁹ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, s.2.

⁶⁵⁰ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-4”, s.2.

hangisinin devrinde zulüm ve esaret altında zelil ve makhur olduğu meydana çıkar.”⁶⁵¹ diyerek Cumhuriyet idaresine kadarki tüm Müslüman devlet idarelerinin meşruiyetini tartışmıştır.

Cumhuriyet gazetesinde “Cumhuriyet ve Din” hakkındaki tefrikası yayınlsa da hem Cumhuriyet dönemi hem de öncesinde dinî meselelere dair düşünceleri bilinen ve önemsenen Ubeydullah Efendi, tüm bu yenileşme sürecinde dinde reform meselesi üzerine o dönem çok fazla fikir üreten aydınlarından biridir. “Şapka giymenin caiz olduğu, camiye ayakkabılarla girmenin İslâm’a aykırı olmadığı, tutmaya gücü yetenlerin dahi fidye vermek suretiyle oruç tutmayabileceği”ne dair dinî alandaki inkılapların dindeki meşruiyetini kamuoyuna açıklamayı görev edindiği görülmektedir.⁶⁵² Yine Kur’an’ın tercümesine karşı olanlara karşı lafzın değil mânânın önemli olduğunu, Müslümanın üzerine farz olanın onu anlamak dolayısıyla kendi dilinde okuyabilmek olduğunu savunmuştur.⁶⁵³ Hem medrese hem mektep eğitimi almış bir Osmanlı ve Cumhuriyet aydını olan Ubeydullah Efendi’nin düşüncelerinde de bu iki zihnî yapının çatışmasını yani dönemin çoğu Cumhuriyet aydınında olan zihnî ikilemi görmek mümkündür. Bu zıtlığın temelinde yaşadığı dönemde kimilerince “çok inanmış, bütün İslâmî ilim dallarında derinleşmiş bir Müslüman”, kimilerince de “dinin aleyhine fikirler ürettiği için bir dinsiz” olarak algılanmasının⁶⁵⁴ ruh dünyasındaki yansımaları yatmaktadır denilebilir. Günümüzden bakıldığında ikilem olarak yorumlansa da “İslâm dininin medreselilerin eline düşerek kirlendiğini”⁶⁵⁵ belirten medrese çıkışlı bir Nakşibendî Şeyhi olarak bu algı değişikliğinin onun baktığı dönemde devletin ve dolayısıyla dinin bekâsı için tek çare olarak görüldüğünde şüphe yoktur.

⁶⁵¹ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-4”, s.2.

⁶⁵² Özalp, a.g.e. 2005, s. 11.

⁶⁵³ “Kurbanınız olayım biz de Müslümanız, hem sizden çok kuvvetli Müslümanız. Yalnız farkımız siz Kur’an’ı lâfız bilen ve o elfazın mânâsına dair sizden evvel ne denmiş ise Kur’an’ın mânâsını ona kasır ve hasrederek artık Kur’an’ın mânâsının bittiğine ve feyzi ilâhînin kesildiğine kail olan yahut kanan Müslümanlardansınız. Biz ise Kur’an’ın mânâsı lâfzından mühim olduğuna ve Müslümanların sizin sözlerinize değil Kur’an’a tâbî olmaları lâzım geldiğine ve feyzi ilâhînin ebediyyen kesilmeyeceğine inanan Müslümanlardansınız. İşte farkımız budur. Siz Kur’an’ın herkesin fehmine takrip olunmasını, tercümeyi tecviz etmeyerek, imkânsız görerek, tercümeleri beğenmeyerek caiz görmeyen Müslümanlardansınız, bizler ise Kur’an’ın hitabı umumîdir. Her Müslüman onu anlamakla mükelleftir, kim olursa olsun, her Kur’an’ı anlayan elinden geldiği, dilinin döndüğü kadar o kitab-ı celili istediği lisana tercüme edecek, herkese anlatacaktır diyen Müslümanlardansınız. Sizin bütün gayretiniz Müslümanlığın hâl-i hazırı muhafaza etmesine masruftur, bizim derdimiz Müslümanlığın hâl-i hazırı Müslümanları perişan ve maskara-i cihan ettiği ve fakru zilletin derece-i süflâsına getirdiği Müslümanlığın akıl ile tev’em bir hale gelmeye, hakka vazıl olmaya çalışacaktır.” Ergin, a.g.e. s. 1925.

⁶⁵⁴ Özalp, a.g.e. 2005, s. 9.

⁶⁵⁵ Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-5”, s.2.

1.4. DİNÎ YAYINLAR VE REKLAMLAR ÜZERİNDEN DİN ALGISI

1.4.1. Kur'an-ı Kerim, Tefsir Tercümeleri, Diğer Dinî Yayınlar ve Kitab-ı Mukaddes Reklamları

Kur'an-ı Kerim'in tercümesinden önce basılıp çoğaltılması ilk defa II. Abdülhamid döneminde Abdullah Cevdet Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu girişim Türkler'den ziyade Panislamizm politikası gereği dünyadaki Müslümanların desteğini hedeflemekteydi.⁶⁵⁶ Kur'an-ı Kerim'in Cumhuriyet döneminde tercümesinden önce "Tercüme-i Tefsir-i Tibyân" (1840) ve "Tefsirü'l-Mevâkıb Tercümetü'l-Mevâhib" (1864) isimli eserlerin Türkçe olarak hazırlanıp, yayınlandığı bilinmektedir.⁶⁵⁷ Fakat her iki eser de dönemin Türkçe seviyesine uygun şekilde tercüme edilmemişti.⁶⁵⁸ Meşrutiyet'in ilanı ile dinî yayınlarda yenilikçi hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Cumhuriyet devrinde de benimsenecek olan Ziya Gökalp'in önderliğindeki İslâmiyet'in millileştirilmesi ve Türkleştirilmesi projesi çerçevesinde XX. yüzyıl Müslümanlarının itikadî ve amelî gereksinimlerini karşılayabilecek "ictimai usûl-i fıkıh" ve "ictimai ilm-i kelim" çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir.⁶⁵⁹ Bu tercüme ve telif çabalarının bir amacının da daha sonra Cumhuriyet döneminin idarî kadrolarında yer alacak olan Kılıçzâde Hakkı'nın İctihad dergisinde "Akveümü's-Siyer" isimli makalesinde belirttiği üzere "*gerek dinimizi ve gerek tarih-i dinimizi masallardan, hurafelerden tathîr etmek*"tir.⁶⁶⁰

8 Mayıs 1924 yani Cumhuriyet gazetesinin ikinci sayısından itibaren gazetede Kur'an-ı Kerim'in meal ve tefsir reklamları yer almaktadır.⁶⁶¹ Özellikle ilk sayılarında çok sık aralıklarla yayınlanan reklamların, ilerleyen yıllarda sadece Ramazan aylarında yayınlandığı görülmektedir. Kur'an'ın yaşanılan dönem ile irtibatını sağlayan en önemli araçlardan birisi olan tefsir ve meal çalışmaları, ilmi bir faaliyet olmanın yanı sıra kamuoyu

⁶⁵⁶ Demir, a.g.e. s. 24.

⁶⁵⁷ Demir, a.g.e. s. 21.

⁶⁵⁸ Ergin, a.g.e. s. 1928.

⁶⁵⁹ Demir, a.g.e. s. 72.

⁶⁶⁰ Demir, a.g.e. s. 42.

⁶⁶¹ Nuru'l-Beyan (Kur'an-ı Kerim Tefsirinin Türkçe Tercümesi.), **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Mayıs 1924, s.5.

yaratma aracı olarak da görülmüşlerdir.⁶⁶² Tanzimat döneminden itibaren modernleşme faaliyetlerinin bir tezahürü olan bu çalışmalara Cumhuriyet rejimi ile birlikte devam edildiğini görüyoruz. Gazetenin ilk yıllarında reklamlarını gördüklerimiz genelde meclis-i mebusan dönemlerinde bir şekilde başlanmış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanmış, dolayısıyla kısmen Cumhuriyet dönemine ait olan eserlerdir.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercüme faaliyetleri Cumhuriyet öncesine dayanmasına rağmen Cumhuriyet döneminde hem Kur'an'ın hem de tefsirlerin tercümelerinin hatta yeni tefsirlerin sayısının artmasıyla birlikte özellikle camilerde Türkçe okunma sürecinin 1932 yılına kadar gerçekleşmediği görülmektedir.⁶⁶³ Türkçe tercümelerin kamuya açık alanda okunmasının tercüme faaliyetlerinden yaklaşık sekiz sene gibi uzun bir süre alması önemli bir husustur. Bu durum hem ibadet dilinin değişimi hem de din algısının bireysel alandan toplumsal alana geçişteki sürecini değerlendirmede önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca bu faaliyetlerin ayetlerin gazetelerde yer almasının matbuât kanununa aykırı olması nedeniyle yasak olduğu dönemlerde gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Örneğin, Abdullah Cevdet günlük bir gazetede içinde ayetlerin yer aldığı bir yazıyı kaleme aldığı için mahkûm edilmiştir.⁶⁶⁴

Kur'an meal ve tefsirlerinin Türkçe'ye tercümelerini, Türkçe ibadete geçiş sürecini hazırlamanın ayak izleri olarak yorumlamak mümkündür. Nitekim Yunus Nadi gibi isimlerin bu durumu açıkça dile getirdiklerini, reklamlarda karşımıza çıkan meal ve tefsirlerin Türkçe tercümelerinin önce Kur'an'ın daha sonra ibadet dilinin Türkçeleştirilmesinin bir önceki aşaması olarak tanımladıklarını görüyoruz.⁶⁶⁵

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercüme edilmemiş olmasının cehalet ve taassup ile bir tutulmasını, hem Cumhuriyet dönemi din algısı hem de bu din algısındaki değişim hakkında

⁶⁶² İsmail Çalışkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları** (Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2012), s.215.

⁶⁶³ "Türkçe Kur'an, dün ilk defa okundu" başlıklı haberde Ayasofya'da Yerebatan camiinde Hafız Yaşar Bey tarafından ilk defa Türkçe Yasin, imam tarafından da Cuma hutbesinin Türkçe okunduğu ve halkın ayetleri Türkçe anlamaktan dolayı duydukları memnuniyet ifade edilmiştir. **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisani 1932, s.1.

⁶⁶⁴ "Abdullah Cevdet Bey Mahkûm", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1924, s.2.

⁶⁶⁵ "Kur'an'ın Türkçe'ye müteaddit ve çok dikkatli tercümeleri yapılmış olduğu malumdur. Din kitabı Türkler arasında dahi kendi öz dillerinde yazılmış ve basılmış bulunuyor. Eskiden bazı Kur'an kitaplarının kenarlarında Türkçe tercümeleri de yazılı idi. Şimdiki vaziyet bütün metnin yalnız Türkçe tercüme olarak tabi ve neşredilmesinden ibarettir. Bu vaziyeti pek tabi olarak Kur'an'ın Türkçe okunması olarak okunması ve hatta ibadetlerimizde din kitabımızın kendi dilimizdeki ifadesinin kullanılması takip edecektir." "Dini Bir İnkılap: Türkçe Kur'an", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisani 1932, s.1.

yapılacak yorumlarda önemli bir paradigma olarak görmek mümkündür.⁶⁶⁶ Modernleşme dönemi anlayışlarından birisi olan dinin kendisini tasfiye, saf dışı bırakma hatta zamana uydurma yerine, dini olduğu haliyle anlama gayretinin tam da hedeflenen inkılaplarla örtüştüğü fikrinin hakim olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu anlayışın Cumhuriyet dönemi öncesi din ve modernlik bağlamındaki tartışmaların ana konularından biri olan *İslamiyet'in terakkiye mâni olmadığı* görüşünün⁶⁶⁷ bir yansımasıdır. Bu tez çalışmasında bu görüşün hakim olduğunu söylemek mümkündür.

Reklamlar vesilesiyle halkın öğrenmesi istenilen bir diğer konu ise tercüme faaliyetlerinin Cumhuriyet dönemine özgü bir durum olmadığıdır. Gazetenin ilk sayılarından itibaren reklamı görülen “Ruhûlbeyan” gibi eserlerin aslında Kur’an kitaplarında sayfa kenarlarına tabedilmiş tercümelerin düzenlenmiş halleri olduğu özellikle belirtilmiştir.⁶⁶⁸ Yine bu tercüme vesilesiyle Kur’an etrafında şekillenen vahyin inzaliyle ilgili kadim tartışmalara da yer verildiğini ve başta Yunus Nadi olmak üzere gazetede bu konu etrafında yazan düşünürlerin Kelamî konularda ne denli donanımlı oldukları görülmektedir.⁶⁶⁹

Reklamlar içerisinde 1932’de camilerde okunan Kur’an tercümelerinin öncülleri olan tercüme eserlerin yıllar içinde sürekli düzenlenmiş tab’ları da yer almaktadır. Özellikle de bazı kelimelerin Türkçeleştirilmesinin zamanla gerçekleşmesini de bu süreçteki en önemli meselelerden biri olduğunu belirtmeliyiz.⁶⁷⁰

Cumhuriyet Gazetesi’nde yer alan tefsir, meal ya da din kitaplarının yıllara göre yayınlanan reklam örnekleri bize din algısı değişimi hakkında kronolojik bir veri örneklemini oluşturmaktadır. Cumhuriyet dönemine ait ilk tefsir olarak literatürde yer alan sabık Konya mebusu Mehmed Vehbi Efendi’ye ait olan “Hülâsatü’l-Beyan” adlı eserin⁶⁷¹ reklamı gazetede yayınlanan ilk tefsir reklamlarındandır.

⁶⁶⁶ “Din kitabımızın Türkçe’ye tercüme edilmemiş olması ve ibadetlerin öz dilimizle yapılmaması cehalet ve taassup devirlerinin manasız ve hatta muzır bir delâleti idi. Gazi İnkılâpları millete bu yolda dahi nurlu bir şahrah açmıştır.” A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisanı 1932, s.1.

⁶⁶⁷ Celal Nuri İleri “İslâmiyet Mâni’-i Terakkî Midir?”, (Yay. Haz. Ali Ertuğrul), **Tabula Rasa Dergisi**, Cilt:2, Sayı: 5, İstanbul, 2002.

⁶⁶⁸ “Türkçe Kur’an, Türkçe İbadet”, Yunus Nadi, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

⁶⁶⁹ “Türkçe Kur’an, Türkçe İbadet”, Yunus Nadi, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1932, s.1.

⁶⁷⁰ “Türkçe Surelerde Tercüme Hatası Yoktur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisanı 1932, s.1.

⁶⁷¹ “1960’lı yıllarda Konya Yüksek İslâm Enstitüsü’nün müdürlüğünü yapan Veli Ertan’ın (ö. 1991) verdiği bilgiye göre Mehmed Vehbi Efendi Hülâsatü’l-Beyân tefsirini, üyesi bulunduğu Meclis-i Mebûsan’ın 1911’de feshedilmesini müteakiben memleketi Konya’ya döndükten sonra yazmaya başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin on dördüncü başbakanı M. Şemsettin Günaltay’ın (ö. 1961) teşvikiyle yazımına karar verdiği eseri 1915 yılında tamamlamıştır. Ancak o dönemde ülkenin içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden eserin

“Konya mebus-ı sabıkı Mehmed Vehbi Efendi tarafından on bir tefsir-i şeriften bilhassa Türkçe olarak yazılan (Hülasatü'l-Beyan fi Tefsirü'l-Kur'an) nam tefsir-i şerifin 15. Cildi bu kerre intişar etmiş ve işbu cild ile Kur'an-ı Kerim'in tamamının tefsiri hitam bulmuştur. 15 cildten ibaret olan tefsir-i şerifin hediyesi 1420 kuruştur. İstanbul'da Evkâf-ı İslamiyye matbaasında ve Bâb-ı âl-i caddesinde İkbâl vesair kütüphanelerde satılmaktadır. Posta ücreti hariçtir. Sure-i Nebe'den sure-i Nâs'ın nihayetine kadar suver-i Kur'aniyye'yi muhtevi olan âmm cüzün tefsiri ayrıca kitap şeklinde neşr edilmiştir”⁶⁷²

Tefsirin, Mehmet Vehbi Efendi'nin Kur'an'ı tefsir edecek seviyeye ulaşmış bir âlimden beklenen yorumlara sahip olmamasına, nakillerle yetinilmesine ve tercümesinin ağır bir dil ile yazılmış olmasına rağmen o dönemde halk arasında oldukça beğenilmiş olduğu belirtilmiştir.⁶⁷³ Geniş kitlelerce rağbet görmesinin nedeni olarak da klasik tefsir mirasının aktarımını 1925'de yazılmaya başlanacak “Hak Dini Kur'an Dili”nin aksine basit bir dille gerçekleştirerek daha çok halka hitap etmesi olarak ifade edilmiştir.⁶⁷⁴

Gazetenin ilk yıllarında karşımıza çıkan bir diğer reklam ise *Her Türkün evinde bir tane bulunması elzem olan kitab-ı azimüşşan* olarak tanımlanan “Nuru'l-Beyan Kur'an-ı Kerim Tefsiri”nin Türkçe tercümesi reklamıdır.⁶⁷⁵ Forma halinde satılan bu eserin reklamına, tercüme ve tefsir sayılarının artması üzerine tercih edilmeleri yönündeki açıklamaların eklendiğini görüyoruz.

basımı gecikmiş ve nihayet neşri iki ayrı zamanda (1339-1341 ve 1341-1343), 1923- 1927 yılları arasında on beş cilt hâlinde gerçekleştirilmişti.” Mustafa Öztürk, “Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 1, sayı: 1, Bahar 2014, s. 35.

⁶⁷² “Hülâsatü'l-Beyan.”, (Hülasatü'l-Beyan Fi Tefsirü'l-Kur'an Reklamı), **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1925, s.7.

⁶⁷³ Salih Akdemir, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”, **İslâmî Araştırmalar**, cilt: 2, sayı: 8 (1988), s. 26.

⁶⁷⁴ Mehmet Sofuoğlu, **Tefsir Dersleri**, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1962), s. 57-58.

⁶⁷⁵ “Nuru'l-Beyan” (Kur'an-ı Kerim Tefsirinin Türkçe Tercümesi.), **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1924, s.5. Adliye nâzırlarından Antepî Mustafa Efendi ile Hüseyin Kâzım'ın da yer aldığı bir heyet tarafından hazırlanan iki ciltlik eserde ayetlerin Arapça asıllarının ardından tercümelerine yer verilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği ve Sebilürreşâd dergisi tarafından alelacele hazırlanması dolayısıyla bariz hatalara sahip olması nedeniyle eleştirilmiştir. Nurettin Albayrak, “Hüseyin Kazım Kadri”, **TDVİA**, XVIII, 554.

*“Kur’an tercemeleri ta’dad ettikçe Nur’ul-Beyan’ın kıymet ve ehemmiyeti bir kat daha artmıştır. Çünkü bu terceme bir heyet-i fazıla-i muhtereme tarafından vücuda getirilmiş, Kur’an-ı mübinin bir tercemesiyle beraber mümkün olduğu kadar aslındaki ulviyyet, fesahâtve belagât da muhafazasına i’ta edilmiştir. Aynı zamanda güzel bir hatla Kur’an-ı Kerim’in asıl metni de ilave olunmuştur. Herhangi bir sure ve ayetin hem aslı ve hem tercemesi bir arada olduğundan ayrıca Kur’an-ı Kerim’in metnine müracaata lüzum yoktur. Fevkalade mazhar-i rağbet olan bu muazzam eser ihvan-ı dinimize bir hizmet-i müftehire olmak üzere yalnız Ramazan-ı şerif ayı için hediyesi olan 400 kuruştan 300 kuruşa tenzil edilmiştir.”*⁶⁷⁶

Sonraki yıllarda aynı eserin reklamında eski harflerle Kura’an-ı Kerim tefsirinin Türkçe tercümesi olduğu, Kur’an’ın hem metnini yani her ayetin aslını hem de tercümesini havi olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁷

“Meâni-yi Kur’an” da gazetede karşımıza çıkan bir başka Kur’an-ı Kerim tercümesi reklamıdır⁶⁷⁸. Gayet sade bir Türkçe tercüme ile İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından yazılan, her Müslümanın tereddütsüz bir şekilde okuyabileceği ve ayetlerin esbâb-ı nüzulü gibi hususlarda malumât verilmek suretiyle, şüphe ve itirazdan korunaklı bir eser olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ “Nuru’l-Beyan”, (Kur’an-ı Kerim Tefsirinin Türkçe Tercümesi.), **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Mayıs 1924, s.5.

⁶⁷⁷ “Kur’an-ı Kerim” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunisanı 1932, s.8.

⁶⁷⁸ “Meâni-yi Kur’an” (Kur’an-ı Kerim Tefsirinin Türkçe Tercümesi.), **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1924, s.5.

⁶⁷⁹ “Meâni-yi Kurân Kuran-ı Kerim’in Türkçe Tercümesi: Tedfîkât ve Telifât-ı İslamiyye Encümeni âzâ-yı sabıkasından ve darülfünun müderrislerinden İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından tercüme olunmaktadır. Kur’an-ı Kerim’in gayet sade Türkçe bir tercümesidir. Pek muhtasar şerhleri, izahları hâvidir. Âyât-ı kerimenin esbâb-ı nüzûlû ve maâna-yı sâiresi hakkında ayrıca malumat verilmiştir. Her türlü şüphe ve itirazâtta masûn (korunaklı) kalacak bir dikkat ve itina ile yapılmakta ve pek nefis bir surette basılmaktadır. İfade gayet edebiyanedir. Her Müslüman bu mükemmel tercümeyi bilâtereddüd kemâl-i şevk ve itimadla okuyabilir. Tekmilinin abonesi 135, taşraya 200 kuruştur.” “Meâni-yi Kur’an” (Kur’an-ı Kerim Tefsirinin Türkçe Tercümesi.), **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1924, s.5.

1924 yılında reklamı yayınlanmış olan Kur'an-ı Kerim tercümelerinden birisi de Cemil Said Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilen Cemil Said Bey'in Kur'an-ı Kerim tercümesidir.⁶⁸⁰

Arap harfleriyle basılmış olan meal ve tefsir eserlerinden sonra Latin harfleriyle basılmış eserlerin reklamları yayınlanmaya başlamıştır. 1927'de İzmirli İsmail Hakkı'nın "Meani'l-Kur'an" adlı eserinin Latin harfleriyle basımından sonra Ömer Rıza Doğrul'un "Tanrı Buyruğu" isimli çalışmasının reklamlarını görüyoruz. *Açık ve hür bir lisanla Kur'an'ın ilk tercüme ve tefsiri*⁶⁸¹ sloganıyla reklamı yapılan bu eserin, Cumhuriyet'in ilanından çok partili hayata geçiş sürecine kadar Mehmed Vehbi ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirleri ile birlikte Ömer Rıza Doğrul'un bu eserinin dönemin en önemli çalışmaları olduğunu görüyoruz.

"Kur'anı Kerim Tercüme ve Tefsiri

Kıymetli eserlerle bütün İslam âleminde tanınmış olan fazılı muhterem Ömer Rıza Beyin eseridir. Cumhuriyetimizin verdiği büyük fikir ve vicdan hürriyetinin en kudretli bir örneği olarak çıkan ilk Kur'an tercüme ve tefsiridir. Bu itibarla henüz okuma yazma öğrenen bir vatandaştan, en yüksek kültür sahibi münevverlerimize kadar her Müslümanın merak ve heyecanla okuyacağı bir kitaptır. Bu muazzam eser, Şark ve Garbın en meşhur muharrirlerinin eserleriyle karşılaştırılarak mukayeseli bir surette kaleme alınmıştır. Öz dilimizle: TANRI BUYRUĞU adını verdiğimiz bu mukaddes kitap, 1000 küsur büyük sahife olup baş tarafında Kur'ana ait kıymetli malûmatı, Cennet ve Cehennem, Vahit meseleleriyle Hazreti Muhammed'in sîretini anlatmaktadır. Sonunda ise Kur'anı Kerim'de geçen bütün bahislerin bir fihristi bulunmaktadır ki, bununla her aranılan meseleyi kolayca öğrenmek kabildir. Lisanı herkesin anlayacağı derecede sadedir. Eserin tamamı ciltli olarak 4 liradır. 600 sahifelik bir kısmı Ramazanı şerif dolayısıyla satışa çıkarıldı. İki ay

⁶⁸⁰“Kur'an-ı Kerim Tercümesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Eylül 1924, s.5.

⁶⁸¹“Tanrı Buyruğu Kur'anı Kerimin Tercüme ve Tefsiri”, **Akşam Gazetesi**, 26 Teşrinisani 1934, s. 10.

sonra tamamlanacaktır. Birinci cildi alanlara ikinci cilt parasız yollanacaktır.

Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi”⁶⁸²

Kaynaklarda 1934 basımlı olarak geçen bu eserin⁶⁸³ 1933 tarihli bu reklamda da görüldüğü üzere bir kısmının satışa çıkarıldığı ve 1934 yılında tamamlanmış bir şekilde basılacağı belirtilmiştir. Ömer Rıza Doğrul, mevcut Kur'an tercümelerini yetersiz bulduğu için eleştirir ve yetkin bir eser oluşturabilmek için İslamî ilimlerde derinleşmek gerektiğini belirterek bu eseri yazma nedenini açıklamıştır.⁶⁸⁴

1934 yılında Latin harfleriyle basımların yanı sıra, Kur'an-ı Kerim'in hem Arapça metin hem de Arap harfleriyle basılmış tercümelerinin reklamlarının da devam etmekte olduğunu görüyoruz.

“Kur'anı Kerim

Arapça tam metni, iki seneden beri; büyük bir itina ile çalışılarak basılmıştır. Arap alfabesindeki bütün harfler, Hüseyin Kazım Bey tarafından bulunmuş bir usul tahtında ve Türk harflerinden gayri yabancı bir harfine varıncaya kadar tamamen gösterilmiştir. Diğer bazı tablarda olduğu gibi okuyucular yabancı şekiller bellemekten ve güçlük çekmekten kurtarılmışlardır. Hediyesi müzeyyen ciltli olarak bir liradır. Hüseyin Kazım Bey imzasına dikkat ediniz.”

“Kur'anı Kerim Tercümesi Türkçe Mushafı Şerif

Kur'anı Kerimin eski harflerle basılmış tam ve tamamen tercümesidir. Büyük kıt'ada 719 sahife. Ders vekili Halis, Meclisi Maarif azasından Hacı Zihni ve Faiz, Tetkiki Müellefatı Şer'ie azasından Hüsnü Efendi merhumların tetkikından geçmiş ve takdirlerini kazanmıştır. Sühulet kütüphanesi mühürüne ve 719 sahife olmasına dikkat ediniz.

⁶⁸² “Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunievvel 1933, s.8.

⁶⁸³ Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri/Tefsir Usulü Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 10, Sayı 19-20, 2012, s. 135.

⁶⁸⁴ Ali Akpınar, “Tanrı Buyruğu”, **TDVİA**, Cilt 39, s. 571-572.

Müzeyyen ciltlisi 200, varakaları yaldız ciltlisi 250, en iyi cins kağıda basılmış. Yaldızlı fevkalade ciltlileri 300 kuruştur. Satış yeri: Sühulet kütüphanesi.”⁶⁸⁵

Kur’an’ı Kerim’in Arapça metninin de, yeni harflerle şerh ve izahların yer aldığı öz Türkçe tercümesinin reklamlarını da görüyoruz.

“Ramazana mahsus tenzilâtı

Yeni harflerle Dinî kitaplar

Türkçe Kuran Tercüme ve Tefsiri

Türkçe Kuranı Kerim Tercümesi: (Yeni harflerle) Darülfünun İlahiyat Fakültesi reisi fazılı İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından şerh ve izahlarla gayet açık öz Türkçe ile dilimize çevrilmiştir. Pek okunaklı bir yazı ile hatasız nefis bir surette basılmıştır.”

“ELKURAN

Elkuran- Kuranı kerimin Arapça metnidir. Kuranı Kerimin asıl ve metni yeni harflerle pek mahirane bir surette basılmıştır. Hilmi Kitaphanesinin icat ettiği işaretlerle Arapça Kuranı Kerim gayet doğru ve tecvit üzere tilavet edilmektedir. Salâhiyettar ilmî bir heyet tarafından yeni harflerle çevrilen ve İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından tashih edilen mushafı şerif yaldız ciltle ve müzeyyen hediyesi her taraf için 150 kuruştur.”⁶⁸⁶

Terceme-i Şerife ya da Türkçe Kur’an-ı Kerim başlığıyla yayınlanan reklamda eserin, tercüme heyeti azaları tarafından tedkik edildiği ve sade bir tercüme olduğu özellikle belirtildiğini görüyoruz. Komisyonlar tarafından herhangi bir özel ismi olmaksızın sadece tercüme olduğu belirtilen anonim yayınların reklamları da yer almaktadır. Hatta hiç bir özel

⁶⁸⁵ “Kur’an-ı Kerim” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisani 1934, s.9.

⁶⁸⁶ “Elkuran” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunisani 1933, s.8.

isim olmaksızın sadece Kur'an-ı Kerim Tercümesi olarak yayınlanan eserlerin reklamlarını da görmekteyiz.⁶⁸⁷

“Türkçe Mushaf-ı Şerif Reklamı

Mülga Meşihat ve Maarif Nezareti tedkik-i müellifât heyetleri tarafından müteşekkil komisyon-ı mahsusaca tedkik ve takdir olunduğu gibi üstadın mukaddemesinde yazdığı vechle 28 senede vücuda getirilmiştir. Ayetlerin esbab-ı nüzulleri ayrıca gösterilmiştir. Yanlışlığa mahal kalmamak için 719 büyük sahife ve 1927 senesine dikkat ediniz. Müzeyyen cildlisinin hediyesi 150 kuruştan ibarettir. Münhasıran tab'ı bulunan Sühulet kütüphanesinde satılıyor.”⁶⁸⁸

“Terceme-i Şerife

Türkçe Kuran-ı Kerim

Ders vekili Halis, Meclis-i Maarif azasından Hacı Zihni ve Faiz, müellifât-ı şerife tedkik heyeti azasından Aydoslu Efendilerden mürekkeb komisyon-ı mahsus tarafından tedkik ve takdir edilmiş olan bu eser mübarek bir şekl-i nefisede neşr edildi. Bütün Müslümanların kitab-ı mübini olan Kuran-ı Kerim'in sade ve tamam bir tercümesidir. Eser 750 sahifeden ibarettir. Hediyesi mücellid olarak 175, hususi surette altın yaldızlı mücelledi 250 kuruştur. Tevzi merkezi: Yeni Şark kütüphanesi, Sühulet kütüphanesi, Halk kütüphanesi.”⁶⁸⁹

Gazetede yer alan reklamlardan biri de bazı surelerin müstakil tab'larıdır. Aşağıdaki reklam içinde Fatıha ve Fetih surelerinin yer aldığı müstakil bir tefsir reklamıdır:

“Ruh-i Kur'an'dan Bir Sahife-i Nur

⁶⁸⁷ “Kuran-ı Kerim ve Tercümesi” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Şubat 1929, s.6.

⁶⁸⁸ “Türkçe Mushaf-ı Şerif” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Şubat 1927, s.5.

⁶⁸⁹ “Terceme-i Şerif” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1926, s.8.

*En yüksek bir mevzu üzerine yazılmış la-yemût bir şaheserdir. “İkbal Kütüphanesi”*⁶⁹⁰

Elbeyan reklamı da gazetede en fazla yer alan tercüme reklamlarından birisidir:

“ELBEYAN

Fİ AYATİL KURAN

Kuranı kerimin Ayatı şerife ile birlikte tercemesidir. Büyük âlim Cevdet Paşa merhumun çok kıymetli lügatı kuraniyesini ve lâhikâi şerifesini havidir.

Meşhur bir heyeti ilmiyenin nezaretile yazılmıştır. Arabî ayetlerin karşılarında Türkçeleri numaralarla gösterilmiştir.”⁶⁹¹

Cevdet Paşa’nın Lügat-i Kur’aniyyesi esas alınarak hazırlanmış olan “Kitab-ı İlahi’nin Tam ve Hakiki Manası” isimli eser de yine bu konuda mütehasşs bir heyet tarafından hazırlanmıştır.⁶⁹²

1927 yılı Ramazan ayında “Ruhu’l-Beyan”ın yarım sayfayı kaplayan reklamının yanında Kütüphane-i Hilmi’nin Kur’an tercümesi reklamları da gazetede en fazla dikkati çeken, derin tedkikler ve bu alanda ihtisas sahibi ilim erbabının yardımlarıyla vücuda getirilen eserlerin tanıtıldığı reklamlardır. Sayfanın yarısını kaplayan reklamlarda; İzmirli İsmail Hakkı Bey önderliğinde bir heyet tarafından ince tedkiklerle halkın, mektep talebelerinin ve hatta köylülerin bile anlayabileceği sadelikte yazılan “Halka Mahsus Kur’an-ı Kerim Tercümesi”, yine İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından bütün halkın konuştuğu Anadolu Türkçesi ile vücuda getirildiği belirtilen *Meani-yi Kur’an* isimli tercüme eser, en muteber tefsirler esas alınarak oluşturulmuş “Nuru’l-Beyan”, cüz tercümelerinden oluşan *Eczâ-yı Şerife Tercümeleri*⁶⁹³ yer almaktadır.⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ “Ruh-i Kur’an’dan Bir Sahife-i Nur” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1926, s.5.

⁶⁹¹ “Elbeyan” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Kanunisanı 1931, s.6.

⁶⁹² “Kitab-ı İlahi’nin Tam ve Hakiki Manası” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1928, s.6.

⁶⁹³ “Aile içinde, mektepte, köylerde kız ve erkek çocuklara Kur’an-ı Kerim’in gayet güzel bir hatla mütefrik kavainini teshil etmek ve küçük yaştan Kur’an-ı mübinin manasını anlamaya başlamak üzere yapılmış ve pek büyük bir rağbete mazhar olmuştur. Çünkü hem Kur’an metni gayet nefis, hem tercümeler pek sadedir. Aynı zamanda her cüzün yanında ayrıca malumât-ı diniyye vardır ki çocuk pek küçük yaşta Müslümanlığını öğreniyor, ahkâm-ı diniyyeyi, ibadâtı, ahlak-ı islamiyyeyi tahsil ediyor. Bu kıymetli eser üç kısımdan

Zamanla tercüme sayı ve çeşidi arttıkça bu rekabet durumunun reklamlara da yansıdığı görülmektedir. Bu çeşitlilikte halkın dikkatini celb etmek için yayınevlerinin reklamlarında tercümelerin yapıldığı heyetin güvenilirliği hatta daha önceki meşhur eserleri hakkında da tafsilatlı bilgi verilmeye başlanmıştır.⁶⁹⁵

Gazetenin reklam kısımlarında sadece Kur'an ve Tefsir tercümeleri değil, aynı zamanda tercüme ve telif dinî eserlere de tesadüf edilmektedir. Tercümelerde Türk milletinin kendi dininin kutsal kitabını bizzat kendisinin anlaması hedeflenirken benzer şekilde İslam dini ile ilgili aslî ve fer'î tüm meseleleri de bu eserlerden okuyabilmelerinin hedeflendiği görülmektedir. Ömer Rıza Bey'in başkanlığında asrın en yüksek âlimlerinden oluşan bir İslâm akademisine ait "Büyük İslam Tarihi" isimli eserin 1928'den 1931'de dahil olmak üzere verilen tüm reklamlarında eski harflerle yazıldığına özellikle belirtilmiş olması dikkat çekicidir.⁶⁹⁶ Telif eserlerin ise halkın İslam dinini, Hz. Muhammed'i tanınması, iyice öğrenmesini sağlayacak mahiyette oldukları görülmektedir:

"MUHAMMED

Ahırzaman Peygamberi Muhammed

Hayatı ve kurduğu dinin esasları

Beşinci forma çıktı

Maarif kütüphanesinde 5 kuruştur."⁶⁹⁷

Resimli Gazete'de yayınlanmaya başlayacak *İslam Dininin İç Yüzü* isimli makale serisinin reklamındaki ifadeler gazetede reklamı yapılan dinî eserlerle hedeflenilenin ne olduğunu izah etmektedir:

"İslam Dininin İç Yüzü

Muharriri: Mehmet Abdullah

mürekkaptir." Bu reklam aynı zamanda Cumhuriyet gazetesinin çocukların din eğitime bakış açısını da yansıtmaktadır. Türkçe Mushaf-ı Şerif (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Şubat 1927, s.5.

⁶⁹⁴ "Kütüphane-i Hilmi'nin Kur'an Tercümeleri" (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Şubat 1927, s.6.

⁶⁹⁵ "Yeni Kur'an Tercümeleri" (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1927, s.6.

Ayrıca Bkz. "Kur'an-ı Kerim'in Arapçasıyla Türkçesi Mukayese İçin Birlikte Olarak Tab' Edildi" (Reklam), 2 Mart 1927, s.6.

⁶⁹⁶ "İslam Tarihi-Asr-ı Saadet Kitap Reklamı" (Yazarı: Ömer Rıza Bey), **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Haziran 1928 s.6; "Büyük İslâm Tarihi Kitap Reklamı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Nisan 1929 s.6; **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunisanı 1930 s.7; **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinisani 1931 s.7.

⁶⁹⁷ "Muhammed" (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Mart 1934, s.8.

(Resimli Gazete) Bugünden itibaren Fazıl muhterem Abdullah Efendi Hazretleri'nin İslam Dininin İç Yüzü

Hakkındaki makale silsilesini neşre başlayacaktır. Din hakkında dakik ve geniş bir ihtisas sahibi olan Abdullah Efendi hazretleri dinin bazı mutaassıb ve yobaz kimseler tarafından telakki edildiğini ve menfaat kaygısıyla ne türlü tefsir edildiğini izah edeceklerdir. İslamiyet'in hakayıkı hakkında mübhem kalmış ve yahut muallak, anlaşılmaz bir tefsir ile izah edilmiş safhaları Abdullah Efendi hazretleri karilerimize gayet sade bir ifade ile anlatacaklardır. Fezâil-i ilmiyesiyle herkesin hürmet ve takdirini celb eden fâzıl-ı muhterem Abdullah Efendi Hazretleri neşriyatıyla yalnız mütereddid insanlara hakikati göstermekle kalmayacak, aynı zamanda İslamiyet'in meçhhul kalmış cihetlerini ve iç yüzünü tedkik edecektir.

ALLAH'A İNANANLARLA ALLAH'A İNANMAYANLAR

Ancak Abdullah Efendi Hazretleri'nin bu makale serisini okuduktan sonra sarıh bir fikir sahibi olabileceklerdir. Bugün beş kuruş verip resimli gazeteyi alınız.”⁶⁹⁸

Gazetenin son sayılarına doğru özellikle Ramazan aylarında kitapçıların yayınladığı toplu halde Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Cüz, Hadis-i Şerif, Şurutussalât gibi tercüme/telif eserlerin hem yeni hem eski harfli basımlarının reklamları görülmektedir. Örneğin, Müderris Dağıstanlı Ömer Ziyaeddin Efendi tarafından tercüme edilmiş olan “Zübdetü'l-Buhari” reklamı bunlardan birisidir.⁶⁹⁹ İslâm Tarihi kitabı olarak reklamı yayınlanan Hindistan ulemasından Emir Ali'nin telif ettiği, Ömer Rıza Bey tarafından tercüme edilmiş olan “Ruh-i İslâm” ise Dinler ve İslâm tarihi ile birlikte “Müslümanlık'ta Cihad”, “Müslümanlık'ta kölelik”, “Müslümanlık'ta kadının mevkii”, “İslâm'ın ruh-i siyasiyesi” gibi bölümlerini içermektedir.⁷⁰⁰ Bu yayınların yanı sıra reklamlarda ilmihal ya da din kitabı olarak basılmış eserler de mevcut. Örneğin yine bahsi geçen reklamda yer alan “Halka Mahsus Din Kitabı” ya da “Mızraklı Köy İlmihali” isimli eserlerin, yeni harfler ve sade Türkçe ile yazılmış oldukları özellikle belirtilmiştir. Reklamda “Mızraklı Köy İlmihal”ın *köylülerimizin medeni*

⁶⁹⁸ “İslam Dininin İç Yüzü” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinievvel 1927, s.5.

⁶⁹⁹ “Zübdetü'l-Buhari” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Teşrinisani 1926, s.5.

⁷⁰⁰ “Ruh-i İslâm” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Nisan 1925, s.5.

insanca yaşamaları için çok faydalı malûmat içerdiği bilgisinin yer alması dikkat çekicidir.⁷⁰¹ Darülfünun müderrislerinden Mehmed Ali Aynî'nin telif eseri Hacı Bayram-ı Veli gibi İslâm büyüklerinin hayatlarına dair eserlerin reklamlarının mevcut olduğu görülmektedir.⁷⁰² 1934 yılında Ulusal Birlik düşüncesi kapsamında millî din oluşturma çabası telif edilen eserlere yansımıştır. Örneğin, İbrahim Bey tarafından yazılmış olan “Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini” isimli eserin reklamında eserin, “dinin esası ahlâk olmalıdır” nazariyesinden hareketle yazıldığı ifade edilmektedir.⁷⁰³

“Gençlerin Kütüphanesi” isimli İslâm dini ve medeniyetine dair genel bir bilgi vermeyi hedefleyen üç ciltlik eserin reklamında içeriği ve müelliflerine dair verilen bilgi şu şekildedir:

“1. Müslümanlık nedir? Muharriri Ömer Rıza Bey

2. İslamiyetin asriliği-Avrupa'nın İslamlaşması. Muharrirleri: Seyyit Emir Ali, Mister Bernarşav, Mevlana Mehmet Ali, Ömer Rıza, bu eserde dünyanın en büyük muharriri Mister Bernarşav, Avrupa'nın İslamlaşmağa başladığını söylüyor. Dünyanın her tarafında büyük akisler husule getiren bu beyanatı büyük İslam muharriri Mevlana Mehmet Ali şerhetmekte, büyük İslam mütefekkeri Seyyit Emir Ali de Müslümanlığın en modern ve en asri bir din olduğunu izah etmektedir.

*3. Yeryüzünde din geriliyor mu, ilerliyor mu? Avrupa ve Amerika'nın en benam sekiz muharriri tarafından yazılmıştır. İslam Alemi'nde din ve Türkiye'de din bahisleri de Ömer Rıza ve Eşref Edip Beyler tarafından ilave olunmuştur.”*⁷⁰⁴

Reklamların yıllar içindeki dağılımına bakıldığı zaman yayınlar vasıtasıyla halkın din eğitimi, Kur'an-ı Kerim'i anlamaları gibi meselelere önem verildiği görülmektedir. Cumhuriyet yönetiminin halkın dinî inancını sağlam temeller üzerine oturması ile

⁷⁰¹ “Ramazanda okunmak üzere yüzde 40 tenzilat” (Hilmi Kütüphanesinin reklamı), **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisanı 1932 s.6.

⁷⁰² “Hacı Bayram-ı Veli” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mayıs 1925, s.5.

⁷⁰³ “Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1934, s.6.

⁷⁰⁴ “Gençlerin Kütüphanesi: İslâm Dini Ve Medeniyeti Hakkında Umûmî Malumât” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisanı 1934, s.4.

medenileşme süreci arasında paralellik kurduğu anlaşılmaktadır. Halkın kendi inancı hakkında sıhhati ya da kontrolü mümkün olmayan kaynaklar dışında bir kaynaktan bilgi edinmesinin, -geçmişte yaşanan tecrübelerle sabit olduğu üzere- devlet için tehdit oluşturacak unsurlara fırsat doğurmasının kaçınılmaz olduğu fikrinin hakim olduğu görülmektedir. Latin harflerine geçişten sonra bile eski harfli dinî eserlerin reklamının yapılması halkın dinini öğrenmesi fikrinin ne denli önemsendiğini göstermektedir.⁷⁰⁵

Dönemin din algısını ele alırken Hristiyanlık başta olmak üzere ülkedeki mevcut diğer dinlerle ilgili yayınlar da incelenmiştir. Kur'an-ı Kerim, Tefsir ya da İslam dinine dair kitapların yanı sıra gazetede dikkat çeken bir diğer reklam ise Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin *Kitab-ı Mukaddes* reklamlarıdır. 1926 ile 1928 arası üç yıl süre ile karşımıza çıkan reklamların, 1928 sonrasında gazetede nadiren yer aldığını görüyoruz:

“Kitab-ı Mukaddes

Ahd-i Atik ve Cedit

Bez Cildli Küçüğü 30 büyüğü 115 kuruş

Ahd-i Atik Kısımları

Zebur-i şerif 6, Emsal-i Süleyman 5, Eyüp 5 kuruş

Ahd-i cedit

Bez cildli küçüğü 17 büyüğü 25 kuruş

Ahd-i cedidden kısımlar

Matta, Markos, Luka, Yuhanna beheri 5 kuruş

*Elli kuruşa kadar siparişler bedeline posta pulu gönderilebilir. Posta ücreti şirkete aittir. Tafsilat ve katalog için İstanbul Fincancılar yokuşu Bible House'da Amerikan Kitab-ı Mukaddes Şirketi'ne müracaat olunur.*⁷⁰⁶

Kitab-ı Mukaddes Ne Takdim Eder?

⁷⁰⁵ 1934'deki Kur'an-ı Kerim reklamındaki ibare şu şekildedir: “*Kur'anı Kerimin eski harflerle basılmış tam ve tamamen tercümesidir.*”, “Kur'an-ı Kerim” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisanı 1934, s.9.

⁷⁰⁶ “Kitab-ı Mukaddes” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinisani 1926, s.6. Bu reklamın 1926 senesinde gazetede 4 kere yayınlandığını görülmektedir.

Büyük küçük hiç kimseyi sıkmayacak cazibedâr hikayeler, emsalsiz güzellik ve sadeliği ile meşhur şiirler ve insanı mütehasşıs eden heyecanlı ve yüksek hikayeler...

Buna ilaveten: Kitab-ı Mukaddes, her ferdin şahsiyetindeki fitrî meziyet ve istidadların kıymetini izhâr eder. Hayat, bereket ve saadetin esrarını ifşa eder.

Türkçe Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil) 1400 sahifelik cildli 30 kuruştur. Taşraya posta ücreti alınmaz. Para yerine posta pulu kabul olunur. Merkezi İstanbul Fincancılar yokuşunda 50 numarada Amerikan Kitab-ı Mukaddes Şirketi.”⁷⁰⁷

Bu reklamlarla ilgili bireysel görüşleri yansıtmaları bakımından gazetenin kadrolu yazarlarından Agah İzzet’in yorumu önemlidir. Bible House yani Kitab-ı Mukaddes şirketi reklamlarında geçen “Kalplere safa-yı ruhanî vermesi” iddiası üzerine kitabı alıp incelediğini ve rastgele açıp okuduğu Musa Peygamber ile ilgili bahisler üzerine şu yorumu yaptığı görülmektedir:

“Bu manası üslubundan ve üslubu manasından daha feci olan zulüm ve işkence edebiyatını artık okumağa tahammülüm kalmadı, kitabı kapıyorum. Bu mütaleadan karilerin safayı ruhani mi, yoksa azabı vicdani mi duyduklarını bilemem. Fakat benim başım döndü, gözlerim karardı, içime fenalık geldi. Gayri ihtiyari bağırmışım:

*-Yangın var!”*⁷⁰⁸

1928’den sonra Cumhuriyet gazetesinde Kitab-ı Mukaddes şirketinin reklamlarına yer verilmemesi, Bursa’daki Amerikan Koleji’nde başlayıp o yıldan itibaren pek çok yabancı okulda ortaya çıkan tanassur hadiseleri⁷⁰⁹ ile paralellik arz etmektedir. Hem halk arasında hem de mütefekkir kesimde büyük infiallere yol açan bu olaylar silsilesinin, Kitab-ı

⁷⁰⁷ “Kitab-ı Mukaddes” (Reklam), **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Eylül 1928, s.6. Bu reklamın 1928 senesinde gazetede 9 kere yayınlandığını görülmektedir.

⁷⁰⁸ Agah İzzet, “Günün İlhamları: Tevrattan Bir Sayfa”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Şubat 1930, s.3.

⁷⁰⁹ Bkz. “Bursa’daki Tanassur Hadisesi Tahkikâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisanı 1928, s.1; “Tanassur Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinievvel 1929, s.2.

Mukaddes şirketi reklamlarına gazetede yer verilmemesine neden olduğu görülmektedir. Kitab-ı Mukaddes şirketi reklamlarının yayınlanmama nedenlerinden birisi de kurumun misyonerlik faaliyetlerine dair haberlerdir. Bible House'un çıkarttığı yayınlarla Türk okurları zehirlemeye çalıştığı, bu kuruma karşı boykot yapıldığı belirtilmiştir.⁷¹⁰ Gazetenin tanassur hadiselerinde de gösterdiği bu hassasiyet, Cumhuriyet idaresinin İslam dininin toplumun idamesindeki öneminin farkında olduğunun en önemli göstergesidir.

1.4.2. Dinî Bayramlar, Gün ve Geceler ile İlgili Yayınlar

Milletlerin kutsal saydıkları günlere; toplumsal birlik-beraberliği güçlendirilmesi, millet bilincini hissettirilmesi, dinî ve millî değerlerin yaşatılmasını sağlaması gibi özellikleri sayesinde⁷¹¹ diğer İslâm ülkelerinden daha zengin bir biçimde kutlanan, anlam yüklenen dinî gün ve gecelerin geleneksel yapısı ve uygulamaları⁷¹² imparatorluk zamanından Cumhuriyet dönemine intikal etmesi hususunda büyük bir hassasiyet gösterilmiştir. *Rû'yet-i Hilâl, Kandil yakılması, Top atılması* gibi Osmanlı dönemindeki dinî gün ve geceler için yapılan uygulamaların çoğu aynen devam ettirilmiştir.⁷¹³ Cumhuriyet yönetimi ile her ne kadar mazinin pek çok mirası ile irtibat kesilme sürecine girilse de millet olma yolunda din ve dinî değerlerin faydasının göz ardı edilmediği ve dolayısıyla bu bilinci toplumsal olarak sağlayan bu tür günlere büyük önem verildiği görülmektedir.

Gazetede özellikle 1924-1925 yıllarında yoğun bir şekilde dinî bayram, gün ve gecelere dair yazılar, haberler, görsellere yer verildiği görülmektedir. Mevlid-i Nebî ya da Mevlid-i Nebevî başlıklarıyla Hz. Muhammed'in doğduğu gece kutlanmakta ve hatta o geceler eğlence mekânlarında içki, çalgı vb. nin yasaklandığı belirtilmektedir.⁷¹⁴ 1924'te Saltanatın yıkılmasının yıl dönümü ile Mevlid-i Nebî'nin aynı geceye denk gelmesi sebebiyle

⁷¹⁰ "Din Propagandası mı?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Nisan 1929, s.3.

⁷¹¹ Ali Himmet Berki, "İslâm'da Mübarek Gün ve Geceler", **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt XI, Sayı: 4, İstanbul: 1972, s. 218.

⁷¹² Halide Aslan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller", **İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 13, İstanbul: 2009, s. 199.

⁷¹³ Aslan, a.g.m. s. 203-207.

⁷¹⁴ "Dün Gece İşret Men' Edildi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1924, s.3.

yazılan yazıda her iki gün de Müslüman Türk milleti için hayatî önem taşıyan olaylar olarak tanımlanmıştır:

*“Dün gece peygamberimizin doğdukları ve büyük millet meclisinin Türkiye’de padişahlığın ilgası hakkında büyük tarihî kararı verdiği gecelerin devr-i seneviyesine tesadüf etmekte idi. Bütün Türklerin ve Müslümanların derin bir vecd ve sürûr içinde yâd ve takdis ettikleri bu leyle-i mesude büyük bir milletin ve büyük bir kavmin mukadderâtını tespit eden iki mühim hadisâtın tecellisine şahid olmak gibi bizim için çok yüksek bir kıymet-i tarihiyye taşımaktadır. Bu gece, nasıl ki cehl u dalalet içinde çırpınan beşeriyeti nur-ı İslamiyetle aydınlatan risalet-penah Efendimizi doğurmakla itikadlarda, ruhlarda, imanlarda vücuda gelen muazzam inkılabın mebdeini teşkil etmişse, öylece altı buçuk asırlık bir devleti uçurumlardan uçurumlara sürükleyen meşum bir saltanat devrinin intihasını vücuda getirmektir. İşte bunun içindir ki dün geceyi ve bugünü yüksek birer aşâ-i tebcil ile yâd ve ihya eden biz Müslüman Türkler, çâr-ı iktâr-ı cihanda mukaddes mabedlerinin kubbeleri altında, secde-i rahmana kapanarak viladet-i fahrikainat Efendimiz şerefine gözyaşları döken milyonlarca Müslümanlardan kendimizi daha çok ve bahtiyar ve mesud hissediyoruz.”*⁷¹⁵

1926’da da Mevlid-i Nebî’nin Hakimiyet-i Milliye bayramı zamanına tesadüf etmesi nedeniyle bayram merasimlerinin yapılmadığı, gazetenin de bu geceyi *“Cumhuriyet bu vesile ile muhterem karilerine beyân-ı tebrikât ve istiklal-i millî uğrunda feda-yı hayat eyleyen şüheda-yı kirâmın ervâh-ı mübarekesine Fatihalar ithaf eyler.”* ifadeleriyle kutladığı görülmektedir.⁷¹⁶ Bu durum yani Ramazan’ın rahat ve özgür bir şekilde ifâ edilebilmesinin Cumhuriyet idaresi ile mümkün olduğu tebriklerde sürekli hatırlatılmıştır.⁷¹⁷

Gazetede halkın vefat eden yakınlarının ruhu için camilerde düzenledikleri mevlidler de *“tüm din kardeşlerimiz davetlidir”* notuyla Mevlid-i Nebevî, Mevlid-i Şerif ya da Tilavet-i

⁷¹⁵ “Peygamberin Doğduğu ve Saltanatın Yıkıldığı Gece”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1924, s.2.

⁷¹⁶ “Mevlid-i Risaletpenahî”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1926, s.1.

⁷¹⁷ “Şeker Bayramınız Mübarek Olsun”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1929, s.1.

Mevlid Risâletpenahî başlığı ile ilanlarda yer almıştır.⁷¹⁸ Önceden günleri ilan olunan Kadir, Miraç ve Regaib gecelerinin gazete tarafından, çoğunlukla da mahya görseli ile birlikte ilanlarla kutlandığı görülmektedir.

*“Bu gece, leyle-i celile-i kadre, İslam’ın en büyük ve ulvî gecesine müsadiftir. Bu gûfran gecesinde dergâh-ı ulûhiyete yükselen dualar müstecab, vecd içinde edilen niyazlar kabul olunur. Cenab-ı hak, kullarının günahlarını affeder. Cenab-ı hak, bu mübarek gece hürmetine âlem-i İslam’a fevz u saadet ihsan bulunsun.”*⁷¹⁹

Ehl-i Tevhid’in bu rahmet ve ibadet ayında işgal zamanındaki gibi boru sesleri yerine ezan seslerine kavuşmalarının; hür, müstakil bir Türk ve Müslüman milleti olarak bu kutsal ayı ifâ etmenin Cumhuriyet sayesinde olduğu da hatırlatılmaktadır.⁷²⁰ Ramazan ayına gazetenin verdiği önemin Ramazan’ın toplumsal birliktelikteki rolü ile irtibatlı olduğunu kullanılan ifadelerden anlamak mümkündür:

*“Yarın Ramazan-ı Şerif’in ilk günüdür. Dinî mesuliyetlerimiz bu akşamdan itibaren tenvir edilecek ve bir ay için gece hayatı, İstanbul’un yalnız bir iki semtine münhasır kalmayacaktır. Şehrimizin en ücra mahallelerine varıncaya kadar her tarafta, gecenin geç vaktine kadar mutadları hilafına uyanık kalan insanlar bulunacaktır; Ramazan’ın vürudu, yalnız dinî ve mübarek mahiyeti itibariyle değil, mühim bir kitlenin on bir aylık usul ve itibarlarını değiştirmesi nokta-i nazarından da ehemmiyetlidir.”*⁷²¹

İlan ve kutlamalardan sonra dinî gecelerin başta Ayasofya olmak üzere Fatih, Beyazıd, Süleymaniye gibi selatin camilerde nasıl kutlandığı ve insan manzaraları hakkında bilgi verilmektedir.⁷²² “Evvelki gece, şehrimizin tiyatro ve sinemaları mübarek gecenin hürmetine tatil edilmiş, kahvehanelerdeki sazlar terkedilmişti.” gibi ifadelerden de

⁷¹⁸ “Mevlid-i Nebvî”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Teşrinisani 1924, s.4; “Tilavet-i Mevlid Risaletpenâhî”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.3; “Mevlid-i Şerif Kıraatı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Mayıs 1925, s.3.

⁷¹⁹ “Leyle-i Celile-i Kadr”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1925, s.1; “Leyle-i Celile-i Miraç”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunisani 1928, s.3; “Leyle-i Regaib”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunievvel 1928, s.2.

⁷²⁰ “Ramazan Gufrân-ı Nişan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mart 1925, s.1.

⁷²¹ “Ramazan-ı Şerif”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mart 1926, s.1.

⁷²² “Kadir Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Nisan 1925, s.2; “Leyle-i Celile-i Kadr”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1925, s.1.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinî gecelere büyük hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır.⁷²³ Aynı hassasiyetin haftalar öncesinden hazırlıkları hakkında bilgi verilmeye başlanılan Ramazan ayı için de gösterildiği görülmektedir. Yine son yıllarda rastlanılmayan “Ramazan Hazırlıkları” kısmında camiler ve tüm dinî mekanların kandil, halı, hasır, mum, zeytinyağı gibi ihtiyaçları ve temizlikleri⁷²⁴, mukabele okuyacak hafızların seçimi ve ünlü hafızların hangi camilerde hatim yapacakları, mahyalar, mekteplerdeki ders saatlerinin Ramazan ayına göre düzenlenmesi, Hilâliahmer gibi yardım kurumlarının iftar yardımları hakkında bilgiler verilmektedir.⁷²⁵ Latin harflerine geçiş Kur'an'ın Türkçe tercümesi, hutbelerin Türkçe yapılmaya başlanması, mahyaların Türkçe kurulması ve din dilinin Türkçeleştirilme projeleri sürecinde Ramazan'a daha fazla odaklanıldığı, cemaatin görüşlerine gazetede daha fazla yer verilmeye başlandığı görülmektedir.⁷²⁶

Gazetenin Ramazan'a özel hazırlığı ise köşe yazıları, sütunlar, müsabakalar ya da tefrika halinde hikâyeler ve Ramazan'ın nasıl geçtiği ile ilgili camilerden haberlerin yayınlanmasıdır.⁷²⁷ Ramazan ayının gün gün nasıl geçtiği, tek tek camilerin doluluk oranı ve hatta mukabele ya da teravîh namazlarına gelenlerin yaş aralığı gibi ayrıntıların olduğu izlenimlere de yer verilmektedir.⁷²⁸ Peyami Safa gibi yazarların kendilerine mahsus Ramazan köşesinde, cami cemaati başta olmak üzere esnafın, halkın günlerini nasıl geçirdiğine dair gözlemlerini kaleme aldığı ve ilginç tespitleri olduğu görülmektedir.⁷²⁹ İlerleyen yıllarda ise daha çok Ramazan'ın eğlence kısmına dair Dömbüllü İsmail, Komik Naşit, İncesaz,

⁷²³ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Nisan 1925, s.2.

⁷²⁴ “Camilerin, tekayâ ve zaveyânın, türbelerin ve mescidlerin hemen bir senelik ihtiyacının Ramazan bidayetinde temin olunması mutaddır. İstanbul'un semt semt, mahalle mahalle türbedarları, müezzinleri, kayyumları, ve'l-hasılı bütün hademe-i hayrât ellerindeki listelerle, idareye gelerek ihtiyaçlarını söylerler. Zeytinyağından başlayan bu ihtiyaç silsilesine, hasır ve farâş da dahildir. Kırılan kandillerin ve camıların, bozulan ampüllerin (elektrikle tenvir olunan camiler de) yerine yenileri verilir.”, “Ramazan Yaklaşıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Mart 1925, s.2; “Ramazan Hazırlıkları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Mart 1926, s.2; “Ramazan!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisanı 1930, s.4.

⁷²⁵ “Ramazan Hazırlıkları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Mart 1925, s.5; “Ramazan Hazırlıkları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Mart 1925, s.2; “Ramazan ve Hilaliyahmer”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1925, s.2; “Ramazan Hazırlıkları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1925, s.2; “Ramazan Geliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Mart 1925, s.2; “Hafız Cemiyeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1926, s.5; “Ramazan Hazırlıkları: Camilerin Tathiri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

⁷²⁶ “Yarın Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Şubat 1929, s.1.

⁷²⁷ “Cumhuriyet ve Ramazan Müsabakası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Şubat 1928, s.1; “Ramazan Sohbeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1926, s.3.

⁷²⁸ “Teravîh namazlarında da her seneden ziyade kalabalık vardır. Cemaat camilerde vaazlardan ziyade mukabeleyle rağbet etmektedirler. Bu sene camilere muntazaman devam edenlere bakılırsa namaz kılmaya gelenler vasatı olarak 20-30 yaş arasındadır.”, “Camilerde Kalabalık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1928, s.3; “Şehzadebaşı'nda Ramazan Geceleri Nasıl Geçiyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1930, s.4.

⁷²⁹ Server Bedi, “Ramazan Geceleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1930, s.3.

Meddahlar gibi hazırlıklardan, Direkterarası eğlencelerden bahsedilmeye başlanmıştır.⁷³⁰ Nitekim daha sonraları da Ramazan köşeleri dahil hazırlıklar, ilanlar ve mesajlar dışında Ramazan ayı boyunca yer verilen özel yazıların da olmadığı görülmektedir. İlerleyen yıllarda dinî gün ve gecelere yönelik gazetede ilginin azalması, Ramazan için ayrılan sütunlarda da açıkça ifade edilmiştir. Ama bunun olması gereken, zamanın gereği yani dinî alandaki inkılaplar ve özellikle de irticaî isyanlar ya da taassubun neticesindeki değişimlerle irtibatlı olduğu ifade edilmiştir:

*“Ramazan artık Ramazanlıktan, daha doğrusu eski şeklinden çıktı, hususiyeti kaybetti. Mübarek yaklaşırken hazırlıklar başlamıyor değil, fakat sırf adet yerini bulsun gibi. Eski Ramazanları nasıl karşıladık, yeni Ramazanları nasıl karşılıyoruz! Herkeste zahiri bir şok var, var ama, eski heyecan, hararet yok. ...Ramazan, yine geldi, fakat her günkü hayatımızda arızî bir değişkenlik olmadı, olmayacak. Yıl on iki ay, sinemalar, tiyatrolar, eğlence yerleri sabahlara kadar açık. Herkes Allah’ı kalbinden seviyor, ona yürekte tapıyor... Mürâi endişelerle sufi, zühd görünmek ihtiyacını hissetmiyor. Kara taassub, müdahene, riya, amme-i istibdad yine tükürdük ve doğrulduk.”*⁷³¹

Bu durum gazetede ilan ve kutlama mesajlarında da görülmekte, ilk yıllarda “tüm Müslümanlara”⁷³², “ihvan-ı dinîn”⁷³³, “ehl-i din”⁷³⁴, “bütün müminîn ve müminâta”⁷³⁵, “âlem-i İslâm’a”⁷³⁶ şeklindeki ifadelerin sonraki yıllarda “kariilerimize”⁷³⁷ şeklinde genel ifadelerle kutlandığı dikkat çekmektedir. İncelenen dönemlerde ilk yıllarda daha yoğun, sonlara doğru daha az yer verildiği ve hatta sadece hangi gün olduğu ilan edilip, kutlama mesajı yayınlanmadığı görülmüyor.⁷³⁸ 1932’den itibaren dinî gün ve gecelerin sadece zaman bildirimi yapılmış ve tebrik mesajları da yayınlanmamaya başlanmıştır.⁷³⁹ Ayrıca önceden

⁷³⁰ “Ramazan Geliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Şubat 1929, s.1; “Ramazan Nasıl Geçiyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunisanı 1932, s.1.

⁷³¹ Mahmud Yesari, “İftardan İftara”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Şubat 1928, s.3.

⁷³² “Mevlid-i Nebevi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Ağustos 1928, s.1.

⁷³³ “Mevlid-i Nebevî”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Teşrinisâni 1924, s.4.

⁷³⁴ “Tilavet-i Mevlid Risaletpenâhi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.3.

⁷³⁵ “Mevlid Kandili”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Ağustos 1929, s.2.

⁷³⁶ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1925, s.1

⁷³⁷ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunievvel 1928, s.2; “Miraç Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisanı 1929, s.1.

⁷³⁸ “Leyle-i Miraç”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Haziran 1931, s.2.

⁷³⁹ “Bugün Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Kanunievvel 1933, s.2.

görsellerle birlikte birinci sayfadan yapılan ilanlar, ikinci sayfadan birkaç cümle ile bildirilmeye başlanmıştır. Ramazan ayında da aynı şekilde bir uygulama yapılmış, bazen gazetenin yazarlarının tek sütunluk Ramazan ile ilgili yazıları ve vakit cetvelleri yayınlanmıştır.⁷⁴⁰ Gazetede bu ilgi azalması durumunun 1930 yılındaki Menemen hadisesi sonrası olduğu dikkat çekerken, yazılan yazıların da Ramazan'ın dinî yönü ile ilgili değil, laik düzendeki yerine dairdir. Örneğin, halkın Ramazan ile ilgili durumunu anlatan Yusuf Ziya (Ortaç) şu yazısında Ramazan ayında artık oruç tutmayanların rahat bir şekilde kendilerini gizlemediklerini anlatmaktadır:

“Ramazan

Bu gece, lacivert bir kış havası içinde, mahyaların altın benekleri ürperecek. Sekizinci laik Ramazanın içindeyiz. Artık, gözlerimize, parmağının arasında sigarasını tütüren oruçsuzlarla teşbih tanelerini yuvarlayan oruçlu bir görünüyor. Ahretin hesabını dünyada sormağa kimin hakkı var? Bence, susuzluktan çatlamış kuru dudakları gizli bir dua ile kıpırdatarak teşbih çeken, gözleri yeşil bir cennet rüyasına dalmış ihtiyar kadar, sigarasının dumanını rüzgarlara dağıtan genç de hürmete layıktır: Doğru kabahatin yalan ibadetten hayırlı olduğuna şüphe eder misin?

Eskiden oruç, esnaf tezkeresi, yol vergisi, nüfus kağıdı gibi, polisin, tahsildarın, belediye çavuşunun arayıp sorduğu bir şeydi. Bunun için, oruç yemek de bir nevi memnu meyve lezzeti duyardık. Yasağın kalkışı, galiba oruçsuzların değil, oruçluların adaletini arttırdı!

Oruç. Niçin? Eğer on, on beş saat aç durmaktan maksat bütün bir yıl yorulan hazım cihazını dinlendirmek yahut nefsi mahrumiyete katlandırarak terbiye etmekse, artık buna hacet yok. Umumî harbin cehennemden geçen dünya yüzünde hangi insan kaldı ki, yıllardır midesini dinlendirmemiş ve nefsinin mahrumiyetin her türlüüne alıştırmamış olsun!

⁷⁴⁰ “Yarın Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1932, s.2.

Eski bir vecize: Oruç bir çöldür ki, vahası iftar sofrasıdır, diyor. Ah, ne olurdu bu çölün cennette serabı olmasaydı!

Yusuf Ziya ”⁷⁴¹

Ramazandaki sohbetlerinin de dinî meselelerden ziyade toplumsal ve millî konularda olduğu görülmektedir:

*“Müftü Efendi Ramazan hazırlığı hakkında bir muharririmize şu beyanatta bulunmuştur: -Ramazan için yaptığımız hazırlık camilerdeki vaizlerin adedini çoğaltmaktan ibarettir. Bunlar bilhassa tasarrufla riayet hakkında hem dinî hem de millî ve vatanî irşadatta bulunacaklardır.”*⁷⁴²

Benzer şekilde bayram tebriklerinin de ilerleyen yıllarda değişimine şahit olunmaktadır. Gazetenin ilk yıllarında “Ramazan” ve “Şeker/Şükür”⁷⁴³ her iki şekilde de kutlanan bayrama⁷⁴⁴ 1929’dan itibaren “Şeker” bayramı denilmeye başlandığı, başta Atatürk olmak üzere devlet ileri gelenlerinin yayınladığı bayram tebriklerinin de gazete yer almadığı görülmektedir.⁷⁴⁵ Tıpkı Ramazan ayı gibi bayramların da Cumhuriyet idaresi sayesinde huzur içinde kutlanabildiği bayram tebriklerinde belirtilmektedir.

*“...Cumhuriyete kavuşan Türk milleti ancak bu saadete erdiği günlerden beridir ki müstakil yurdunda ferih ve müsterih hakiki bayram yapabilmektedir. Bir o kabuslar içinde geçen bedbaht günleri düşünelim, bir de şimdiki nur ve ümit dolu bayramlara bakalım, bahtiyarlığımızın derecesini o zaman çok daha iyi anlarız.”*⁷⁴⁶

⁷⁴¹ Yusuf Ziya, “Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunievvel 1932, s.3.

⁷⁴² “Mübarek Ramazanı Karilerimize Tebrik Ederiz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunievvel 1930, s.1.

⁷⁴³ Şeker ve Şükür’ün Osmanlıca yazılışlarının aynı olması ve şeker dağıtma geleneğinden dolayı aslında Şükür olan bayramın isminin okuma hatası nedeniyle sonradan Şeker olarak tanımlandığı ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Şeker Bayramı Adı Nereden Geliyor”, <https://t24.com.tr/haber/seker-bayrami-adi-nereden-geliyor,303188> (07.08.2022 tarihinde ulaşıldı.)

⁷⁴⁴ “Millî Bayram ve Şeker Bayramı Aynı Günde Tes’id Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Nisan 1925, s.1; “Gazi Paşa Hazretlerinin Bayram Tebriği”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Nisan 1925.

⁷⁴⁵ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Nisan 1925, s.1; A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1929, s.1.

⁷⁴⁶ “Bayramınız Mübarek Olsun”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1930, s.1.

“...Bize böyle hür, müstakil mesut bayramlar gösteren sevgili Cumhuriyetimizi her gün daha çok sevelim, her gün ona şükredelim”⁷⁴⁷

Bayram dolayısıyla köşesini Kurban meselesine ayıran Yunus Nadi ise kurbanın İslâmiyet’ten önceki geçmişinden bahsedip aslında İslâm dinine özgü bir gelenek olmadığını, üstü kapalı bir şekilde kutsiyetini eleştirdiği yazısını, tüm bunların gerçekliğinin kurbanın toplumsal faydası söz konusu olunca bir ehemmiyeti kalmadığını ifade etmiştir:

“...Biz bayram ediyoruz, peki. Fakat kalplerimizin huzur ve safası namına kestiğimiz ve gözlerimizin önünde akan kanlarından bir nevi haz duyduğumuz hayvanlara layık görülen bu akıbet nedir? Zaten kesilen kurbanlar, yalnız bu bayramlar vesilesile boğazlanan hayvanlar değildir. İnsanlar onların her gün yüz binlercesini kesip yemekle meşguldürler. Zaten tabiatın ecza ve anasırı yekdiğeri yemekle idamei hayat edegeldikleri için işin esasında ne vahşet namına, ne de medeniyet hesabına hiçbir fevkaladelik de yoktur. Yalnız bayramlarda kesilen ve adlarına kurban denilen hayvanların boğazlanmasına bir nevi kudsiyet izafe olunmuştur, o kadar. Ve Türklere ait kısmında bu itiyat ve itikadın İslamiyet’ten evvel de müesses bulunduğuna malumdur. İslâm Peygamberi insanlara vermeğe müekkel olduğu dini tesise çalışırken Araplar arasında hem Mekke’de hac için toplanılır, hem de kurbanlar kesilirdi. Muhammet Aleyhisselâm Arapları kendi bayrağı arasında toplarken onların ecdattan kalma bu adetlerini hemen hemen aynen ibka etmekten başka bir şey yapmamıştır denilebilir.

Bununla beraber bu bayram gününde az çok ciddiye çalmak hevesinde böyle düşüncelere ne lüzum var? Eğer kavuştuğumuz Kurban Bayramı Türk ve Müslüman kalplerine biraz huzur ve safa verebiliyorsa kazanç olarak bu yeter. Her halde Kurban Bayramınız mübarek olsun ey

⁷⁴⁷ “Kurban Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mayıs 1929, s.1.

*Türk'le ve onda birbirinizi daha fazla sevmek için vesile bulmuş
olunuz bari.*"⁷⁴⁸

Ramazan ayı ve Kurban bayramı ile ilgili bahsi geçen en önemli toplumsal fayda işlev ise zekât, sadaka ve kurbanların Hilâliahmer, Himayeî Etfal ya da Tayyare Cemiyeti gibi yardım kuruluşlarına verilmesidir.⁷⁴⁹ İlk Teşkilât-ı Esasiye'den itibaren kanunlarda yer alan "içtimaî muavenet" fikri⁷⁵⁰, halk arasında dinî gün ve bayramlarda daha daha güçlü hissedilmesi bakımından özellikle bu zamanlarda gazetede yardım ilanlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Yine Yunus Nadi tarafından "*Arabın cehliyet devrinde kurban kesmek âdetinde kan akıtmış olmak maksat ve hedefi vardı. Buna zamanla kesilen kurbanların etlerini fakirlere dağıtmak menfaati daha müterakki devirlerin daha makul bir telakki ve tefsiri olmuştur.*" şeklinde tarif edilen yani inanç boyutunun sorgulanabileceği ama bundan ziyade faydasının önemi üzerinde durulması gerektiği ifade edilen Kurban bayramı⁷⁵¹ gazetede çoğunlukla yardım kuruluşlarına katkı çerçevesinde ele alınmıştır.

Gazetede önceki yıllara kıyasla dinî gün ve bayramlara yönelik duyarsızlaşmanın münevver sınıfta çok daha uç bir boyutta olduğu görülmektedir. Öyle ki Yunus Nadi Ramazan münasebetiyle yazdığı üst tabakadan bir zâtın "Cumhuriyet ile Ramazan bayramı tatili"ni bağdaştıramadığını ifade etmesi üzerine kaleme aldığı bir yazıda laik Cumhuriyet'in din aleyhdarı olmadığını açıklamıştır.⁷⁵² Gazetede izlenimlerden her sene halkın coşku ile kutladığı⁷⁵³ bu kutsal günlerle ilgili meselelerin yönetim ve münevver sınıf tarafından tartışıldığı görülmektedir.

Gazetede diğer dinlerin dinî gün ve bayramlarına dair haber ve yazılar sayesinde bilgi sahibi olmak mümkündür. Gazetede Noel başta olmak üzere gayrimüslimlerin kutsal günlerine dair çoğunlukla 1929 sonrası sayılarda ağırlık verildiği görülmektedir. Bu durumda Noel'in sadece dindar Hristiyanlara özgü değil, Türklerin de eğlence amaçlı kutlamaları durumu ile irtibatlı olduğu görülmektedir.

⁷⁴⁸ Yunus Nadi, "Kurban Bayramı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Mayıs 1930, s.1.

⁷⁴⁹ "Kurban derilerini ve barsaklarını Tayyare cemiyetine veriniz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Mayıs 1930, s.3; "Bu Sene Zekât ve Sadakaifitir Tayyare Cemiyeti Tarafından Toplanacak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Şubat 1931, s.2; "Zekât ve Sadakaifitirlerinizi Tayyareye Veriniz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Mayıs 1931, s.1.

⁷⁵⁰ Yunus Nadi, "Bir Medeniyet Vazifesi: İçtimaî Muavenet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Nisan 1931, s.1.

⁷⁵¹ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Nisan 1931, s.1.

⁷⁵² Yunus Nadi, "Cumhuriyet'te Ramazan Bayramı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931, s.1.

⁷⁵³ "Mübarek Ramazan'ın İlk Günü", **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisani 1932, s.1.

*“İlk zamanlarda Frenklerin dinî bir mahiyeti haiz olan Noel’i o şeklini çoktan kaybetmiş, çocukların ve genç kızların bir sevinç günü, bir bayramı haline gelmiştir.”*⁷⁵⁴

Kandil geceleri ile ilgili görsellere yer verilmemeye başlanan gazetede Noel babanın büyük boy bir fotoğrafının, büyük puntolu başlıkla paylaşıldığı görülmektedir.⁷⁵⁵ Noel gecesinin nasıl geçtiğinin gazetede detaylı bir şekilde anlatıldığı da görülmektedir.⁷⁵⁶ Tüm bu değişimle birlikte gazetede Türklerin Noel kutlaması hem israf hem de Noel’e özgü çam ağacı geleneği dolayısıyla çamların kesilmesi ağır bir dille eleştirilmiştir.⁷⁵⁷ Hem çam ağacı hem de Noel yortusunda sofraları süslemek için çam dallarının kesilmesi büyük tartışmalara neden olmuştur.⁷⁵⁸ Hatta Yunus Nadi çam ağacı kesimini kaleme aldığı yazısında gelişigüzel ağaçların yok edilmesini koyun yerine ağaçların kesildiği bir “Kurban Bayramı” olarak tanımlamıştır.⁷⁵⁹ “Koyunun, kuzunun kesilmesinde insanlara hayat vardır, fakat ağacın kesilmesi öyle midir?” diye sorduğu yazısında Batı’da bu tür kutlamalara özel bahçelerde yetiştirilen çamların kullanıldığını, bu şekilde gelişigüzel ağaç kesiminin vahşilik, canavarlık olduğunu ifade etmiş ve ağaçlara sahip çıkamadığı için devleti eleştirmiştir.⁷⁶⁰

Gazetede “Katolik Bayramı”⁷⁶¹ olarak geçen “Hamsin Yortusu” yani Paskalya’yı takip eden ellinci günün kutlanmasına⁷⁶² dair haberin dışında Rum Hristiyan azınlığın kutladığı “Bakla Haren” ya da “Betlen Hoven” de gazetede bahsi geçen azınlıklara ait bir diğer dinî bayramdır.⁷⁶³ Rumların kostümler giyerek, panayırlar düzenleyerek eğlendikleri günler gazetede “mütareke devrinden beri görülmemiş taşkınlıklar”⁷⁶⁴ ve “millî haysiyetimizi ve dinî hissiyatı rencide edecek hareketler” olarak tanımlanıp eleştirilmiştir.⁷⁶⁵ Yine “Ahret Kapısında Dünya Sefası” başlıklı bir haberde, Rumların Balıklı panayırı eğlencesini kilisenin

⁷⁵⁴ “Noel Gecesi Bizde de Taammüm Ediyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1929, s.1.

⁷⁵⁵ Bkz. Görsel Ek 72. **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1929, s.1.

⁷⁵⁶ “Noel Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1929, s.2; “Noel”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1930, s.1; “Noel Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1931, s.2;

⁷⁵⁷ “Hem Nalina Hem Mihına: Noel Gecesi!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1929, s.3.

⁷⁵⁸ “Çamları kesenler mahkemeye veriliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1930, s.2; “Noel ve Çamlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Kanunievvel 1931, s.2.

⁷⁵⁹ Yunus Nadi, “Kurban Bayramı!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisani 1929, s.1.

⁷⁶⁰ Yunus Nadi, a.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisani 1929, s.1.

⁷⁶¹ “Katolik Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Haziran 1931, s.2.

⁷⁶² Mehmet Katar, “Paskalya”, **TDVİA**, Cilt 34, İstanbul: 2007, s. 181-182.

⁷⁶³ “Maskaralar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Mart 1930, s.2; “Maskaraların Son Günleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1931, s.1.

⁷⁶⁴ “Maskaralar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1930, s.2.

⁷⁶⁵ A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1930, s.2.

etrafındaki kabristanda yapması eleştirilmiştir.⁷⁶⁶ 1934'den itibaren yoğun bir şekilde Paskalya yortusu başta olmak üzere Hamursuz bayramı, Yom Kipur gibi Musevilerin bayram ve dinî günleri hakkında gazetede detaylı bilgi verildiği görülmektedir.⁷⁶⁷ Örneğin, “Rumların Aya Yorgi Yortusu”na dair bir haberdeki detaylar ya da “Üç Bayram Birbirini Takip Etti” haberindeki birlik beraberlik dolu ifadelerin “Ulusal Birlik Yasası”nın etkilerini yansıtmaktadır.⁷⁶⁸

1924-25 arası verilen önemin 1932'den sonra neredeyse ortadan kalktığını, tebrik mesajlarının dahi kalkarak sadece zaman bildiren kısa yazıların, evkât cetvellerinin iki ya da üçüncü sayfalarda birkaç cümle ile yer aldığı görülmektedir.⁷⁶⁹ Bununla birlikte bu ilanlarda Ramazan'da halka vaaz edilecek konuların da yayınlandığı ve tıpkı mahyalara yazılacak ibareler gibi iktisat, tasarruf gibi konuları içermekte oldukları dikkat çekicidir.⁷⁷⁰ Halkın değil, gazete ve dönemin üst sınıfının dine karşı tutum değişikliğinin bir yansıması olan bu durumun tek başına din algısı hakkındaki düşünceleri yansıttığı söylenemez. Din ile ilgili tanassur, Kur'an'ın Türkçe tercümesi ya da Türk-Müslüman kimliğine karşı tutumla birlikte değerlendirildiğinde bahsi geçen ikili zihni yapının sonuçları olduğu söylenebilir. İslâm dininin görünürde Batı ile zıt olan unsurları söz konusu olmadığı sürece yani Türk kimliğini, aidiyetini tamamlama ya da ahlâkî, içtimâî faydaları çerçevesinde kabulü açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu algısal değişimlerin halkın bu çalışmada incelenen dönemlerde sadece kısmen orta kesime sirayet eden ama alt sınıfları kapsamayan bir surette olduğu görülmektedir.

⁷⁶⁶ “Ahret Kapısında Dünya Sefası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Nisan 1933, s.2.

⁷⁶⁷ “Paskalya Yortusu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Nisan 1927, s.2; “Paskalya Yortuları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Nisan 1933, s.2; “Noel Yortusu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Birincikanun 1934, s.2; “Musevilerin Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinievvel 1933, s.2.

⁷⁶⁸ “Rumların Ayayorgi Yortusu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Eylül 1934, s.4; “Üç Bayram Birbirini Takip Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Nisan 1934, s.2; Yunus Nadi, “Dil ve Kültür Temelinde Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Birincikanun 1934, s.1.

⁷⁶⁹ “Bugün Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1932, s.1; “Evkat Cetveli”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1932, s.2; “Miraç Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinisani 1933, s.2.

⁷⁷⁰ “Ramazan Yaklaştı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunievvel 1933, s.2.

1.5. DİNÎ EĞİTİM MESELESİ

1.5.1. Din Eğitimi

Cumhuriyet döneminde millî devlet oluşumunun en önemli adımlarından birini eğitimde ve özellikle din eğitiminde reformlar oluşturmaktadır. Yenilikler ve dönüşümlerin en üstten en alta tedricen yayılmasının, fert ve toplum hayatının yeniden inşasının en önemli kaynağının eğitim yoluyla olacağına inanılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun kabulüne kadar Osmanlı'dan devralınan eğitim-öğretim kurumlarının devam ettirildiği görülmektedir.⁷⁷¹ Millî mücadelenin devam ettiği yıllarda yönetimin en fazla üzerinde durduğu konulardan biri olan din eğitimi 1920 Meclis programında “*Maarif işlerindeki amacımız, çocuklarımıza verilecek eğitimi her anlamı ile dinî ve millî bir hâle koymak*” olarak tanımlanmış, bizzat Atatürk'ün imzasıyla 1921'de de Medaris-i İlmiye Nizamnamesi kabul edilmiştir.⁷⁷² 1923'te Atatürk'ün Fıkıh ve İlm-i Hadis derslerine girdiği ve ayrılırken de Aksekili Ahmed Efendi'ye teşekkür ettiği Konya Darülhilafe Medresesi ziyaretinden tam bir yıl sonra⁷⁷³, 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir.⁷⁷⁴ İsmet İnönü'nün tabiriyle, “*Maziye bağlanan düşünüş tarzının yıkılması, kültürün kurulması*”⁷⁷⁵ olarak tanımlanan bu kanunla medreseler kapatıldı, Darülfünun'a bağlı İlahiyat Fakültesi ve Maarif Vekâleti'ne bağlı İmam-Hatip mektepleri açıldı ve buralarda din dersleri okutulmaya devam etti.⁷⁷⁶ Eğitim-öğretim kurumlarını millî kültür kaynaklarından biri olan İslâm dinine kapatmak ulusal birlik ideolojisi ve millî din fikriyle hareket eden bir Cumhuriyet idaresinin ilkeleri için kabul edilebilir bir tutum değildir.⁷⁷⁷

⁷⁷¹ Halis Ayhan, “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt (ö.s. Cumhuriyet'in 75. Yılı), Ankara: 1999, s. 238.

⁷⁷² Ayhan, a.g.m. s. 240.

⁷⁷³ Ayhan, a.g.m. s. 240.

⁷⁷⁴ “*Madde 1. Türkiye dahilindeki bütün müessesâtı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekaleti'ne merbuttur. Madde 2. Şeriye ve Evkâf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devir ve raptedilmiştir. Madde 3. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medarise tahsis olunan mebalîğ Maarif bütçesine nakledilecektir. Madde 4. Maarif Vekâleti yüksek diniyât mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hutabet gibi hidematı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşadedecektir.*”, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 1, Resmi Ceride, İçtima Senesi: 2, 3.3.1340, s. 25-26.

⁷⁷⁵ Ayhan, a.g.m. s. 250.

⁷⁷⁶ İsmail Kaplan, **Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 159.

⁷⁷⁷ Ayhan, a.g.m. s. 251.

Fakat daha sonra 1949 yılına kadar din öğretimine yaklaşık 16 yıllık bir ara verilmiştir; önce 1931 yılında İmam-Hatip mektepleri, 1933 yılında ise Darülfünun İlahiyat Fakültesi kapatılmış, din dersleri de 1930-1931 yılları arasında genel öğretim kurumlarından kaldırılmıştır.⁷⁷⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı hafızlık ve Kur'an Kurslarında din dersleri verilmeye devam etse de yenileşme hareketleri sürecinde din eğitiminin ihmal edilmesinin sonuçları ilerleyen yıllarda ortaya çıkacaktı.⁷⁷⁹ Tüm bu düzenlemelerin bir de Arapça ve Acemce'nin ders programlarından kaldırılması gibi tafsilatları da gazetede sürekli gündeme gelen meselelerdendir.⁷⁸⁰

Gazetede eğitim kapsamında uzun süre tartışılan bir diğer en önemli konunun da karma eğitim olduğu görülmektedir. Din eğitimlerinin zaten evde verildiği ve dolayısıyla mektepte okumalarına gerek olmadığı zihniyetinden muhtelit yani karma eğitimde okuma seviyesine gelmesinin büyük bir ilerleme olduğu belirtilmiş ama zamanın şartları gereği lisede değil ilk mektepler ve Darülfünun'da karma eğitimin olması kararlaştırılmıştır:

“Kızların erkek çocuklarla karışık olarak okuması değil, hatta yalnız okuması caiz olup olmadığında tereddüt olunan bir devri biz idrak ettik. O zamanın mazereti iptidailiğinde, cahilliğinde ve cahilâne bir taassupta olan zihniyetine göre kız kısmına okumak ne lâzımmış? Kızlar okuyup da kâtip, memur mu olacaklarmış? Kızların okuması olsa olsa bir şeye yarayabilirmiş: Name yazmağa! Neticesi name yazmağa varacak böyle bir okumadansa kızı evde sıkı fıkı edep ve terbiye içinde büyütmek tabii en makul şey imiş. Kızın nihayet namaz, abdest ve oruç gibi din bilgilerine ihtiyacı olurmuş ki onu da anası evde kendisine verebilirmiş ve işte bu kadarmış ol hikayeleri!

Bu asrın üçte biri kadar zamanda ne büyük değişiklik. O zaman kızların alelâde okumalarını bile hoş görmeyen zihniyetin şimdi yeller estikten başka muhtelit, yani erkek kız karışık tedrisatın liselere kadar

⁷⁷⁸ Kaplan, a.g.e. s. 159, Ayhan a.g.m. s. 250. Ayrıca “Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak, din görevlisi yetiştirmek için kaynaklardan biri olan Kur'an Kurslarını da almak istemişse de, Başkan Rifat Börekçi bunların meslek okulları olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı kalmasını sağlamış, hatta sayılarını da yavaş yavaş artırmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca hiç kapatılmadan öğretime devam etmiştir.”, Ayhan a.g.m. s. 250-251.

⁷⁷⁹ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 142.

⁷⁸⁰ “Maarifte ve Mekteplerde Arapça ve Acemce Kalkıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1929, s.2.

teşmili caiz olup olmayacağı bile münakaşa ediliyor ve hatta Maarif Vekilimize atfen bunun pekala mümkün olduğu hakkında haberler bile veriliyor. Her halde şurası muhakkak ki kızlarımızın talim ve terbiyeleri meselesinde pek büyük terakkiler vardır.”⁷⁸¹

Din eğitimine dair önemli kararların alındığı Cumhuriyet’in bu yılları Hilafetin ve “Devletin dini Din-i İslâm’dır” ibaresinin Anayasa’dan kaldırılması gibi laiklik sürecini tamamlayacak adımların tamamlayıcı ayakları olarak görülmüştür. Nitekim bir yıl önce haklarında düzenlemeler yapılan ya da bizzat Atatürk’ün ziyaret ettiği Darülhilafe gibi kurumlar tüm ıslah planlarından vazgeçilerek kapatılmış, çok kısa bir süre içinde bu kurumlar gençleri zehirleyen, skolastik Ortaçağ’a ait olarak tanımlanmaya başlanmıştır:

“Bir sene evvel skolastik zihniyeti ile güya tedris ettiği gençlerin hayatlarını hurafelerle zehirlmekten başka bir işe yaramayan Bolu Darülhilafesi, İmam ve Hatip Mektebi olduğu ve Maarif Vekâleti idaresine geçtiği günden beri her hususta büyük bir teceddüde mazhar olmuştur. Resimde görülen sarıklı zât mektep müdürü Ali Nazif ve yanındaki terbiye-i bedeniyye muallimi Mehmed Can Beyler’dir. İzci kıyafetince ve serpuşlu gençler ise mektebin izci oymağından bir gruptur. Bu gençler daha iki sene evvel paltolu ve bağlı fotin bile giymeyi küfür telakki eden bir zihniyet taşırlarken bugün izci kıyafetine girmekte ve yeni hayatın icâbâtını kabulde birbiri ile yarış etmektedirler. Yarının imam ve hatipleri olan bu gençler memlekette hakiki dinin ve cumhuriyetin umdelerini tesis etmek için fikrî ve ilmî hususlarda dahi iyi hazırlanmaktadırlar.”⁷⁸²

Tevhid-i Tedrisât kanununun ilk zamanlarında bir Cumhuriyet kurumu olan İlahiyat fakültesinin varlığına dair tartışmalar olduğu görülmektedir. Nitekim Yunus Nadi, özellikle fakültenin ders programı üzerinde durarak sadece İslâmî ilimler üzerine eğitim verilmesinin mazideki medreselerin devamı niteliğinde olduğu anlamına gelen açıklamalar yapmış ve İlahiyat fakültesi hakkındaki şüphelerini açıkça yazarak Darülfünun altında kurulmasını eleştirmiştir:

⁷⁸¹ Yunus Nadi, “Erkek Kız Bir Arada veya Ayrı Tedrisat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1931, s.1.

⁷⁸² “İmam ve Hatipler Cumhuriyet Umdeleriyle Yetiştiriliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1925, s.4.

“... medrese ile darülfünun arasındaki fark bir kelime farkı değildir: Medrese evvela inanmak ve sonra bilmek ilminin kürsüsü, Darülfünun ise evvela bilmek ve sonra inanmak ilminin ocağıdır. Bunun için İlahiyat fakültesi iki şeyden birini yapmaya ve iki şeyden biri olmaya mahkûmdur: Ya önce inanıp sonra bilecek ve binaenaleyh medrese olacak, yahud önce bilecek de ondan sonra inanacak ve binaenaleyh İlahiyat fakültesi olmayarak ya Tarih şubesinde bir kürsü ya Hukuk fakültesinde bir şube yahud yeni bir İctimaiyyât fakültesinde bir ihtisas enstitüsü olacaktır.”⁷⁸³

Bu düşünceye karşılık dönemin Maarif Vekili Vâsıf Bey ise İlahiyat fakültesinin neden gerekli olduğunun açıklayarak dinde yapılacak *reformların* alt yapısını hazırlayacak kurum olduğunu ifade etmiştir:

“Şimdiye kadar bizde diniyât mütehasşısılar müfîd olmayan müesseselerde gayr-ı ilmî şerait içerisinde yetiştirildiğinden dinî telkinler ve emirler memleketin inkişafına müşkilat îfâ eden bazı vaziyetler ihdâs ediyordu. İlahiyat fakültesi, dinimizi hurafelerden mücerred olarak hakiki manasıyla talim edecek ve aynı zamanda birçok müsbet ulûmu da dinî tedrisle beraber takib edecektir. Bu suretle ümid ediyorum ki dinimizde, artık tahakkukî bir zaruret şeklini alan (reform) temin edilmiş olacaktır. İlahiyat fakültesi ümid ettiğim veçhile büyük vazifesini yaparsa memleket için çok kıymetli bir hizmet îfâ etmiş olacaktır.”⁷⁸⁴

Bu tartışmalar altında eğitime başlayan İlahiyat fakültelerinde tedrisâta dair ayrıntılar gazetede verilmeye devam etmiştir.⁷⁸⁵ Kapatılan Süleymaniye ya da Sahn-ı Seman gibi medreselerden naklolan ve liselerden olmak üzere iki farklı yerden gelen öğrenciler arasından gazetede sürekli surette medreseden gelen öğrencilerle ilgili özelliklerin temini problemlerinden bahs olunmaktadır.⁷⁸⁶ İlahiyat fakültesi müderrisleri, dersleri ile ilgili

⁷⁸³ Yunus Nadi, “İlahiyat Fakültesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924, s.2. Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 10.

⁷⁸⁴ “Maarif Vekili Vâsıf Bey’in İstanbul Seyahatinden”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924, s.1.

⁷⁸⁵ “İlahiyat Fakültesinde Tedrisât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Mayıs 1924, s.5.

⁷⁸⁶ “İlahiyat Fakültesinde Tedrisât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Teşrinievvel 1924, s.6; “İlahiyat Fakültesi Talebesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinisâni 1924, s. 2; “İlahiyat Fakültesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Teşrinisâni 1924, s. 4.

haberler ve imam-hatip mekteplerinin programları ya da mezunlarının doğrudan İlahiyat Fakültesi'ne girebilmelerine dair mevzular da gazetenin ilk yıllarındaki sayılarda sıkça yer almaktadır.⁷⁸⁷

Gazetede okullardaki din eğitimi dersleri ile ilgili haberler de genelde ders programları kapsamındadır. 1924 tarihli bir haberde Maarif Vekâletince hazırlanan yeni ders programında din derslerinin modernize edilmemesi ve eski sisteme göre verilmesinin eleştirildiği görülmektedir:

*“Din dersleri, eski esaslar dahilinde fakat daha muhtasar bir şekilde veriliyor. Bir aralık din derslerinin dinî içtimaiyât malumatı halinde verilmesi mevzu bahs olmuştu. Demek oluyor ki bu ancak bir tasavvurdan ibaret kalmış ve eski usûl devam etmiştir. Bu dersler ilk devrenin 1. ve 2. senelerine münhasırdır. Her iki sene de haftada birer saat ve ahkâm-ı diniyye hakkında malumat 1. Senede ikmâl edildikten sonra 2. senede sırf İslâm'ın ibtidâsı ve hayat-ı nebevî hakkında malûmât vardır.”*⁷⁸⁸

İlk mekteplerde ise din derslerine ilaveten ders programlarında Kur'an-ı Kerim derslerinin olduğu görülmektedir.⁷⁸⁹ Maarif Vekili tarafından “İbtidâî mekteplerimiz her Müslüman çocuğuna icab eden dinî terbiye ve malumatı verecektir.”⁷⁹⁰ anlayışına dayanarak hazırlanan bu programların dinin fert ve toplum için faydasının göz önünde bulundurulduğu açıktır. 1925'deki irticaî olaylardan sonra vaizlerin müftülükten ruhsatnâme alabilmeleri için gerekli şartlar arasında yer alan şartlardan kuvvetli bir dinî bilgiye sahip olmalarının yanında bu bilgileri millî değerlere uygunluk kapsamında aktarmaları gerekmektedir.⁷⁹¹ Cumhuriyet

⁷⁸⁷ “İlahiyat Fakültesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1925, s. 2; “İlahiyat Fakültesi Din-i İslâm Müderrisliği”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Eylül 1928, s. 2; “İlahiyat Fakültesi Riyaseti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1931, s. 2; “İlahiyat Fakültesinde Serbest Dersler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Teşrinisânî 1931, s. 2; “İmam ve Hatip Mekteplerinin Yeni Programı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1925, s. 2; “İlahiyat Meclis Müderrisi'nin Mukarrarâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Eylül 1926, s. 4; “İmam ve Hatip Mekteplerinde İslahât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Eylül 1925, s. 3.

⁷⁸⁸ “Kız ve Erkek Lise Programları Hazırlanmıştır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Haziran 1924, s. 2.

⁷⁸⁹ “İlk Mekteplerde Tedribât”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Temmuz 1924, s. 2.

⁷⁹⁰ A.g.r. **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924, s.1.

⁷⁹¹ “Müftülük ve Vaizler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mart 1925, s. 2.

döneminde köydeki din görevlilerinin eğitiminin de önemsendiği, açılan kurslarda imamlara adlî, idarî, sıhhî ve fennî bilgilerin verildiği görülmektedir.⁷⁹²

Din eğitimine yönelik farklı bir eleştiri ise gazeteyi uzun bir süre meşgul eden bazı adlî vakalar dolayısıyladır. Sütlüce’de bir mektepte Kur’an ezberini kekeleyerek okuduğu gerekçesiyle değnekle dövülen bir talebe, maruz kaldığı dayaktan dolayı ölmüştür. Gazetenin önemle üzerinde durduğu olayda babasının ölümü üzerine kekelemeye başlayan çocuğun maruz kaldığı durumun Cumhuriyet idaresinden hâlâ sökülemeyen Ortaçağ zihniyeti ile irtibatlandırılarak yorumlanmıştır:

*“Çocuk bu memleketin cehaletine kurban gitti. Bir gün annesinin kolları arasında gözlerini kapayarak bu memleketin cehaletine kurban gitti. Medeniyet ortasında, Cumhuriyetle idare edilen bir memlekette kurun-ı vüsta-i zihniyet ve muhakemelere sahip insanlara bile dehşet veren bu vaka, İstanbul’da yeni asrî usuller ve prensipler arkasında koşan bir maarif müdiriyetinin, zengin, fakir ferdine müsavi adalet dağıttığını ilan eden bir demokrasi hükümetinin mahkemesi önünde cereyan ediyor.”*⁷⁹³

Kur’an derslerini zamanında veremediği için hocası tarafından evine mektup gönderilen bir talebenin bu olaydan müteessir olarak intihar etmesi de gazetede yer alan bir diğer vakadır.⁷⁹⁴ Gazetede bu adlî olaylar üzerinden Kur’an dersine yönelik değil hocaların tutumlarıyla ilgili eleştiriler söz konusudur.

Tevhid-i Tedrisat kanunu ile birlikte ortaya çıkan en önemli tartışmalardan birisi de azınlık ve yabancı okullardaki dinî semboller meselesidir. Gayrimüslim azınlıkların okullarındaki özellikle haç sembolünün eğitimdeki dinle ilgili düzenlemeler kapsamında sınıflardan, umumî mahallerden ve salonlardan kaldırılmasına kaldırılması talep edilmiştir.⁷⁹⁵ “Çelipa-yı İsa”⁷⁹⁶ meselesi kapsamında gündeme gelen bu olayların Batı’da Türkiye’nin “Hristiyan” ya da “Ecnebi” karşıtlığı gibi ithamlara maruz kalmasına neden olduğu

⁷⁹² “Yozgat’ta Köy İmamaları İçin Bir Kurs Açıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisani 1932, s. 3.

⁷⁹³ “Bir Hoca Talebesini Öldürmek Hakkını Haiz Midir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1924, s.1.

⁷⁹⁴ “Kur’an Dersini Bilemediğinden”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinievvel 1926, s. 4.

⁷⁹⁵ “Papaz Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1924, s. 3.

⁷⁹⁶ Haç [y.n.]

görülmektedir. Eğitimde yeni düzenlemelerde İslam inancı kapsamında bile yenileşmelere gidilirken gençleri diğer inançların etkisi altında bırakmama gerekçe olarak sunulmuştur:

“Çelipâ-yı İsa’nın sınıflarda genç mefkureler üzerine müessir olması doğru bir şey değil idi. Onu her mektep kendi küçük kilisesine koyabilir idi. Ekseriyetle Katolik olan Papaz mektepleri galiba Papa hazretlerinden aldıkları kapatmayı tercih etmek mevkiinde bulundular. Orası onların bileceği bir iştir. Türk Cumhuriyeti bilâ-tefrik cins ve mezhep bütün genç Türklerin akidelerinin her hangi bir tazyik ve ikrahından vâreste kalmasına nezaretle mükelleftir. Bu maksatla umumî tahsilde vahdetin te’mini nam ve hesabına medreselerimizi mekteplere kalb ve nakl ettiğimiz bir sırada başkalarının memleketimizde hedefi akide ve iman olacak tedrisat yapmalarına tabii müsaade edemezdik. Bu hareketimiz millî olduğu kadar ilmi bir şeydir de.”⁷⁹⁷

Yine Katolik mekteplerinde çan çalınması da eğitimdeki düzenlemeler gereği benzer şekilde önemli tartışma konularından olmuştur. Meselenin merkezindeki Beyoğlu’ndaki Katolik mektebi çanın mektepte değil, yanındaki kilisede çalındığını açıklasa da gazete şahitlerin mektepte öğrencilerin kiliseye sevki için çalındığı ve bunun da din propagandasına girdiğini iddia etmiş, Maarif’i ve polisi göreve davet etmiştir.⁷⁹⁸ Yine bu mekteplerdeki haç ya da dinî resimlerin de herkesin görebileceği yerlerde yasaklanmıştır. Özellikle ecnebi mekteplere giden Müslüman Türk öğrenciler arasında tanassur olaylarının artması bu kurumlara yönelik laiklik kapsamındaki tedbirlerin arttırıldığı görülmektedir.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ Yunus Nadi, “Ecnebi Düşmanlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1924, s.2.

⁷⁹⁸ “Çan Sesleri!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1930, s.2.

⁷⁹⁹ “Ecnebi Mekteplerdeki Dinî Resimler **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunievvel 1932, s.2.

1.5.2. Dinî Okul ve Kurumlar

Cumhuriyet dönemindeki birçok yenilik/dönüşüm gibi dinî kurum ve okullardaki düzenlemeler de Cumhuriyet öncesi zemine sahiptirler. II. Mahmud dönemi ıslahatları, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri ile Osmanlı idarî ve toplumsal hayatında meydana gelen düzenlemeler ulemanın ve işlevinin alanını kısıtlamıştır.⁸⁰⁰ Nitekim Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti de II. Mahmud döneminde oluşturulan Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte dönüşmüş halidir.⁸⁰¹ Şeyhülislâmlık ya da kadılık gibi İslâm medeniyetine özgü kurumların yerini Türkiye'ye özgü millî din anlayışının ilk adımlarından birini teşkil eden ve Cumhuriyet tarihi boyunca ülkedeki birçok siyasî değişimlere rağmen varlığını sürdürmeye devam eden Diyanet'e bırakmıştır.⁸⁰² Hilafet'in kaldırılmasıyla Şer'iye Vekâleti de ilga edilerek yerine T.B.M.M. tarafından şu ifadelerle *“Din-i mübîn-i İslâm'ın bundan maada i'tikâdât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyyenin idaresi de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesine teslim edilmiştir.”* Diyanet İşleri Başkanlığı açılmıştır.⁸⁰³ Başlangıçta “Din İşleri” olan kurumun adının “Diyanet” olarak değiştirilme nedeni, din işlerinin çok daha kapsamlı ama Diyanet'in kelime anlamının ibadet ve inanç meseleleri ile sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır.⁸⁰⁴ Cumhuriyet'ten çok daha önce, Tanzimat döneminde Şer'iye mahkemelerinin görevleri Nizamiyye mahkemelerinin kurulmasıyla sınırlandırılmıştı. Fakat fetva verme uygulamasına bazı durumlarda devam edildiği bu meseleye dair gazetedeki tartışmalar vesilesiyle tesadüf edilmektedir.⁸⁰⁵

Medreselerin ilga edilmeden önce din alanında hem dinin çağın gereklerine cevap verecek şekilde reforme edilmesi hem de din adamlarına yönelik gerçekleştirilen ıslah hareketleriyle aslında köklü bir teceddüd sürecine girildiği bilinmektedir. Arapça bilmeyen, sadece askerden kaçmak ya da karnını doyurmak için medresede bulunan cahil, mutaassıb

⁸⁰⁰Seyfettin Erşahin, “Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni”, **El-Mecelletu'l İlmiyyetu'l-Muhakkemetu li-Risaseti's-Şu'uni'd-Diniyyeti't-Turkiyye**, Cilt I, Sayı 1, 2019. s. 16.

⁸⁰¹ Ali Akyıldız, “Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti”, **TDVİA**, Cilt 39, İstanbul: 2010, s. 7-8.

⁸⁰² Erşahin, a.g.m. s. 16.

⁸⁰³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 7, Resmi Ceride, İçtima Senesi: 2, 3.3.1340, s. 21.

⁸⁰⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 7, Resmi Ceride, İçtima Senesi: 2, 3.3.1340, s. 23.

⁸⁰⁵ Yunus Nadi, “Kara Kaplı Kitap”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1925, s.1; “Fetva Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1925, s.5.

güruh olarak tanımlanan⁸⁰⁶ medrese mensuplarını Cumhuriyet dönemindeki dinde teceddüd üzerine görüşleriyle de bilinen Kılıçzâde Hakkı şu şekilde tasvir etmiştir: “Yirmi otuz sene mütemadiyen ‘nasa-yansuru ve kâle-yekûlu’ tasrifâtının karşısında sallanıp durmaktan başka bir hüner göstermeyen bu kabiliyetsizlerin nesine güvenmelidir de etfâl-i müslimini bunların yedd-i terbiyesine teslim etmelidir.”⁸⁰⁷ II. Meşrutiyet döneminde ardı ardına yayınlanan medreselerin ıslahı nizamnameleri ile aklî ilimlerin müfredatlara girmesi sağlanmış, derslerde köklü değişiklikler yapılmıştır. Fakat bu düzenlemelerin sonuçları görülemeden medreseler ilga edilmiş ama bu ıslah sürecinin tecrübelerinden Cumhuriyet Dönemi’nde İmam-Hatip Mektepleri ile İlahiyat Fakülteleri kurulurken bu tecrübeden istifade edildiği bilinmektedir.⁸⁰⁸

Diyanet kurumu ise Cumhuriyet idaresinde dinin hem devletten ayrılmasını hem de onun kontrolünde bir parçası olmasını sağlayarak laik sistemin ilk somut adımlarından birini temsil etmektedir.⁸⁰⁹ Nitekim hilafetin kaldırılmasının ertesi günü İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi’nin hutbelerde halife yerine artık hükümete dua edilmesi talebi de bu dönüşüm sürecinin tamamlayıcı unsurlarındandır.⁸¹⁰ Gazetede ise Diyanet’in Ramazan’da mukabele okuyacak hafızların tespiti ya da camilerin işleri dışında, başta Kur’an’ın tercümesi ya da Türkçe ibadet gibi meseleler olmak üzere özellikle din alanındaki yeniliklerle ilgili görüş bildirme ya da yapılan yeniliklerin dinen meşrulaştırma meselelerinde sürekli gündemde olduğu görülmektedir.⁸¹¹ Özellikle şapka meselesinde dinî gerekçelerle direnen halkı ikna etme⁸¹², irticaî isyanlardaki dinle ilgili devlete yöneltilen ithamlara cevap verme gibi önemli

⁸⁰⁶ Haşim Nahit Erbil, **Türkiye İçin Necat ve İ'tila Yolları**, (Yay. Haz. Necmi Uyanık, Feridun Ata), Konya: Tablet Yayınları, 2006, s. 26-27.

⁸⁰⁷ Kılıçzâde Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlân-ı Harb”, **İctihâd**, Sayı 58, 27 Mart 1913, s. 1279-1280.

⁸⁰⁸ Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyet’te Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002, s. 95.

⁸⁰⁹ Hicret Toprak, Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinî Kurumsallaşma: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Kuruluşu, **Muhafazakâr Düşünce**, Cilt XIV, Sayı 51, 2017, s. 222.

⁸¹⁰ İleri Gazetesi, 4 Mart 1924, s.1.

⁸¹¹ “Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Şubat 1925, s.2; “Türkçe Namaz Kılınabilir Mi?: Diyanet İşleri Reisinin Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mayıs 1926, s.1; “Diyanet İşleri Reisi: Saltanat ve Hilafet, Mecelle ve Kanun-i Medeni Hakkındaki Düşüncelerini Söylüyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Teşrinisani 1926, s.3.

⁸¹² “Medenî Serpuş: Diyanet İşleri Reisi Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1925, s.2; “Bir milletin alamet-i farikası olmak vaziyetini çoktan kaybetmiş olan beynenlmilel umumi ve medeni bir kisve şekli mahiyetini alan şahsi ve medeni şapkayı telebbüste (giyinmek) bir mahzur mülhaza etmek bile zâiddir. Binaenaleyh şapka giyen Müslümanlar hiçbir sebeple tekfir edilemez ve harici kisve ile din ve vicdan arasında hiçbir münasebet yoktur.”, “Diyanet İşleri Reisinin Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinisani 1925, s.3; “Şapka İle Namaz: Diyanet İşleri Riyaseti Ne Diyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1926, s.5.

görevleri üstlenmişlerdir.⁸¹³ Fakat bununla birlikte din dairesi dışında görüş bildirmesi durumunda ise büyük tartışmalar çıkmıştır. Örneğin, 1925 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın vefat eden bir Yunanlı'nın miras davası ile ilgili fetva vermesi meselesi üzerine çok fazla eleştiri gelmiş, Diyanet ise sorulan alelade bir soruya cevap verildiğini, fetva verme durumunun olmadığını savunmuştur. Mahkemelerde delil gösterme amaçlı sorulan bu tür soruları din görevlilerinin cevapsız bırakmaları istenmiştir.⁸¹⁴ Bir kurum olarak dinle ilgili yeniliklerin meşrulaştırılması sürecinden sonra gazetede Diyanet yetkililerinin sadece Ramazan ayında bazı söylemleri dışında gazetenin ilerleyen dönemlerinde Diyanet kurumu ya da yetkililerinin adları görülmemektedir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde camilerin tasnifi ya da tasfiyesi hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir. Bu tasniflerin tarihî camilerin tespiti⁸¹⁵ ve nüfusa göre kullanılmasına gerek olmayan cami ya da mescitlerin belirlenmesi için yapıldığı bildirilmiştir.⁸¹⁶ Bununla birlikte eskiden yerinde cami olup, yangın vb. nedenlerle yok olan camilerin de gerekli görülmesi halinde inşasına karar verilmiştir.⁸¹⁷

⁸¹³ “Diyanet İşleri Reisi Rıfat Efendi Hür Fikir refikimize beyanât-ı âtide bulunmuştur:

-Din ile Dünya işlerinin ayrılması hakkında mütalaa-i âlileri neden ibarettir?

-Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul etmiş olduğu şekl-i hükümeti esasen kabul edenlerdenim. Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabii ve mantıkî hiçbir şey olamaz. Din bir emr-i vicdanî ve uhrevidir. Bunun alelade dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karmaşık manzaralarla mümtaz (birleşik) olması onun ulviyyet ve ruhaniyetine nakise verir. Binaenaleyh bunların ayrılmaları zaruridir ve yapılan iş dahi pek münasibdir. Halkın da bunu bu suretle hüsn-i kabul etmesini tavsiyeden geri duramam.

-Yeni serpuşlar hakkında ne düşünüyorsunuz?

-Dinin ve Müslümanlığın bir şekl-i mahsusı yoktur. Bunu âmir bir âyet-i celile veya hadis-i şerif der-hatır etmiyorum. Bilhassa peygamberimiz bizi dünya işlerinde serbest bırakmıştır. Bir insanın sefahatı ve ahlaksızlığı temsil etmemek suretiyle ihtiyacını ve zevkini tatmin edecek bir tarz telebbüs ihtiyar etmesinden daha mübeccel bir hakkı olabilir mi? Teşebbühe kasdı olmamak şartıyla kadın ve erkek her fert müslim başına ve suretine dilediği libası iktisa (giyinme) edebilir. Bunda hiçbir mahzur-ı dini yoktur.

-Meclis-i millîce verilen karara tevfiken Kur'an-ı Kerim'in tercümesine başlandı mı?

-Milletimiz Türk ve lisanımız Türkçe olmak dolayısıyla evâmîr ve nevâhiden ibaret olan Kur'an-ı Azimü's-şanın tercümesine esas itibarıyla taraftarım. İyi bir tercüme ile vatandaşlarımızın Allah-ı Azimü's-şan'ın emirlerini daha kolaylıkla öğreneceklerine kailim. Bunun için ehemmiyetle çalışıyorum. Fakat tercümenin mükemmel olmasını arzu ettiğim için ahvâl ve zaman ile mütenasib ve teşevvüşü (karışıklık) mucib olmayacak tabirâtın tesbitine ehemmiyet veriyorum. Binaenaleyh şimdilik bir ihzar (hazırlama) devresindeyim. Bu devre biter bitmez tercümeye başlanılacaktır. Şunu da ilave edeyim ki tercüme edilecek yalnız Kur'an-ı Kerim değildir. Aynı zamanda Buhari-i Şerif de tercüme edilmektedir. Bunun yakında birkaç forması matbaya verilecektir. Her halde bu iki kutsî kitabın tercüme maslahatını ehemmiyetle takib etmekteyim.”, “Din İle Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1925, s.2.

⁸¹⁴ “Fetva Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1925, s.5.

⁸¹⁵ “Camilerin Tasnifi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisanı 1933, s.3.

⁸¹⁶ “Camiler Tasfiye Ediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1934, s.2.

⁸¹⁷ “Cami ve Mescitler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Mart 1934, s.5.

Tevhid-i Tedrisât kanunu ile kapatılan medreseler ya da diğer dinî kurumların mensuplarının akıbeti de gazetenin sürekli takip ettiği meselelerdendir. Mekteplere dönüştürülen medreseler ya da Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Diyanet bünyesine nakledilen müderrisler gazetenin ilk yıllarındaki önemli gündemlerdendir.⁸¹⁸ Yine İlahiyat fakülteleri ve imam-hatip okullarının açılması, medreselerde kayıtlı öğrencilerin bu okullara nakli ve bu süreçte yaşanan sıkıntılar da yaşanan dönüşümde en fazla gündem olan meselelerdendir.⁸¹⁹ Yapılan düzenlemeler vesilesiyle medrese ve tekkelerin kapatılması üzerine sabık şeyhlerin bu tekkelerde hayatlarının sonuna kadar oturmalarına izin verildiği öğrenilmektedir.⁸²⁰

Ecnebi ve azınlık okullarının Tevhid-i tedrisât kanunu kapsamında dinî sembollerden arındırılması ve yine aynı şekilde ruhban sınıfını yetiştiren papaz mekteplerinin de bu yaptırımları uygulamamaları nedeniyle kapatılma süreçlerine dair pek çok haber mevcuttur. Laik eğitim fikrinin hakim olduğu bu kararlara karşı yine Cumhuriyet döneminde din alanındaki ikili zihni yapıya dair örnekleri görmek mümkündür. Örneğin, 1924'te yabancı okullarda Müslüman Türk öğrenciler de bulunduğu için hafta tatilinin bu okullarda Pazar'dan Cuma'ya alınması önerilmiştir.⁸²¹

Fener Rum Patrikanesi başta olmak üzere Papa Eftim'in başında olduğu Türk Ortodoks Kilisesi ve dönemin Hahambaşılığı da gazetede haklarında sürekli bilgi verilen diğer dinlere ait dinî kurumlardandır. Fener Rum Patrikanesi ile siyasî meselelerden kaynaklanan husumet, Papa Eftim ile Cumhuriyet yönetimini yakınlaştırmıştır.⁸²² Fesad Ocağı olarak tanımlanan Fener Rum Kilisesi ile devletin devam eden mücadelesi, Arnavut Ortodoks gibi kiliselerinin Fener'in bünyesinden ayrılmasını desteklediği görülmektedir.⁸²³ İstanbul'daki Hahambaşlık da hem Türkçe ibadete geçmeleri hem de ibadetlerde musiki kullanımı gibi yenilikleri benimsemeleri nedeniyle gündemde olan kurumlardandır.⁸²⁴ Papaz

⁸¹⁸ "Vazifelerine Son Verilen Kadılar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1924, s.3; "Medresetü'l-Kudât Darülfünun Kütüphanesi Oluyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Haziran 1924, s.2; "Medreseler Hakkında", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Teşrinievvel 1924, s.3.

⁸¹⁹ "İlahiyat Fakültesi Talebesinin Dünkü İçtimar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1924, s.2; "İmam ve Hatip Mektebinin İlaşesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1924, s.3; "İlahiyat Fakülteleri İlaş Edilmeyecek", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1924, s.3.

⁸²⁰ "Tekkelerde Oturanların Bina Vergileri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Kanunisani 1934, s.2.

⁸²¹ "Cuma Tatili", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinievvel 1924, s.3.

⁸²² "Fener Fesat Ocağında", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mayıs 1924, s.5; "Papa Eftim'i İstemiyorlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunievvel 1924, s.3.

⁸²³ "Şehrimizde Bir Arnavut Ortodoks Kilisesi Açılıyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Eylül 1924, s.2.

⁸²⁴ "Hahambaşı Becerano Efendi'nin Mütalaasını Dinleyelim!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Haziran 1927, s.1.

mekteplerinin açılması meselesi de bu mesele kapsamında gazetede üzerinde en fazla durulan konulardan biri olmuştur.⁸²⁵

Yoğunlukla dinî kurumlarla ilgili meselelerin Cumhuriyet gazetesinin ilk yılları yani Tevhid-i Tedrisât kanununun kabulünü takip eden yıllarda gündem olduğu, yeni Cumhuriyet kurumlarına geçiş sürecinde halkın dinî inancıyla ilgili konularda ya da siyasî olaylarla ilgili bir danışma mercii oldukları fakat ilerleyen yıllarda özellikle de 1930'lardan sonra dinî kurumlara dair haberlere çok nadir tesadüf edildiği görülmektedir. Örneğin, İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde Mehmet Ali Aynî Bey gibi Ordinaryüs Profesörlerin açıkta kalmasına dair haberde olduğu gibi.⁸²⁶

1.6. GÖRSELLER ÜZERİNDEN DİN ALGISI

1.6.1. Karikatürler

Mizahi öğeler taşımakla birlikte, kalıp yargılar oluşturma, topluma belirli mesajlar sunma ya da oluşan yargıların pekişmesinde kullanılan karikatürler⁸²⁷, Cumhuriyet gazetesinde de yeni rejimin sözcülüğünü yapmakta kullanılan araçlar olmuşlardır. Verilecek mesajı hayal gücü ve görsel anlatım ile birleştirerek sunmanın okuyucuda daha güçlü bir etki yarattığı muhakkaktır. Gazetede özellikle de belirli dönemlerde karikatürler vasıtasıyla din ile irtibatlı örtük ya da açık mesajlara başvurulmuştur. Gazetede özellikle de 1924 ve 1925 yılları arasında dini konu alan karikatür sayısının çok fazla olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilanı, Hilafetin kaldırılması, isyanlar, inkılaplar gibi köklü değişim ve dönüşümün yaşandığı yıllar olması nedeniyle karikatürler bu yıllarda halka mesaj verme, bilinçlendirme yöntemi olarak yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Osmanlı yöneticilerinin, Saltanatın, Hilafetin ve Cumhuriyet öncesi ile ilgili pek çok kurum ya da kavramın menfi bir şekilde sembolize edildiği karikatürlerde belirli kalıplara

⁸²⁵ “Papaz Mektepleri Ne Vakit Açılacak?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinievvel 1924, s.3.

⁸²⁶ “6 Ordinaryüs Profesör Açıkta Kaldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Haziran 1934, s.1.

⁸²⁷ Okutan, Birsan Banu, Karikatürlerdeki Başörtülü Figürlerin Göstergebilimsel Analizi: Penguen Dergisi Örneği, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 29, İstanbul, 2013, s.9.

başvurulduğu görülmektedir. Örneğin; ceset, hortlak, canavar ya da korkunç suretli insanlar hep geçmişî temsil ederken tam tersi semboller de hal-i hazırdaki sistemi karşılamaktadır. Dönemin en büyük tartışmalarından olan Osmanlı borçlarının saraylardaki mevcut hazinelerden ödenmesi fikrini anlatan bir karikatürde geçmiş bir hortlak şeklinde tasvir edilmiştir.⁸²⁸

Görsel Ek 1 (22 Haziran 1924)

Görsel Ek 2. (1 Teşrinisani 1924)

Bununla birlikte sarık, serpuş yerine Avrupa imparatorluklarının alameti olan taç ya da taht gibi unsurların ayaklar altına alınması da önemli bir detaydır.⁸²⁹ Sadece saltanat ya da hanedanı değil aynı zamanda dinî bir konumu olan bu sembolere karşı ilk dönemlerde dikkatli yaklaşıldığı görülmektedir. Sarık, pek çok karikatürde irticanın, modernizm düşmanlığının⁸³⁰ sembolü haline gelmişken bu karikatürde olduğu gibi ayaklar altına almak için Batılı bir hükümlerlik sembolünün kullanılması uygun görülmüştür.⁸³¹ Şeyh Said'e dair bir karikatürde ise başındaki taç, sarık ve Avrupa hanedanlarına özgü tacın bir karışımı

⁸²⁸ Bkz. Görsel Ek 1. "Saraylarda Medfün Âtıl Servetimiz Karşısında Milletin Hali (Karikatür)", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1924, s.1.

⁸²⁹ Bkz Görsel Ek 2. "İki gün evvel Cumhuriyet'in ilanı devr-i senesini tesid (kutlama) eden Türkler, bugün, Saltanatın zevali ile milletin kendi mukadderâtına kendi hakim olması bayramının ikinci senesini idrak etmektedirler." Hakimiyet-i Milliye Bayramı ile ilgili karikatürden. **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinisani 1924, s.1.

⁸³⁰ Bkz. Görsel Ek 40. Bu karikatürde kadınlı erkekli dans karşıtı söylemlerinden ötürü mebus Ziyaeddin Bey, ayaklarından bağlanmış adama sopa atan sarıklı ve cüppeli bir kişi şeklinde tasvir edilmiştir. [yn.]. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1925, s.1.

⁸³¹ Bkz. Görsel Ek 39. Tevhid-i Efkar gazetesinden Vasıf Bey'in irtica dolayısıyla yargılandığı mahkemenin anlatıldığı karikatürde Vasıf Bey sarıklı bir şekilde resmedilmiştir. [yn.]. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinievvil 1924, s.1.

şeklinde tasvir edilmiş.⁸³² Şapka kanunundan ve Şeyh Said isyanından sonra tamamen tek başına irtica sembolü olarak algılanmış ve özellikle de karikatürlerde kullanılmıştır.

Yönetime karşı isyanlar da karikatürlerdeki etkileyici görsellerle tasvir edilmiştir. İsyancıların kıyafetleri ise dikkatlice düşünülerek resmedilmiştir. Örneğin, Malatya'daki isyanlara dair haberde kullanılmak üzere çizilen karikatürde Türk askeri tarafından kısıpaca alınan isyankârların kıyafetleri tarikat serpuşları, kuşakları ya da yeleklerine uygun şekilde tasvir edilmiştir. İrtica ile özdeşleştirilen medrese hocalarına özgü sarık ya da cübbe burada yer almamaktadır.⁸³³ Bölgedeki isyanlara dair çizimlerde isyankârlar⁸³⁴ ve yine önderleri Şeyh Said de aynı şekilde tasvir edilmeye devam etmiştir.⁸³⁵ Dönemin en meşhur olaylarından Genç ve Palu isyanlarındaki isyancılar ise daha yöresel bir kıyafet ve serpuş ile tasvir edilmiştir.⁸³⁶ Hem sarıklı cübbeli hem de tarikat serpuşlu isyancıların bir arada tasvir edildiği karikatürler de mevcuttur.⁸³⁷

Görsel Ek 3 (7 Nisan 1925)

Görsel Ek 74 (25 Haziran 1925)

⁸³² Bkz. Görsel Ek 42. “Kürdistan tacını Şeyh Said’in kafasından çıkaran Türk süngüleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Nisan 1925, s.1.

⁸³³ “İsmet ve Kemaleddin Sami Paşaların Harekât Kumandanlığı’na Tayinleri Kuvvetle Şayiadır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925, s.1.

⁸³⁴ Görsel Ek 3. “Asileri Genç ile Çapakçur arasında sıkıştıran demir çember”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Nisan 1925, s.1.

⁸³⁵ Bkz. Görsel Ek 43. “Genç dağlarında Şeyh Said”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Nisan 1925, s.1.

⁸³⁶ Bkz. Görsel Ek 41. “İlk Yumruk (Karikatür), **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1925, s.1; “İsyan sahasında son vaziyet.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Nisan 1925, s.1.

⁸³⁷ Bkz. Görsel Ek 74. “Şeyh Değil Şakî, Mürşid Değil Müfsid Herifler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1925, s.1.

İrticayı sembolize eden en önemli figürün yılan olmasının yanı sıra⁸³⁸, onunla özdeşleştirilen sarıklı ve cübbeli hocaların farklı mizansenlerle tasvir edildiği de görülmektedir. Farklı versiyonları yayınlanmış bir karikatürde cübbesinde ya da sarığında “irtica” yazan bir hoca ilerlemeyi, gelişmişliği sembolize eden “teceddüd” yazılı treni durdurmaya çalışmaktadır.⁸³⁹

Görsel Ek 4 (5 Kanunisanı 1926)

Görsel Ek 5 (10 Mayıs 1924)

Gazetede diğer gazetelerden, dergilerden karikatürler de iktibas edilmiştir. Hakimiyet-i Milliye gazetesinden alınan bir karikatürde yine tarikat serpuşu, kuşağı ve yeleği olan Şeyh Said, belinden kılıçla ikiye ayrılmış bir şekilde tasvir edilmiştir.⁸⁴⁰ Akbaba dergisinden alınan bir karikatürde isyancıların bambaşka bir surette tasvir edildiği görülmektedir. Karikatürde Batı’da Afrikalı köleleri tasvir için kullanılan *insan-maymun* ya da *fesli maymun* klişelerinden biri görülmekle birlikte⁸⁴¹ Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde de köleler sıkça bu şekilde tasvir edildiği belirtilmelidir. Bu karikatürde ise Afrikalı bir köle olmayan ama dış devletlere kölelik yapan Türkiye’deki isyancılar, insan-maymun ve

⁸³⁸ “İzmir’de de tevkifat yapılıyor.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunievvel 1930, s.1.

⁸³⁹ Bkz. Görsel Ek 4. “Geriye gitmek için irticanın bulduğu son çare”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1926, s.3; “Öyle değil, böyle!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisanı 1926, s.3.

⁸⁴⁰ Bkz. Görsel Ek 45. “Hakimiyet-i Milliye refikimizin ilham ettiği bir resim.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Nisan 1925, s.1.

⁸⁴¹ Zeynep Nur Şimşek, **Fesli Maymunlar: Son Dönem Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Evrim Edebiyatı ve Edebiyatın Evrimi (1894-1934)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2021, s.3.

başlarında yine tarikat serpuşu ile tasvir edilmiştir. Akbaba dergisine has bu marjinal çizimin adeti olmadığı üzere Cumhuriyet gazetesinde de yayınlanması durumun hassasiyetiyle de ilgilidir denilebilir.⁸⁴²

Gazetede ayrıca yurtdışında çıkan yayınlardan da iktibaslar yer almaktadır. Örneğin, alıntılanan bir Fransız mecmuasında yer alan karikatürde Ankara olarak tanımlanmış bir el isyancıları parmaklarının arasında hapsetmiş şekilde tasvir edilmiştir. Fakat bu karikatürde isyancılar, geleneksel Ortadoğu erkek kıyafetine özgü kefiye ve agel takmış şekilde tasvir edilmişlerdir.⁸⁴³ Bir Alman gazetesinden alıntılanan karikatürde sarıklı, şalvarlı, şişman bir adam, gökyüzünde hilalin önünden düşerken tasvir edilmiştir. Hilafet meselesine ecnebilerin bakışını gösteren karikatürde Hilal milleti, sarıklı adamın da hilafeti temsil etmektedir.⁸⁴⁴

Tarikatlerle ilgili diğer karikatür de Tarikat-i Salahiyye isimli aslında padişah taraftarı gizli bir cemiyetin⁸⁴⁵ mürid kabul törenine aittir. Son derece gayr-i ahlaki bir eylemin tasvir edildiği karikatürün bağlı olduğu haberde ise bu durumun mürid kabul ayinlerinin bir parçası olduğu belirtilmektedir.⁸⁴⁶ Ayrıca A'lâ-yı Vatan, Müdafâ-yı Hukuk-i Kübra, Tarikat-i Ekmeliyye gibi aslında bir tür Ankara hükümetine karşı İstanbulcu tarikat-cemiyet karışımı oluşumların dini müdafaa ya da din nikabı altında dinin yasakladığı her türlü eylemi gerçekleştirdikleri iddia edilmektedir.⁸⁴⁷ İsyancıların devlete ve millete karşı eylemlerinin de dine mugayir olduğunun her fırsatta ifade edildiği gazetede bu cemiyetler/tarikatler vasıtasıyla da gayri ahlâki yönlerinin vurgulandığı, halka yansıtılmak istenildiği görülmektedir.

⁸⁴² Akbaba dergisi bu marjinal çizimlerden dolayı dava edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Görsel Ek 44. **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1928, s.4.

⁸⁴³ “Mürteciler Ankara’nın demir pençesinde.” **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Nisan 1925, s.1.

⁸⁴⁴ Bkz. Görsel Ek 5. “Ecnebiler nazarında Hilafet meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924, s.1.

⁸⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, “Türk Devrimine Karşı İdeolojik Bir Muhalefet Girişimi: Tarikat-ı Salâhiyye Cemiyeti ve Eylemleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 38, Sayı 3-4, İstanbul, 1984, s. 257.

⁸⁴⁶ Bkz. Görsel Ek. 6. “Tarikat-i Salahiyyede Bir Mürid ve Muhibbi Kabulü Töreni”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Temmuz 1925, s.1.

⁸⁴⁷ A.g.k. **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Temmuz 1925, s.1.

Görsel Ek 6 (22 Temmuz 1925)

Sarıklı, cübbeli hocaların gayri ahlâki davranışlarını tasvir eden gazetenin kendi çizimleri de mevcuttur. Modern kıyafetli bir kadına bakmakta olan bir hocanın tenkid edildiği karikatürdeki ifadelerin de önemli ithamlar barındırdığı görülmektedir.⁸⁴⁸ Harf inkılabı döneminde eski harflerin öğretimini karikatürlerde sarıklı, cübbeli, elinde sopa olan hocaların temsil ettiği görülmektedir.⁸⁴⁹ Başka bir karikatürde ise Arap harflerinden çizilmiş bir deve Arap harflerini, otomobilin ise yeni alfabeyi sembolize etmektedir.⁸⁵⁰

Karikatürlerde sarıklı, cübbeli, sakallı adamlar sadece irtica ya da isyanın temsilcisi değil aynı zamanda Batıl inancın, dinin özünün bozguncuları olarak da tasvir edilmişlerdir. Sarıklarından Mevlevî, Nakşibendî, Halvetî, Bektaşî gibi tarikatlerin şeyhleri oldukları anlaşılan kişilerin Cumhuriyet'i temsil eden kadın figürünün üflediği bir boru ile savruldukları görülmektedir.⁸⁵¹ Karikatürlerde İstiklal mahkemeleri tasvir edilirken de sarıklı hoca ve tarikat müritleri tipolojileri kullanılmıştır.⁸⁵² Cumhuriyet'in aslında dinin en önemli muhafızı olduğu, onu batıl inançlardan ve sömürücülerden temizleyerek halka en temiz

⁸⁴⁸ Bkz. Görsel Ek 48. "Tehlikeye Giren Oruç", **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Mart 1926, s.1. Karikatürün altındaki diyalogda "*Hocam, topa bir çeyrek kaldı ama sen galiba orucu daha evvel bozacaksın.*" ifadesi yer almaktadır.

⁸⁴⁹ Bkz. Görsel Ek 49. "Yedi senede öğretemedi, fakat yedi günde öğrendi.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Ağustos 1928, s.1.

⁸⁵⁰ Bkz. Görsel Ek 50. "Bugün Arap harflerinin son günüdür.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Teşrinisani 1928, s.1.

⁸⁵¹ Bkz. Görsel Ek 7. "Batıl İtikadlara Paydos Borusu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1925, s.1

⁸⁵² Bkz. Görsel Ek 75. "İstiklal mahkemesi işe başladı.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1925, s.1.

haliyle sunmak istediği de yine Cumhuriyet'i temsil eden kadın figürünün hocaları, falcıları süpürdüğü bir başka karikatürde tasvir edilmektedir.⁸⁵³

Görsel Ek 7 (5 Eylül 1925)

Görsel Ek 75 (6 Mart 1925)

Kadınlar karikatürlerde irticadan ziyade medeniyet ile irtibatlandırılarak tasvir edilmiştir. İncelediğimiz süre içerisinde irticai faaliyetler ya da gelişmemişlik denilince kadın kıyafeti -mesela peçe ya da çarşaf üzerinden değil-; sarık, cübbe gibi erkeklere has kıyafetler üzerinden sembolize edilmiştir. 1925’de muallime hanımların peçe takmaları men edilmeye başlansa da⁸⁵⁴ gazetedeki karikatürlerde, fotoğraflarda ya da çizimlerde irticanın sembolü olarak tasvir edilmemiştir. Ama bununla birlikte fakirliğin sembolü olarak görsellerde çarşafı, başörtülü ya da peçeli kadınların tasvir edildiği görülmektedir.⁸⁵⁵ Kadın tasvirlerinde dikkat çeken bir örnek ise Osmanlı ile ilgili bir hikaye tefrikasında kadın sultanların oryantalist bakış açısındaki örneklere benzer müstehcen bir şekilde tasvir edilmesidir.⁸⁵⁶

Karikatürlerde dönemin önemli olaylarından biri olan kadınların camilerde vaaz verme meselesi de tasvir edilmiştir. Gazetede yer alan bu karikatür, dönemin kadın hakları

⁸⁵³ Bkz. Görsel Ek 47. “İnkılabın yaptığı hayırlı bir temizlik daha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunievvel 1925, s.1

⁸⁵⁴ “Teceddüd Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1925, s.2.

⁸⁵⁵ “Hilal-i Ahmet kömür tevzi’ ediyor.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.1.

⁸⁵⁶ “Osmanlı sarayında Yahudiler Saltanatı: Nurbanu ve Safiye Sultanlar Devri (850-1009).”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisani 1929, s.2.

savunucusu Nezihe Muhiddin Hanım'ın teklifi üzerine yine dönemin Müessesât-ı Diniyye Müdürü Esad Bey'in durumu değerlendirmesi üzerine tasvir edilmiştir. Altındaki açıklaması hicvedici bir dille kaleme alınan karikatürde kadınlar dönemin dünya modasına uygun Ala Russe ya da Bob stil saç kesimi ve sadece baş kısmını örten başörtüsü stilleri ile çizilmişlerdir. Esas amacın kadınların bilinçlendirilmesi için kadınlar tarafından toplantılar düzenlenmesi olan bu meselede *vaaz* terimi mecazi anlamda küçümsemek için kullanılmıştır.⁸⁵⁷

Görsel Ek 8 (26 Teşrinisani 1925)

Gazetede yer alan karikatürlerin din ile ilgili olanlarının çoğunlukla irtica meselesini işlediği görülmektedir. Dönemin din ile ilgili en önemli meselelerinden bir diğeri olan inkılaplarla alakalı karikatürlere de yer verilmekle birlikte irtica hem bu çalışmada incelenen dönem hem de Cumhuriyet tarihi boyunca karikatürlerde en fazla işlenen mesele olmuştur. Karikatür bir meseleyi hicvederek daha etkileyici ve kısa yoldan anlatmak için kullanılır. Bu tanım da irtica ya da inkılap karşıtlığı gibi Cumhuriyet döneminin en menfi konularında karikatür kullanımının önemini açıklamaktadır. Cumhuriyet gazetesindeki karikatürler dönemin mizah gazetelerindeki gibi aşırı örnekler⁸⁵⁸ olmamakla birlikte eleştirileri etkileyici bir şekilde okuyucuya aktarmışlardır. İlerleyen yıllarda irticaî olaylar dışında ibadetleri konu

⁸⁵⁷ Bkz. Görsel Ek 8. "Hanımlar camilerde vaaz edeceklermiş.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Teşrinisani 1925, s.1.

⁸⁵⁸ Bkz. Görsel Ek 76. Akbaba Dergisi, 30 Teşrinievvel 1340, sayı: 199, s.1.

alan ve hicveden karikatürler görülmektedir. 1933 yılında Ramazan ayında yayınlanan aşağıdaki karikatürde fitre konu edilmiştir.⁸⁵⁹

Görsel Ek 9 (24 Kanunisanı 1933)

Tüm bu çizimlerle gazetenin yıllar içerisindeki din algısının değişimiyle birlikte anlattığı hikayelerde halka yansımaları da görmek mümkündür. Din algısı kapsamında değerlendirilebilecek karikatürlerin yayınlanması ile rejime yönelik isyanlar ya da inkılapların paralellik arz ettiği görülmektedir. Sadece gazetenin değil halkın bakışının, eleştirilerinin de yansıtıldığı bu görsel araçlar vasıtasıyla o dönemlerde ortaya çıkan irticaî sembolik klişelerin yıllarca aktararak devam ettiği bilinmektedir. Bugün hâlâ sarığın, din algısıyla ilgili menfi bir durum yaratmada kullanılmaya devam edilmesi bu tür görsel aktarımlar vasıtasıyla gerçekleşmiş ve görsel hafızada yerini almıştır.

⁸⁵⁹ Bkz. Görsel Ek 9. **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisanı 1933, s.1.

1.6.2. Resimler

Gazetede anlatılan konuların öneminin özellikle de etkileyici çizimlerle pekiştirildiği görülmektedir. Daha sonraki yıllarda çoğunlukla yerini fotoğraflara bırakacak bu görsel anlatımlar, aynı zamanda sembolik ifadeleri açısından büyük önem taşımaktadırlar. Din ile ilgili meseleler ya da unsurların sembollerle çizilip anlatılması hem meselenin daha kısa yoldan daha çarpıcı bir şekilde anlatımını hem de onlarca yıl sonrasına bazı sembollerin aktarımını da sağlamıştır. Örneğin; Türkiye ya da Cumhuriyet ile ilgili çizimlerde cami ya da minare silüetinin çizilmesi, kurban bayramlarında uçak figürü ile sadaka, zekat ya da kurban bağışının bir arada çizilmesi ya da irticanın ya da mürteci olarak tanımlanan kişilerin yılan şeklinde çizilmesi gibi. Bunlara ilave olarak sarıkla alakalı bir çizimde hem geçmişten bu yana sarık çeşitlerinin resmedildiği hem de 200 binlerde olan sarıklı miktarının 1200'e kadar indiği bilgisi verilmektedir.⁸⁶⁰ Ayrıca Cumhuriyet gazetesinde çizilen sarıklı, korkunç yüzlü yobaz resimlerinin de ilerleyen dönemlerde sadece irtica değil, dindarlık tipolojisinin temsili olarak da kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁶¹

Görsel Ek 10 (14 Teşrinievvel 1934)

Bu sembollerin başında Türkiye, Cumhuriyet ya da İstanbul gelmektedir. Bu mefhumların çizimlerde genç bir Türk kızı olarak sembolize edildiği görülmektedir. Gazetede Cumhuriyet'in yıl dönümlerinde Cumhuriyet, İstanbul'un kurtuluş yıl dönümlerinde İstanbul ya da dış meselelerde Türkiye, modern giyimli genç bir kadın şeklinde sembolize edilmektedir. Örneğin, kasvetli günlerden bir nur gibi doğan Cumhuriyeti temsil eden genç kız genelde üzerinde Romalılara özgü bir kıyafet ve taç ile resmedilmiş. Fakat elbisesindeki

⁸⁶⁰ Bkz. Görsel Ek 66. "İstanbul'da Sarıklıların Miktarı Azalıyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1925, s.1.

⁸⁶¹ Bkz. Görsel Ek 10. "Hâlâ mı Yobazlar?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1934, s.5.

Türk bayrağı ve tacındaki hilal ise onun Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil ettiğini göstermektedir. Romalılara özgü zafer ve onurun sembolü defne çelenginin ise çizilen figürlerin ya başında ya da ellerinde olduğu görülmektedir.⁸⁶² Özellikle dış ilişkilerde de Türkiye bu şekilde sembolize edilmiştir.⁸⁶³

Görsel Ek 11 (29 Teşrinievvel 1924)

Görsel Ek 12 (6 Teşrinievvel 1933)

Görsel Ek 13 (25 Kanunievvel 1930)

Görsel Ek 77 (23 Teşrinievvel 1933)

⁸⁶² Bkz. Görsel Ek 11. **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1924, s.1

⁸⁶³ "Aziz Misafirlerimiz Geldiler" **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinievvel 1933, s.1

Çizimlerdeki en önemli husus da çoğunlukla arka planda cami tasvirlerinin yer almasıdır.⁸⁶⁴ Camiler gazetede yer alan karikatürler ve çizimlerde en fazla görülen detaylar arasındadır. İlk defa 1930'da Menemen Hadisesi'nde bir caminin minaresinden fötr şapkalı halka ateş açan bir derviş ile irticanın sembolü olarak çizildiğine tesadüf edilmiştir.⁸⁶⁵ Cumhuriyet ile ilgili hemen her görselde mutlaka Sultanahmet ya da Ayasofya'nın silüetini görmek mümkündür. Örneğin, Türk-Macar muahedesini anlatan bir resimde Türkiye ve Macaristan'ı temsil eden kadınların arkasında cami silüetleri yer almaktadır.⁸⁶⁶ Cumhuriyet gazetesinin kendisi ile ilgili kutlama görsellerinde de cami silüetleri görülmektedir.⁸⁶⁷ Özellikle Cumhuriyet ya da İstanbul ile ilgili resimlerde bu çalışmada süre içerisinde mutlaka cami silüetine yer verildiği izlenmiştir.⁸⁶⁸ Bununla birlikte bazı çizimlerde geri kalmışlığın sembolü olarak tasvir edilmişlerdir. Cumhuriyet'in 11. yılı anısına çizilmiş olan manşetteki haritanın üzerinde yer alan Türkiye'nin geçmişteki gelişmemişliğinin tasvir edildiği resimde cami, gelişmiş Cumhuriyet döneminin anlatıldığı resimde ise fabrikalar mevcuttur.⁸⁶⁹ Caminin geri kalmışlığın sembolü olarak çizildiği aynı görseldeki haritada ise İstanbul cami ile temsil edilmiştir.⁸⁷⁰ Dinin bir yandan geçmişin, geri kalmışlığın temsilcisi olması ama bir yandan da kimliği temsil etmesi paradoksu, yazılar ya da haberlerin yanı sıra görsellerde de fark edilmektedir. Günümüze de tevarüs eden bu ikilem aslında pek çok meselenin temelini teşkil etmektedir.

⁸⁶⁴ Bkz. Görsel Ek 12. "İstanbul on sene evvel bugün kurtuldu.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1933, s.1; Bkz. Görsel Ek 52. "16 Mart Faciası", **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1934, s.1; Bkz. Görsel Ek 77. "Türk Macar muahedesini beş sene müddetli uzatıldı.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Teşrinievvel 1933, s.1.

⁸⁶⁵ Bkz. Görsel Ek 13. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1930, s.1.

⁸⁶⁶ A.g.g., **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Teşrinievvel 1933, s.1.

⁸⁶⁷ "Cumhuriyet'in 500 Okuyucusuna Yılbaşı Hediyesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunievvel 1933, s.1.

⁸⁶⁸ Bkz. Görsel Ek 78. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1934, s.1.

⁸⁶⁹ Bkz. Görsel Ek 51. "Cumhuriyetimiz 11 yaşına bastı.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1933, s.1.

⁸⁷⁰ A.g.g., **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1933, s.1.

Görsel Ek 14 (29 Teşrinievvel 1933)

Çizimlerde dikkat çeken diğer bir ayrıntı ise Arapça harflerin kullanılmamasına dikkat edilmesidir. Dil ve kıyafet inkılabındaki düsturlara çizimlerde de riayet edildiği görülmektedir. Örneğin, 16 Mart ile ilgili bir çizimde yine Türkiye Cumhuriyeti’ni sembolize eden kadın şehitlerin mezarlarına çelenk bırakırken tasvir edilmiş ama mezar taşları ve kitabelerinde olması gereken duaların siyah boya ile kapatıldığı görülmektedir.⁸⁷¹ Bununla beraber 1934’de İran Şahı’nın Türkiye ziyaretinde manşette Arap harfleriyle “*Safa Amedi*” yazdığı⁸⁷² ve gazetenin neredeyse yarım sayfasının da yine Arap harfli Farsça bir ifade yer aldığı görülmektedir.⁸⁷³ Ayrıca yine yarım sayfa ebatında Edebiyat Fakültesi Metinler Şerhi Doçenti Ali Nihat’ın İran Şahı’na yazdığı manzumenin Arap harfleriyle olan versiyonu da yayınlanmıştır.⁸⁷⁴ Bu örnek dışında harf inkılabından sonra incelenen süre içerisinde Arapça harflerin kullanıldığı –karikatürlerde yerme amaçlı olanlar hariç- herhangi bir çizime rastlanılmamıştır.

⁸⁷¹ Bkz. Görsel Ek 52. **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1934, s.1.

⁸⁷² Farsça “Safa geldiniz” demek. Bkz. Görsel Ek 16. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Haziran 1934, s.1.

⁸⁷³ Bkz. Görsel Ek 15. **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1934, s.1.

⁸⁷⁴ Bkz. Görsel Ek 73. “İran Şehinşahi Âlâhazreti Hümayunun Teşrifleri Münasebetiyle”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1934, s.7.

Görsel Ek 15 (26 Haziran 1934)

Görsel Ek 16 (15 Haziran 1934)

Dinî gün ve gecelerle ilgili karikatürler de gazetede oldukça sık görülmektedir. Kurban Bayramı ile ilgili bir karikatürde kurdelaı bir koçu seven küçük bir kız çocuğı tasvir edilmiştir.⁸⁷⁵ Bu koç ve küçük kız tasviri her Kurban Bayramı'nda yayınlanmıştır. Karikatür ile birlikte verilen mesaj da oldukça önemlidir:

*“Bugün bir Kurban Bayramı daha idrak ediyoruz. Türk Milleti, Cenab-ı Hakk’a şükürler olsun, bu bayramı da hür ve mesud, müstakil ve mesrur idrak etmektedir. Fakat bu sürur ve saadet, hürriyet ve istiklalimiz için senelerden beri verdiğimiz yüz binlerce kurbanı bize unutturmamalıdır.”*⁸⁷⁶

Ramazan bayramı için de benzer şekilde bayramların hür bir biçimde idrakinin Cumhuriyet sayesinde mümkün olduğunu tasvir eden bayram çizimleri de mevcuttur. Yılların

⁸⁷⁵ Bkz. Görsel Ek 53. “Bayramınız Kutlu Olsun”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mart 1934, s.1. “Mübarek Kurban Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1925, s.1.

⁸⁷⁶ A.g.k. **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1925, s.1.

ilerlemesiyle fotoğraflarda kıyafetlerin modernleşmesinin tabi bir yansımasını çizimlerde de görüyoruz. Örneğin, bahsi geçen Ramazan Bayramı tebrik çiziminde elinde şeker ve içki servisi yapan modern görünümlü bir hizmetçi tasviri yer almaktadır.⁸⁷⁷ Ramazan bayramlarındaki çizimlerde genelde dinî sembollerin kullanılmadığı görülmektedir.⁸⁷⁸ Kurban Bayramları zamanında Tayyare Cemiyeti'ne yardım reklam çizimleri de gazetede sürekli yer almaktadır.⁸⁷⁹ Tayyare Cemiyeti ya da sonraki ismiyle Türk Hava Kurumu ile zekat ve kurban yardımı sürekli birlikte anılmıştır. Memleketin müdafaasının da dinî bir vecibe olması söyleminden yola çıkıldığını çizimlerdeki açıklamalardan anlamak mümkündür. Dönemin Diyanet İşleri başkanı Rıfat Börekçi'nin Müslümanların zekat ve sadaka-i fıtır ve kurbanlarını Tayyare cemiyetine vermelerinin caiz olduğuna dair fetva yayınlamasından meselenin önemini anlamak mümkündür.⁸⁸⁰

Çizimlerde de karikatürlerde olduğu gibi dinî sembollerin kullanıldığı ve günümüze kadar aktarılmaya devam etmiştir. Yapılacak inkılapların, atılacak adımların hiçbirinin dinden bağımsız olamayacağını bu çizimler vasıtasıyla da anlamak mümkündür. Cami silüetlerinin ülkeyi ve rejimi temsil eden her türlü çizimde yer alması, dinin yöneticiler için hâlâ en önemli meşrulaştırma aracı olarak görüldüğünü göstermektedir. Bunun en önemli müsebbibi de halkın nazarında dinin önemi ve halka rağmen değil, halk ile asrileşmenin mümkün olacağını düşünmeleridir.

1.6.3. Fotoğraflar

Gazetenin ilk yıllarında din algısı kapsamında yer alan fotoğraflar dönemin en fazla odaklanılan konusu olan irtica meselesi ile ilgilidir.⁸⁸¹ İrticaî faaliyetlerin failleri olarak tanımlanan kişilerin dinî kisve ile yayınlanan fotoğrafları, günümüze kadar gelen din algısının pek çok yönünü de açıklayıcı mahiyettedir. Fotoğraflar dönemin dinî yaşantısı hakkında nispeten de olsa bilgi veren ve aynı zamanda gazetenin de din algısının değişimini yansıtan

⁸⁷⁷ “Bayramınız Mübarek Olsun”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931, s.1

⁸⁷⁸ Bkz. Görsel Ek 79. **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisanı 1933, s.1.

⁸⁷⁹ Bkz. Görsel Ek 54. **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Mart 1934, s.6.

⁸⁸⁰ Kara, a.g.e, s. 131.

⁸⁸¹ Örneğin, Silifke hadisesi maznunlarının fotoğraflarının olaylarla ilgili haberler verilirken beraber yayınlandığı görülmektedir. Bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924, s.1.

en somut araçlardır. Bununla birlikte Cumhuriyet rejiminde din meselesindeki algı kararsızlığının en açık görülebildiği mecradır.

Sarık takmanın sadece din görevlileri/ulema ile sınırlandırılmasıyla gazetenin ilk sayılarında görülen sarıklı devlet yetkilileri ya da üniversite hocalarının fotoğraflarına, şapka kanunundan sonra gazetede yer verilmemiştir.⁸⁸² Bununla birlikte sadece mabedlerde dinî kisveye izin verilecek düzenlemelerden önce de din görevlilerinden bazılarının fötr şapka takmaya başladıkları görülmektedir. Gazetede “Müftülerde Teceddüd” başlığı ile verilen haberde Ayvalık Müftüsü Mehmed Şakir Efendi’nin fötr şapkalı bir fotoğrafı yayınlanmıştır.⁸⁸³

Görsel Ek 17 (2 Mart 1926)

Diğer tüm Cumhuriyet ilke ve inkılaplarının uygulamalarında olduğu gibi şapka kanununun yürürlüğe girmesiyle gazetenin görsellerinde de düzenlemeye gidilmiştir. Sarıklı herhangi bir fotoğrafa yer verilmemekle birlikte daha önce sarıklı bir şekilde yayınlanmış fotoğraflar da yeniden düzenlenerek kullanılmıştır. Örneğin, hava durumu ile ilgili kendisiyle sürekli mülakat yapılan medrese kökenli Rasathane Müdürü Fatin Bey’in⁸⁸⁴ şapka kanunundan önce verilen fotoğrafları sarıklı iken daha sonraki yıllarda kullanılan aynı

⁸⁸² Saruhan mebusu Mustafa Fevzi Efendi’nin ilk sayfada yer alan fotoğrafı için bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1924, s.1; Vefat eden Kütahya mebusu Seyfi Efendi’nin fotoğrafı için bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mayıs 1925, s.1. Gazetede görülen tek istisnai durum 1926’da sarıklı vesikalık fotoğrafı 1. sayfada yayınlanan Yedinci Hukuk Reisi Kemal Bey’in sarıklı fotoğrafıdır. **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1926, s.1.

⁸⁸³ Bkz. Görsel Ek 17. “Müftülerde Teceddüd”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1926, s.1.

⁸⁸⁴ Mehmet Fatin Gökmen [yn.]

fotoğrafın sarık kısımları kesilerek yayınlanmıştır. Hatta ilerleyen yıllarda Fatin Efendi'nin mülâkatlarında aynı fotoğrafın üzerine çizimle şapka eklendiği görülmektedir.⁸⁸⁵

Görsel Ek 18
(20 Mart 1925)

Görsel Ek 19
(2 Şubat 1930)

Görsel Ek 20
(26 Nisan 1933)

İrtica olaylarında din görevlilerinin de mücadelesini gösteren bir fotoğrafta sıra sıra dizilmiş dinî kisveli Hocaefendiler ve onların başında ayakta modern kıyafetli devlet yetkililerinin fotoğrafı tek karede çok fazla görsel mesaj içermektedir.⁸⁸⁶

Görsel Ek 21 (21 Şubat 1933)

⁸⁸⁵ Bkz. Görsel Ek 18; Görsel Ek 19; Görsel Ek 20. "Rasathane Müdürü", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mart 1925, s.1. "Şiddetli Kış Geliyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Şubat 1930, s.1; "Fatin Bey sarsıntılarını yavaşladığını söylüyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Nisan 1933, s.2.

⁸⁸⁶ Bkz. Görsel Ek 21. "İrtica Hadisesinin Tel'in", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Şubat 1933, s.5.

İrtica ya da mürteciler gazetede diğer görsellerde olduğu gibi fotoğraflarda da en fazla yer alan konulardandır. Şeyh Said olayı başta olmak üzere özellikle 1925'te Şeyh Said ve 1930'da Menemen olaylarının faillerinin dinî kisveli fotoğraflarının günlerce gazetenin ilk sayfasında yayınlanması⁸⁸⁷ din algısı ve değişimi bağlamında birçok meseleyi ortaya çıkarmıştır. Tarikat ehli ya da medrese çıkışlı hocaların irtica suçlamasıyla fotoğraflarının yayınlanması hem temsil ettikleri makamlar hem de kıyafet üzerinden dönemler arası din algısı değişimini yansıtmaktadır. Nitekim Sivas Kongresi'nde Atatürk'ün şeyhlerle⁸⁸⁸ ya da 1919'da hükümet konağı önünde Hocaefendilerle dua ederken çekilmiş olan fotoğraflarından⁸⁸⁹ birkaç yıl sonrasında görülen algı farklılığı dikkat çekicidir.

Görsel Ek 22 (28 Kanunievvel 1932)

İnkılapların seyrinin de takip edilebildiği bu fotoğraflar sayesinde düzenlenen kanunla sadece hocaların/din adamlarının dinî kisve ile dolaşabildikleri izlenilebilmektedir.⁸⁹⁰ Hatta 1926 gibi bir tarihte Diyanet İşleri Riyaseti heyeti müşavir azası Hüseyin Bey'in vefat haberi "*Kıymetli Ulemamızdan Birini Kaybettik*" başlığı ile birinci sayfadan ve Hüseyin

⁸⁸⁷ "Şeyh Said Melunu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Mayıs 1925, s.1; "İrticanın Timsali ve Onun İki Muhibbi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Haziran 1925, s.1; "Divanı harp dün beş celse aktetti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Şubat 1931, s.1; Bkz. Görsel Ek 57. "Hayrullah Efendi'nin Muhakemesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisanı 1934, s.1

⁸⁸⁸ Bkz. Kara, a.g.e, s. 263.

⁸⁸⁹ Bkz. Görsel Ek 22. "Ankara'nın En Büyük Günü", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1932, s.1.

⁸⁹⁰ Bkz. Görsel Ek 58. "Torbali'da Kooperatif Faaliyeti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunisanı 1933, s.5.

Bey'in sarıklı, cübbeli fotoğrafı eşliğinde verilmiştir.⁸⁹¹ Yine kıyafet devrimi sonrası hayatın olağan akışında sarıklı Hocaefendilerin fotoğraflarına rahatlıkla yer verildiği görülmektedir. Örneğin, oy kullanırken⁸⁹², Atatürk ile sohbet ederken⁸⁹³, hatta cinayetten hüküm giymiş bir Hocaefendinin⁸⁹⁴ sarıklı ve cübbeli fotoğrafları hiçbir menfi ibare olmaksızın yayınlanmıştır.

Görsel Ek 23 (29 Teşrinisani 1930)

Görsel Ek 24 (4 Kanunisanı 1931)

Görsel Ek 25 (20 Eylül 1934)

Görsel Ek 26 (24 Birincikanun 1934)

⁸⁹¹ Bkz. Görsel Ek 80. "Hüseyin Bey'in İrtihali", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Haziran 1926, s.1.

⁸⁹² Bkz. Görsel Ek 27. "Hasköy'de Hadiseler Oldu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Teşrinievvel 1930, s.1.

⁸⁹³ Bkz. Görsel Ek 23. "Gazi Hz. ve Cumhuriyet H. Fırkası", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinisani 1930, s.1; Bkz. Görsel Ek 24. "Reisicumhur Hz. Bugün Bursa'da Kalacaklar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisanı 1931, s.1.

⁸⁹⁴ "Karısını öldüren imam!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Kanunievvel 1931, s.2.

Görsel Ek 27 (9 Teşrinievvel 1930)

Kadın kıyafetlerinde ise şapka kanunu benzeri bir kanuni düzenleme yapılmamakla birlikte peçe ya da çarşaf ile ilgili yerel meclislerin, kurumların ya da bazı şehirlerden gelen kadınların aldıkları kararların haberlerine rastlanmaktadır.⁸⁹⁵ Çarşaf ya da peçenin geri kalmışlığın, esaretin sembolü olduğuna dair yorumlara rağmen bu çalışma boyunca esas alınan sayılarda modern-Müslüman kadın kavramı vurgulanmakla beraber çarşaf/peçeli kıyafetli fotoğraflara da gazetede yer verilmeğe devam edildiği görülmektedir.⁸⁹⁶ 1930'lu yıllarda günlük hayatta çarşafın hatta peçenin kullanımı devam etmiş, gazetede de bu kıyafetleri kullanan kadınların fotoğraflarına yer verilmiştir. İstanbul'da bir kavga haberinin fotoğrafında⁸⁹⁷, piyango bileti talihlileri⁸⁹⁸, Himaye-i Etfal'e yardım yapan⁸⁹⁹ ya da cinayet zanlısı kadınların⁹⁰⁰ çarşaf/peçeli fotoğraflarının kıyafetlerinden ötürü hiçbir menfi yorum yapılmaksızın yayınlandığı görülmektedir. Hatta Atatürk'ün Bursa'da çarşaf/peçeli bir hanımı dinlerken fotoğrafı da "*Gazi H. nin Halkla Temaslarından Bir İntiba*" başlığı ile yayınlanmıştır.⁹⁰¹ Benzer bir anın bu sefer 1934'de de çekildiği görülmektedir.⁹⁰² Daha da

⁸⁹⁵ "Trabzon'da Peçe Men Edildi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunievvel 1926, s.1; "Trabzon'da Kadınlar Çarşaflarını Atıyorlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1928, s.1.

⁸⁹⁶ "Peçenin Esaretinden", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunievvel 1926, s.3; "*Mis Türkiye, Cezayirli Müslüman hemşirelerinin nazarında ispat etmiştir ki, peçesiz, bir genç kızın güzelliği kendisine ne büyük bir füsun verir!*", "Naşide Saffet Hanım Cezayir'de", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mart 1928, s.1.

⁸⁹⁷ Bkz. Görsel Ek 81. "Kasımpaşa'da yeni bir mahalle müsademesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930, s.1.

⁸⁹⁸ Bkz. Görsel Ek 60. "Talimli Kadınlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Nisan 1931, s.1.

⁸⁹⁹ Bkz. Görsel Ek 62. "Himayeietfal'e Bir Teberru", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinisani 1931, s.1.

⁹⁰⁰ Bkz. Görsel Ek 61. "Çocuğunu öldüren ana", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s.1.

⁹⁰¹ Bkz. Görsel Ek 24. "Reisicumhur Hz. bugün Bursa'da kalacaklar.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisani 1931, s.1.

⁹⁰² Bkz. Görsel Ek 25. "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1934, s.1.

dikkat çekici olan 1931 gibi geç bir tarihte başka bir haberin fotoğrafının altında Edirne’de tasarruf haftası dolayısıyla gösteri yapan grubun içerisindeki çarşafli kadınların gazete tarafından “çarşafli hanımlarımız” olarak tanımlanmasıdır.⁹⁰³

Görsel Ek 28 (24 Kanunievvel 1931)

Gazetede din algısının değişimini en somut biçimde gösteren belgelerden bir diğeri de Türkçe ibadet meselesinin fotoğraflarıdır. Camilerde Türkçe Kur’an-ı Kerim ve Hutbeler okunurken çekilmiş fotoğraflar hem kıyafet hem de meseleye ilgi hususunda bilgi vermektedir. Halkın gösterdiği ilginin yanı sıra camide kadın kısımlarının fotoğrafları da yine çoğunlukla çarşaf ve peçenin kullanımının devam ettiğini göstermektedir.⁹⁰⁴ Yine Türkçe Kur’an okunurken camilerde çekilmiş fotoğraflar, Hocaefendinin kisvesi ve şapka kanunu sonrası cemaatin durumunu göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁰⁵ Bununla birlikte ilerleyen yıllarda sadece çarşafın değil, başörtüsünün de mazinin ve gerikalmışlığı temsil ettiğine dair sembolizmler görülecektir. Edirne’nin kurtuluş törenlerinde Sevr’i temsil eden kızın kıyafeti bu durumu örneklendiren fotoğraflardandır.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Bkz. Görsel Ek 28. “Dikkate Şayan Canlı Bir Levha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1931, s.2.

⁹⁰⁴ Bkz. Görsel Ek 82. “Ramazanın İlk Günü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1930, s.1.

⁹⁰⁵ Bkz. Görsel Ek 83. “Türkçe Kur’an, Dün İlk Defa Okundu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisani 1932, s.1; Bkz. Görsel Ek 63. “Dinî İnkılâp ve Halkımız: Türkçe Kur’an Okunan Camiler Dolup Taşıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisani 1932, s.1; “Camide Türkçe Kur’an”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunisani 1932, s.1; Görsel Ek 64. “Türkçe Kur’anla Mukabele”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisani 1932, s.1;

⁹⁰⁶ Bkz. Görsel Ek 29. **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1934, s.5.

Görsel Ek 83 (23 Kanunisanı 1932)

Görsel Ek 29 (27 Teşrinisani 1934)

Aynı tarihte Cumhuriyet Halk Fırka kâtibinin Kütahya'daki konuşmasını dinlemeye gelen eşarplı kadınların fotoğrafları ise başlarındaki “eşarp” özellikle vurgulanarak yayınlanmıştır.⁹⁰⁷ Benzer şekilde 1934'de Aydın'ın Çine kazasının ilk kadın muhtarı Gül (Esin)'in peştamal ve şalvarlı fotoğrafı da yayınlanmıştır.⁹⁰⁸

Görsel Ek 30 (30 Birincikanun 1934)

⁹⁰⁷ Bkz. Görsel Ek 30. **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Birincikanun 1934, s.5.

⁹⁰⁸ Bkz. Görsel Ek 26. “Seçim Hazırlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Birincikanun 1934, s.1.

Diğer inkılaplarda olduğu gibi harf inkılabının etkisini de fotoğraflarla gözlemlemek mümkündür. TBMM ilk açıldığı zaman kürsünün arkasındaki duvarda yer alan Şûrâ suresinin 38. Ayetinde geçen “Ve emrühüm şûrâ beynehüm” levhası⁹⁰⁹ daha sonra Arap harfli Türkçe “*Hakimiyet Milletindir*” ibaresi ile değiştirilmişti.⁹¹⁰ Birkaç ay sonra ise aynı fotoğrafın bu Arap harfli levha kısmı kesilerek kullanıldığı görülmektedir.⁹¹¹

Görsel Ek 31 (7 Haziran 1930)

Görsel Ek 32 (25 Eylül 1930)

Dinî yaşantı, inkılapların seyri gibi hususlarda hem gazetenin tavrı hem de halkın tutumunun en somut şekilde fotoğraflar vasıtasıyla izlenebildiği görülmektedir. Gazetenin bir yandan esaret olarak tanımladığı çarşafı, diğer tarafta “çarşafli hanımlarımız” olarak tanımlamasında olumlaması ya da sarık ya da Arap harflerini fotoğraflardan silme çabası tam anlamıyla değişemeyen, ikilem içerisinde bir din algısı profili sunmaktadır. Halkın ise tam tersine fotoğraflar vasıtasıyla verdiği intiba din ile Cumhuriyet rejimi arasında bir tezatlık yaşamadığı, dinlerini yaşamalarına izin verildiği ölçüde yönetimi benimsedikleri şeklindedir.

1.6.4. Mahyalar

Cami görseli gibi mahyaların da Cumhuriyet döneminde kullanılan en önemli araçlar olduğu söylenebilir. Türkiye ya da Cumhuriyet ile ilgili görsellerde mutlaka yer verilen cami

⁹⁰⁹ İhsan Güneş, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, **TDVİA**, Cilt 41, İstanbul, 2020, s. 593-596.

⁹¹⁰ Bkz. Görsel Ek 31. **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1930, s.1.

⁹¹¹ Bkz. Görsel Ek 32. **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Eylül 1930, s.1.

görsellerinin aksine mahyalarla doğrudan toplumsal ya da siyasi mesajlar da verilmiştir. Tıpkı hutbe ve vaazlardaki nasihatlar gibi mahyalar da mesajları vasıtasıyla toplumu yönlendirme işlevi görmüştür. Sadece Cumhuriyet dönemine has olmayan bu işlevin⁹¹² dinin toplum üzerindeki etkisi düşünülerek devam ettirildiği ifade edilebilir. Dönemin mahya fotoğrafları ile dinî işlevi dışında mahyaların tam bir toplumsal ve siyasî propaganda aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Gazetede mahya ile ilgili yazıda İstanbul camilerinin minareleri hakkındaki şu betimleme, Cumhuriyet ile camilerin bir arada olduğu görsellere neden önem verildiği meselesini ve yönetimde din mefhumunun yerini anlatmakta yardımcı olacaktır:

*“İşte bu minarelerdir ki, şerefelerinden yükselen türlü ezan sesleriyle İstanbul’u dünyanın en güzel şehri haline getirmektedir. Hayalinizde bir defa İstanbul’u minaresiz olarak tasavvur ediniz veya şehrin Beyoğlu gibi minaresiz semtleriyle Sarayburnu’ndan Eyüp’e kadar uzanan minarelerle müzeyyen afakanı mukayese ediniz, teslim edersiniz ki İstanbul’un bütün güzelliği, bütün ihtişamı, bütün sevimliliği o semaya uzanan minareleridir.”*⁹¹³

*“Hubbu’l Vatan mine’l-iman”, “Muhacirlere yardım”, “Hilal-i Ahmeri unutmayalım”, “Darüşşafaka’ya Yardım”*⁹¹⁴ gibi toplumsal, siyasi; *“İçki haramdır”*⁹¹⁵, *“Kumarın sonu felakettir”*⁹¹⁶ ahlâkî ibarelerle birlikte *“Aman Ya Hazret-i Fahr-i Âlem”* gibi dinî ibarelerin yer aldığı mahya fotoğraflarına da yer verilmiştir.⁹¹⁷

⁹¹² “Sadece ışıklandırma ve kısmen de çiçeklendirme şeklinde düzenlenen mahyalar II. Meşrutiyet devrinde yazılı ifadelere ve hilâl, yıldız gibi sembollere de yer verecektir. Yazı oranının artması ve Kelime-i Tevhid, Mâşalah, el-Hamdü lillah, yâ Ramazan gibi dini metinler yerine giderek daha siyasî ve gündelik ibarelerin görülmesi siyasileşme ve yazılı kültürün egemen olmaya başlamasıyla alakalı bir değişme.” Kara, a.g.e. s. 75.

⁹¹³ “İstanbul’un En Güzel Şeyi Minarelerdir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Nisan 1925, s.2.

⁹¹⁴ “Türkçe Mahyalar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Nisan 1925, s.1.

⁹¹⁵ Bkz. Görsel Ek 33. “Minarelerde mahyalar kuruluyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1930, s.1.

⁹¹⁶ Bkz. Görsel Ek 34. **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Şubat 1930, s.1.

⁹¹⁷ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Nisan 1925, s.2.

Görsel Ek 33 (13 Şubat 1930)

Görsel Ek 34 (16 Şubat 1930)

Camiler gibi mahyalar da Cumhuriyet döneminin başlangıcından beri toplumsal ve siyasi maksatla kullanılan dinî sembollerdendir. Bu çalışmada incelenen dönemde çok fazla siyasî mahyaya rastlanmamakla birlikte ilerleyen yıllarda net siyasî mesajlar için kullanıldıkları bilinmektedir.⁹¹⁸ Cumhuriyet yönetiminin özellikle de halkın ahlakî öğretileri hatırlamasını mahyalar sayesinde gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Önce Türkçeleştirilen mahyaların⁹¹⁹ ulusal birlik ideolojisiyle birlikte artık sadece öz Türkçe ifadelerle kurulacağının belirtilmesinin yanı sıra⁹²⁰ “para arttır”, “yerli malı kullan”⁹²¹ ya da “tayyareye yardım ediniz”, “yetimi düşününüz”⁹²² gibi yerli malı ve millî tasarrufla ilgili iktisadî, toplumsal meselelerle ilgili oldukları görülmektedir. Dinin millet üzerindeki etkisini, yönetimin dinî öğeler vasıtasıyla millete ulaşma çabasıyla anlamak mümkündür. Bu vesileyle dinin Türk milleti için önemi de ortaya çıkan dolaylı bir faktördür. Yunus Nadi bir yazısında, “*Belki camiye gidip namaz kılmam. Fakat çocukluktan beri alışılmış. Gözlerim mahyaları görmek istiyor.*” diyen bir tanıdığının ardından mahyaların millî ve kültürel konumunu şu şekilde özetlemiştir: “*Öyle ya, mahyaların din ve iman ile ne alakası vardır? Ancak hayat, hep faydalı şeylerin kafesine takılıp kalacak bir kuş değildir. O biraz süs, biraz sanat, biraz heva ve heves isteyen avare bir mahluktur. Türkün kabiliyeti İstanbul Ramazanını mahya ile süsleyebilmek sanatına yükselmiş. Bu masum süs, millî camianındır: Ondan herkes bir surette zevkyabdır: Kimi kurmasından, kimi temşasından, kimi gidip onun şelaleri altında*

⁹¹⁸ Kara, a.g.e. s. 82-83.

⁹¹⁹ Bkz. Görsel Ek 84. **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1930, s.1.

⁹²⁰ “Minarelere Öz Türkçe Mahyalar Kurulacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1934, s.3.

⁹²¹ “Ramazan!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisani 1930, s.4.

⁹²² “Ramazan Geliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisani 1932, s.2.

ibadet etmekten."⁹²³ Dolayısıyla Cumhuriyet yönetiminin din meselesiyle ilgili her türlü faaliyeti, düşüncesi ve değişim/dönüşümü bize aynı zamanda milletin din hakkındaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Dinin devlet otoritesi tarafından araçsallaştırılması da millet için ne denli güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Mahyaların sadece içerik değil aynı zamanda teknik yönden de yenilenmesine dair görüşler beyan edilmiştir. Örneğin, Ramazan dışında millî günlerde de mahyalar kurulmuş ve Cumhuriyet'i temsil için kullanılan sembollerden biri olan Güneş figürü kullanılmıştır.⁹²⁴

Görsel Ek 35 (27 Teşrinisani 1934)

Mahyalarla birlikte cami aydınlatmalarında düzenlemelerin teklif edildiği görülmektedir. Örneğin, aşağıdaki fotoğrafta yer alan cami Saraybosna'daki Rüstem Bey camii'nin 400. Yıldönümü kutlamalarına aittir. Her tarafı aydınlatılmış camininkine benzer bir aydınlatmanın Cumhuriyet Bayramı'nda İstanbul'daki camilerde uygulanması talep edilmiştir.⁹²⁵

⁹²³ Yunus Nadi, "Din ve Dünya", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

⁹²⁴ Fotoğrafta yer alan mahya Edirne'nin kurtuluşu törenlerinde Selimiye camiine kurulmuştur. [y.n.] Bkz. Görsel Ek 35. **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1934, s.1.

⁹²⁵ Bkz. Görsel Ek 36. "Cumhuriyet Bayramında: Camiler Böyle Tenvir Edilemez mi?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinievvel 1933, s.4.

Görsel Ek 84 (13 Şubat 1930)

Görsel Ek 36 (5 Teşrinievvel 1933)

Görsel Ek 37 (15 Mart 1926)

Görsel Ek 38 (29 Kanunievvel 1932)

Cumhuriyet gazetesindeki dine yönelik algısal değişimi genel olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük bir coşku ile her Ramazan yayınlanan mahya çizimi ya da fotoğrafları

üzerinden de anlamak mümkündür. 1926 yılı Ramazan ayına ait bu çizimden⁹²⁶ sonra 1932 yılına ait herhangi bir tebrik ifadesi yer almayan kısa yazı⁹²⁷ ya da 1934 yılından itibaren bayramlar dışında Ramazanla alakalı hiçbir bilginin verilmemeye başlanması ile kıyaslanınca bile anlaşılması mümkün bir durumdur.

⁹²⁶ Bkz. Görsel Ek 37. “Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1926, s.1.

⁹²⁷ Bkz. Görsel Ek 38. “Bugün Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1932, s.1.

II. BÖLÜM

DİN ALGISİNİN BİREYSEL VE TOPLUMSAL YAŞAMDAKİ

YANSIMALARI

2.1. İNKILAPLARIN DİN ALGISI ÜZERİNE ETKİLERİ

2.1.1. İnkılaplar ve Etkileri

“Bir siyasî inkılâbı yaptıktan sonra ikinci bir vazifenin önünde kaldık: İçtimâî inkılâbı hazırlamak! Siyasî inkılâp, meşrutiyet mekanizmasının hükümete tatbiki demek olduğu için istihsalı pek kolaydı. Fakat içtimâî inkılâp mekanik bir fiille değil, organik bir tekamülle hâsıl olabileceği için gayet güçtür. Siyasî inkılâbın icrası için hürriyet, müsavat, uhuvvet gibi meşrutiyetin ruhunu temsil eden kuvvet-fikirlerin intişarı kâfiydi. Halbûki içtimâî inkılâp kuvvet-hislerin inkişaf ve tealisine bağlıdır. İçtimâî inkılâp ne demektir? Eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat ibda etmek. Bilirsiniz ki hayat tabiri gayet umumi bir manaya delalet eder. Bu kelimedede iktisadî, ailevî, bediî, felsefî, ahlâkî, hukukî, siyasî bütün hayatlarda mündemiçtir. Yeni Hayat demek, yeni iktisat, yeni aile, yeni sanat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir. Eski hayatı değiştirmek, iktisadî, ailevî, bediî, felsefî, ahlâkî, hukukî ve siyasî hususiyetleriyle yeni bir yaşayış yaratmakla kabil olabilir.”⁹²⁸

Ziya Gökalp

Devlet eliyle sosyal hayat ve kurumlardaki köklü değişimleri ifade eden inkılâp terimi, tekâmül, ıslahat ya da teceddüdden farklı olarak siyasî ve sosyal yapıda köklü bir değişimi hedeflemektedir.⁹²⁹ İnkılâplar birden ortaya çıkan hareketler değil, oldukça uzun fikirsel bir hazırlık evresine sahip süreçlerdir ki Türkiye Cumhuriyeti’ndeki inkılapların da hazırlanma süresi Osmanlı’daki birçok yenilik ve ıslahat hareketlerine dayanmaktadır. Sadece devletin değil, milletin ruhunun değişimi olarak da tanımlanan Türk inkılâbı⁹³⁰, millî egemenliği, millî bağımsızlığını kazanmış bir millet için modern ve medeni bir millet olma yolunda yani bir anlamda bekâsını temin edecek düzenlemeler olarak

⁹²⁸ Celaleddin Vatandaş, **Cumhuriyet’in Tarihi**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015, s. 133.

⁹²⁹ Yasemin Işık, “Hayat Mecmuası Çerçevesinde Türk İnkılâbının Değerlendirilmesi”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 3, Ankara, 2020, s.82.

⁹³⁰ “İnkılabımızın Azameti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1926, s.1.

tanımlanmıştır.⁹³¹ Gazetede inkılapların hedefi, “her şeyde medenî milletlerin yaptığını yapmak onlar nasıl yaşıyorsa öyle yaşama, nasıl yürüyorlarsa öyle yürümek” olarak açıklanmış ve Türkiye’yi bir garplı geldiğinde kendini garpta bir memlekette hissedeceği görünüme kavuşturmak şeklinde tanımlanmıştır.⁹³² Bu duruma etken olarak Cumhuriyet devri aydınlarının Batı’nın ilerlemesinin nedenini kilisenin tahakkümünden kurtulmak olduğu ve dolayısıyla Osmanlı’nın geri kalmasının Batı’nın din konusunda yaptıklarını takip etmemek olduğuna dair zihnî kabulleri de zikretmek gerekmektedir. İslâm toplumlarının geriliği ve yoksulluğu sürekli Batı ile kıyaslanmış⁹³³ ve bunun esasında da Garpçılar tarafından dinî toptan terk ya da İslâmcılar tarafından dinde teceddüd gibi fikirleri uygulamamak görülmüştür. Nitekim bu durumu Ziya Paşa bir beyitte şu şekilde özetlemektedir:

“Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslam’ı bütün viraneler gördüm.”⁹³⁴

Osmanlı’nın müesseselerin ıslahı gibi konular dışında Batı hayat tarzı ile teması Yirmisekiz Çelebi Mehmed⁹³⁵ ve daha sonradan gönderilen daimi elçiler vasıtasıyla olmuştur. Tüm bu temaslara rağmen Osmanlı geç de olsa askerî, ekonomik, idarî alanlarda değişimler geçirirse de içtimaî alanları kapsayan yeniliklere uzun süre direnmiştir. Örneğin; Yeniçeriliğin ilgası, ulema sınıfının etkisini kaybetmeye başlamasına ve yönetimde de değişimlere neden olmuştur fakat üst kademelerdeki bu değişimler eskinin hâlâ güçlü bir şekilde hâkim olduğu halkta Cumhuriyet devrine kadar açık bir şekilde hissedilmemiştir.⁹³⁶ II. Meşrutiyet döneminde içtimaî alanda özellikle hukuk düzeninde düzenlemeler yapılsa da bunların Cumhuriyet dönemindeki gibi radikal mahiyette olduğu söylenemez. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde özellikle de bireysel düzeyde tasarlanan görüşler çoğunlukla Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilmiştir. Bu durum da münevver ya da seçkin kitle ile aydınlatılması gereken kitle arasında Cumhuriyet döneminde de devam edecek olan dinsiz/dindar ya da ilerici/gerici gibi zihniyet problemlerini ortaya çıkarmıştır.⁹³⁷ Topyekün

⁹³¹ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1982, s. 18-21

⁹³² “Edirne’de Medenî Hayatın Temelleri Atılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisani 1926, s.2.

⁹³³ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 143.

⁹³⁴ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 143.

⁹³⁵ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, **Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi**, (Haz. Beynun Akyavaş), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

⁹³⁶ Tanpınar, a.g.e. s. 77.

⁹³⁷ M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma”, **TDVİA**, C. 5, İstanbul, 1992, s. 149.

Batılılaşma ile toplumun tüm problemlerinin çözüme kavuşacağını düşünen, özellikle de din kurumunda reformsal düzenlemeleri destekleyen II. Meşrutiyet döneminin önde gelen Garpçılarından Kılıçzâde Hakkı ve Celâl Nuri Bey gibi isimlerin Cumhuriyet döneminde de mebus olmaları dönemin inkılâp anlayışı hakkında bilgi vermektedir.⁹³⁸

Devlet müesseselerinde Batılılaşma gayreti toplumun manzarası, yaşayış tarzı, tümüyle zihniyetine yani dar bir alandan geniş bir alana, geç kalmışlık hissi ile çok kısa bir sürede yayılmak istenince dinî geleneğin hâlâ canlı bir şekilde yaşadığı halkta -özellikle dinî geleneğin temsilcisi kurumlar, kıyafetler gibi somut semboller üzerinden yapılmak istenince- tümüyle memnuniyetle karşılanmamıştır.⁹³⁹ Nitekim bu durumu gazete üzerinden de gözlemlemek mümkün olmaktadır. İnkılapların tıpkı diğer reformlar gibi İslamiyet'e karşıt değil bilakis onun yönetim tarafından kasten bozulmuş yapısını tekrar eski, katışıksız haline döndürmek olduğu da en fazla vurgulanan noktalardandır. Örneğin, Tan gazetesinin Fransız muhabiri Mösyö Jean Tizon inkılaplar sayesinde İslam esasları ile asrî devlet prensipleri arasındaki uyumsuzluğun ortadan kalktığını belirtmiştir:

“Türk Müslüman heyet-i ictimaiyyesi bu islahatı uzun müddetten beri beklemekteydi. Zira padişahların idaresi altında, Hazret-i Muhammed'in vaz etmiş olduğu esaslar, şayan-ı dikkat bir zulmet ve harikülade bir cehalet içinde saplanıp kalmıştı. Tahsil görmemiş veya ilm ü fen esasları haricinde tahsil görmüş olan yüzlerce hocalar İslamiyet'i büsbütün çığrından çıkarmışlardı. Bunlar Kur'an-ı Kerim'i okumaya ve anlamaya muktedir olmadıklarından dini, çocukça bir takım farziyyât üzerine istinad ettirmişlerdi. Asrî âlemin her türlü fikrî harekâtıyla kabil-i telif olmayan birçok bâtil itikadler Türkiye'de vâsi bir intişar sahası bulmuştu. Cinler, periler, şeytanlar, sihir ve büyücülük hep bâtil itikadlerden ileri geliyordu. Bu suretle Gazi Paşa'nın din üzerindeki, inkılabı, Türkleri bu esassız şeylerden ve bâtil itikadlerden kurtarmak oldu. Aynı zamanda Cumhuriyet idaresinde İslamiyet'i daha liberal ve daha ruhanî ve manevi bir şekle sokmak için bir temayül husule geldi. Cumhuriyetperver Müslümanlar, İslamiyet'i adeta ve ahlakın tekâmülüne uydurmak ve

⁹³⁸ Hanioglu, a.g.m. s. 149.

⁹³⁹ Tanpınar, a.g.e. s. 76.

bazı dinî vezâifin ibkasını basitleştirmek çarelerini aramaktadırlar. İşte bu sebeptendir ki Hazret-i Muhammed zamanında tatbik edilip bugünkü medeniyetle kabil-i telif olmayan bazı adât-ı diniyyeye kemal-i cesaretle hücum edilmektedir.”⁹⁴⁰

Tizon bu açıklamalarında dinî alanda inkılapların tamamlanabilmesi için beş vakit namaz, abdest, camiye girerken ayakkabıları çıkartma ve Türkçe ibadet gibi konularda da reformlar yapılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.⁹⁴¹ Nitekim camilere ayakkabı ile girilmesi ve kiliselerdeki gibi sıraların koyulması ve hatta ibadetlerde müzik aletlerinin kullanılması teklifinin aralarında Köprülüzâde Mehmed Fuad, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmed Ali Aynî gibi isimlerin bulunduğu Darülfünun İlahiyat Fakültesi’nden bir komisyon tarafından bir layiha hazırlandığı belirtilmiştir.

“Mabedlerimiz muntazam, kabil-i ziyaret ve kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabedlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve kunduralarla mabetlere girilmesi terviç olunmalıdır (kabul ettirilmek). İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçesi kullanılmalıdır. İbadetlerin son derece bedii, mühiç, deruni, bir şekilde yapılması temin olunmalıdır. Bunun için usulü dairesinde tegannüye (şarkı söyleme) müsaid müezzinler, imamlar yetiştirilmeli, ayrıca mabetlere musiki aletleri de kullanılmalıdır. Mabedlerde ilahi mahiyetinde asrî tehzi-i ahlak ve efkâra hâdim musikiye ihtiyaç vardır.”⁹⁴²

Cumhuriyet gazetesinde özet halinde verilen layihada önerilen yenilikler dönemin Vakit gazetesinde aynen aktarılmıştır:

Bu ıslahat için encümenimizin tasavvur ettiği tedbirler şunlardır:

“Evvelen ibadetin şeklinde: Mabedlerimiz temiz, muntazam, kâbil-i ziyaret ve kâbil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabedlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi tesis edilmelidir. Bu, dinî ıslahatın ibadete aid olan sıhhî şartıdır.

⁹⁴⁰ “İnkılabımız ve İslamiyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunievvel 1926, s.2.

⁹⁴¹ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunievvel 1926, s.2.

⁹⁴² “Darülfünun’da Bir Komisyon Teşkil Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1928, s.2.

Sâniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil, mektub ve muharrer olarak dahi istimal edilebilmelidir.

Sâlisen ibadetin sıfatında: İbadetlerin son derece bedî, müheyyiç ve derûnî bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usul dairesinde taganniye müstaid müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlere musiki aletlerinin kabulü dahi lazım gelir. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asrî ve enstimental musikiye katî ihtiyaç vardır.

Rabian ibadetin fikriyatında: Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet, kıraattan ayrı bir şeydir, hutbelerde mühim olan mahiyet doğrudan doğruya ilmî yahud iktisadî fikirler değil, doğrudan doğruya dinî olan kıymetler ve muakaledir.

Ez-cümle ayinlerin sıhhileşmesi, Türkçeleşmesi, bedîleşmesi, felsefîleşmesi hususundaki tekliflerin cihet-i tatbikiyyesini ve ameliyyesini tafsil edeceğiz. Bu bâbda kitablar, makaleler neşr edeceğiz. Umumî dersler ve konferanslar açacağız ve Türkiye’de mevcut dinî memurların terbiye-i meslekiyyesini temin için meslek kursları tesis edeceğiz. İlan edilen günler ve saatlerde, Türkiye’nin büyük camilerinde Cuma hutbelerini bizzat edâ edeceğiz. Ayrıca Fakülte Mecmuası vasıtasıyla bu ıslahatın ilmî mu’talarını ve ilmî mülahazalarını neşr edeceğiz.

Bu surette Yeni Türkiye din sahasında yalnız yeni bir vicdan intibahının değil, bütün esir ve geri olan İslâm Kavimleri’nin hürriyet ve terakkisinin de bir mürşidi olabilecektir.

Ancak bu suretledir ki Cumhuriyet'in bir ilim müessesesi olan İstanbul Darülfünun'u İlahiyat Fakültesi vatana karşı borcu olduğu medenî ve asrî vazifeyi yapmış olacaktır. ”⁹⁴³

Bununla birlikte Darülfünun emaneti bu layihayı gazetede bir tekzib yayınlayarak yalanlamıştır.⁹⁴⁴ Bu tekzibe rağmen yerli ve yabancı kaynaklar bu Batı tarzı ibadet ve mabed modeli fikrini gerçek bir teşebbüs gibi yansıtmaya devam etmişlerdir.⁹⁴⁵

Falcılık ve üfürükçülüğün yasaklanması da hem İslâm dininin bozuk itikadlardan temizlenmesi hem de inkılapların gerçekleşmesi yolunda en önemli adımlardan biri olarak görülmüştür. Tekke ve zaviyeler hakkındaki kanunun içinde yer alan bu yasaklar da hepsine birden toptan bakışı yansıtmaması yani dinin aslından olmayan itikadlardan sayılmaları açısından önemlidir.⁹⁴⁶ Dinin batıl itikadlardan temizlenmesi dışında Batı ile uyuşmayan dinî uygulamaların da bilim ile uyuşmadığı hatta geri kalmış, vahşi kabilelere has uygulamalar olduğu gerekçesi ile tasfiyesi de teklif edilmiştir. Bunlardan biri olarak kabul edilen hıtanın (sünnet), tıbben lüzumlu olmayan, vahşi kabile âdeti olarak tanımlanmış ve bu geleneğin yasaklanması tartışılmıştır.⁹⁴⁷

Gazetenin ilk yıllarında hukukî alanda özellikle mehir, nikah, talak, taaddüd-i zevcât gibi ahkâm-ı şahsiyye alanına giren olaylara dair haberler görülmektedir.⁹⁴⁸ Bir yandan bu alanlarda revizyon gerçekleştirirken bir yandan da uygulanmaya devam ettiğini dair haberler vasıtasıyla takip etmek mümkündür.⁹⁴⁹ Özellikle taaddüd-i zevcât, Batı tarafından sürekli gündeme getirilen ve ülke içinde de en fazla tartışmalara neden olan

⁹⁴³ “İlahiyat Fakültesi’nde Hazırlanan Lâyiha Etrafında”, Vakit Gazetesi, 20 Haziran 1928, s. 2.

⁹⁴⁴ “Dini Islahat Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1928, s.2.

⁹⁴⁵ Örneğin bkz. Davison, a.g.e. s. 244; Ocak, a.g.e. s. 109.

⁹⁴⁶ “Falcılık Yasak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1925, s.2; “Bir Muskacı Tevkif Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Temmuz 1931, s.4; “Bir Üfürükçü Kadın Mahkûm Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Teşrinievvel 1931, s.5.

⁹⁴⁷ “Hıtan Ameliyesine Lüzum Var mı Yok Mu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinisani 1928, s.1.

⁹⁴⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarında Mecelle’de düzenleme yapılmaya başlanmış, Ahkâm-ı Şahsiyye de bu komisyonlardan birisidir. Ancak komisyonların istenilen inkılapları tam karşılamaması üzerine 4 Ekim 1926’da İsviçre Medeni ve Borçlar kanununun bazı değişikliklerle bütünüyle alınıp, benimsenmesine karar verilmiştir. Çağdaş Evrim Ergün, “Türk Aydınlanma Hareketinde Hukuk Anlayışı, Türkiye’de Hukukun Laikleşmesi”, **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 20, Ağustos, 1999, s. 3.

⁹⁴⁹ “Eyüp Mahkeme-i Şeriyyesi’nden”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1924, s.6; “Yeni Kanun: Zevci İkinci Bir Kadın Alan Zevcenin Talak Hakkı Olacaktır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s.3; “Nikahlarda Mehir İstemeye Lüzum Var mı?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1924, s.2; “Evlenmek ve Boşanmak Hakkında Yeni Bir Layiha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Eylül 1924, s.3.

meselelerden olmuştur.⁹⁵⁰ Mecelle'den Medenî Kanun'a geçilirken en fazla gündemde olan, inkılaplarda acele edilirken aynı zamanda hem asriliğin hem de dinin gereklerinin gözetildiğine en iyi örneklerden birisi taaddüt-i zevcât meselesidir.⁹⁵¹ Tüm bu gelişmelerle birlikte dönüşümün bir anda olmadığı hâlâ şer'i hukuka göre uygulamaların olduğunu gösteren ibarelere de rastlanmaktadır.⁹⁵² İngiliz Daily Mail gazetesinde Türkiye'de hâlâ taaddüt-i zevcât uygulamasının olduğunu anlatan yazıya şiddetle tekzip yayınlanırken⁹⁵³ diğer yandan birkaç gün sonra köyde dinî nikah kıyan imamların olduğu haberi bu ikili duruma örnek teşkil etmektedir.⁹⁵⁴ Düzenlemelerin sadece kanunla değil aynı zamanda uygulamayla da yapılmıştır. Örneğin, mehir meselesinde Atatürk'ün kendi evliliği esnasında mehir istememesinin birçok kişiye örnek teşkil ettiği ve mehir talep etmeyenlerin arttığı belirtilmiştir.⁹⁵⁵

Karma eğitim⁹⁵⁶ ile ilgili teşebbüsler yaşanırken ama aynı zamanda tramvayda yer bulamadığı için bayan yanına oturan bir erkek yolcu hakkında tahkikat yapılması⁹⁵⁷ toplumda değişimin, geleneksel teamüllerin terkinin kolay olmadığını göstermektedir. Örneğin, Latin harflerine geçiş sürecinde Cumhuriyet gazetesinin tirajlarının düşmesi, Latin harflerini benimsemeyen okuyucunun bu değişime tepkisi olarak yorumlanmıştır.⁹⁵⁸ Şapka inkılabı ya da Latin harflerine geçişte de görülen benzer süreç⁹⁵⁹, dinî bir inkılâp şeklinde tanımlanan Türkçe Kur'an meselesinde de görülmüş, bir yandan inkılaplar hızla uygulanırken bir yandan halkın bu süreçle ilgili görüşlerine yer verilmiştir.⁹⁶⁰ Çoğunlukla halkın destek verdiği inkılaplara direnç gösterenleri de yine haberler sayesinde takip etmek mümkündür. Halkı dinî sahalara giren inkılaplarda ikna etmek için de din adamlarının

⁹⁵⁰ "Taaddüt-i Zevcât: Yeni Adliye Vekili Taddüt-i Zevcâta Şiddetle Aleydardır", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1924, s.1; "Türk Kadınları mı, Fransız Kadınları mı Daha Hür?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1924, s.2.

⁹⁵¹ "Taaddüt-i Zevcât Meselesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1924, s.5; "Vahdet-i Zevce Asıldır", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1924, s.4; "Mecelle'den Kanun-i Medeni'ye Geçilirken", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1926, s.1; "Kanun-i Medeniyyemiz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Eylül 1925, s.1.

⁹⁵² Evlatlık Aranıyor başlıklı bir ilanda alınacak manevî evlatlığın "ba-hüccet-i şer'iyye ile alınacağı özellikle vurgulanmıştır. "Evlatlık Aranıyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mart 1926, s.8.

⁹⁵³ "Neler Uyduruyorlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Kanunisani 1931, s.2.

⁹⁵⁴ "Nikâh Kıyan İmamlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunisani 1931, s.4.

⁹⁵⁵ "Nikahlarda Mehir İstemeye Lüzum Var mı?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1924, s.5.

⁹⁵⁶ "İbtidai Mekteplerde Muhtelit Tedrisât", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1924, s.2; "Mektepte Müşterek Terbiye", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Haziran 1924, s.2.

⁹⁵⁷ "Tramvayda Kadınlarla Oturmak Meselesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1924, s.4.

⁹⁵⁸ Köktener, a.g.e. s. 35.

⁹⁵⁹ "Asrî Türk'ün Kendi Yazısı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinisani 1928, s.8.

⁹⁶⁰ "Dinî Bir İnkılâp", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisani 1932, s.2; "Dinî İnkılâp ve Halkımız", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunisani 1932, s.1.

görüşlerine yer verilmiştir. Şapka kanunu ile ilgili dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi ile yapılan röportajdaki şu sözleri bu duruma örnek verilebilir:

“-Yeni serpuşlar hakkında ne düşünüyorsunuz?

-Dinin ve Müslümanlığın bir şekl-i mahsusu yoktur. Bunu âmir bir âyet-i celile veya hadis-i şerif der-hatır etmiyorum. Bilhassa peygamberimiz bizi dünya işlerinde serbest bırakmıştır. Bir insanın sefahatı ve ahlaksızlığı temsil etmemek suretiyle ihtiyacını ve zevkini tatmin edecek bir tarz telebbüs ihtiyar etmesinden daha mübeccel bir hakkı olabillir mi? Teşebbühe kasdı olmamak şartıyla kadın ve erkek her fert müslim başına ve suretine dilediği libası iktisa (giyinme) edebilir. Bunda hiçbir mahzur-ı dinî yoktur.”⁹⁶¹

*Hayatın ruhânî bir şekilde anlaşıldığı devirlere ait müesseseler olarak görülen*⁹⁶² tekkelerin kapatılması⁹⁶³, medreselerin Maarif Vekaleti’ne devri⁹⁶⁴ de gazetede en çok üzerinde durulan inkılaplardandır. Halife ve şeyhülislâma yani siyasî hakimiyetin din anlayışına, baskılarına karşı esnafın, halkın hem dinî hem de içtimâî ihtiyaçlarına hizmet etmiş bir nevi sosyalleşme araçları olarak tanımlanan tekkeler, Tanzimat’tan sonra bu amaçlara hizmetten saptıkları ve artık halkın kulüpler gibi daha asrî sosyalleşme araçlarına itibar ettikleri için kapatılmalarının zorunlu hale geldiği anlatılmıştır.⁹⁶⁵ Bir yandan Tanzimat’a kadar aslında içtimâî açıdan halkın faydasına görülen bir yandan da Türk milletinin terbiyesini tahakküm altına alan, Panteist ruhlu, atalet yurtları olarak tarif edilen tekkeler hakkında gazetede çelişkili ifadeler göze çarpmaktadır.⁹⁶⁶ Kapatılan tekkelerin dervişleri, müridleri, şeyhlerinin de neler yaptığı takip edilmiş, sarıktan ve kıyafetlerinden çıkan bu güruhun medenî insanlar zümresine dahil oldukları, musiki, Fars Edebiyatı, Arapça gibi dersler vermeye başladıkları belirtilmiştir.⁹⁶⁷ İnkılapların uygulama sürecindeki ikili yapı ya da direnç, tekkelerde de görülmüş, bir yandan tekkeler mektebe

⁹⁶¹ “Din İle Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1925, s.2.

⁹⁶² Yunus Nadi, “Tekkeler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Eylül 1925, s.1.

⁹⁶³ “Şarkta Şerr u Fesad Yollarının İmhası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1925, s.1.

⁹⁶⁴ “Medreselerin Devri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1925, s.3.

⁹⁶⁵ Yunus Nadi, a.g.y. 2 Eylül 1925, s.1.

⁹⁶⁶ “Tekkeler ve Millet: Osmanlılık Devrinde Türklüğe Nasıl Hakaret Ediliyordu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinievvel 1925, s.2; “Miskinler Tekkesi’nin Hususiyetleri Ne Gibi Şeylerdir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Nisan 1930, s.2.

⁹⁶⁷ “Sedden Sonra Dervişler, Müridler, Şeyhler ve Mensuplar Ne Yapıyorlar?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1925, s.4.

çevrilirken bir yandan da gizli tekkeler ortaya çıkmıştır.⁹⁶⁸ Yine bir yandan medreselerin film deposu olması ile ilgili haberler varken⁹⁶⁹ bir yandan da Fatih'in türbesine gereken bakımın yapılmamasından rahatsız olduğunu bildiren okuyucuların mektuplarına, kapatılan türbelerdeki eşyaların çalınması ve yok pahasına Avrupalılara satılmasının engellenmesi gerektiğine dair tel'in edici haberlere yer verilmiştir.⁹⁷⁰

Yapılan inkılapların içerisinde en önemlilerden biri de çok partili hayata geçiş teşebbüsleridir. Çok seslilik, farklı görüşlerin bir arada bulunabilmesi gibi demokratik yönetim adımlarının en önemlisi olan Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki bu girişimlerin her ikisinin de irticaî etkenler nedeniyle başarısız olduğu görülmektedir. Atatürk'ün Nutuk'ta *"yaptığımız inkılabın genişliği ve büyüklüğü karşısında eski boş inanışların ve kurumların birer birer yıkıldığını gören bağınaz ve gerici unsurlar"*⁹⁷¹ olarak tanımladığı kesimin Cumhuriyet Halk Fırkası'nın karşısındaki 'dinî fikirlere ve inançlara saygılı' olduğunu ilan eden bu partilerde konuşlandığı düşünülmüştür.⁹⁷² Dolayısıyla bu inkılap dinin siyasete alet edilmesi gerekçesiyle uzun bir süre gerçekleştirilememiştir.

1928'de gerçekleştirilen harf inkılabının da sonuçları itibariyle bu süreçte en fazla üzerinde durulması gereken inkılaplardan biri olduğu söylenebilir. Arap alfabesi sadece yazı ve konuşma dili değil aynı zamanda din dili olarak Müslüman Türk milleti için önemli bir yere sahipti. Hatta ilk dönemlerdeki irticaî isyanları içerisinde harf inkılabı nedeniyle "dinden çıkma" gerekçesi en fazla dile getirilenlerden olmuştur.⁹⁷³ Fakat bu konuda da Cumhuriyet döneminde dinle ilgili ikili zihniyetin sonuçlarından biri olan bir yandan Arap alfabesi kaldırılırken bir yandan Hat yazısıyla ilgili net bir yasak olmadığı görülmektedir. Türklerin hat sanatındaki mahareti İslâm dünyasında önemli bir yere sahipti ve nitekim Arap harflerinin kullanımı yasak olsa da gazetede bunun aksine örnekler görmek

⁹⁶⁸ "Gizli Tekkeler Meydana Çıkarılıyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunisanı 1931, s.4; "Gizli Tekke Ayini Yapan Bir Kadın", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1931, s.3; "Tekke Yıkılacak, Mektep Yapılacak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1931, s.2.

⁹⁶⁹ "Bir Medrese Film Deposu Oluyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1931, s.2.

⁹⁷⁰ "Fatih'in Mezarı Ne Halde?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1931, s.6; "Kapalı Türbelerdeki Eşya Ne Oluyor? Bir Seccade Paris'te 430 bin Franga Satıldı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Haziran 1931, s.2.

⁹⁷¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2015, s. 593.

⁹⁷² Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e. s. 593.

⁹⁷³ "Salihli'de Bir Hadise", **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1933, s.4.

mümkündür.⁹⁷⁴ Örneğin, 1934 gibi geç bir tarihte İran Şahı'nın gelişinin şerefine gazetede Arap harfli hat yazıları yayınlanmıştır.⁹⁷⁵

İnkıpların çok milletli imparatorluk dönemindeki dinî-seküler kurum ikiliklerini kaldırma hedefleri aslında Cumhuriyet öncesinde yavaş bir şekilde gerçekleştirilirken, Cumhuriyetle birlikte hızlanmıştır.⁹⁷⁶ Nitekim *“Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma projesi, akla ve bilime beslediği inanç bakımından, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin (yani 1838-1918) devamı niteliğindeydi. Şu farkla ki, o dönemlerin sakıngan ve uzlaşmacı tutumuna karşılık, Cumhuriyetçiler daha gözü kara davranıyorlardı.”*⁹⁷⁷ Dört yıl gibi çok kısa sürede; Osmanlı için siyasal simge haline dönüşmüş saltanat ve hilafetin kaldırılması, İlk Teşkiâtı Esasî kanununda “Devletin dini İslâm'dır ibaresinin kaldırılması”, Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile geleneksel dinî eğitim kurumlarının kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin lağvı, Diyanet İşleri Başkanlığı ile dinin devlet kontrol ve takibine alınması, Tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi son derece cesur ve ödün vermeksizin gerçekleştirilen inkıplar, imparatorluktan millî bir devlet tecrübesine geçen Türk halkı için radikal dönüşümlerdir. Bu inkıpların zihni yapısında *“Sadece din ve devleti ayırmakla toplumda esaslı bir değişme olamayacağı, daha derinlere inilerek dinin gerek toplumun, gerekse kişinin kültürel, ekonomik ve toplumsal görüşleri üzerindeki geriletici etkilerini gidermek”*⁹⁷⁸ fikri yatıyordu ki nitekim tüm toplumsal yapıya yayılmış bir düzenleme görülmektedir. Bununla birlikte tüm bu dönüşümlerin nihayetinde dinin geleneksel kurumlar vasıtasıyla Osmanlı'da sirayet ettiği birçok alandan tasfiyesi ve sadece halkın inanç ve ibadet meseleleri alanında sınırlandırılması olarak kabul edilmektedir.⁹⁷⁹ Osmanlı'nın, Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşmesi, devletin her alanının İslâm ile özdeşleştiği bir imparatorluk için İslâm dünyası nazarında önemli bir radikal dönüşüm olarak kabul edilmiştir.⁹⁸⁰

İnkıplar İslâm dininin hâkim olduğu fikrî ve kurumsal sahada yapılmasına rağmen gazetede İslâm topluluklarının bu konudaki fikirlerinin ve Müslüman Türklerin bu

⁹⁷⁴ Mete Tunçay, “İkna Yerine Tecebbür”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-2**, İstanbul İletişim Yayınları, 2015, s.93.

⁹⁷⁵ Bkz. Görsel Ek 15. **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1934, s.1.

⁹⁷⁶ Findley, a.g.e. s. 252-256.

⁹⁷⁷ Tunçay, a.g.e. s. 95.

⁹⁷⁸ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 140-141.

⁹⁷⁹ Ocak, a.g.e. s. 107-109.

⁹⁸⁰ Ocak, a.g.e. s. 107.

konuda diğerk İslâm milletlerine örnek teşkil etmesinin önemsendiğı görölmektedir.⁹⁸¹ Bu vesileyle Türk inkılabının dünyaya yanlış bir şekilde aksettirilmesi yönünden de düzenlemeler yapılması gerektiğı anlaşılmıştır. Örneğın, Cava Müslümanlarından Sait Bey ülkesinde Türkiye’de inkılaplara dair Türkiye’deki tüm camilerin yıkıldığı, Ayasofya’nın bar yapıldığı gibi bilgiler yayıldığııı bildirmiştir.⁹⁸² Cumhuriyet devrinde hayata geçirilen tüm inkılapların İslâm ülkelerinde bir “uyanış”a vesile olması yine imparatorluk döneminden kalma “hamilik” anlayışının zihni miraslarından biri olduğı şeklinde yorumlanabilir ki nitekim güzellik yarışmalarında tam olarak bu ifadelerin kullanıldığı görölmektedir.

“Cezayir şehri kendisini, tebessümle selamlamağı gelen ve yedi memleket güzellerinden mürekkep göz kamaştıran zarif ve emsalsiz bir menşur teşkil eyleyen Kraliçeleri ne büyük bir samimiyetle karşıladı! Şehrin pek maruf olan sanatkâr ruhunu bu ziyaret kadar hiçbir şey okşamamıştır. Güzeller içinde burada, bu Müslüman topraklarda, bilhassa nazari dikkati celbetmemesinin imkanı olmayan hususi bir ahenk, yeni bir taravet vücade getiren yepyeni bir şey vardır: Mis Türkiye! Peçesiz, tıpkı Avrupa kadınları gibi apaçık, resmen gelen ve bütün güzelliğini umumun nazarlarına arzleyen Türkiye Kraliçesini seyreylemek Cezayir’in yerli Müslüman halkı için yepyeni bir manzara teşkil etti.”⁹⁸³

⁹⁸¹ “Türk İnkılabı Şark’a Örnektir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1933, s.3.

⁹⁸² “Cava İslamları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinisani 1933, s.3.

⁹⁸³ “Naşide Saffet Hanım Cezayir’de”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1931, s.1.

2.1.2. Kılık-Kıyafet Meselesi

Gazetede kılık-kıyafet meselesini hem görsel hem de zihniyet değişimini üzerinden izlemek mümkündür. Kıyafet ve özellikle başa takılan örtü ya da başlıklar dinî ve sosyal alanlarda kimlik, aidiyet gibi hususlarda belirleyici hususiyetlerdir. Gazetede asrî kıyafetle ilgili din adamlarının bildirdiği görüşlerde de yer aldığı üzere İslâm’da belirli bir dinî kisve olmamakla birlikte dinî gelenekten gelen ölçütler ve kabuller güçlü teamüller olagelmıştır. Bir Müslümanın, Müslüman olmayan birine benzememesi kabul gören en önemli ölçüt olmuştur. II. Mahmut döneminde kıyafet nizamnamesi ile başlayan ve yöneticiler, askerler, memurları kapsayan süreçte de cübbe ve sarığın sadece ulemâ sınıfı tarafından kullanımına müsaade edilmiştir.⁹⁸⁴ O zamanki Venedik modasından Müslüman sarığı ile Hristiyan şapkası arasında bir ara model olarak fes benimsenmişti.⁹⁸⁵ Özellikle o dönemlerden beri serpuş meselesi olarak anılan fes gibi başlıklara karşı gösterilen direnişin daha sonra Cumhuriyet dönemindeki şapkaya karşı olan tutumun temelinde yatan neden olduğu düşünülmüştür.⁹⁸⁶ II. Mahmud’un 1829’da “Gavur padişah” olarak anılmasına neden olacak tüm Osmanlı erkeklerine giymeyi zorunlu kıldığı fes, her türlü toplumsal, dinî, ekonomik, siyasî ve kültürel farkların silinmesine neden olmuş, hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaadan tepki ile karşılanmıştır. XX. yüzyılın başından itibaren ise fese yönelik tepki kalmamış hatta Müslüman olmayı simgeleyen bir başlık haline gelmiştir. Fesi, Batılı görüp giymek istemeyenlerin bu sefer de terk etmek istemedikleri şapka kanununun fes zorunluluğundan en büyük farkı ise ulema sınıfını da kapsamasıdır.⁹⁸⁷ Sarığın “gerilik” ya da “mazi”nin sembolü olması da Cumhuriyet dönemine önceki süreçlerin mirasıdır. Örneğin, Abdullah Cevdet 27 Mart 1913 tarihli İctihad’da “Kastamonu’da Kurûn-ı Vustâ” adıyla yayınladığı bir makalesinde Kastamonu’da talebeye dinsizlik telkini iddiasıyla tutuklanan muallimleri suçlayanları “sarıklılar” olarak tanımlamıştır.⁹⁸⁸ Gazetenin ilk yıllarında özellikle erkeklerde şapka meselesine odaklanılan

⁹⁸⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kırıatlı), Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1984, s. 102-103.

⁹⁸⁵ Davison, **a.g.e.** s 238.

⁹⁸⁶ Şerafettin Turan, **Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2018, s. 4.

⁹⁸⁷ Celaleddin Vatandaş, **Cumhuriyet’in Tarihi**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015, s. 153-154.

⁹⁸⁸ Demir, **a.g.e.** s.38.

kılık-kıyafette asrileşme meselesinin ilerleyen yıllarda kadınlarda peçe ve çarşaf meselesi ile devam ettiği görülmektedir.

Batı'yı yakalamadaki geç kalınlık hissinin inkılaplara hızla sirayetini özellikle kılık-kıyafetle ilgili düzenlemelerde görmek mümkündür. Cumhuriyet dönemindeki birçok inkılapta olduğu gibi kılık-kıyafet hakkında da gerek yönetim gerekse münevver kesimin fikirleri çok daha öncesinde dile getirilen, savunulan, tartışılan ama uygulamaya konulamamış düşüncelerdir. Nitekim Yunus Nadi bir yazısında şapka inkılabını “*Uzun senelerin tesirleri altında, biz, mütereddid ve cesaretsiz, ağzımızda geveleyip durduğumuz*” şeklinde tasvir etmiş⁹⁸⁹ ve zaten uzun zaman önce tekkeleri terk ederek medenî hayata geçmiş ve din ile serpuş arasında bir bağın olmadığını anlamış Türk milleti için bu süreci fiilen ölmüş olan bir tarihi kapayıp, fiilen yaşamakta olan bir devri açmak olarak tanımlamıştır.⁹⁹⁰ Yine, Kılıçzâde Hakkı Bey 1915 yılındaki bir risalesinde Müslümanlığa özgü bir kıyafet olmadığını, şapka giyilmesinde hiçbir sakınca bulunmadığını belirtmiştir.⁹⁹¹ Mustafa Kemal Atatürk ise bu inkılabı Nutuk'ta şu şekilde açıklamaktadır:

*“Efendiler, ulusumuzun başında, bilgisizlik, aymazlık ve bağınazlığın, ilerleme ve uygarlık düşmanlığının işareti gibi kabul olunan fesi atarak, onun yerine, bütün uygar dünya tarafından başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu şekilde Türk ulusunun uygar toplumlardan anlayış bakımından da hiçbir farkı olmadığını göstermek gerekliydi.”*⁹⁹²

Gazetenin ilk yıllarında Şapka kanununa kadar kılık kıyafetle ilgili yöneticiler ya da halka yönelik herhangi bir ibareye rastlanmamaktadır. Örneğin, ulemâ sınıfı hariç bazı mebus ya da müderrislerin sarıklı ve cübbeli fotoğraflarına uzun bir süre yer verilmiştir. Hatta 1924 yılına ait bir haberde sabık halife Abdülmecit'in Fransa'da ikamet eden eşlerinin çarşaf ve peçelerini çıkarmaları eleştirel bir dil ile verilmiştir.⁹⁹³ Ama bununla birlikte Hocaefendilerin çeşitli uygulama ya da yorumlarının eleştirildiği görülmektedir. Bir vaazında sakalsız irşadın kabul edilmeyeceğini söyleyen müftü ile “*altın dişle ahirete*

⁹⁸⁹ Yunus Nadi, “Şapka”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1925, s.1.

⁹⁹⁰ Yunus Nadi, “Elzem İnkılâp”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1925, s.1.

⁹⁹¹ Kılıçzâde Hakkı, **Son Cevap**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul: 1915, s.49- 50.

⁹⁹² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2015, s. 597.

⁹⁹³ “Abdülmeccit’in Zevceleri: Artık Çarşaflarını ve Peçelerini Attılar.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1924, s.2.

gidilmez” diyerek altın dişleri olan mevtanın dişlerindeki altınların sökölmeden gömölmesine izin vermeyen Hocaefendinin eleştirilmesi bu duruma örnek gösterilebilir.⁹⁹⁴

Kıyafet inkılabının en önemli sembollerinden biri olan şapka; diğer milletlerde de olduğu gibi makam, mevki, kimlik, din, sosyal statü, sınıf gibi erkeklerde aidiyet için önemli rol oynayan sarık ya da fes gibi başlık/serpuşların yerine ikame edilmiştir. Gazetede bazı haberler sayesinde başında bir şey olmayan erkeklerin o dönemler “başlı açık”⁹⁹⁵ ya da “açıkbaş zübbeler”⁹⁹⁶ şeklinde tanımlandığı görölmektedir. Özellikle sarığın toplumun her kesimi tarafından benimsense de daha çok yönetici ve ilmiye sınıfına has simgeler oldukları bilinmektedir.⁹⁹⁷ Sarığın toplumsal önemi dışında yüklenilen millî ve dinî değer başın açık olmasının ya da geleneksel teamüller dışında farklı bir başlığa bakış açısını açıklar niteliktedir. Bu durum diğer inkılaplarda da olduğu gibi şapka kanununda da Cumhuriyet yönetimi tarafından dinî dayanaklara başvurulmasını açıklar niteliktedir. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı’nı Rıfat Efendi’nin “*Dinin ve İslamiyet’in bir kisve-i mahsusesi yoktur. Bunu âmir ne bir âyet-i kerime ve ne de bir hadis-i şerif mevcuttur.*”⁹⁹⁸ ifadesi, Balıkesir Müftüsü Abdullah Efendi’nin İslâmiyet’i eşkâlden ibaret görenlerin putperestlerden farklı olmadığına dair açıklaması⁹⁹⁹ ile Temyiz mahkemesi reisi Ömer Lütfü Bey’in “*namazda baş açmanın müstahsen*” olduğuna dair hadisler başta olmak üzere dinî hükümlerden örneklerle yaptığı açıklama bu duruma örneklerdendir.

*“Kütüb-i fıkhiyyede, ez-cümle halinde beyan olunduğu üzere:
Namazda baş açmak kasd-ı ta’zim ile olursa mendubdur;
müstahsendir. Mübalâtsizlikle veya sıcaktan sıkılmak suretiyle olursa
kerahat-i tenzihiyye ile mekruhtur. Muhakkakîn-i ulemaya göre:
İslam’da her hangi bir huzura dühülde baş açmak gayet ta’zimdir.
Nitekim Arafat’ta, vakfe-i kübrâda başlar açık bulunur. O zamanda
her ne sebeple olur ise olsun başa bir şey giymek caiz değildir.*

⁹⁹⁴ “Altın Dişle Ahirete Gidilmez, Sakalsız Vaaz Edilmez”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Haziran 1924, s.3.

⁹⁹⁵ “Kayıp Çocuk”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Ağustos 1925, s.4.

⁹⁹⁶ “Kadına Saygı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1934, s.3.

⁹⁹⁷ Nebi Bozkurt, “Sarık”, **TDVİA**, C. 36, İstanbul, 2009, s. 154.

⁹⁹⁸ “Medenî Serpuş: Diyanet İşleri Reisi Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1925, s.2.

⁹⁹⁹ “Din ve Kıyafet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinievvel 1925, s.2.

Namazlarda başa bir şey giymek, sıcak veya soğuk gibi avarız-ı tıbbiyeden tahaffuz için tecviz edilmiştir.”¹⁰⁰⁰

Ömer Lütfü Bey, şapkanın dinen hükmü hususunda en fazla görüşü alınmış yetkili olup, sürekli gazete de beyanlarına yer verilmiştir. Hz. Muhammed’in “Men teşebbehe bi kavmin fehüve minhum” hadisinden hareketle şapka giymenin caiz olmadığına dair söylemlere cevap olarak, peygamberin kendisinin savaş ganimeti olarak elde ettikleri muhtelif dinlerden kimselerin kıyafetlerini sırtlarına geçirdiklerini söylemiş ve fıkıh kitaplarında geçen şu örneği vermiştir:

“Hükümdarân-ı İslam’ın müzede mevcud miğferlerine bakılsın. Yalnız onları görmek, serpuş ile iman arasında münasebet aramanın ne kadar bî-mana olduğunu ifadeye kifayet eder. Kütüb-i fıkhiyyede münderiçtir: “Bir müslim, şapka giyen bir Hristiyanın ineğini satın alsa, inek şapkaya alıştığı için yeni sahibine süt vermese, o müslimin sütü sağlamak için başına şapka giymesi caiz olur mu? El-cevap: Olur.”¹⁰⁰¹

Ömer Lütfü Bey, sözlerinin devamında sarık, cübbe gibi kıyafetlerin vaktiyle Mecusî ulemasının, hâl-i hazırda da metropolitlerin, hahamların, Keldanî, Süryanî ruhbanlarının kıyafetlerine benzediğini ifade etmiştir.¹⁰⁰² Benzer şekilde Atatürk’ün İnebolu ziyaretinde de “Yunan serpuşu olan fes giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine onlara ve bütün millete hatırlatmak isterim ki Bizans İmparatorluğu’nun ve Yahudi hahamlarının kisve-i mahsusası olan cübbeyi ne vakit, nasıl ve ne için giydiler.” diyerek şapka öncesindeki başlıkların dinde yeri olmadığı gibi gayrimüslim adetlerine benzeterek caiz olmadıkları konusuna vurgu yapmıştır.¹⁰⁰³ Şapkanın dinen caiz ve sarık gibi geleneksel serpuşların gayrimüslim adetleri olduğuna dair hükümlere yer verilme çabasının yanında imam-hatip mektebi talebelerinin Avrupa’daki ruhban sınıfının

¹⁰⁰⁰ “Avrupaî Serpuşlar Münasebetiyle”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1925, s.4.

¹⁰⁰¹ “Serpuş ile İman Arasında Münasebet Aranmaz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Haziran 1925, s.1.

¹⁰⁰² A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Haziran 1925, s.1.

¹⁰⁰³ “Büyük Halaskârın, Millete Teceddüd Yolunu Gösteren Yeni Bir Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1925, s.1-2.

kullandığı şapkalara benzemesinden duyulan memnuniyete dair haberler de yine asrileşme ve din konusundaki ikilemi ortaya koyan durumlardandır.¹⁰⁰⁴

Din adamlarının sadece görüşleri değil aynı zamanda şapka giyerek örnek teşkil etmeleri de gazetede önemsenen durumlardandır. Ayvalık Müftüsü Mehmet Şakir Efendi'nin fotr şapkalı fotoğrafının Anadolu ulemasının teceddüdü ve asrileşmenin ücra köşelere kadar ilerlemesinin nümunesi olarak görülmesi¹⁰⁰⁵, daha önce gazetede görülen ilmiyye sınıfının fes üzerine sarık sarması tartışmalarından¹⁰⁰⁶ sonra İstanbul Müftüsü Fehmi Efendi'nin –o tarihten sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapacak memurların başlığı olacak olan- kahverengi ibriksiz fes biçimindeki serpuşun etrafına sarık sarılmış serpuşu ile fotoğrafının yeni kisve-i ilmiyye başlığı ile yayınlanması¹⁰⁰⁷ bu duruma örneklerdendir.

Mazinin bağlarından kurtulmanın en önemli ve en cesur aşamalarından biri olarak kabul edilen kıyafet ve özelde de şapka inkılabına¹⁰⁰⁸ halkın tepkisi de gazetede önem verilen durumlardandır. Şehirlerde oldukça başarılı bir şekilde uygulandığı görülen inkılapların etkilerinin özellikle taşra ve köylerdeki akıbetinin takip edilmesi dikkat çekicidir. Atatürk'ün gezdiği yerlerde herkesin onu *başı açık* karşılaması¹⁰⁰⁹, memurların *başları açık* çalışmaya başlamaları¹⁰¹⁰, taşrada şapka giyenlerin çoğalması¹⁰¹¹ gibi halkın tepkisine dair haberlerin yanı sıra İstanbul'da ilmiyye sınıfına mensup olmayıp da sarık takanların miktarında azalma olduğuna dair araştırmalar¹⁰¹², müftülüklerin sarık saracakların listesini vilayetlere vermesi ve bunlar haricindekilerin sarık sarmasının yasaklanması¹⁰¹³, resimli vesikası olmadığı halde sarık takanların sarıklarının çıkartılması¹⁰¹⁴ ve gün gün şehirlerden cüppe ve sarık takanlara dair raporlar gibi alınan

¹⁰⁰⁴ “İmam-Hatip Mektebi Talebesinin Şapkaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1925, s.3.

¹⁰⁰⁵ “Müftülerde Teceddüd”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1926, s.1; ¹⁰⁰⁵ “Urfa'da Bir Münevver Müftü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1925, s.2.

¹⁰⁰⁶ “Sarıklardaki Fesler: Mensubîn-i İlmiyyenin Sarıkları Altındaki Fesler Kalacak mı?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunievvel 1925, s.3.

¹⁰⁰⁷ “Kisve-yi İlmiyye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Temmuz 1926, s.1.

¹⁰⁰⁸ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1925, s.1.

¹⁰⁰⁹ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1925, s.1.

¹⁰¹⁰ “Memurlar Başları Açık Çalışacaklar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Ağustos 1925, s.2.

¹⁰¹¹ “Serpüş Meselesi Kendiliğinden Hallediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Haziran 1925, s.1.

¹⁰¹² “İstanbul'daki Sarıklıların Miktarı Azalıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1925, s.1.

¹⁰¹³ “Teceddüd Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1925, s.2.

¹⁰¹⁴ “Vesikaları Olmayan Sarıklıların Sarıkları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1925, s.2.

idarî tedbirler ve onların sonuçlarına dair haberlere yer verilmiştir.¹⁰¹⁵ Nitekim tüm bu olumlu haberlerin yanında Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi'nin “*Şapka giyen Müslümanlar hiçbir sebeple tekfir edilemez*” açıklamasını yapmak zorunda kalacağı tepkiler olduğu da görülmektedir.¹⁰¹⁶ Ayrıca meclisten kanunun geçmesine kadar psikolojik olarak hazırlayan tüm bu çalışmalardan sonra, kanunun geçmesinin akabinde polislerin mangalar halinde sokaklarda fes, kalpak gibi serpuş giyenlere yaptırımlarına dair haberler yer almaya başlamış, Müslüman Türklerden ziyade Ermeni, Rum ve Musevilerin daha fazla direnç gösterdikleri ve hatta Türkler tarafından kanunlara uymadıkları için darp edildikleri ifade edilmiştir.¹⁰¹⁷ Hatta 1930-31 yıllarına gelindiğinde dahi kalpak giymekte ısrar edenlerin ya da kamuya açık alanlarda şapka giymemek için aşçı takkesini ya da kasketin siperini sağa sola çevirerek kullananların olduğu tel'in edici bir dil ile belirtilmiştir.¹⁰¹⁸ Yine Diyanet İşleri Riyaseti'ne mensup memurların hükümetçe tespit edilen kıyafetin hilafına bir kıyafet giymeleri halinde hapis cezası alacakları da bu kanun kapsamındaki haberler arasında yer almaktadır.¹⁰¹⁹

En büyük tartışma ise ibadetler esnasında yaşanmış halkın bir kısmının namaz esnasında başına mendil koyması ya da baş açık namaz kılması üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayınlanan bir ta'mimde halka şapka ile namaz kılabilecekleri tavsiye edilmiş ve sakınca olmadığı bildirilmiştir.¹⁰²⁰ Şapka kanununun resmî tatbiki ile “*Müslümanlık gidiyor?*”¹⁰²¹ ya da “*şapkanın alamet-i küfür olarak telakkisi*”¹⁰²² sloganlarıyla başlayan tepkilerin akabinde Cumhuriyet tarihindeki en önemli tepki ve isyanların da ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim fes doğrudan irticaî bir mesele haline gelmiş, fes ile ilgili tüm konular irtica ile bağlantılandırılmıştır.¹⁰²³ Şeyh Said, Kubilay

¹⁰¹⁵ “Ankara’da Sarıklı Kalmadı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Eylül 1925, s.2; “Cüppe ve Sarık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Eylül 1925, s.3; “Adana’da Sivri Fes ve Şalvar Memnu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Eylül 1925, s.2; “Fesli Bir Memurun Azli”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinievvel 1925, s.2.

¹⁰¹⁶ “Diyanet İşleri Reisinin Beyanâtı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinisani 1925, s.3.

¹⁰¹⁷ “Şapka Kanunu: Dünden İtibaren Tatbike Başlandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1925, s.2.

¹⁰¹⁸ “Yobaz Kafası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Temmuz 1930, s.3; “Şapka giymeyen Yirmi Kişi Adliyyeye Verildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunisani 1931, s.4; “Aydın’da Evinde Fes ve Sarık Satan Bir Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunisani 1931, s.4.

¹⁰¹⁹ “Diyanet İşlerine Mensup Memurların Kıyafeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Kanunievvel 1925, s.3.

¹⁰²⁰ “Şapka ile Namaz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1926, s.5.

¹⁰²¹ “Maraş’ta Şapka Aleyhinde Vuku Bulan İrtica Hareketi Nasıl Olmuştur?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunievvel 1925, s.1.

¹⁰²² “Aferin, Çorum’un münevver hanımlarına!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunievvel 1925, s.1.

¹⁰²³ Fethi Bey, bir nutkunda “fes” kelimesini telaffuz eder etmez halktan biri “Bu millet fes giymez” diye bağırması ve Fethi Bey de “Fırkamız mürteci değildir” sözüyle başlayan irticaya dair uzun bir nutuk irad etmek zorunda kalmıştır. “Fethi Bey’in Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Eylül 1930, s.1.

olayları ya da doğrudan şapka karşıtı bir risalesinden dolayı idam edilen İskilipli Atıf Efendi olayları¹⁰²⁴ akabindeki küçük çaplı irticaî isyanların hepsinde şapka aleyhtarlığı ile ilgili söylemler vardır.¹⁰²⁵

Asrî görüntüye tezat teşkil ettiği için erkeklerin entari giymesinin de yasaklandığı bu dönemde¹⁰²⁶ sarık, cübbe gibi geçmişin sembolü olarak görülen kıyafetlerin yanı sıra sakal da en fazla tartışılan meselelerden olmuş. Şapka düzenlemeleriyle birlikte köhne bir zihniyetin timsali olarak görülen sakal polisler başta olmak üzere memurlarda yasaklanmaya başlamıştır.¹⁰²⁷ Kazada sakallı sayısının artmasından sonra başlayan Menemen olayının zanlıları tanımlanırken zanlıların özellikle sakallı olmalarına vurgu yapılmış ve mürtecilerin en önemli özelliklerinin sakallı olmaları ifade edilmiştir.¹⁰²⁸ 1930'lu yıllardan itibaren din adamı sınıfından olmayan birinin neden sakal bıraktığı sorgulanan bir durum olmaya başlamıştır.¹⁰²⁹

Erkeklerde şapka konusunda gösterilen hassasiyet öyle uç boyutlara varmıştır ki gazetede daha önce sarıklı fotoğrafı yayınlanan din adamı dışındaki mütehassısların fotoğraflarında sarık ya kesilerek ya da kamufle edilerek yayınlanmıştır.¹⁰³⁰ Hatta yaptırımlar diplomatik krizlere de neden olmuştur. Mesela Cumhuriyet bayramında Mısır sefirinin fesinin zorla çıkartılması iddiaları nedeniyle Mısır tarafından Türkiye'ye nota verilmiştir. İddialar bizzat Cumhuriyet gazetesinden yayınlanmış ve Yunus Nadi bir yazısında "*Büyük Gazi'nin kimsenin fesiyle uğraşmadığını*" belirtmiştir.¹⁰³¹ Nitekim bu olay esnasında gelen Romanya heyetinin yayınlanan bir fotoğrafından ziyarete gelen heyetin içinde sarıklı bir mebusun da olduğu görülmektedir.¹⁰³² Asrîleşmenin en önemli sembolü olarak görülen kıyafet inkılabında kadınlara taalluk eden kısmı ise erkeklerde olan seyirde gitmemiştir. Atatürk'ün İnebolu'daki Şapka ile ilgili nutkunda kadınlar için de "*Kadın arkadaşlarımız da yüzlerini açmalıdırlar.*"¹⁰³³ ifadesinden sonra kadınlar için de başta peçe olmak üzere, şapka meselesi gündeme gelmeye başlamıştır. Atatürk'ün bu

¹⁰²⁴ "Mürteci Hocaların İdamı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Şubat 1925, s. 1.

¹⁰²⁵ "Cumhuriyet sönecek, fes giyilecek demişler", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Kanunisanı 1931, s.5; "Şapka aleyhinde söz söyleyen hoca", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunisanı 1931, s.2.

¹⁰²⁶ "Entari Giymek Yasak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Mayıs 1931, s.4.

¹⁰²⁷ "Sakallı Polis Olmayacak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Temmuz 1925, s.2.

¹⁰²⁸ "İrtica ve Gençlik", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1930, s.3.

¹⁰²⁹ "Florinalı Naşit Niçin Sakal Bırakmış?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1931, s.1.

¹⁰³⁰ Bkz. Görsel Ek 18 (20 Mart 1925), Ek 19 (2 Şubat 1930) ve Ek 20 (26 Nisan 1933).

¹⁰³¹ "Gene O Mesele: Fes Meselesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunievvel 1933, s.1.

¹⁰³² "Romanya'dan Gele Heyet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinievvel 1933, s.4.

¹⁰³³ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1925, s.1-2.

nutkunda özellikle seyahatlerinde gördüğü taşra ve köy manzaralarından hareketle sarf ettiği şu sözleri önemlidir:

*Esna-yı seyahatimde köylerde değil bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini kapamakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarzın kendileri için mutlaka mucib-i azab ve ızdırab olduğunu tahmin ediyorum, erkek arkadaşlar bu biraz ham hodbinliğimiz icabıdır. Bu belki çok afif çok dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar rüfeka-yı nisvanımız da bizim gibi müdrük ve mütefekkir insanlardır. Onlara icabât-ı ahireyi telakkin etmek, millî ahlakımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile nezahatle teçhiz etmek ibresi üzerinde bulunduktan sonra fazla hodbinliğe lüzum kalmaz. Onlar da yüzlerini cihana gösterebilirler ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilirler. Bunda korkulacak bir şey yoktur.*¹⁰³⁴

Atatürk'ün bu nutkunun akabinde hanımlar arasında şapka giyenlerin ve peçelerini çıkartmaya başlayanların olduğuna dair haberler yayınlanmıştır¹⁰³⁵, öncelikle muallime hanımların çarşaf ve peçe kullanmalarına yasak getirilmiştir.¹⁰³⁶ Atatürk'ün İnebolu nutkundan önce gazetede ki fotoğraflarda başı açık ya da şapkalı Müslüman Türk kadını yokken, bu tarihten itibaren modern giyim tarzının kadınlar arasında hızla benimsendiğini fotoğraflar vasıtasıyla da anlamak mümkündür. Nitekim Türk kadınının bu değişimi imparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Garplılar tarafından da övgüyle anlatılmaktadır: “*Dinin nüfuzundan kurtulan Türk kadını, tamamen Garpteki hemşireleri gibi yaşamakta, onlar gibi giyinmekte, çalışmakta ve evlenmektedir.*”¹⁰³⁷ Hatta imparatorluk döneminde Türkiye’de görevde bulunmuş bir İtalyan Amiralî’nin sırf “fessiz ve çarşafsız” Türkiye’yi görmek için İstanbul’a geldiği görülmektedir.¹⁰³⁸ Çeşitli şehirlerden hanımların şapka giymeye başlaması ve peçelerini

¹⁰³⁴ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Ağustos 1925, s.1-2.

¹⁰³⁵ “Şapka Süratle Ta’min Ediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1925, s.1.

¹⁰³⁶ “Teceddüd Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1925, s.2; “Şapka ve Muallime Hanımlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunievvel 1928, s.1.

¹⁰³⁷ “Türk Kadını Hakkında Bir Makale”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1930, s.1.

¹⁰³⁸ “Fessiz ve Çarşafsız Türkiye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Kanunievvel 1932, s.2.

çıkartmaları haberleri art arda verilmeye başlamıştır¹⁰³⁹ fakat bu haberler yayınlanırken sarf edilen “*Maamafih hanımların şimdiki baş sarmaları çok zarif olduğu için şapka modası, Türk kadınları içinde erkeklerden daha az süratle ta'mim edecek gibi görünüyor.*”¹⁰⁴⁰ ya da “*Muallime hanımlar istedikleri serpuşu giyebilecekler*”¹⁰⁴¹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere erkeklerdeki zarurî sürecin kadınlarda izlenmediği görülmektedir. Daha sonraki yıllarda ise kanunî bir zorlama olmasa da kullanılan ifadelerden aslında vaziyetten memnuniyet duyulmadığı anlaşılmaktadır; “*Trabzon’da Kadınlar Çarşaflarını Atıyorlar: Münevver ve zeki Türk kadınları şimdiden çarşaflarını yırtmağa ve yeni harfleri öğrenmeye başlamışlardır.*”¹⁰⁴² “*Kadınlarımız ak ve temiz alınlarını örten peçenin bir daha kullanılmamasını kararlaştırmışlardır*”¹⁰⁴³ şeklinde ifadelerle Safranbolu, Bursa, Adana, Kütahya, Çankırı, Bodrum gibi il ve kazalardan sürekli çarşaf ve peçenin men edildiğine dair haberler geldiği görülmektedir.¹⁰⁴⁴ Çarşaf ve Peçe dışında şalvar, kara don, peştamal gibi yöresel kıyafetler de yasaklanmak istenmiştir.¹⁰⁴⁵ Peçeyi kendi isteği ile çıkaran hanımlarla ilgili haberlerin yanı sıra peçenin men edilmesi ile ilgili Cumhuriyet gazetesinin kendisinin ve yurtdışından naklettiği haberlerde kullanılan ifadeler de önemlidir. Peçenin kafes kültüründen kalma gayrimedenî bir esaret sembolü olduğu¹⁰⁴⁶, kadınların en temel hakkı çalışma hayatından geri kalmasına neden olan, sıhhî olmayan ve zabıadan gizlenmek isteyen kimseler tarafından suistimal edilen bir örtünme şekli olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴⁷ Dönemin kadınlarının kıyafet kanunu ile ilgili görüşlerine de gazetede yer verildiği görülmektedir. Örneğin, Denizli’deki kadınların peştemalin ref’i ile ilgili dilekçelerindeki ifadeler şu şekildedir:

¹⁰³⁹ “Adana Hanımları Şapka Giydiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Eylül 1925, s.1; “Gerede’de Kadınlar Fes Giymeyecekler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1925, s.2; “İstanbul Hanımları Şapka Giymeye Başladı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1925, s.3; “Bir Teceddüd: Giresun’da Kadınlar Çarşaflarını Çıkardılar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunisanı 1929, s.3.

¹⁰⁴⁰ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1925, s.1.

¹⁰⁴¹ “Muallimeler İstedikleri Serpuşu Giyebilecekler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinievvel 1925, s.2.

¹⁰⁴² “Trabzon’da Kadınlar Çarşaflarını Atıyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisanı 1928, s.1.

¹⁰⁴³ “Ürgüp Kadınları da Peçe Kullanmayacaklar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Birincikanun 1934, s.3.

¹⁰⁴⁴ “Safranbolu’da Çarşaf Menedildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Ağustos 1933, s.5; “Bursa’da Artık Çarşaf Giyilmeyecek”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1933, s.5; “Kütahya Hanımları ve Çarşaf”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mayıs 1934, s.3; “Çankırı’da Çarşaf Kalkıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Birincikanun 1934, s.3.

¹⁰⁴⁵ “Medenî Kıyafet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisanı 1934, s.6; “Aydın’da Peştemalı Kaldırmağa Çalışıyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Nisan 1934, s.3.

¹⁰⁴⁶ “Peçenin Esaretinden”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kanunievvel 1926, s.3.

¹⁰⁴⁷ “*Alman Straubinger Tagblatt Gazetesi: Kafes ve çarşaftan kurutulan Türk Hanımı hürriyet hakkından istifade etmektedir.*” “Güzellik Müsabakamız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Nisan 1929, s.1; “Trabzon’da Peçe Men Edildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunievvel 1926, s.1.

“Memleketimizin hayat-ı medeniyye ve ictimaiyyede attığı seri ve mesud hatvelerin âsâr-ı bahiresinden olmak üzere erkeklerin kıyafetleri hakkında sadır olan kavanin ve evâmir mucib-i minnet ve şükrandır. Ancak kavanin-i maruzede kadınlar hakkında bir kayıt bulunmadığından ve halbuki biz kadınların hayat-ı medeniyye ve ihtiyacât-ı asriyye ile kabil-i telif olmayacak bir tarzda (açıkça yazmaklığımıza müsaade buyurunuz) izzet-i nefsimizi haleldar edecek derecede çirkin ve ağıyara karşı şayan-ı hinde bir kıyafetle hamamda gezer gibi peştemallerle sokaklarda gezmekliğimiz (münci-i millet Gazi-yi namedarımız) tarafından nazar-ı müsamaha ile görülemeyeceğinden cesaret alarak Eskişehir belediyesi gibi bazı mahallerde bu kıyafetlerin men’i ylında ittihaz olunan makarratın hükümetçe ta’mini esbabının istikmaliyle taassub-ı cahilane neticesi olan bu fena itiyadın ref’ine, hiç olmazsa peştemalden kurtararak İstanbul ve diğer mahallerde hanımlar tarafından iktisa olunan umumi kisveye bürünmekliğimize mütedair bir kanun tanzimine müsaade buyurulmasını ilk defa Anadolu kadınlığını temsil cesaretini gösteren birliğimiz istirham arz-ı ihtiram eyler.”¹⁰⁴⁸

Benzer şekilde yurtdışında güzellik müsabakalarına katılan Naşide Saffet Hanım’ın yorumu da dönemin kadınlarının bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir:

“Çarşıftan ve esaretten kurtulmuş Türk kadınlığını ve Türk kadınlığının asil ve kibar güzelliğini bizi henüz tanımayan yabancı memleketlere göstermek millî bir vazifedir. Bu vazifeyi geçen sene ben ifa ettim. Bu sene, benden çok daha güzel bir hemşiremin, diğer Avrupa güzelleri arasında aynı vazifeyi ifa etmesini temenni ederim.”¹⁰⁴⁹

Çarşaf ve peçe ile ilgili bu uygulamalara rağmen sadece memurlarla ilgili kısıtlı kanunî yaptırımlar nedeniyle halk arasında bu giysilerin kullanımına devam edildiği gazete

¹⁰⁴⁸ “Denizli Hanımları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1926, s.5.

¹⁰⁴⁹ “931 Kraliçesinden Güzel Türk Kızlarına”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunievvel 1930, s.1.

vasıtasıyla görülmektedir. Nitekim Çinli bir gazetecinin Türkiye gözlemlerine dair bir haberde gazetecinin diğer İslam ülkelerinin tersine Türkiye’de daha çok orta sınıfın tesettüre riayet ettiği yorumuna yer verilmiştir.¹⁰⁵⁰ Amerikalı bir yazar da benzer şekilde İstanbul’un aksine Anadolu’da tesettüre riayetin devam ettiğini gözlemlediğini belirtmiştir.¹⁰⁵¹ Gazetede ki fotoğraflardan sadece Anadolu’da değil İstanbul gibi büyük şehirlerde de çarşaf ve diğer örtü şekillerinin kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Burada önemli hususlardan biri de bu fotoğraflarla birlikte kadınların giyinme şekillerini yeric her hangi bir olumsuz yorum yer almamaktadır. Örneğin, 1934 gibi geç bir tarihte İstanbul’da adli bir olaydan dolayı tutuklanan çarşafli ve peçeli bir kadının fotoğrafı görülmektedir.¹⁰⁵² 1931 yılında Atatürk’ün Bursa’da halktan çarşafli bir kadının istirhamını dinlerken çekilen fotoğraf¹⁰⁵³; yine Atatürk’ün bu sefer 1934’de çarşafli bir kadını dikkatle dinlerken çekilmiş olan fotoğrafı¹⁰⁵⁴; Himaye-i Etfâl’e bağış yapan bir hanımın yayınlanan çarşafli fotoğrafı¹⁰⁵⁵; tasarruf haftasında ellerinde levhalarla yürüyüşe katılmış çarşafli kadınlardan “Çarşafli Hanımlarımız” şeklinde bahsedilmesi¹⁰⁵⁶; Şehit Kubilay’ın annesinin çarşafli fotoğrafları¹⁰⁵⁷ tüm teşebbüslere rağmen bu kıyafetlerin kullanımının devam ettiğini göstermektedir. Hatta 1934’de Aydın’da peştemalın kaldırılmasına dair kararlar alınırken birkaç ay sonra Aydın’nın ilk kadın muhtarı olarak seçilen Gül (Esin)’in peştemalli fotoğrafının yayınlandığı görülmektedir.¹⁰⁵⁸ Aslında benzer bir durum, gazetede sarıkla mücadelenin en yoğun olduğu zaman Atatürk’ün Hükümet konağı önünde hocalarla dua ettiği fotoğrafı yayınlamasında da mevcuttur.¹⁰⁵⁹ Modern kıyafetle birlikte çarşaf da var olmaya devam ederken bir yandan da olumsuz imajla sembolleştirilmiştir. Edirne’nin kurtuluşu dolayısıyla yapılan etkinliklerde başı örtülü bir öğrencinin Sevr’i temsil etmesi gibi.¹⁰⁶⁰ Bu duruma karşın modern kıyafetin kadınlar tarafından benimsenmesinin yanı sıra toplum tarafından algısına yönelik de gazetede önemli detaylar mevcuttur. Örneğin,

¹⁰⁵⁰ “Kadınlık ve Tesettür”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1929, s.1.

¹⁰⁵¹ “Türk Ocağında Bir Çağ Ziyafeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinievvel 1929, s. 2.

¹⁰⁵² “Çocuğunu Öldüren Ana”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s.1.

¹⁰⁵³ Bkz. Görsel Ek 24. “Reisicumhur Hz. Bugün Bursa’da Kalacaklar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisanı 1930, s.1.

¹⁰⁵⁴ “Gazi Hz.nin Seyahatleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1934, s.1.

¹⁰⁵⁵ “Himayeietfal’e Bir Teberru”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinisanı 1931, s.1.

¹⁰⁵⁶ “Dikkate Şayan Canlı Bir Levha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1931, s.2.

¹⁰⁵⁷ Bkz. Görsel Ek 68, “Kubilay’ın Mezarında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunievvel 1932, s.5.

¹⁰⁵⁸ “Aydın’da Peştemalı Kaldırmaya Çalışıyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Nisan 1934, s.3; “Seçim Hazırlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Birincikanun 1934, s.1.

¹⁰⁵⁹ “Ankara’nın En Büyük Günü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunievvel 1932, s.1.

¹⁰⁶⁰ Bkz. Görsel Ek 29, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisanı 1934, s.5.

sokakta kadınlara laf atılması kadınları korkutarak Batı tarzı giyimden, inkılaplara riayet etmekten vazgeçirmeye çalışmak olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶¹ Yine Üsküdar'da 15 yaşındaki kız kardeşinin başı açık sokağa inmesi üzerine onu başından yaralayan bir abinin haberi de halktaki durum ve bakış açısı ile ilgili örneklerdendir.¹⁰⁶²

1934'de ise sarıkla ilgili daha ileri düzeyde düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Önceden sarık sarma ehliyetine sahip Hocaefendilerin dışarıda da sarıkla dolaşmasına izin verilirken¹⁰⁶³ bu tarihten itibaren sadece Müslüman değil tüm din adamları için mabedleri dışında dinî kisve ile gezilmesine yasak getirilmiştir.¹⁰⁶⁴ Bir taraftan bu karara uyan din adamlarının sarık ve cübbelerini dinî vazifeleri dışında çıkardıkları örnek duruşlarının haberleri yapılırken¹⁰⁶⁵ özellikle gayrimüslim din adamlarından itirazların yükseldiği görülmüştür. Bazı Süryani, Ermeni Katolik din adamları hemen bu karara riayet ederken¹⁰⁶⁶ özellikle Yunanistan'ın da desteğiyle Rum Ortodoks din adamları karşı çıkmışlardır.¹⁰⁶⁷

Kılık-kıyafet kanunundan yıllar sonra gelinen noktada erkeklerde dinî kisve din adamlarına dahi vazife dışında yasaklanırken, kadınlarda hem modern hem de geleneksel dinî kıyafetlerin kullanımı bir arada devam etmiştir. Nitekim mitingler ve hatta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın toplantılarında dahi modern giyimli ve eşarplı, çarşafli kadınların bir arada olduğu görülmektedir.¹⁰⁶⁸ İslâm memleketlerinin geri kalmışlığı, medenîleşmemeyi somut olarak kıyafet üzerinden tanımlayan gazetede¹⁰⁶⁹ bir yandan Avrupalıların Türkiye hakkındaki memnuniyetleri dile getirilirken¹⁰⁷⁰ bir yandan da şeklen Garplılaştırmanın ruhen

¹⁰⁶¹ “Kadınlara Laf Atanlar Hakkında Şiddetli Takibat Yapılacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1929, s.1.

¹⁰⁶² “Kız Kardeşinin Açık Başını Yaralamış”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Şubat 1931, s.4.

¹⁰⁶³ “İzinsiz Sarık Saran Molla”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Teşrinisani 1934, s.2.

¹⁰⁶⁴ “Ruhani Kisve İle Sokaklarda Dolaşılmayacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1934, s.1.

¹⁰⁶⁵ “Giresun İmam ve Hatiplerinin Kararı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Teşrinisani 1934, s.3; “Kütahya İmamları ve Dinî Kıyafet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Ağustos 1934, s.3; “Havza İmam ve Hatipleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Birincikanun 1934, s.3.

¹⁰⁶⁶ Bkz. Görsel Ek 71, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Birincikanun 1934, s. 1. “Anglikan Papazlardan Bari İbret Alsalar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Birincikanun 1934, s.1; “Derhal Sivil Giyinen Bir Din Reisi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Birincikanun 1934, s.1.

¹⁰⁶⁷ “Yunanlılara Ne Oluyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Birincikanun 1934, s.1.

¹⁰⁶⁸ “Kadınlığın Kutlu Sesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Birincikanun 1934, s.1; Bkz. Görsel Ek 69. **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunisani 1931, s.5; “Kubilay Abidesinin Açılışı ve Kütahya Seyahati”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Birincikanun 1934, s.5.

¹⁰⁶⁹ “Memleketlerde Çocuklar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Kanunisani 1931, s.5.

¹⁰⁷⁰ Yunus Nadi, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1925, s.1.

şarklı olmaya mani olamadığı, devletteki, toplumdaki intizamsızlığın garpli kıyafetlere rağmen devam ettiğine dair özeleştirilere de yer verilmiştir.¹⁰⁷¹

2.1.3. Kadın Meselesi

Cumhuriyet dönemindeki tüm yeniliklerde olduğu gibi kadın meselesinde de önceki Batılılaşma teşebbüslerinin etkilerinin devam ettiği görülmektedir. Zihinsel yapıdaki ve hayatın her alanına sirayet etmiş dinî kurallarda dönüşüm kadın meselesini de doğrudan etkilemiştir. Tanzimat ile başlayan kadının statüsündeki değişimler, Islahat Fermanı, Arazi kanuni ve Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ve II. Meşrutiyet dönemi Hukuk-i Aile Kararnamesi ile devam etmiştir.¹⁰⁷² Özellikle Tanzimat sonrası açılan Sıbyan Mektepleri, Rüştîyeler, Darü'l-Muallimât gibi okullar ya da özel hocaların kızların zihinsel dönüşümündeki etkileri¹⁰⁷³ Cumhuriyet döneminde de görülmektedir. Nitekim bir İngiliz gazetecinin Cumhuriyet gazetesindeki beyanındaki “*Türk kızlarının çoğu Darülfünun’u muvaffakiyetin Kâbesi addediyorlar*” ifadesi eğitimle gelen dönüşümü açıklar niteliktedir.¹⁰⁷⁴ Kadının giysisindeki ölçütlerin bile fermanlarla belirlendiği, kamusal görünürlüğü sınırlandırılıp, özel alanına hapsedildiği dönemlerden¹⁰⁷⁵ kadınların artık eğitim, siyaset başta olmak üzere birçok alanda görünür olmaya başlaması, toplumsal hayatın içinde yer alması ve dolayısıyla kadın meselesinin gündeme gelmesi Cumhuriyet dönemine önceki asrileşme teşebbüslerinin mirasıdır. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi inkılaplarına kadar kadının tam anlamıyla, Batı’daki gibi hayatın içinde olmayan, dört duvar arasına hapsedilmiş bir harem esiri algısı¹⁰⁷⁶ özellikle Tanzimat sonrası üst ve orta sınıf için doğru değildir.

Asrileşme süreci için kıyafet inkılabı ile birlikte kadının toplumsal statüsü, görünümü, en fazla gündeme gelen meselelerden olduğu görülmektedir. Nitekim bahsi

¹⁰⁷¹ “Tam Garpli Olmak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1931, s.3.

¹⁰⁷² Ömer Çaha, **Sivil Kadın**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.88.

¹⁰⁷³ Yıldız Ramazanoğlu, “Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Zihniyet Değişimi”, **Türkiye V. Dinî Yayınlar Kongresi**, Ankara, 2012, s.119.

¹⁰⁷⁴ “Yeni Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Ağustos 1929, s.1.

¹⁰⁷⁵ İhsan Çapcıoğlu, “Değişen Toplumda Değişen Statü: Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Döneminde Kadının Toplumsal Statüsü”, **Düşünen Siyaset**, Sayı 27, 2011, s. 75.

¹⁰⁷⁶ Yunus Nadi, “Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1929, s.1.

geçen İngiliz gazetecinin Cumhuriyet öncesi ve sonrası bu değişim ile ilgili gözlemi durumu özetler niteliktedir:

*“Vaktile İstanbul’da bir Paşa ailesini ziyaret etmiştim. Aynı konağı bir daha gezdim. Orada geçen zaman içinde konakta büyük bir tebeddül olduğunu gördüm. İlk ziyaretimde bu konakta gördüğüm rengarenk kıyafetli cariyelerin yerinde şimdi sade giyinmiş hizmetçi kadınlar buldum. Evin hanımı olan genç kadın saçını kestirmiş, yeşil yollu kısa bir rop giymişti. Hissiyatını sordum. Dedi ki:
-Vaktile biz hayal için yaşamağa alışmıştık. Şimdi hakikat ile yüz yüze bulunuyoruz.”¹⁰⁷⁷*

Yine Yunan bir gazetecinin 1930 yılındaki bir ifadesi de bu değişimi somut bir şekilde anlatmaktadır:

“İstanbul’un her tarafında eski Türk kadını aradım, aradım, bir türlü bulamadım. Anladım ki, Türkiye’de eski Şark kadını kalmamıştır. Sokaklarda gördüğüm Avrupalı kıyafetindeki kadınları önce ecnebi sandım, fakat Türkçe konuştuklarını işittim. Bunlar yeni Türk hanımları idi.”¹⁰⁷⁸

İstanbul mebusluğuna adaylığını koymuş, en kritik dönemlerde topluma fikrî önderlik etmiş Halide Edib¹⁰⁷⁹, Nezihe Muhiddin gibi kadın hakları mitingleri düzenleyen gazeteci ve kadın hakları savunucusu hanımlar¹⁰⁸⁰, Türk Ocakları gibi çeşitli kongrelerde mürahaslık yapmış üst düzey siyaset ve hukuk eğitimi almış Atatürk’ün eşi Latife Hanım¹⁰⁸¹, Yüksek Muallime Müdürlüğüne terfi edilen Meliha İbrahim Hanım¹⁰⁸², Bedia Muvahhit gibi ilk Türk kadın tiyatro ve sinema oyuncusu¹⁰⁸³ eğitilmiş, üst sınıf ya da memur hanımlarla ilgili gözlemlerin yanı sıra halkın diğer kesimlerinden kadının toplumdaki konumu ile ilgili haberler de yer almaktadır. İlk Kuva-yı Milliye teşkilatına iki

¹⁰⁷⁷ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Ağustos 1929, s.1.

¹⁰⁷⁸ “Kadınlığımız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinisani 1930, s.3.

¹⁰⁷⁹ “Kadınlar ve Mebusluk”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1925, s.1; “Halide Hanım’ın Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925, s.1.

¹⁰⁸⁰ “Kadınlar Mitingi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Nisan 1930, s.1.

¹⁰⁸¹ “Latife Hanım Efendi’nin Mühim Bir Nutku”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mayıs 1925, s.1.

¹⁰⁸² “Meliha İbrahim Hanım: Yüksek Muallime Mektebi Müdireliğine Tayin Edildi.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinisani 1924, s.1.

¹⁰⁸³ “Bedia Muvahhit Hanım”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1925, s.1.

oğlu ile birlikte dahil olan Mücahide Ayşe Hanım¹⁰⁸⁴, tüm servetini himaye-i etfâle bağışlayan Azime Hanım¹⁰⁸⁵, yeni Türk alfabesini öğrenen, yerli malı için yürüyüş yapanlar¹⁰⁸⁶ gibi büyük bir övgü ile bahsedilen hanımlar da bize hem dönemin kadınlarının toplumsal statüsü hem de gazetenin bakış açısı hakkında bilgi vermektedir. 1925 yılından itibaren kadın birlikleri tarafından bu tenevvür etmemiş kitlenin de aydınlatılması, onlara ulaşabilmek için çalışmalar yapılmak istenmiştir. Bunlardan gazetenin en fazla üzerinde durduğu camilerde kadın vaizler tarafından kadınlara vaaz verilmesi teşebbüsüdür. Dönemin Kadın Birliği Başkanı Nezihe Muhiddin Hanım'ın Müessesât-ı Diniyye Müdürlüğüne başvurarak, kulüplere gelmeyen, mahallelerdeki kitlelere ulaşarak onları aydınlatmak isteklerini şu şekilde açıklamıştır:

*“Vaktiyle cahil softalar tarafından mahallelerdeki hanımlarımızın fikirleri din perdesi altında bir takım batıl efsaneler ve hurafelerle zehirlenmiştir. Biz bu suretle fikirleri, ruhları, dimağları bozulan hanımları tenevvür ve irşad etmek istiyoruz. Bu hanımlar ise ne kulûbe, ne de birliğe gelemesler. Bunlar için herhangi bir mahalledeki bir evde de konferans verilemez. Camilerde bu işi yapmayı daha muvafık bulduk. Çünkü halkı bir arada toplayan camilerdir. Buralarda dinin ahlakî, içtimâî, terbiyevî, iktisadî ve bilhassa sıhhî cihetlerini izah edeceğiz. Cami buna ne için müsait olmasın.”*¹⁰⁸⁷

Nezihe Muhiddin hanıma dönemin Müessesât-ı Diniyye Müdürü Esad Bey ise Nezihe Muhiddin Hanım'ın fikirlerine katılmakla birlikte camilerde bu tür vaaz/konferansların sakıncalarına dair maddeler halinde bir cevap yayınlamış ve camilerin mabed olarak kalması gerektiğini, bu tür etkinliklerin de fırka ya da Türk Ocağı salonları gibi yerlerde yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁸⁸ Esad Bey'in bahsettiği gerekçelerden birisi de camilerde konferans teşkilatının olmaması olmuş ve şu soruyu sormuştur: *“Hanımlarımız, konferans vermek için vaizin çıktığı kürsüye mi çıkacaklardır. Yoksa camilere ayrıca sandalye mi koyacağız? Veyahut rahle üzerinde mi bu işe*

¹⁰⁸⁴ “Mücahide Ayşe Hanım”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1925, s.1.

¹⁰⁸⁵ “Himayeietfale Bir Teberru”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Teşrinisani 1931, s.1.

¹⁰⁸⁶ “Dikkate Şayan Canlı Bir Levha”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunievvel 1931, s.2.

¹⁰⁸⁷ “Kadınlar Camilerde Vaaz Edemez mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1925, s.1.

¹⁰⁸⁸ “Hanımlarımızın Camilerde Vaazı Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1925, s.1.

başlanacaktır?”¹⁰⁸⁹ Nezihe Muhiddin’in Batı’daki dinî müesseselerde propagandalar yapılmasını örnek verdiği¹⁰⁹⁰ bu mesele camilere kiliselerdeki gibi sıralar yapılması ya da ayakkabılarla girilmesi hatta camilerde kadınlara yer tahsis edilmemesi gibi tartışmaların döneminde cereyan etmiştir.¹⁰⁹¹ En ilginç durum ise Cumhuriyet gazetesinin yayınladığı bir karikatürle bu meseleyi hicvetmiş olmasıdır.¹⁰⁹²

Dinin yönetimle birlikte toplumsal yaşamın her alanına sirayetinin en görünür örneklerinden biri olan kadın meselesi, Cumhuriyet yönetiminin de öncelikle ele aldığı gazetede de takip edilebilmektedir. Özellikle 1926’da yürürlüğe giren Medenî Kanun ile kadının hukukî ve sosyal statüsünde birçok değişim olmuştur.¹⁰⁹³ Nitekim gazetede de Taaddüd-i Zevcât ve Talak meselesinin¹⁰⁹⁴ kadın meselesine dair hem Batı’da hem asrileşme taraftarları tarafından en çok tartışılan mesele olduğu görülmekte ve bu alanlardaki fikrî çatışma net bir şekilde izlenebilmektedir.¹⁰⁹⁵ Tüm bu haklarla birlikte geleneksel kadın imajının açıkça sorgulandığı ve artık fiilî uygulamaya geçildiği görülmektedir. Bunların en başında kadın kılık-kıyafetinin asrileşmesi, eğitimi ve çalışma hayatına dahil olması meseleleri gelmektedir. Atatürk’ün İnebolu’daki Şapka ta’mininde kadın kıyafeti için de sarf ettiği sözlerin akabinde başta üst sınıf hanımları, muallimeler ve öğrenciler çarşaf, peçe gibi giyimleri çıkartıp, Batı tarzı kıyafet ve şapka kullanmaya başladıkları gazetede de görülen bir durumdur.¹⁰⁹⁶ Yine kadının eğitim görmesi ve çalışma hayatına girmesi de gazetede asrileşmesi yolundaki en önemli adımlar olarak görülmüştür.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁸⁹ A.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1925, s.1.

¹⁰⁹⁰ “Kadınlar Camilerde Vaaz Edemez mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1925, s.2.

¹⁰⁹¹ Selim Sırrı, “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2; Camiler için bu yenilik tartışmaları sonraki yıllar da devam etmiştir: “*Mabedlerimiz muntazam, kabil-i ziyaret ve kabil-i iskan bir hale getirilmelidir. Mabedlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve kunduralarla mabetlere girilmesi terviş olunmalıdır*” “Darülfünun’da Bir Komisyon Teşkil Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1928, s.2.

¹⁰⁹² Bkz. Ek Karikatür No.31. **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1925, s.1.

¹⁰⁹³ İhsan Çapçioğlu, “Tanzimat’tan Günümüze Muhafazakâr Kadın Algısındaki Değişimler”, **Dinî Araştırmalar**, C. XIX, Sayı 49, 2016, s. 276.

¹⁰⁹⁴ “Yeni Kanun: Zevci İkinci Bir Kadın Alan Zevcenin Talak Hakkı Olacaktır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Eylül 1924, s.2.

¹⁰⁹⁵ “Türk Kadınları mı, Fransız Kadınları mı Daha Hür?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1924, s.1.

¹⁰⁹⁶ “Adana Hanımları Şapka Giydiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Eylül 1925, s.1; “İstanbul Hanımları Şapka Giymeye Başladı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1925, s.3; “Trabzon’da Kadınlar Çarşaflarını Atıyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1928, s.1.

¹⁰⁹⁷ “*Nihayet anladım ki bu kadınların tesettüre riayet etmeleri çalışmak mecburiyetinde kalmamalarından ileri gelmiştir. Zaten İslâm memleketlerinde çalışmağa mecbur olan kadınlar tesettürü terk etmişlerdir.*” “Kadınlık ve Tesettür”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Eylül 1929, s.1.

Kadının toplumdaki konumu ise çok farklı görüşler arz etmektedir. Peçe ile kimliklerini tamamen sakladıkları ya da toplu eğitim, taşıma başta olmak üzere birçok yerde haremlik-selamlık konumdan beraber denize girme ya da dans etmeye doğru evrilen bir süreç söz konusudur. Üst ve orta sınıfın adaptasyonu kolay olsa da alt sınıf kadınların geleneksel dinî yaşantılarını devam ettirdikleri görülmektedir. Örneğin, 1924’de bir erkek yolcunun tramvayda kadın bir yolcunun yanına oturması büyük bir infial yaratıp, ceza almasına neden olurken¹⁰⁹⁸, birkaç ay sonra hanımların dans salonlarına iştirakinin icabât-ı medeniyeden olduğu¹⁰⁹⁹, kız ve erkek öğrencilerin karma eğitimi¹¹⁰⁰, ya da eşleriyle sinemaya gitmeye başlamaları Türk kadınının hayata girmesi, inkılabın en büyük adımı olarak tanımlanmıştır.¹¹⁰¹ Özellikle bunların arasında “Müşterek Terbiye” ya da “Muhtelit Eğitim” yani Karma Eğitim meselesine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Cumhuriyet’ten önceki dönemlerde de bazı okullarda karma eğitim mevcutken 1924’te tüm eğitim kademelerinde olması önerilmiştir. Karma eğitimin de diğer inkılaplarda olduğu gibi kadının toplumsal statüsü için elzem bir durum olduğu ifade edilmiştir. Gazetede kız çocuklarının okutulmasının caiz olup olmadığı bir devirden Karma eğitimin tartışılmasına gelmenin büyük bir ilerleme olduğu düşünülmektedir. “Kızın nihayet namaz, abdest ve oruç gibi din bilgilerine ihtiyacı olurmuş ki onu da anası evde kendisine verebilirmiş” zihniyetinden muhtelit yani karma eğitimin hangi derecelerde olması gerektiğinin tartışılmasının büyük bir başarı olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰²

“Bizde cinsî terbiyenin ibtidaî denilebilecek kadar aşağı olması kafes terbiyesinin bir neticesidir. Bugün medeni memleketlerde cinsî terbiyedeki gaye hayatta yan yana mücadele edecek olan bu iki unsuru “dişi” ve “erkek” telakkisinden kurtarıp birbirine iki arkadaş nazarıyla bakabilecek kadar yükseltmektir. Bu da aralarına kafes koymakla değil, her iki tarafın ferdiyet ve şahsiyetini yükseltmekle mümkün olur. Bilhassa kadını yalnız hissiyle ve kalbiyle hareket eden bir dişi mahiyetinden çıkarıp hissi ve aynı zamanda fikriyle yaşayan bir ferd haline sokmak, cemiyetinde muattal kalmış bu unsuru hayatta

¹⁰⁹⁸ “Tramvayda Kadınlarla Oturmak Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1924, s.4.

¹⁰⁹⁹ “Dansta Hanımlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Teşrinisani 1924, s.2.

¹¹⁰⁰ “Teceddüd Hareketi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1925, s.1.

¹¹⁰¹ “Edirne’de Medeni Hayatın Temelleri Atılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisani 1926, s.2.

¹¹⁰² Yunus Nadi, “Erkek Kız Bir Arada Veya Ayrı Tedrisat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1931, s.1.

erkeklerle aynı safta mücadele edebilecek kadar kuvvetli yapabilmek için müşterek terbiye şarttır. Fakat bu da evvela ibtidai mekteplerde başlamalı, memleketin cinsî terbiyedeki tekamülüne göre belki Sultanilere dahi teşmili mümkün olur.”¹¹⁰³

Gazetede haberler ya da yazılar sayesinde görülen kadınların sokaklarda yaşadıkları sözlü ya da fiili saldırılar da kadının toplumdaki statüsüne dair başka bir veçheyi yansıtmaktadır.¹¹⁰⁴ Gayrimüslim azınlık ya da yabancı kadınlar da dahil olmak üzere bu meşum olaylarda özellikle *muhadderât-ı islamiyyeye* olarak tanımladıkları¹¹⁰⁵ Müslüman hanımlara yapılan saldırılar gazetede daha farklı bir şekilde vurgulanmaktadır. Adliye Vekâleti’nce sokaklardaki bu taarruzlar, mürtecilerin inkılap aleyhine propagandalar yapmalarına neden olan ve aslında kadınların modern kıyafetleri giyinmelerini engelleme amacını taşıyan bu olaylar, inkılap adımlarını zedeleyici hareketler olarak tanımlanmıştır.¹¹⁰⁶ 1933 yılında bile Beyoğlu’nda kadınların rahatlıkla gezemeyişi II. Abdülhamid dönemi kadınlara yapılan saldırılara benzetilmiştir.¹¹⁰⁷ Aka Gündüz’ün bir yazısında modern giyimli kadınları takip eden bir Hocaefendiye “*Bunlar Müslüman kızlardır*” uyarısı bu hassasiyete örnek durumlardan birisidir.¹¹⁰⁸

Gazetede Müslüman kadınları tanımlarken hanım, gayrimüslim kadınları tanımlarken matmazel/madam, Miss gibi ayrımların gözetilmesi gibi kadınlarla ilgili haber ya da yazılardaki Müslüman ya da İslam vurgusu dikkat çekicidir.¹¹⁰⁹ Telefon muhabere memurunun arandığı bir reklamda bile “Genç İslam Hanımları” başlığıyla özellikle Müslüman vurgusu¹¹¹⁰ ya da bir intihara teşebbüs eden bir kadının Müslüman olduğunun vurgulanması¹¹¹¹ dinin kadının toplumdaki statüsü için belirleyici bir etmen olduğunu göstermektedir. Dünyadaki İslam kadınlarının da takip edildiği gazetede¹¹¹² Müslüman

¹¹⁰³ “Mektepte Müşterek Terbiye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Haziran 1924, s.2.

¹¹⁰⁴ “Beş Küstahın Taarruzu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Ağustos 1924, s.3.

¹¹⁰⁵ “Kadınları Sarkıntılık Edenler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1926, s.3.

¹¹⁰⁶ “Kadınlara Laf Atanlar Hakkında Şiddetli Takibât Yapılacak”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1929, s.1.

¹¹⁰⁷ “Kadınlara Tecavüz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Mayıs 1933, s.3.

¹¹⁰⁸ Aka Gündüz, “Bizde İrtica Şuurludur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1925, s.2. Ayrıca Bkz. Görsel Ek 48. **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Mart 1926, s.1.

¹¹⁰⁹ “Çengelköyün’de oturan Madam Eleni’nin kızı Olivya komşusu Fethiye hanımla kavga etmiş ve taşla Fethiye Hanımın başını yarmıştır.” “Taşla Baş Yaran Kız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisanı 1929, s.4.

¹¹¹⁰ “Genç İslam Hanımları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Haziran 1925, s.5.

¹¹¹¹ “İntihar Teşebbüsleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Eylül 1925, s.4.

¹¹¹² “Sofya’da İslam Kadınları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Nisan 1925, s.2.

Türk hanımlarının diğer İslam ülkelerindeki Müslüman kadınlara örnek olması büyük bir iftiharla ifade edilmektedir:

*“Mütareke bidayetinde sahneye çıkan ilk Müslüman kadınları Türk ve İstanbullu hanımları, Türk artist hanımları bütün İslam âlemine pişvâ olmakla iftihar edeceklerdir.”*¹¹¹³

Medenileşmenin en büyük fiilî göstergelerinden biri olan güzellik ve ses yarışmaları da dinî etmenlerin en fazla gözlenebileceği yerlerdendir. Gazete Latin harfleriyle basılmaya başlandıktan sonra tirajlarda yaşanan büyük düşüşü bu tür müsabakalar düzenleyerek yükseltmek istemiştir.¹¹¹⁴

Benzer şekilde Müslüman Türk kadınının diğer İslam ülkelerindeki kadınlara örnek teşkil etmeleri şeklinde tanımlanan bu etkinlikler gazetede en fazla üzerinde durulan meselelerdendir. 1925 yılında En Güzel Bacak yarışmasına katılacak Müslüman Türk kızı bulunamazken, birkaç yıl sonra güzellik yarışmalarında gayrimüslim azınlık kızlarının yanı sıra Müslüman Türk kızlarının da oldukça rağbet gösterdiği görülmektedir.¹¹¹⁵ Türkiye’nin artık asrî bir ülke olduğunu tüm dünyaya göstermek için bir propaganda vasıtası olarak görülen güzellik yarışmalarına katılmak her Türk kızı için millî bir borç olarak tanımlanmıştır.¹¹¹⁶ Türk kızlarının görünüşleri sayesinde zenci, sarı veya kırmızı ırktan olmayıp kendileri kadar beyaz bir ırka mensup olduğunu göstermesinin¹¹¹⁷, Batı’da Türk kadınının hâlâ çarşafı, peçeli olduğu imajını yok etmesinin,¹¹¹⁸ Türkiye’de harem hayatının maziye gömüldüğünün¹¹¹⁹ somut ispatı olması açısından gazetede bu yarışmalara çok büyük ehemmiyet verildiği görülmektedir. Müslüman bir Türk kızı olan Naşide Saffet Hanım’ın peçesiz ve medenî bir görünümde Batılı ülkelerde temsilci olması, başta Cezayir, Fas gibi birçok Müslüman ülkedeki kadınlara da örnek teşkil etmiş, dolayısıyla da bu

¹¹¹³ “Afrika Müslüman Kadınları Asrîleşiyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1926, s.3.

¹¹¹⁴ Köktener, a.g.e. s. 34.

¹¹¹⁵ “Müsabakaya bu kadar az hanım iştirak etmesi İstanbul’da güzel bacak ve baldırların azlığından değil, fakat böyle bir müsabakaya –pek yeni olduğu için- iştirak cesaretini her güzel baldır sahibesinin gösterememesindendir.” “Memleketimizde İlk Defa Yapılan Bir Müsabaka”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Eylül 1925, s.1.

¹¹¹⁶ “Müsabakamız: Güzeller, sizi millî vazifenizi ifaya davet ediyoruz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinisani 1929, s.1.

¹¹¹⁷ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinisani 1929, s.1.

¹¹¹⁸ “Türk inkılâbını tanıtmak için Kraliçelerin yaptıkları hizmet büyüktür.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Mart 1931, s.4.

¹¹¹⁹ “Güzellik müsabakamız hakkında bir Alman gazetesi ne diyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Teşrinievvel 1929, s.1.

şekilde Avrupa'nın takdirini kazanmış olmaları gazete açısından başka bir övünç kaynağı olmuştur.¹¹²⁰ Benzer şekilde Fransız gazelerinde “*Bu İslâm kızı, Fransız halkı huzurunda şarkı söyleyen ilk İslâm hanımı*” olarak tanımlanan Hudadat Şakir Hanım da sarışın olduğu ve Parisli hanımlara benzetildiği vurgusu özellikle aktarılmıştır.¹¹²¹ Cumhuriyet gazetesi ise tüm bu gelişmeleri *asırlardır devam eden siyah bir perdenin karanlığından kurtulan Türk kadınının, medenî sahada ileride bulunan hemşirelerini yakalama başarısı* olarak tanımlamıştır.¹¹²² Benzer şekilde Türk kadınının seçimlerde yer almaya başlaması da Avrupa'da ses getirmiştir.¹¹²³

1930'lu yıllarda yabancı gözlemciler tarafından Türk kadınının Batı'daki kadınların bile sahip olmadığı haklarının olması, hâkimlik başta olmak üzere birçok resmî görevde bulunmaları büyük övgülerle anlatılmış¹¹²⁴ ve *kafes/harem esaretinden kurtulma* ibareleri özellikle vurgulanmıştır.¹¹²⁵ Örneğin, Profesör Malş Bern'de Türk kadınının mazideki halini detaylıca anlattığı konuşmasında Kur'an'ın hükümlerine göre kadının toplumdaki statüsünden bahsetmiş ve kadınların Cumhuriyet Türkiye'si'ndeki kazanımlarını sıralamıştır.¹¹²⁶ Nitekim benzer görüşleri Yunus Nadi de dile getirmiş ve Türk tarihinde kadına verilen değeri anlatarak kadının değersizleştirilmesinin Türk hayatına sonradan sokulan yabancı âdetlerden kaynaklandığını savunmuştur.¹¹²⁷ Türk kadınının aslında Türklüğe yabancı unsurların etkisinin olmadığı dönemlerde hayatın içinde olduğu, nitekim bu güçlerini İstiklal mücadelelerinde gösterdiklerini ve bu kazanılan hakların da kadınlar için bir nevi o dönemlerin kılıç hakkı olduğu belirtilmiştir.¹¹²⁸ İnkılapların iyice yayıldığı ve benimsendiği, Türk kadınının “*artık kafes yıkılarak kadın hapishane hayatından kurtarılmış ve artık çarşaf yırtılarak kadın umacı kıyafetinden çıkarılmıştır, hususî bir hayat çerçevesi içinde cemiyetten adeta ayrı yaşayan kadın o çerçevenin ortadan kaldırılması ile cemiyete karışmış ve cemiyet hayatına girmiş, Avrupalı hemşiresinden hiçbir farkı kalmamıştır*”¹¹²⁹ şeklinde tanımlanan bir dönemde gazetede

¹¹²⁰ “Naşide Saffet H. Cezayir’de”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1931, s.1.

¹¹²¹ “Ses Kraliçemiz Nis’te”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunievvel 1930, s.3.

¹¹²² Yunus Nadi, “Güzel Ses Müsabakamız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunievvel 1930, s.1.

¹¹²³ “Peçenin Gecesinde Kurultay’ın Güneşine”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Birincikanun 1934, s.3.

¹¹²⁴ “Bir Arap Hukukşinası ve Kadınlarımız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunievvel 1933, s.5.

¹¹²⁵ “Asrî Türkiye’de Kadın”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Şubat 1933, s.5.

¹¹²⁶ “Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Birincikanun 1934, s.5.

¹¹²⁷ “Cumhuriyet Devrinde Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1934, s.1.

¹¹²⁸ Yunus Nadi, “Cumhuriyet Devrinde Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1933, s.1.

¹¹²⁹ Yunus Nadi, a.g.m. **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1933, s.1.

modern görünümlü kadınların yanı sıra hâlâ çarşafı, peçeli kadın fotoğraflarına da rastlanmakta ve hatta bu duruma dair herhangi bir eleştiride yer almamaktadır. 1930-31 yıllarında birçok haberde hâlâ çarşaf ve peçenin kullanılmasının yanı sıra¹¹³⁰ 1934 yılından bir olayın zanlısının fotoğraflarından¹¹³¹ da anlaşıldığı üzere halk tarafından tamamen terk edilmediği gibi gazete tarafından da eleştirilen bir hususiyet değildir. Benzer bir ikilem de Claud Farrere isimli bir yazarın “Ankara’da Dört Kadın” adlı romanındaki Şirin Hanım isimli karakterine söylediği şu sözlerle verilen tepkilerde görülebilir:

*“Epey zamandan beri ne Allah’ın ne de Kur’an’ın emirlerini dinliyorum ve böyle yaşarken de asırlardan beri Garp kadını ne yaparsa onu yaptığımı biliyorum. Ben de bütün Garp kadınları gibi hürüm! Hürriyetimi kullanıyorum! Bununla iftihar ediyorum! Biz artık harem kadını değiliz.”*¹¹³²

Peyami Safa “Zavallı fikir, zavallı tasavvur” şeklinde tanımladığı yazarı Türkiye’yi tanımadan roman yazmakla eleştirmiştir.¹¹³³ Nitekim gazetede ki kadınla ilgili görsel ve yazınsal veriler sayesinde bu tezin en temel amaçlarından biri olan Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde insanların din algısında oluşmuş ikilemi açık bir şekilde görmek mümkündür. Kadın meselesi hakkında modern kıyafet tarzını benimsemiş Müslüman Türk kadınları da vardır. Eski Berlin sefirinin eşi olan ve Avrupa’nın farklı şehirlerinde uzun müddet yaşamış olan ve yayınlanan fotoğrafından da modern kıyafet tarzını benimsediği anlaşılan Nudiye Tefik Hanım’ın gazetenin sorduğu kadın-erkek eşitliği ile ilgili sorusuna “*Medenî dünya ile doğrudan doğruya temasa ve münasebete geçen asil bir Türk kadını ruhunun bu dava karşısında vereceği teamülü merak ediyorum.*” diyen yazarı şaşırtan bir cevap veriyor. Verdiği cevap dönemin Avrupa görmüş modern kıyafetli bir hanımının din algısındaki ikiliği ortaya koymaktadır:

“- Kadın erkekle niçin bir olmak ister, anlamam ki efendim? Hiç böyle şey olur mu? Kadının erkekle bir olmak istemesi, Allah’ın icadını tashih etmek gibi nafile bir gayret değil midir? Allah Hazret-i Adem’i

¹¹³⁰Bkz. Ek Fotoğraflar No. 12. “Kasımpaşa’da Yeni Bir Mahalle Müsademesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930, s.1; Bkz. Ek Fotoğraflar No. 13. “Talihli Kadınlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Nisan 1931, s.1.

¹¹³¹ Bkz. Ek Fotoğraflar No. 15. “Çocuğunu Öldüren Ana”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s.1.

¹¹³² Peyami Safa, “Avrupalı Bakışı İle Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Mayıs 1933, s.3.

¹¹³³ Peyami Safa, a.g.y., **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Mayıs 1933, s.3.

bir avuç topraktan yarattı. Koskoca dünyada bir avuç toprak daha bulamadı mı ki Hazret-i Havva'yı, Adem'in eğe kemiğinden halketmek istedi? Bunun bir hikmeti vardır. Demek, kadın erkeğin bir cüzüdür, bir parçasıdır."¹¹³⁴

Cumhuriyet'in kendisinin yani daha doğrusu inkılapların kadın figürü/algısı üzerinden gittiği özellikle güzellik ve ses yarışmaları ya da sembol çizimlerde görülmektedir. İnkılapların başarıya ulaşmasını kadınların modernleşmesi ile paralel görüldüğü söylenebilir. Mesela 1931 yılındaki güzellik yarışması sonucunda Paris'te Türkiye'yi temsil eden güzelin Türk kadınlarının peçeli ya da çarşafli olmadığını kanıtlaması, modern görünümde olduklarını göstermesinden gururla bahsediliyor. Hatta Cumhuriyet böyle bir reklamın paralarla yapılamayacağını söylüyor. Fakat aynı günlerde Hilal-i Ahmer cemiyetine malını, mülkünü bağışlamış çarşafli bir bağışçının fotoğrafı yayınlanıyor ya da Yerli Malı Kullan yazılı çarşafli kadınların yürüyüşünün fotoğrafı yayınlanıyor. Hem güzellik yarışmasındaki tutumu hem de bu kadınları yüceltmesi, gazetede dinle alakalı ikilemin, karmaşıklığın, kafa karışıklığının en büyük ispatıdır. İnkılabın gidişâtı kadın görüntüsü üzerinden tanımlanırken aynı zamanda dinî alandaki yenilikler de hanımların kabulü üzerinden yorumlanmaktadır. Türkçe Kur'an haberlerinde özellikle cami cemaatlerindeki kadınların görüşlerine yer verilmesi de bu durumun bir ispatıdır.¹¹³⁵

2.2. İHTİDA, TANASSUR VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

2.2.1. İhtida Olayları

Gazetenin ilk yıllarında 1923 Lozan Antlaşması'nın mübadele ile ilgili maddesi gereğince gerçekleştirilen mübadele hareketlerine¹¹³⁶ dair haberlere rastlanmaktadır.

¹¹³⁴ "Kadın Erkeklerle Bir Olabilir Mi?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Nisan 1933, s.3.

¹¹³⁵ "Türkçe Kur'an Okunması Büyük Memnuniyetle Karşılandı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1932, s.1.

¹¹³⁶ "Türk-Yunan 'nüfus mübadelesi', Lozan Konferansı'nda Türkiye ve Yunanistan arasındaki öncelikli sorunlardan birisi olmuş ve 30 Ocak 1923 yılında, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan 'Yunan ve

Zorunlu mübadelenin hem Türkiye’de hem de Yunanistan’da ihtida ve tanassur/irtidad olaylarında olağanüstü bir artışa sebebiyet verdiğini haberler vasıtasıyla gözlemlemek mümkündür. Bu durum din algısıyla ilgili gazetenin, halkın ve olayların faillerinin din değiştirme hakkındaki bakış açısını yansıtmaya bakımından çok yönlü veri sunmaktadır.

Meselenin bir diğer boyutu da din ve etnik kimlik ile ilgilidir. İhtida eden Rum-Ortodoks Hristiyan tebasına mensup birinin mübadeleden kurtulmasını, Türkiye Cumhuriyeti’nde kalmasını sağlayacak yöntem Müslüman olması¹¹³⁷ ve aynı şekilde Yunanistan’da mübadeleye tâbi bir Müslüman Türk’ün de Türkiye’ye gönderilmesini engelleyecek yöntem Hristiyanlığı seçmesi olarak görülmektedir.¹¹³⁸ İncelediğimiz yıllarda gazetede ki haberler üzerinden Türk tebasına geçişin Müslüman olma ile irtibatlı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 1928 tarihli bir haberde Kadıköy’de oturan bir okurun gazeteye gönderdiği “Ben de Müslümanım” başlıklı mektupta dokuz sene önce Musevi iken annesi ve biraderi ile birlikte ihtida ettiğini, bir Türk ve Müslüman olarak Fatıma Hikmet ismini aldığını ama kendisi hakkında bir haberde Musevi olarak yazıldığı için rahatsız olduğu için haberin düzeltilmesi ile ilgili istek gönderdiği görülmektedir.¹¹³⁹

İhtida olaylarının yurttaşlıkla bir tutulması, ölçüt ve tanımla için dinin esas alınması aslında Osmanlı dönemindeki Millet anlayışının¹¹⁴⁰ devamıdır. Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında pek çok alanda olduğu gibi yurttaşlık sisteminde de Osmanlı idare anlayışı devam ettirilmiştir. Sosyal yapının devamlılığı gereği dinî kimliğe dayalı Osmanlı Millet sisteminin geçerli olduğunu¹¹⁴¹ bu haberler vasıtasıyla da görmek mümkündür.

Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol’ün imzalanmasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Sözleşmenin 1. Maddesi uyarınca, Türkiye’de bulunan Ortodoks Rumlarla, Yunanistan’da bulunan Müslüman Yunan uyrukları, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu göçe tabi tutulacaklar ve göç edenler Türk ve Yunan makamlarının izni olmadıkça geldikleri ülkelere yerleşmek amacıyla geri dönemeyeceklerdir.” Baskın Oran, (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları: İstanbul, 2002, s.332.

¹¹³⁷ “İhtida İçin Müracaat Eden Rumlar: Yeniden 5 Rum ihtida etmek üzere istida ile vilayete müracaat etmişlerdir. Evvelce müracaat edenlerden 15 kişinin muamelesi de bitmek üzeredir.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1924, s. 3.

¹¹³⁸ “Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları: Rumeli’nde Ahmet Ağa isminde bir İslam, Hristiyan olmuş ve Yorgi ismini almıştır.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s.2.

¹¹³⁹ “Ben de Müslümanım”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Haziran 1928, s. 5.

¹¹⁴⁰ “Millet teşkilâtı, etnik (kavmî) ve lisan aidiyetine değil din ve mezhep esasına dayanır.”, İlber Ortaylı, “Millet”, **TDVİA**, Cilt 30, İstanbul, 2020, s. 66-70.

¹¹⁴¹ Fahriye Emgili, “Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtida”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2009, Cilt 28, Sayı 45, s. 225.

Mübadeleden kurtulmak amacıyla ihtida sayısının artması üzerine¹¹⁴² mübadeleden sonra Müslüman olan yani mübadele sözleşmesi imzalandığı tarihte Rum Ortodoks tebâsında olanların mübadeleye tâbi olması kararlaştırılmıştır.¹¹⁴³ Bu duruma ilaveten gazeteye gelen mektuplar vasıtasıyla Müslüman Türkler ile evli Rum Ortodoks kadınlar ve onların çocuklarının durumları hakkında da yeni düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.¹¹⁴⁴ Din değiştirmenin yeterli olmaması üzerine din değiştirip evlenme yolunu deneyenlerin olduğu da haberler vasıtasıyla gözlemlenen durumlardandır.¹¹⁴⁵

Gazetenin dilinden her ne kadar mübadele döneminde ülkede kalabilmenin yolu olarak görülse de genel itibariyle ihtida olaylarına olumlu bakıldığı anlaşılmaktadır. Gazete mübadele uygulamasını kayıtsız şartsız destekleyip hatta yıllar boyunca mübadil sayıları ile ilgili haberler verirken onlar içerisinden ihtida edenlere karşı bu sert tutum sergilenmemektedir.¹¹⁴⁶ Özellikle ecnebilerin ya da mübadeleye tabi olmayanların ihtidaları hatta yurtdışından gelen ihtida haberlerinde kullanılan ifadelerde bu durumu açıkça gözlemlemek mümkündür. Hem gazetenin hem de mühtedilerin ifadelerinden, Türk olmak ile Müslüman olmanın irtibatlandırılmasının yanı sıra ihtida eyleminin övüldüğü, teşvik edildiği görülmektedir:

¹¹⁴² “İhtida etmek için birçok Rum erkek ve kadınların İstanbul vilayetine müracaat etmekte olduğunu nazar-ı dikkate alan Dahiliye Vekaleti dün İstanbul Vilayeti’ne gönderdiği bir ta’iminde bu gibi Rumların mübadeleye tâbi oldukları için ihtida ettiklerinden dolayı muamele yapılmaması lüzumu tebliğ edilmiştir.”, “İhtida Etmek İsteyen Rumlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinisani 1924, s.3.

¹¹⁴³ “Rumlardan birçoğu son günlerde İhtida etmeye başlamışlardır. Salahiyattar bir zât bu hususta bir muharririmize şu malûmatı vermiştir. Mübadeleye tâbi eşhastan olup da vaktiyle vukû bulan ihtidaları ale’l usûl tescil edilmiş bulunanlar mübadeleye tâbi tutulmayacaklardır. İhtidalarını usulen tescil ettiremedikleri halde birkaç seneden beri ihtida ettiklerini ettiklerini iddia eylemekte olan eşhas mübadeleye tâbi tutulacaklardır.”, “Mühtedilerden hangileri mübadeleye tâbi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Ağustos 1924, s. 3. Ayrıca bkz. Hikmet Öksüz, “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara, 2000, Cilt 16, Sayı 48, s. 756.

¹¹⁴⁴ “Türklerle evlenmiş mübadeleye tâbi Rum kadınlarının da sevkleri, ihtida edenlerin mübadeleden istisnaları imar vekâletinden bütün mıntikalara ta’im edilmiştir.”, “Türklerle Evlenmiş Rum Kadınları ve Mübadele”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1924, s.3.

¹¹⁴⁵ “Kasımpaşa’da Seyit Ali Çelebi mahallesinde, Nisa mektebi sokağında mukîm Kemal Efendi bir buçuk sene mukaddem izdivaç maksadıyla Alexandra isminde bir Rum kızını ihtida ettirerek hanesine getirmiştir. Kemal Efendi, Alexandra’ya birkaç gün evvelsine kadar ‘Seni tenkih edeceğim’ diye vaadlerde bulunmuş, fakat birkaç gün evvel ‘Sen mübadeleye tabisin, benim evimi terk et’ diyerek hanesinden kovmuştur. Aleksandra nam-ı diğer Muazzez Fatıma bundan mugabber olarak eline bir sustalı çakı geçirmiş ve Kemal Efendi’yi haberi olmadan arkasından hafif surette cerh etmiştir.”, “Aldatılan Kadının Yaptığı İş”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1924, s.3.

¹¹⁴⁶ Bkz. “Rumlar Bir Türlü Gitmek İstemiyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1924, s.4; “Defoluyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinievvel 1924, s.3; “Müslüman Olmak İsteyenler Çok”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1924, s.3.

“Darülbedayi sanatkârlarından Mina Hanım ihtida etmek üzere vilayete müracaat etmiştir. Türklüğe ve Türklere karşı çok samimi hislerle merbud olan bu kıymetli sanatkârimız bir muharririmize ne için Müslüman olmak istediğini anlatırken ez-cümle demiştir ki:

“Ben zaten kendimi daima Türk addettim ve ediyorum. Şimdiye kadar hep Türklerle yaşadım. Binaenaleyh bir Türk kadar Türk ahlak ve adaletine vakıfım. Bu itibarla ben esasen kendimi bir Türk ve Müslümandan başka bir şey addetmiyordum. Aradaki fark yalnız isminin Mina olmasından ibarettir.”

Türkçeyi bir Türk gibi telaffuz eden Mina Hanım isminin değiştiği ve din-i İslam ile müşerref olduğu kendisine resmen tebliğ edildiği gün hayatının en mesud günü olacağını söylemiştir. Darülbedayi’de birçok muvaffakiyetli temsiller yapan kıymetli sanatkârlarımızın bu arzusunu şayan-ı takdir buluruz.”¹¹⁴⁷

Gazetenin dünyanın her yerinden azınlık ya da ecnebilere ait ihtida haberlerine önem verdiği görülmektedir.¹¹⁴⁸ Türkiye’ye gelerek ihtida eden Eyüp İsmail Efendi ismini alan bir Amerikalı’nın İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi’ye gönderdiği bir teşekkür mektubundaki şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Delâlet-i fâzılanenizle şeref-i İslam ile müşerref olup Eyüp İsmail tesmiye edildiğimin Türkiye Hükümet-i Cumhuriyyesi’nin tasdikine iktirasını büyük bir meserretle haber aldım. Beni din-i İslam’a kabul etmekle gösterdiğiniz büyük iyilik âlem-i İslam için mucib-i iftihardır. Esasen Amerika, Asya ve Avrupa’da icra ettiğim seyahatler esnasında bilhassa 1920’da Afrika-yı vüstada Abdülkerim’in memleketi ve sabık Fas Sultanı Molla Hafız’ın nezdinde bulunduğum zaman din-i İslam’ın ulviyyetini takdir etmiş idim. Fakat İslamiyet’in sosyalizm esasâtına tevafuk eden en yakın din olduğunu anladığım andan itibaren ve İstanbul’a muvasalatıma kadar en büyük emelim sâliki

¹¹⁴⁷ “Sanatkâr Mina Hanım İhtida Etmek Üzere Müracaat Etti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mayıs 1925, s.2.

¹¹⁴⁸ “İhtida edenler: Müftülüğe müracaatlar çoğalıyor. Son zamanlarda Müslüman olmak üzere Müftülüğe müracaat edenlerin miktarı üç yüzü geçmiştir. Genç bir Alman doktoru ile bir Macar mühendisi de bu meyanda Müslüman olmuşlardır.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisani 1932, s.3.

bulunduğum baştan başa bâtil itikadlarla dolu olan eski dinimi, en saf ve yüksek olan hakk-ı diniyle tebdil etmek olmuştur. İşte bugün lehü'l-hamd Müslümanım."¹¹⁴⁹

Benzer şekilde 14 Ağustos 1924 tarihli "Bir İngiliz Müslüman Olmak İstiyor" başlıklı bir haberde Mister Karap isminde bir İngiliz'in vilayete bir istida vererek ihtida etmek istediği ve lazım gelen muamelenin ifasını rica ettiği yer almıştır. Vilayetin ise *"İhtida etmek için kelime-i şehadet getirerek ahkâm ve Esâsât-ı İslamiyye'ye kalben iman etmem lazım geldiğini ve bunlar yapıldığı dakikadan itibaren ihtida edilmiş olacağını, başka hiçbir şartın mevcut olmadığı"* cevabını verdiği belirtilmiştir.¹¹⁵⁰

Ecnebinin farklı İslam ülkelerinde İslamiyet ile tanışıp, tasdik için Türkiye'yi seçmeleri, İslamiyet'e kabul edilme mercii olarak Türk makamlarını görmeleri ve ihtidalarının Türk makamlarınca resmî bir şekilde onaylanmasından onur duymaları, Türkiye'nin Müslüman bir ülke algısı açısından önemlidir. Dünyanın farklı bir yerinde ihtida edilmesinden duyulan memnuniyet, yine gazetenin bakış açısından dönemin din algısına yönelik önemli veriler sunmaktadır.¹¹⁵¹ Akka'da Müslüman olan Yahudi kadınların sayısının otuza yaklaşması da o dönem dünyadaki ihtida meselesinin farklı bir boyutunu yansıtmaktadır.¹¹⁵² Yine "Hintli İslâm Misyonerleri" başlıklı haber de benzer şekilde gazetede ihtida hadiseleri bağlamında en çok üzerinde durulanlardan birisi olmuştur.¹¹⁵³ Bu misyonerlik teşkilatının, Ferzand Ali isminde bir âlim başkanlığında Hintli Müslümanlar tarafından -İngiliz misyonerlere misilleme olarak- İngilizler'i imana getirmek amacıyla kurulduğu ifade edilmektedir. Türkiye'ye de gelen ve asıl hedeflerinin İngiltere olduğu ifade edilen grup hakkında Cumhuriyet gazetesinde kullanılan övgü dolu ve destek mahiyetindeki ifadeler dikkat çekmektedir.¹¹⁵⁴ Amerikalı mühtedilerin Türkiye ziyaretlerinde İslâm'ı daha iyi yaşayabilmek için Türkiye'ye hicret etmek istemelerinin

¹¹⁴⁹ "Bir Amerikalı İhtida Etti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mayıs 1925, s.1.

¹¹⁵⁰ "Bir İngiliz Müslüman Olmak İstiyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Ağustos 1924, s.2.

¹¹⁵¹ "İskenderiye'de Bir Rum Müslüman Oldu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kanunisanı 1933, s.2.

¹¹⁵² "Müslüman Olan Yahudi Kadınlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Nisan 1933, s.5.

¹¹⁵³ "Hintli İslâm Misyonerleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1933, s.3.

¹¹⁵⁴ "Dinsizin hakkından imansız gelir derler; fakat bunun aksi de doğru imiş: Dindarların hakkından da başka bir dinin müminleri geliyor, demek!", A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Nisan 1933, s.5.

gazetede memnuniyet dolu ifadelerle yer alması da hem gazetenin hem toplumun ihtida meselesine bakışını yansıtmaktadır.¹¹⁵⁵

Hem ülke içinde hem de dışındaki ihtida haberlerine gazetenin bakışı bu çalışmada incelenen süre içerisinde değişiklik göstermemektedir. İhtida vakaları vasıtasıyla gazete ve dolayısıyla toplumda İslam dinine duyulan bağlılığın ön plana çıktığı görülmemektedir. Türkiye'nin ihtidaların tescil ettirildiği İslam'ın önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmesi, ister azınlık ister dünyanın bir ucundan olsun ihtida vakası haberi verilirken kullanılan müspet dil, İslam dinine mensubiyetin önemsinmesi, gazetenin İslam dini ile ilgili bakış açısını anlayabilmek için önemli veriler sunmaktadır.

2.2.2 Tanassur Hadiseleri ve Misyonerlik Faaliyetleri

İhtidalar ile birlikte dönemin din algısını ve gazetenin bakış açısını gösteren diğer bir mesele de tanassur olaylarıdır.¹¹⁵⁶ Gazetenin tanassur hadiselerine bakışı, dönemin din algısıyla ilgili çok önemli ifadeleri barındırmaktadır. Gazetede yer alan tanassur hadiseleri ile misyonerlik faaliyetlerinin çoğunlukla paralellik arz ettiği görülmektedir. Misyonerlik faaliyetleri ifadesinin geçtiği haberler 1924 yılından itibaren gazetede yer almaktadır. Örneğin, bunlardan ilki Zonguldak'ta Papaz mektepleri ve buradaki misyonerlik faaliyetleri dolayısıyla sürekli kapatılmasına rağmen farklı kurumlar altında faaliyet gösterdiklerinin ifade edildiği haberdur.¹¹⁵⁷ Yine mekteplerdeki misyonerlik faaliyetlerine dair 1925 tarihli bir haberde lisans öğretme amacıyla ülkede açılan yabancı mekteplere karşı gösterilen iyi niyetin suiistimal edildiği ifade edilmiştir. Cumhuriyet yönetiminin, - Cumhuriyet öncesi yönetimlerin acziyeti olarak gördükleri- bu duruma göz yumdurmadığı gazetede yer alan en önemli argümanlardandır. Bu ifadelerden Cumhuriyet öncesinde yabancı mekteplerde tanassur hadiselerinin çok da alışılmadık bir durum olmadığını ama Cumhuriyet rejiminin “eğitimde din ve dünya işlerinin ayrılması” ilkesinin

¹¹⁵⁵ “Şehrimize Gelen Amerikalı Müslümanlar Dün Ankara'ya Gittiler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1930, s.2; “Amerikalı Zenciler Hicret Edecekler?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930, s.2.

¹¹⁵⁶ Gazetede İslam dininden çıkma ile ilgili kullanılan kavram “İrtidad” değil, “Tanassur”dur.

¹¹⁵⁷ “Zonguldak'ta Papaz Faaliyeti: Misyonerler ve Papaz Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinisânî 1924, s.5.

benimsemesi¹¹⁵⁸ ve meselenin millî birliğe bir tehdit olarak görülmesi nedeniyle bu duruma göz açtırılmadığı görülmektedir. Yabancı mekteplerin “lisan”, cemiyetlerinin (Amerikalı Genç Hristiyanlar Cemiyeti gibi) ise “iyilik” adı altındaki faaliyetlerine karşı temkinli olmak gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁵⁹ Örneğin, bu haberden bir yıl sonra 1926’da Amerikalı Genç Hristiyan Cemiyeti’nin düzenlediği Türk gençlerine yönelik bir toplantıda Haşım Hüseyin isimli bir gencin yaptığı konuşma¹¹⁶⁰ üzerine gazetede yapılan yorum şu şekildedir:

“Sana soruyorum: Misyoner ruhlu riyakâr genç! Dinini ve cibilliyetini satmak gibi bir adilikten çok uzak olan nezih Türk gençliğini temsil etmek salahiyetini sana kim verdi? Kalbi heyecan dolu asil arkadaşlarım, Türk olmadığın halde bu kadar küstahça hareket ettiğin için senden hesap bekliyor.

Size soruyorum: Genç Hristiyanlar cemiyeti heyet-i idaresi! Makamât-ı aidesine hiç sormadan, Türk gençliğini temsil etmek üzere, bu efendiye siz ne hak ve hangi salahiyetle cemiyetinizin mahud konferansına gönderdiniz?

Sizden hesap soruyoruz ve soracağız.

Türk gençliği sana, sevgili arkadaşlarım size hitap ediyorum:

Bir hüsn-i tesadüf eseri olarak elime geçen bu şeytankâr Hristiyanlık propagandası mecmuasında gördüğüm süturların aynen tercümesini, işte okudunuz. Kararınızı veriniz ve temsil gibi aziz bir hukukunuzu çok küstahça suistimal cüretinde bulunanlara lazım geldiği gibi mukabele ediniz:

¹¹⁵⁸ Laiklik ilkesi resmî olarak 1937 yılında benimsenmiş olsa da Tanzimat’tan itibaren başlayıp, devam eden birçok kurum ve alanda laiklik ilkesine göre değişiklikler Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Talip Küçükcan, “Laiklik”, **TDVİA**, C. 27, s. 62-65. Haberde bu durumu ifade eden kısım ise şu şekildedir: “Cumhuriyet idaresi Türk çocuğuna layık bir terbiye vermeyi programına koymuş ve din ile dünyayı birbirinden ayırmıştır.”, “Hulul-i Müslihane: Genç Hristiyanlar Cemiyeti Nasıl Nüfuz Etmeye Çalışıyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1925, s.2.

¹¹⁵⁹ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1925, s.2.

¹¹⁶⁰ “Türk gençliğinin -Yesu’nun ayakları dibinde oturan; hakikati ve bütün insanların babası olan Allah’ın arzularını arayan ve gündün güne büyümekte olan- Hristiyan gençliğine iltihak edeceği zaman uzak değildir., “Yeni Bir Rezalet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Eylül 1926, s.2.

Uyanınız!...”¹¹⁶¹

Gazete bu cemiyetlere karşı halkın uyanık olmasına yönelik yayınlar yapmaya hatta eylemde bulunmaya teşvik etmiştir. Örneğin, “Misyonerleri Kovma Cemiyeti” başlıklı haberde, Hristiyanlık propagandası yapan misyonerlerin Türk toprağında fikir ve gayelerini gerçekleştirmelerine hayat hakkı vermemek için nizamnamesi belirlenmiş böyle bir cemiyet kurulduğu ilan edilmiştir.¹¹⁶² Yabancı okullar ya da kurumlar dışında lisan öğretmeni olarak Türk okullarına ya da Himaye-i Etfâl gibi kurumlara da sızdıkları belirlenmiş ve Cumhuriyet’in başından beri sürdürülen kararlılığın önemi vurgulanmıştır.¹¹⁶³

Halka bu okul ve kurumların gerçek amaçlarını göstermek için bu okullardan mezun öğrencilerin tecrübeleri de yayınlanmıştır. Bu öğrencilerden birisi olan Şaziye Berin Hanım’ın gazetede yayınlanan misyonerlik karşıtı yazısındaki ithamları oldukça önemlidir.¹¹⁶⁴ “Misyonerleri Kovma Cemiyeti” haberinin verdiği güç ile kaleme aldığını belirttiği bu yazısında mekteplerin genç kızlar üzerindeki millî, siyasi ve ruhî/dinî tahribâtı bahsetmiştir. Şaziye Berin Hanım yazısında iki sene yatılı kaldığı bu mektepler hakkındaki ibret verici tecrübelerini anlatmıştır:

“... bu mekteplerin her türlü ilimle mücehhez, tam manası ile “fettan” hocaları, şarkta seciyeli ve hakiki irfanlı fertler yetişmesine mani olmak için, bütün desisekârane gayretlerini sarf etmektedirler.

Dindar, münzevi, hayırperver, bitaraf ve müşfik görünen ve böyle görünmeği kendisine hakiki bir meslek edinen bu müesseseler, doğrudan doğruya, dinsiz, fesat merkezi, hain ve siyasi maksatları olan muzır bir mikrop yuvasıdır.

Pedagoji sahasında en asri bir zihniyetle ilerleyen ve tatbikatını dünyevi-tabii menbalardan almağa başlayan Avrupa, binnetice Fransa dahi mekteplerden uhrevî muallimleri kovmuş olduğundan

¹¹⁶¹ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Eylül 1926, s.2.

¹¹⁶² “Misyonerleri Kovma Cemiyeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1929, s.1.

¹¹⁶³ “Mr. Ceningsin misyoner propagandası mı yapıyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Ağustos 1931, s.2.

¹¹⁶⁴ Şaziye Berin, “Misyoner Kız Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Ağustos 1929, s.1.

ruhban kafilesi, idame-i hayat için henüz uykudaki memleketlere hicrete mecbur olmuşlardır.

Siyasi gayretleri zannolunduğundan çok daha korkunçtur. Dinî gayretleri ise hiç birimizin meçhulü değildir. Berhayat eski şairlerimizden birinin, bu mektepte evvela talebelik, bilahare hocalık etmiş olan kerimesi, zannediyorum bugün Paris manastırlarından birinde rahibedir.

Neticeyi karilere bırakıyor ve soruyorum: Yüz sene yakın bir zamandan beri masum memleketimize tırnak salan bu rahip müesseseleri Türklük hadimi hangi Türk erkeğini ve hangi Türk kadını yetiştirmiştir?”¹¹⁶⁵

1928’lere gelindiğinde yabancı okullarda yaşanan tanassur hadiseleri haberlerinde artış olduğu gözlenmektedir. Özellikle Bursa Amerikan Mektebi’ndeki olay, dönemin gündemini oldukça meşgul etmiştir.¹¹⁶⁶ Okulda okuyan Türk kız öğrencilerinden üç tanesinin tanassur ettirildiği söylentileri üzerine müfettişlerin görevlendirildiği hadise ile ilgili gazetede yer alan şu ifadeler önemlidir:

*“Memleketimizde gördükleri misafirperverliği suistimal edenlerin hak ettikleri muameleye hedef olmaları lazımdır. Bursa’nın yüksek ve münevver ailelerine mensup Türk kızlarının kanaat-ı vicdaniyyelerine ne hakla ve ne gibi bir saik tahtında müdahale ettikleri tabii mektebin müdiresinden ve diğer Amerikalı muallimlerden sorulacaktır. Türkiye Cumhuriyeti’nde bilatefrik cins ve mezhep bütün vatandaşlar din ve milletlerini muhafazada serbest olduklarına göre hiç şüphesiz bu esasâtan evvela Türklerin istifade etmesi icab etmez mi?”*¹¹⁶⁷

Gazetede aylarca yer alan hadisenin detayları o dönemde hem gazetenin hem de halkın din konusundaki hassasiyetlerini anlamada önemli veriler sunmaktadır. Haberde yer alan ifadeyle olayın *Türk vatandaşlarının din ve milletlerini muhafaza hakkına muhalefet*

¹¹⁶⁵ A.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Ağustos 1929, s.1

¹¹⁶⁶ “Şayan-ı Hayret Bir Hadise: Bursa Amerikan Mektebi’nde Kızlarımız Tanassur Mu Ettiriliyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1928, s.1.

¹¹⁶⁷ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1928, s.1.

olarak ele alınması dikkat çekmektedir. Dinin muhafaza edilmesi gereken bir değer olarak görülmesi dönemin din algısı hakkında bilgi veren önemli bir ifadedir. Tüm öğrencileri Müslüman olan kolejde Muadelet, Nemika ve Seniha Kamuran isimli yaşları küçük talebelerin Protestan kilisesine gittiklerinin ve din değiştirdiklerinin tespitinin¹¹⁶⁸ halk arasında derin bir nefret uyandırdığı da haberlerde özellikle vurgulanmaktadır.¹¹⁶⁹

Hadisenin aslında yeni olmadığı, bu tür Protestanlık propagandalarının uzun zamandan beri yapıldığı, ailelerin talebeleri bu mektepten alarak başka mekteplere vermeyi kararlaştırmaları da halkın din konusundaki hassasiyetine örnek teşkil etmektedir.¹¹⁷⁰ Aynı şekilde gazete de mektepten alınacak talebelere yardımcı olunması hususunda gerekli tedbirlerin alınması, vilayete bir kız lisesinin yapılmasını tavsiye ederek bu reaksiyonu desteklediğini göstermektedir.¹¹⁷¹ Maddi durumu iyi olmayan talebelerin öncelikli hedef olduğu mektepte, önemli bir ailenin kızı olan ve okulun Türk muallimesi Behice Hanım'a da Protestanlık teklif edildiği, teklifi reddettiği ve okuldan çıkartıldığı, yine onun gibi din değiştirme teklifini reddeden öğrencilerin de mezuniyetlerine engel çıkartıldığı, Protestan olan talebenin mektep ücretinde indirim yapıldığı, Türk millî ve dinî günlerine ehemmiyet verilmediği iddia edilmiştir.¹¹⁷²

Gündemi aylarca meşgul eden bu hadisesinin taraflarının ifadeleri ise yine din algısı açısından önemlidir. Muadelet Hanım Cumhuriyet gazetesine gönderdiği bir telgrafta; tanassur etmediğini, Türk ve Müslüman olduğunu, ifadesinin müfettişler ve Ulu Cami imamının nezaretinde alındığını belirtmiştir.¹¹⁷³ Yine okul öğrencilerinden tanassur ettikleri iddia edilen Pakize İzzet ve Sabiha Hanımlar da aynı şekilde gazeteye mektup göndererek; katiyen tanassur etmediklerini, dini bütün birer Müslüman olduklarını, Sabiha Hanım kendisinin iki seneden beri mezkur mekteple alakasını kesmiş olup İlahiyat Fakültesi'ne devam ettiğini ifade etmişlerdir.¹¹⁷⁴ Gazetenin dinî propaganda yapıldığı ve öğrencilerin tanassur ettirildiklerinin kesinleştiği şeklinde yayın yapmasına rağmen

¹¹⁶⁸ "Bursa'daki Tanassur Hadisesi Tahkikatı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Kanunisanı 1928, s.1.

¹¹⁶⁹ "Hadise, Halkta Derin Bir Nefret Uyandırmıştır", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisanı 1928, s.1.

¹¹⁷⁰ "Tanassur Hadisesi: Bursa'daki hadisenin tahkikatı ikmal edilmiştir. Keyfiyyet tahakkuk etmiştir.", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisanı 1928, s.2.

¹¹⁷¹ "Mektep Değil Mefsedet Ocağı!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1928, s.1.

¹¹⁷² A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunisanı 1928, s.1.

¹¹⁷³ "Muadelet Hanım, Tanassur Etmedim, Diyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisanı 1928, s.2.

¹¹⁷⁴ "Tanassur Hadisesine Dair Tevzihler", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunisanı 1928, s.3.

kendisini *Dini Bütün Müslüman* olarak tanımlayan Tıp fakültesi öğrencisi Pakize Hanım'ın Cumhuriyet gazetesine verdiği röportajdaki şu ifadeler önemlidir:

“-Ben tam manasıyla Müslüman bir aileye mensubum, pederimi tanıyanlar onun ne kadar dindar olduğunu bilirler. Böyle bir baba kızının tanassur etmesine bilmem nasıl imkân verilir?”¹¹⁷⁵

Olayların toplumda infial yaratmasının ardından mektep kapatılmış ve tüm halkın merakını celb eden mahkemelerde yargılamalar yapılmıştır.¹¹⁷⁶ Haberlerde mahkeme günlerinde sokakların hınca hınç dolması, sorgulanan öğrencilerin Kur'an-ı Kerim'e el bastırılması gibi önemli detayların yer aldığı görülmektedir.¹¹⁷⁷ Mekteplerdeki bu hadiselerle ilgili bir başka haberde ise misyonerlik propagandası yapılmasından rahatsız olan öğrencileri ahlak notlarını zayıf vermekle tehdit ettikleri, tam aksine dinen biraz zayıflık gösterdiğini sezdikleri öğrenciye ise sörlerin büyük bir ihtiram gösterdikleri yazmaktadır.¹¹⁷⁸

Bursa Amerikan mektebindeki olayın ardından diğer yabancı okullardan da benzer haberler gelmeye başladığı görülmektedir. İzmir Karşıyaka Katolik Dame De Sion Lisesi¹¹⁷⁹, Kumkapı Amerikan Mektebi¹¹⁸⁰, Gedikpaşa Amerikan Mektebi¹¹⁸¹, Fransız Notre Dame De Sion Kız Lisesi¹¹⁸², İzmir Amerikan Koleji¹¹⁸³, Adana Amerikan Koleji¹¹⁸⁴, Alman Mektebi¹¹⁸⁵ gibi çeşitli yabancı okullarda gerçekleşmiş muhtelif yıllara ait tanassur hadise haberleri mevcuttur. Fransız Notre Dame De Sion Kız Lisesi'ndeki hadisede din değiştirerek Katolik Hristiyan oldukları iddia edilen öğrenciler arasında

¹¹⁷⁵ “Bursa'daki Amerikan Mektebi Seddedildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Kanunisanı 1928, s.1.

¹¹⁷⁶ “Bursa'daki Miss'lerin Muhakemesine Başlandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1928, s.1.

¹¹⁷⁷ Kayıtlarda geçen şu ifadeler de önemlidir: “Şahitlerden Behice Hanım, Miss Jackson'ın Pazar günü çocuklara, teessüfle bugünün Pazar olduğunu unuttunuz mu? Oyun yasaktır, dediğini ve talebenin kısm-ı a'zamının Protestanlığa temayül ettirildiğini, milliyetlerini bile kaybetmekte olduklarını; Nihal Rasim Hanım ise Pazar günleri oyun oynatılmayıp Meryem ana şarkıları söyletildiğini, gramafonda dinî plakların çalındığını ifade etmiştir.” A.g.h., **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1928, s.1.

¹¹⁷⁸ “Papaz Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1929, s.2.

¹¹⁷⁹ “Hristiyanlık Propagandası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Şubat 1928, s.3.

¹¹⁸⁰ “Kumkapı Amerikan Mektebinde de mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Şubat 1928, s.1.

¹¹⁸¹ “Protestanlık propagandası mı?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1933, s.2.

¹¹⁸² “Tanassur: İki Türk kızı Hristiyanlığı kabul etmiş!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1929, s.1.

¹¹⁸³ “Tanassur ettirildikleri iddia olunan talebeler hakkındaki tahkikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Kanunisanı 1931, s.4.

¹¹⁸⁴ “Bir Tanassur: Adana Amerikan Kolejinde yeni bir hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mart 1931, s.4.

¹¹⁸⁵ “Tanassur Meselesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunisanı 1934, s.1.

Fatma Aliye Hanım'ın kız torunu da yer almaktadır.¹¹⁸⁶ Haber aileler tarafından tekzip edilip, tanassur etmenin evlatlarının hayallerinden bile geçmediğini¹¹⁸⁷ ifade edilse de gazete, “Çocuklarımıza ilim ve irfan vermek için muallim ve mürebbi sıfatı ile gelen bu sörlerin din propagandası yaparak itimadımızı suistimal etmelerine artık müsaade edemeyiz”¹¹⁸⁸ şeklinde yorumlarla *facia* olarak nitelendirdiği bu olay hakkında haber yapmaya devam etmiştir. Hatta İzmir’de Senpolikarp kilisesi rahipleri tarafından dinî telkinlerle Hristiyan yapılan ve Avrupa’ya kaçırılan kız öğrenciler olduğu iddialar arasında en dikkat çekici olanlarından¹¹⁸⁹ Aynı şekilde bu ülkede yaşayan Türk vatandaşı gayrimüslim azınlığın çocuklarını yurtdışındaki okutmaları da sert bir dille eleştirilmiş ve bu çocukların Türk vatani için zararlı bir şekilde yetişecekleri ifade edilmiştir.¹¹⁹⁰ Artan olaylar üzerine yapılan tahkikatlar sonucu sadece yabancı okullarda değil, diğer kurumlarda benzer faaliyetler olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Himayietfal cemiyetinde yer alan ve Türk Ocağı için de yüklü miktar bağış toplanmasını sağlayan Mr. Cenings’in Türkiye’de misyoner teşkilatının gizli propagandasını yaptığının tespiti üzerinde cemiyet ile irtibatı kesilmiştir.¹¹⁹¹ Sadece Müslüman Türklerin değil, diğer Hristiyan azınlık cemaatlerin de bu misyonerlik faaliyetleri sonucu mezhep değiştirme de tanassur hadiseleri gibi muamele görmüştür.¹¹⁹²

Yabancı okullardaki bu olaylarda ailelerin çoğu inkar ve tekzip yoluna giderken, bazı vakalarda öğrencilerin kendi hür iradeleriyle, araştırıp, din değiştirdiklerini ifade ettikleri görülmektedir. Nitekim tanassur edenlerin sarf ettikleri ifadeler, özellikle de Hristiyan olmakla medenî olunacağına yönelik algı edönemin aydınları tarafından eleştirilmiştir: “...lakin bu tanassur eden kızlarda, “Protestan olmakla” daha “Medeni Türk” olduklarını iddia etmiyorlar mı dersiniz? Kendilerine hücum edenleri “Medeniyetsizlikle, taassubla, cehalete” itham etmiyorlar mı sanıyorsunuz?”¹¹⁹³ O dönem yine gündemi oldukça meşgul etmiş olan, Papaz faaliyetine yeni ve canlı bir örnek olarak

¹¹⁸⁶ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1929, s.1.

¹¹⁸⁷ “Tanassur Meselesi: İzzet Melih Bey De Diğer Çocuğun Validesi De Tekzip Ediyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Teşrinievvel 1929, s.1.

¹¹⁸⁸ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinievvel 1929, s.1.

¹¹⁸⁹ “Kız Kaçakçılığı Devam Ediyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Temmuz 1930, s.2.

¹¹⁹⁰ “Adana Katolikleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Terinievvel 1931, s.4.

¹¹⁹¹ “Mr. Ceningsin misyoner propagandası mı yapıyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Ağustos 1931, s.2.

¹¹⁹² “Rum Kızı Katolik Mi Yapmışlar?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Nisan 1933, s.2.

¹¹⁹³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

tanımlanan¹¹⁹⁴ İzmirli merhum ressam Hasan Saim Bey'in çocuklarının tanassur ettirilmesi ve Katolik bir Sör olarak yetiştirilmeye başlanan oğlu Abdullah Zeki Bey'in ifadeleri bu hususta en can alıcı örneklerdendir:

“Polis müdürlüğünde isticvap edilen Abdullah Zeki demiştir ki:

*-Bende akıl var. Okudum, tetkik ettim. Hıristiyan olmağı muvafık buldum. Şimdi ben bir dine intisap etmişsem buna kim karışabilir. Hiç kimse bana tesir yapmağa kalkışmadı, yalnız vaftiz muamelem henüz olmadı, mamañih bunu da yaptıracağım, onun için nüfus tezkeresi almağa teşebbüs ettim.”*¹¹⁹⁵

Burada birer örnekle ele alınan yabancı okullardaki misyonerlik faaliyetleri ile ilgili haberlere Cumhuriyet gazetesinin 1928-1934 yıllarındaki sayılarında yoğun bir şekilde rastlanmaktadır.¹¹⁹⁶ Özellikle de yabancı kolejlerdeki din görevlileri tarafından yapılan telkinler gazete tarafından her fırsatta tel'in edilmiştir.¹¹⁹⁷ Haberlerdeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Müslüman öğrenciler arasında misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi ebeveynler ve halk arasında büyük bir nefret uyandırmıştır. Nitekim sadece dinî telkin değil gayrimüslim öğrencilerle bir arada okudukları yabancı mekteplerde Müslüman öğrencilerin tahkir edilmesi ve okulların bu olayları örtmeye çalışması da dönemin büyük sorunlarından birisi olarak gösterilmiştir.¹¹⁹⁸

Tanassur hadisesi sadece kamuoyunda değil, ülkenin mütefekkir kesimi arasında da tartışılmıştır. Köprülüzâde Mehmed Fuad¹¹⁹⁹, Cumhuriyet gazetesinde kaleme aldığı “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı” başlıklı yazısında meseleyi başka bir açıdan ele

¹¹⁹⁴ “Tanassur Mu?: İzmir’de İki Kardeş Hıristiyan Olmuşlar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Nisan 1931, s.3.

¹¹⁹⁵ “İzmir’de Tanassur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Nisan 1931, s.3.

¹¹⁹⁶ “Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. “Bir Tanassur Tahkikatı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1931, s.2; “Bana kim karışır?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Temmuz 1931, s.4; “Tanassur Ettirildikleri İddia Olunan Talebeler Hakkındaki Tahkikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Kanunisani 1931, s.4; “İki Türk Yavrusu: İzmir’de Nasıl ve Nerede Tanassur Ettirildi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Haziran 1931, s.3; “Tanassur Ettirilen İki Yavrunun Hali Ne Olacak?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Haziran 1931, s.1; “Tanassur Maznunları Mahkemeye Veriliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinisani 1931, s.2; “Yeni Bir Tanassur Hadisesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Kanunievvel 1931, s.2; “Protestanlık Propagandası mı?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1933, s.2.

¹¹⁹⁷ “Maraş’ta Hıristiyanlık Propagandası Yapılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunisani 1934, s.5; “Tanassur Hadisesi: Alman Mektebi, Nüfus Tezkeresinde Müslüman Olduğu Yazılı Bir Kıza Nasıl Protestanlık Telkin Edilebilir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunisani 1934, s.1-2.

¹¹⁹⁸ “Göztepe Amerikan Mektebindeki Hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Teşrinisani 1925, s.1.

¹¹⁹⁹ Soyadı kanunundan sonra Mehmed Fuad Köprülü olarak anılmıştır. (yn.)

almıştır.¹²⁰⁰ Köprülüzâde, Türk milletinin vicdanını rencide edici bir infial olarak tanımladığı bu hadiseleri, *dini bir taassub değil, millî tesanüdü bozmaya matuf bir suikasd* olarak tanımlamıştır.¹²⁰¹ Köprülüzâde'nin tanassur ya da misyonerlik faaliyetlerini millî birlik, bütünlük dairesinde değerlendirmesi, Cumhuriyet yönetiminin dinin millî bilinç/şuur oluşturmadaki etkisi hakkındaki düşünceleri ile paralellik arz etmektedir.

Hadiseyi büyük bir medeniyet/kültür bunalımı olarak değerlendiren Köprülüzâde, tanassur etmenin Batılılaşmanın, asrileşmenin zorunlu bir adımı hatta millî/milliyetperverâne olmak ile bir görülmesinden duyduğu teessürü ifade etmiştir. Bu fikre karşı çıkanların medeniyetsizlikle, taassubla ya da cehaletle itham edilmesini, Tanzimat'tan beri yaşanan buhranın daha da derinleşmesine neden olacağını düşünmektedir.¹²⁰²

Köprülüzâde ayrıca, tanassur hadiselerinin inkılabımızın “şekli” surette kalmasının bir sonucu olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncede olanların Latin harflerine geçtikten sonra kurun-ı vustanın son bakıyyesi olarak gördükleri İslam'dan da kurtularak tamamen asrî medeniyet seviyesine ulaşılacağını, inkılabın tamamlanacağını savunduklarını belirtmiştir. Türk milletinin Avrupalılardan en büyük farkının bu şekliyle değil zihniyet ve mantık farkında olduğunu belirterek bu fikri savunanları, daha önce Türk milletinin İslamiyet'e girerken yaptığı hatayı -millî harslarını, millî şahsiyetlerini hakir görüp onları İslam medeniyeti dairesinde eritme- tekrar ettiklerinden dolayı eleştirmiştir. Yanlış Batılılaşma'nın kaçınılmaz sonucu olarak gördüğü bu hadiselerin çaresinin, kendi millî değerlerimizi unutmamak/unutturmamak, onların asrileşmeye engel olmadığını anlamaktan geçtiğini ama çoğu mütefekkirin muhafazakâr olarak itham edilmemek için bu düşünceleri dile getiremediğini ifade etmiştir.¹²⁰³ Köprülüzâde'nin tanassur hadiselerini millî birlik ve bütünlük meselesi olarak ele alması, İslam'ı Türk milleti için bir tür birleştirici temel yapı taşı, modernleşmeye engel teşkil etmeyen millî bir değer olarak tanımlaması, Cumhuriyet gazetesinin de bu olaylara bakış açısı ile örtüşmektedir.

Yabancı okul ve kurumlar haricinde mübadele döneminde gerçekleşmiş olan tanassur hadiseleri de o dönemde hem halkın hem de gazetenin din algısı açısından

¹²⁰⁰ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

¹²⁰¹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

¹²⁰² Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

¹²⁰³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.y. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

önemlidir. Gazetenin muhabirlerinden Akil Şinasi'nin Edirne sokaklarında gezerken rastladığı Nazife isimli mübadil bir kadının anlattığı hadise, bu meseleye dair en önemli örneklerden biridir. “*Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları*” başlığı ile verilen röportaj şeklindeki haber, gazetecinin kadına kocasının nerede olduğunu sormasıyla başlamıştır.¹²⁰⁴ Haberde olayla ilgili kullanılan dil ve aynı zamanda mübadil kadının ifadeleri tanassur hadisesine yönelik algıyı yansıtan bir başka örnektir:

“Şimdi kadın, İzzet-i nefsi müthiş surette rencide olmuş, benliğine hakaret edilmiş insanlara has bir heyecanla sarsılarak gözyaşları döküyordu. Bir müddet sonra hıçkırıklar arasında cevap verdi:

-Kocam gavur oldu!

Bu saf, bedbaht Rumeli köylüsü, kana kana ağladıktan sonra bana sergüzeştini anlattı. Kocası Ahmet isminde 30 yaşlarında bir esnaf imiş. Elinden kunduracılık, aşçılık, kahvecilik gibi birçok işler gelirmiş. Gönili'ye civar Bumice isminde bir köyde oturuyorlar. Ve senelerden beri geçinip gidiyorlarmış. Muhtelit komisyon o havaliye gelerek mübadeleye tabi İslamları şevke başladığı zaman kadın, kocasının seyahat için hiçbir hazırlıkta bulunmadığını görerek şüphelenmiş. Ve bunun sebebini sormuş. Ahmet bugün, yarın diyerek kadını bir müddet oyalamış. Fakat nihayet mübadele günü gelince bu mürted herif kendisinin mübadeleden kurtulmak için Hristiyan olduğunu ve isminin papaz tarafından Yorgi tesmiye olunduğunu itiraf ve utanmadan karısına da Hristiyan olması için ısrar etmiş!

Bu müthiş hıyanet karşısında kadın neye uğradığını bilemeyerek şaşırıp kalmış ve nihayet kocasından ayrılmaktan başka çare bulamamış. Fakat habis herif, bin türlü vasıtayla ve ezcümle oğlunu elinden alacağı tehdidiyle karısını Hristiyan olmaya icbar etmek istemiş ise de kadın bütün ısrarlara mukavemet ve bu teklifi nefretle reddetmiştir.

¹²⁰⁴ “Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları: Rumeli’nde Ahmet Ağa isminde bir İslam, Hristiyan olmuş ve Yorgi ismini almıştır.”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s.2.

Ahmet namı diğer Yorgi son bir çare olmak üzere karısını Hristiyan olmaya ikna için köyün papazını evine göndermiş. Papaz, eve gelerek Hristiyanlığın mezayasından bahsetmek üzere ağzını açar açmaz Nazife kadın tarafından hakaretle kovulmuş.

Nihayet mürted Ahmet, kendisiyle hemayar olmayan karısını Hristiyan etmekten ümidini keserek diğer muhacirlerle birlikte vapura bindirip Türkiye'ye göndermek üzere Selanik'e göndermiş fakat orada da başka şekilde bir hainlik yapmış. Çocuğunun elbiselerine varıncaya kadar karısının bütün eşyasını çalıp kaçmış.”¹²⁰⁵

İhtida haberlerinde kullanılan ifadelerin tam tersinin görüldüğü bu hadiseler, hem Müslüman halkın hem de gazetenin İslam dinine yönelik savunmacı tutumunu yansıtmaktadır. Kendisine Hristiyanlık teklif edilmiş mağdur kadını *benliğine hakaret edilmiş*, kocasının ise *mürted*, *gavur bir mel'un* olarak tanımlaması o dönemde İslam dinine mensubiyet algısının etkisini yansıtmaktadır. Yine 1928 tarihli bir başka haberde Paris'e eğitime giden ve papaz olan Hüfeydi Mahmud Celaleddin isimli genç, *mütereddi*¹²⁰⁶ gibi ağır bir sıfatla tanımlanmıştır.¹²⁰⁷ Beyrut'ta bir Türk ailenin kızının Protestan yapılmak istenmesinden duyulan teessürün dile getirildiği haberde de benzer dilin kullanıldığı görülmektedir.¹²⁰⁸ Diğer İslâm ülkelerindeki tanassur hadiseleriyle de büyük bir itinayla takip edildiği gazetede ki haberler vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi ilgiyle takip edilen sabık Afgan Kralı Emanullah Han ve eşi Kraliçe Süreyya Hanım'ın Katolik olduğuna dair haberlerdir. Afgan imamlarının İslâm'da teceddüd teşebbüslerine tepki olarak böyle bir karar aldıkları ifade edilmiştir.¹²⁰⁹ Gazetede ülke dışında en fazla tepki gösterilen tanassur hadiseleri ise Balkan ve Doğu Avrupa ülkelerinde Müslüman Türklere uygulanan cebri sistematik Hristiyanlaştırmadır. Bulgaristan'da kaçırılarak derhal vaftiz edilip, nikah merasimi yapılan bir Müslüman Türk kızının

¹²⁰⁵ A.g.h. **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s.2.

¹²⁰⁶ Bkz. Soysuzlaşmış. <https://sozluk.gov.tr/>

¹²⁰⁷ “Papaz Olan Mütereddi Bir Genç”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kanunisani 1928, s.2.

¹²⁰⁸ “Beyrut'ta Bir Hadise”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinisani 1929, s.2.

¹²⁰⁹ Bu haberlerin sıhhati teyid edilememiştir. Dinlerini değiştirdiklerine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. [y.n.] “Emanullah Han ve Süreyya Hanım Hristiyan Mı Oluyor?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1929, s.3.

babasının bu olaya verdiği reaksiyonun hemen kızını reddetmesi olması da o dönem bireylerin tanassur hadisesine bakışını yansıtmaktadır.¹²¹⁰ Balkanlar'daki bu cebrî hıristiyanlaştırma politikasının özellikle Bulgaristan'dan çok fazla örneklerle verildiği görülmektedir.¹²¹¹ Dobruca'da ise Müslümanların alenen ve cebren vaftiz edilmesi fotoğraflarla birlikte şu ifadelerle tel'in edilmiştir:

*“Türkiye hükümeti din ile dünyayı ayırdı. Herkesi istediği din ve mezhebi kabulde serbest bıraktı. Fertlerin vicdanlarına ve imanlarına katiyyen müdahale etmiyor. Buna mukabil Balkanlar'da medeni geçinen devletler, hâlâ müthiş ve kindar bir taassuba Müslüman tebalarını zorla tebdil-i dine icbar ediyorlar. Bir İngiliz gazetesinin hiçbir kelime tenkid sarf etmeden eğer tebdil-i dine icbar edilenler Müslüman değil de Hristiyan olsaydı, kimbilir neler yazarlardı. Derc ettiği bu resim, küçücük bir Müslüman hiç şüphesiz (Dobruca)'da sakın Türklerden birinin yavrusunun, Papaz tarafından cebren vaftiz edildiğini gösteriyor.”*¹²¹²

Tüm bu tanassur olayları üzerine Türk hükümetinin okul kapatma ya da yargılama dışında aldığı bir takım önlemler olduğu görülmektedir Bunlardan en dikkat çekicisi “İlk Tahsil Kanunu”dur. Bu kanuna göre Türk vatandaşı olan çocukların istisnasız ilk öğrenimleri sadece Türk okullarında olacaktır. Böylece gazetenin kendi ifadesiyle Türk yavruuları *“Ecnebi mekteplerin fena propagandasından kurtarılacaktır.”*¹²¹³ Benzer bir olayın tam tersinin yani Papa Dokuzunu Pius'nin de geçmişte *“Galatasaray'a giren Katolik çocuklarının dinden çıktıklarını ve Türk olduklarını söyleyerek Katolikleri, çocuklarını Galatasaray'a yollamaktan menetmesi”* de gazetede hatırlatılan olaylardandır.¹²¹⁴ Aslında Türkiye'de Cumhuriyet öncesi yeniliklerle diğer din mensuplarına verilen imtiyazların bir devamı olan bu teşebbüslerle laiklik ilkesi gereğince 1924 yılından itibaren mücadele edilmeye başlanmıştır. *“Mekteplerde haç ve dinî resim”*lerin kaldırılması meselesinin uzun yıllar sürdüğünü gazeteden takip etmek

¹²¹⁰ “Bulgaristan'da Bir Türk Kızını Kaçırdılar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1933, s. 5.

¹²¹¹ “Bu Devirde Zorla Din Değişir mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinisani 1934, s.5.

¹²¹² “Romanya'da Müthiş ve Kindar Bir Taasub”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Temmuz 1927, s.1.

¹²¹³ “Türk Vatandaşları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Mart 1931, s. 3; “İlk Tahsil Kanunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mart 1931, s. 1.

¹²¹⁴ “Aforoz!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisani 1931, s. 3.

mümkündür.¹²¹⁵ Gazetenin gündemini günlerce meşgul eden Aksaray’da bir ilk mektepte ikinci sınıf öğrencisinin elinde bulunan İncil meselesine verilen reaksiyon da hem halkın hem de Cumhuriyet yönetiminin tanassur meselesine gösterilen hassasiyetin kanıtlarındandır.¹²¹⁶ Nitekim gazetede yönetimin bu hassasiyetinde haksız olmadığını gösteren çeşitli vakalar da yer almaktadır. Örneğin, İstanbul’a vapurla gelmiş bir İngiliz misyonerin önünde ve arkasında asılı “*Hazreti İsa bir mübeşşirdir. Uyumak zamanı geçti, uyanınız! Ve onun etrafında toplanınız! Allah’ın sevdiği en iyi mübeşşir odur, onu ara ve bul!*” seyyar afişle umuma açık yerlerde dinî propaganda yapması¹²¹⁷ Batı’da Türklerin her anlamda Batılılaştığı ve dinlerini de değiştirmeye hazır oldukları söylentilerinin bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Ayrıca o dönem Batı’da Türkiye’nin “Artık İsa’ya kulak vereceği”ne dair propagandalar yapıldığı bilinmektedir. Müslümanlığı yeni rejimin modern ruhuna aykırı saydığı dogmatizmden temizlemek, ıslah edilmiş ve modernleştirilmiş bir din anlayışının Batı’da bu şekilde algılanması Cumhuriyet idaresini ve aydınlarının tepkisine yol açmıştır.¹²¹⁸

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde misyonerlik faaliyetleri nedeniyle sadece Hristiyanlık değil diğer dinlere karşı da temkinli davranılmış ve kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin, 1928 yılında İzmir’de Bahailer hakkında, evlerinde detaylı incelemeler yapıldığı ve hatta cemiyetler kanununa muhalefetten dolayı mensupları yargılandıkları görülmektedir.¹²¹⁹ Yeni bir din ya da mezhep çıkaranlar da benzer şekilde tahkikata tabi tutulmuşlardır.¹²²⁰ Görüldüğü üzere gazetede tanassur hadiseleri, -cebir olmadığı sürece tetkike mahal olmadığı¹²²¹ belirtilmekle birlikte- menfi bir dil ile haberleştirilmiş, özellikle okullardaki hadiseler ise suç olarak tanımlanmıştır. Gazetede İslam’ın Türk toplumunun temel değerlerinden birisi olarak görülmesi ve dolayısıyla toplumsal birliği sağlayıcı en önemli etmen olması, tanassur hadiselerine verilen tepkiyi

¹²¹⁵ “Papaz Mektepleri Hakkında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Eylül 1924, s. 3; “Papaz Mektepleri Ne Şartla Açılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Teşrinievvel 1924, s. 3.

¹²¹⁶ Hadisesenin nedeni; öğrencinin esnaf olan annesine kese kağıdı olarak verilen kitaplar arasında yer alan İncil’in öğrenci tarafından alınıp, okula getirilmesi olduğu ifade edilmesine rağmen tahkikat devam etmiştir. [y.n.] “Bir İncil Hikayesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1931, s. 6; “İlk Mektepte Bulunan İncil”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Kanunievvel 1931, s. 6.

¹²¹⁷ “Hazreti İsa’nın Seyyar Afişi!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1934, s.2.

¹²¹⁸ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 146-147; Finley a.g.e. s. 251.

¹²¹⁹ “İzmir’de Bahaizm Salıklarının Tevkiflerine Lüzum Görülmedi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1928, s. 2; “Bahai Teşkilatı Mensuplarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Kanunievvel 1928, s. 1.

¹²²⁰ “Yeni Din Meselesi Hakkındaki Tahkikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1929, s. 2.

¹²²¹ “Bir ihbar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1930, s. 2.

anlaşılır hale getirmektedir. Çalışmada incelenen süre boyunca da bu algının istikrarlı bir şekilde devam ettiğini vakalar üzerinden anlamak mümkündür.

2.3. HABERLER VE RÖPORTAJLAR ÜZERİNDEN BİREYLERİN DİN ALGISI VE DEĞİŞİMİ

2.3.1. Bireylerin Din Algısı

Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayıp, Cumhuriyet devriyle devam eden Batılılaşma serüveninde “din” ya engelleyici ya da değişime uygun bir şekilde revize edildiği sürece işe yarar bir olgu olarak görülmüştür. Uzun yıllar devam etmekte olan modernleşme çabalarının son durağı olan Cumhuriyet, eskinin ve yeninin din algısı bağlamında çatıştığı, toplumda ve bireylerde bu çatışmadan doğan ikili yapının etkisinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu hızlı değişim ve dönüşümlerin insanların iç dünyalarındaki ve din algılarındaki yansımalarını gazetenin görsel, yazınsal verilerinden hareketle değerlendirmek mümkündür.

Bireylerin din algısını değerlendirebilmek için öncelikle Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki toplumsal yapıyı sınıfsal düzeyde analiz etmek gerekir. Yeni Cumhuriyet rejiminde de, imparatorluktan elde kalan coğrafi sınırlar içerisinde kendinden önceki farklı dinler, kültürlerin bir arada yaşadığı yapı devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde imparatorluğun dağılmasını önleyici fikrî akımların parçalanmayı önleyememesi üzerine özellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından benimsenen Türkçülük akımının Cumhuriyet döneminde de ulusal yapılı bir toplum oluşturmada tek çare olduğu düşünülmüştür.¹²²² İdarede Sünni İslam geleneğinin hâkim olduğu imparatorlukta, geniş hakimiyet alanı nedeniyle yüzyıllarca millet sistemi yani din ve mezhebe dayalı bir şekilde yapılan toplumsal sınıflandırma/tanımlama Batı'da Pax Ottomana yani Osmanlı Barışı

¹²²² Mardin, a.g.e. 1991, s. 97.

olarak tanımlanmaktaydı.¹²²³ Dinî ve mezhepsel aidiyetlere göre yapılan bu sınıflandırmalar Batılılaşma sürecinde özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında yeniden düzenlenmiştir.¹²²⁴

Toplumsal yapının temelleri sünnî dinî inanca dayalı¹²²⁵ bir yapıyı devralan Cumhuriyet rejimi tarafından yapılan tüm yenilikler diğer tüm alanlarda olduğu gibi bireylerin din algısında da ikili zihinsel bir yapının oluşumuna neden olmuştur. Örneğin, Tanzimat döneminde muhtarlık teşkilatının kuruluşuna kadar mahalle idaresinden imamlar sorumluydu ki görevleri evlilikten, eğitime kadar bireylerin tüm yaşantılarını kuşatan bir şekil arz ediyordu.¹²²⁶ Böyle bir sistemden yani hayatın her alanına sirayet etmiş dinî bir sistemden bir anda çıkmanın bireylerde büyük bir zihnî ve dinî algı karmaşasına neden olduğu görülmektedir. Nitekim bu durumu Köprülüzâde Mehmed Fuad, Tanzimat ve Meşrutiyet ile devam eden bir buhranın en şiddetli noktası olarak tanımlamıştır.¹²²⁷

Gazete üzerinden dönemin Türkiye'sinde yaşamakta olan gayrimüslim azınlıkların kimler oldukları, nerelerde yaşadıkları ya da Müslümanlarla ilişkileri hakkında da bilgi sahibi olmanın mümkün olduğu görülmektedir. Diğer dinler ve özellikle Batı'daki hâkim inanç olan Hristiyanlığa karşı gazete vesilesiyle o dönem farklı tutumlar olduğu anlaşılmaktadır. Ülke içerisindeki azınlıkların ve yabancıların dinlerini ifadeleri ve yaşamaları hususunda da herhangi bir kısıtlama ile karşılaşmadıkları görülmektedir. Örneğin, dinî gün ve bayram kutlamaları ile ilgili¹²²⁸ ya da o din mensuplarına mahsus haberlerde bu durumu görmek mümkündür. Hatta “Bakla Haren” denilen Rum Ortodokslara mahsus dinî bir günde Beyoğlu'nun çeşitli semtlerinde kostümlerle kutlamalar yapmaları¹²²⁹, Paskalya Yortusu, Hamursuz Bayramı'nda Hristiyan ve Musevilerin kendilerine ait dükkanları, bankaları kapatıp, kutlamalar yaptıkları bildirilmektedir.¹²³⁰ Şapka kanununun fiilî olarak uygulanmaya ve cezaî yaptırımların başladığı dönemlerde özellikle Rumlar, Ermeniler ve Musevilerin geleneksel dinî adetleri olan kalpak ve fes takmaya devam etmeleri de dinî geleneklerine karşı tutumlarını

¹²²³ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 287.

¹²²⁴ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s.100.

¹²²⁵ Tahsin Özcan, "Osmanlılar (Dini Hayat)", **TDVİA**, Cilt 33, İstanbul, (2007), s. 538.

¹²²⁶ Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.158.

¹²²⁷ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.y. 15 Şubat 1928, s.3.

¹²²⁸ “Noel Gecesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunievvel 1931, s.2.

¹²²⁹ “Maskaralar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Mart 1930, s.2.

¹²³⁰ “Paskalya Yortusu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Nisan 1927, s.2.

göstermektedir.¹²³¹ Yine İzmir Musevilerinin yağmur ve o dönem şiddetli seyreden grip salgını için havralarda toplu dua etmeleri de gazete tarafından memnuniyetle karşılanan dinî ritüellerine dair örneklerdendir.¹²³²

Gayrimüslim azınlık ve ecnebilerin dönemin Türkiye'si'ndeki din algılarına bir de ihtida haberleri vasıtasıyla bakmak mümkündür. Mübadele döneminde ülkeden toprağını ya da ailesini bırakmamak gibi çeşitli gerekçelerle Müslüman olanlar dışında o dönem Müslüman ve gayrimüslim algısını en iyi yansıtan kendi iradeleri ile Müslüman olmuş gayrimüslimlerle ilgili kayıtlardır. Gazetede bir isminin geçmiş olduğu bir yazıda kendisi için Musevi tanımlaması yapılmasına tekzip gönderen ve yıllar önce Müslüman olduğunun gazete aracılığı ile duyurulmasını isteyen bir hanımın haberi¹²³³ ya da kendini zaten Müslüman bir Türk olarak gören bir sanatkâr hanımın ihtida ederek Müslüman olması ve bundan duyduğu gururu anlattığı haberi de bu çerçevede örnek olarak sunmak mümkündür.¹²³⁴

Tüm bunlarla birlikte Müslümanlarla olan ilişkilerinde de haber dilinde mutlaka milliyetten ziyade dinleri ile tanımlama yapılmasından da anlaşıldığı üzere¹²³⁵ dinî aidiyet ön plana çıkmaktadır. Örneğin, bir Müslüman Türk rakibi ile mücadeleden önce Rum Ortodoks sporcunun istavroz çıkarmasının büyük bir hadise olarak bildirilmesi; bir Müslümana karşı Hz. İsa'nın yardımını istemesi gazete tarafından tel'in edici bir dille anlatılırken hem Müslümanların din algısı, hem de dönemin Hıristiyan azınlığının din algısı açısından da bilgi verici bir durum teşkil etmektedir.¹²³⁶ Müslüman bir Türk'ten çocuğu olunca, çocuğunun babasının kendisiyle evlenmemesi üzerine çocuğu öldüren Samatyalı Ermeni bir kadının çocuğu, İslam ya da Hıristiyan olduğunu bilemediği için yangın yerinde bir yere gömmesi¹²³⁷, dönemin Hahambaşı Becerano Efendi'nin bir röportajda "*Musevi kızlarının Türk, Ermeni ve Rumlarla izdivaçlarında mani var mıdır?*" sorusuna medenî kanuna göre evlenebildiklerini ama din ve mezhep nokta-i nazarından bakarak "*din ve mezhebimiz, Musevi kız ve erkeklerin, diğer milletlere mensup herhangi*

¹²³¹ "Şapka Kanunu: Fesli Olanların Çoğunu Rumlar, Ermeniler ve Museviler Teşkil Ediyordu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Teşrinisani 1925, s.2.

¹²³² "Musevilerin Yağmur ve Hastalık Duası", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Şubat 1925, s.3.

¹²³³ "Ben de Müslümanım", **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Haziran 1928, s.5.

¹²³⁴ "Sanatkâr Mina Hanım İhtida Etmek Üzere Müracaat Etti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mayıs 1925, s.2.

¹²³⁵ "Türküm Diye Hırsızlık Eden Bir Ermeni", **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Teşrinisani 1924, s.4.

¹²³⁶ "Boks ve İstavroz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1930, s.3.

¹²³⁷ "Çocuğunu Öldüren Kadın", **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Şubat 1925, s.5.

*bir zevç ve zevce ile evlenmelerine müsaid değildir. Biz Musevi kızı dinen ancak bir Musevi ile izdivaç edebilir. Bittabi hükümetimizin vaz etmiş olduğu ahkâma karşı tamamıyla itaat ve bunu memnuniyetle kabul ediyoruz. Yalnız bu kabil izdivaçlar, Museviler için dinî addedilemez.”*¹²³⁸ cevabını vermesi de dönemin bireysel din algısına yönelik örneklerdendir.

Gazetede yer alan nüfus sayım bilgilerinden ya da haberlerden de anlaşılaçağı üzere¹²³⁹ mübadeleden sonra bile İslâm nüfusa oranla azımsanmayacak gayrimüslim azınlık ve ecnebinin yaşadığı dönemin Türkiye’sinde özellikle Hristiyanlığa karşı ikili bir tutumda olduğu görülmektedir. Batı söz konusu olunca oradaki kilise ya da Hristiyanların uygulamaları övülürken, ülke içinde durum tam tersi seyredebilmektedir. Özellikle de inkılaplarla alakalı bir durum söz konusuysa, Kur’an’ın tercümesi meselesinde İncil’in Batı’da kendi dillerine tercüme edilerek okunması¹²⁴⁰ ya da Musevilerin din ve dünya işlerini ayırması gibi örneklerle kıyaslama yapıldığı görülmektedir.¹²⁴¹ Süleyman Nazif Bey’in “Hazret-i İsa’ya Açık Mektup” isimli yazısında, Hz. İsa’ya ve Hristiyanlara hürmetsizlik etmesi nedeniyle ülkedeki Rumlar tarafından “kafir” ilan edilmesi, Süleyman Nazif’in ise cevaben Hristiyanların da Hz. Muhammed’e ve Müslümanlara yönelik ithamlarını hatırlatması fakat hem Cumhuriyet hem de dönemin Sebilürreşâd gibi İslamcı gazeteleri tarafından da tenkid edilmesi de dönemin bu ikili tutumunun bir başka veçhesidir.¹²⁴² Tanassur eden ya da ettirilen Müslümanlara yönelik menfi bakış ile ihtida eden gayrimüslimlere –ki mübadeleden kaçmak için bile olsa- yine hem dönemin hem bireylerin din algısı açısından bilgi vermektedir.

İnkılaplarla birlikte idari yapıdaki dinin etkisini izaleye yönelik çalışmaların toplumsal ve ferdî alanda daha sınırlı bir surette seyrettiğini gazetede ki haberler sayesinde takip etmek mümkündür. Türkiye’de Müslüman kimliğinin hâlâ güçlü bir etkisi olduğu çıkarımını yapmayı mümkün kılan haberler bireysel din algısı hakkında da bilgi verici niteliktedir. Peyami Safa’nın Server Bedi mahlasıyla Cumhuriyet gazetesindeki Ramazan

¹²³⁸ “Hahambaşı Becerano Efendi’nin Mütalaasını Dinleyelim!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Haziran 1927, s.1.

¹²³⁹ “Nüfus Hareketleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1929, s.4; “İhtiyar Bir Yahudinin İntiharı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Mayıs 1927, s.4; “Ortada Olmayan Hristiyanların Emlakı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunievvel 1924, s.3.

¹²⁴⁰ “Dinî Bir İnkılap: Türkçe Kur’an”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Kanunisani 1932, s.1-6.

¹²⁴¹ “Museviler Din ve Dünya Ayırıyorlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisani 1925, s.1.

¹²⁴² “Hazret-i İsa Bir Davaya Sebep Oluyor!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Teşrinievvel 1924, s.1.

köşesinde paylaştığı gözlemleri bu durumu ispatlar nitelikte veriler sunmaktadır. Örneğin; camide sohbet ettiği genç kızlardan birinin dansa gitmeden bir gece önce babası ile teravih namazına gittiği için bacaklarının çok yorulduğunu ve namaz kılarken dizleri yere sürtünmekten hırpalandığı için bir dahakine daha kalın elbise ve çorap giyeceğini “Zira, sağlam bir ibadete sağlam bir vücut ve sağlam bir kıyafet lazım.” cümlesiyle ifade ettiğini belirtmiştir.¹²⁴³ Yine cami gözlemlerinin birinde karşılaştığı Darülfünûn’da öğrenci olan ve Ramazan’da kaç müminin camiye gittiği, kaçının oruç tutup, kaçının teravih namazından sonra eve gittiği ile ilgili¹²⁴⁴ *Tatbikî İctimaiyât* etütleri yapan bir genç kızın cami cemaatinden kadınlar hakkındaki gözlemleri de din algısı açısından mühim tespitleri barındırmaktadır:

“-Burada ne gibi mühim şeyler görüyorsunuz?

-Bence bu mescitler yalnız ibadet yeri değil, aynı zamanda mahallenin kulübü vazifesini görüyorlar. Buraya, bilhassa kadınlar, komşuya gider gibi geliyorlar ve aralarındaki müşterek meseleleri burada hallediyorlar.”¹²⁴⁵

Bir diğer Ramazan yazısında Beyoğlu’nda Ağa camiine namaza giren tanıdığı ile yaptığı şu kısa sohbette benzer şekilde dönemin bireysel din algısına başka bir örnektir:

“Camiin kapısına doğru ilerledim. Eşikte bir tanıdık. İçeri giriyor.

-Hayrola? Dedim, teraviye mi?

-Evet!

Fakat, önü açık duran paltosundan dikkat ettim ki, ahababımın üstünde smokin var.

-Ne o? Camilere de mi smokinle gidiyorsun?

-Hayır! Buradan çıkıp baloya gideceğim.

Ahababımın bacaklarına kuvvet temenni ettim. Otuz üç rekat yatsı ve teravih namazı kıldıktan sonra, baloda sabaha kadar otuz üç tane çarleston oynamak her kulun harcı değil!”¹²⁴⁶

¹²⁴³ Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Camide İpekli Esvap”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Şubat 1930, s.3.

¹²⁴⁴ Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Ramazan İstatistiği”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1930, s.3.

¹²⁴⁵ Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Mescit”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Şubat 1930, s.3.

¹²⁴⁶ Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Beyoğlu’nda Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1930, s.3.

Peyami Safa, kendisini Ramazanla ilgili böyle bir köşe hazırladığı için kınayan bir arkadaşına verdiği cevap yine dönemin bireysel ve toplumsal din algısı ile ilgili veriler sunmaktadır:

“Ramazana mahsus geceler ve ramazana mahsus bir hayat var. Görmek ve anlamak isterseniz, her geceki hayatını itiyadın hızı ile devam ettiren Beyoğlu’nda değil, İstanbul tarafında biraz dolaşınız. Beyazıt sergisi yerinde duruyor, mabetler hınca hınç doludur. Siz bir barın köşesinde alt dudağınızı ıslatan bira köpüğünü yalarken, sarı kafes delikleri arasında sahur davulunu bekleyenler pek çok. Alelâde gecelerde bir fotoğraf kutusunun içi kadar karanlık ve sessiz caddeler, ramazanda, gündüzden daha kalabalık ve şu kapalı havalarda, gündüzden daha aydınlıktır. Ve akşamın muayyen saatlerinde, siz, Tokatlıyan’ın çaylı raksında veya daha bilmem nerede gatolarınızı yerken, evlerinin penceresinde iftar topunu bekleyerek gündüzü teşyi edenler var. Siz onları tanımazsınız, onlar da sizi tanımaz. Fakat ben bu ramazan, onları tanımak, onların arasında biraz yaşayarak azaplarını ve zevklerini bu sütunlara taşımak istedim. Bu sütunu az çok takip edenler bilirler ki onlar, ramazanda, çok ibadet ediyor ve çok eğleniyorlar. Gündüzleri hiç yemiyor, çok uyuyor ve geceleri çok yiyor, hiç uyumuyorlar. Ramazanda, on bir aylık itiyatları tamamıyla tersine dönüyor. İstanbul Balıkpazarı’na bir uğrayınız, orada güllaç ve yufka satışındaki harareti derhal görürsünüz. Kehribarcılara sorunuz, tespih satışındaki farkı size derhal küçük bir rakamlar izah ederler, fırınlara giriniz, pide ve susam sarfiyatı hakkında kolayca bir fikir edinirsiniz. İstanbul’da ramazan var.”¹²⁴⁷

1930 gibi inkılapların görece halkın ve özellikle de büyük şehirlerdeki halk tarafından büyük ölçüde kabul gördüğü bir yılda bireylerin din ve ibadetler hakkındaki düşüncelerinin zamana, değişime ayak uydurarak sıkı bir bağlılıkla devam ettiği görülmektedir. Hatta “ölülerin yakılması” talebinin gündeme gelmesi kadar uyum

¹²⁴⁷ Server Bedi, “Ramazan Geceleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1930, s.3.

sağlanmıştır.¹²⁴⁸ Bununla birlikte taşrada ise sürecin aynı şekilde işlemediğine dair haberlere rastlanmaktadır. Örneğin, Anadolu’da bir köyde hırsızlık yaparken yakalanan bir şahıs, bir daha aynı suçu işlemeyeceğine dair Kur’an üzerine el bastırılıp serbest bırakılmış.¹²⁴⁹

Gazetede yer alan; kabir ziyaretlerine dair haberlerde gösterilen ihtiram¹²⁵⁰; kaza sonrası kesilen kurbanın *manevî sigorta* olarak tanımlanması¹²⁵¹, mevlid-i şerif ilanları¹²⁵² gibi kayıtların yanı sıra röportaj ya da yazılardan hareketle de metin analizi sayesinde dönemin bireysel din algısı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. 1924’te inkılaplar sürecinde, Cumhuriyet rejimi ve din ile ilgili Muş’ta kendini Cumhuriyetçi, Kızılbaş bir Müslüman olarak tanımlayan köylü ile yapılan röportajda köylünün şu ifadeleri bireyin dinî kimlik ve aidiyet algısı bağlamında bilgi vermektedir:

*“Her şeyden evvel Müslümanım. Bu sebeple namaz kılar, oruç tutar ve bütün farzları yaparım. Sonra insanım. İnsanlığa mahsus zevkleri, tatlı hisleri, meşru emelleri yüreğimden beslerim. Dinimin men’ etmediği her şeyi yaparım. Ve dininin men’ etmediğini etmiş diye beni aldatıp hayvanlar gibi ahırlara bağlamak isteyenlerin yolundan saparım. İşte bunun için de Kızılbaşım.”*¹²⁵³

Fakat yine 1924’te aynı muhabir tarafından Muş’tan başka bir köylü ile yapılan ve köylünün mürteci olarak tanımlanmasına neden olan ifadelerde ise din algısı ve Cumhuriyet ile ilgili başka bir yönü görülmektedir:

“-Bunlar bizi gavur mu yapacaklar? İşte onu yapamazlar. Kimse dininden vazgeçmez. Bunda yanılıyorlar. Ben elhamdülillah Müslümanım. Müslümanlığı da medresede öğrenmedim. Anamdan babamdan öğrendim. Benim çocuğum da benden öğrendi. Git kafasını kes bakalım dininden döner mi? O da çocuğunu Müslüman edecektir.

¹²⁴⁸ “Öldükten Sonra”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Teşrinievvel 1931, s.2; “Ölülerin Yakılması ve Belediye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinisani 1910, s.2; “Cenazeler Yakılacak Mı?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kanunievvel 1929, s.4.

¹²⁴⁹ “Yeşil Kaplı Kitap! El Bastırınca Hırsız Serbest Bırakmışlar!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Eylül 1931, s.4.

¹²⁵⁰ “Salih Zeki Bey’in Kabrini Ziyaret”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1924, s.1.

¹²⁵¹ “Film Faciası: Darülbeydi Kurban Kesti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Teşrinisani 1929, s.2.

¹²⁵² “Mevlid-i Şerif”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Mayıs 1925, s.4.

¹²⁵³ “Şarkî Anadolu’da Seyahat Notları: Bir Kızılbaş’a Göre Cumhuriyet Nedir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinievvel 1924, s.2.

Boşuna çalışıyorlar. Mahkeme-i şerriyyeleri, medreseleri kapamakla kimseyi gavur edemezler. Camileri bile kapatsalar yine gavur olmaz!”¹²⁵⁴

Gazetede yayınlanan mahkeme kayıtlarında da mürteci olmakla yargılanan zanlıların, Cumhuriyet’in din aleyhine yaptıklarını iddia ettikleri ifadelerinden din algılarının kapsamını anlamak mümkündür. İfadelerinde kız mekteplerinde öğrencilerin piyano, keman çalması, erkeklerle sohbet etmeleri, dinî alanda yapılan yenilikleri ya da *Sebilürreşâd*, *Tevhidi Efkâr* gibi yayınlardan okuduklarını öne sürdükleri İslâm’ı tahkir edici ifadelere gösterilen tepkiler örnek verilebilir.¹²⁵⁵ Dinin hayatın her alanına sirayet etmiş, geleneksel sünnî tarzı hilafına herhangi bir değişimi lâ-dinî olarak gören bir din algısının olduğu görülmektedir.

Bir yanda inkılapların dinî hurafelerden temizleyeceği ve daha doğru bir İslâm inancına sahip olunacağı diğer tarafta ise inkılapların dinden çıkmaya neden olacağı algısı arasındaki çift yönlü bakış açısının sadece halk arasında değil münevver kesimin din algısında da rastlandığını gazetede görmek mümkündür. Bir yanda Yunus Nadi, Aka Gündüz ya da Kılıçzâde Hakkı Bey gibi Cumhuriyet rejiminin sözcülüğünü yapmakta olan muharrir ve mebuslar diğer yanda Süleyman Nazif, Köprülüzade Mehmet Fuad Bey gibi din ile ilgili çeşitli vesilelerle yazı yazmış isimler olmak üzere dönemin üst ve münevver sınıfının din algısına dair bilgi verici yazılar yazmışlardır. Yazılarındaki din ile ilgili tespitler ya da tartışmaların çoğunlukla Cumhuriyet devri öncesindeki görüşlerinin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Yunus Nadi gibi hem Batılılaşmayı her halde destekleyen ve aynı zamanda kendisini Türk-Müslüman olarak gören birisinin bir yazısında dinlerin eninde sonunda yok olacağını diğer bir yazısında Batılılaşma için İslâm’dan da vazgeçilmesi gerektiğini söyleyenlere karşı İslâm’ı savunduğunu görmek mümkündür. Dinin toplumsal yönetim, ferdî algıdaki etkisini bilen ve bu yönergede adımlar atan Cumhuriyet kadrosu için sorunun dinin kendisinde olmadığı, yıllarca dinin özünde olmayan hurafelerin dinin aslıymış gibi gösterilmesinde olduğu savunulmuştur. Dolayısıyla da yapılan yeniliklerin dine karşı değil bilakis dinin kendisi için olduğunu ifade etmişler, hilafetin veresi olan dinî merkezî konum algısından sıyrılarak millî din anlayışıyla hareket etmişlerdir. Cumhuriyetçi kadroda bu algı hâkimken, diğer kesimde ise net bir şekilde ifade edilmese

¹²⁵⁴ “Anadolu’da Bir Mürteci İle Mühim Bir Mülakat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinievvel 1924, s.2.

¹²⁵⁵ “Şeyh Said ve Hempâlarının Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Haziran 1925, s.3.

de dinî alandaki yeniliklere şüphe ile yaklaşıl原因 bir algı olduğu görölmektedir. Sebilürreşâd ya da Tevhid-i Efkâr, Tanin, Karagöz gibi gazete ya da mecmuaların tutumu belli iken Cumhuriyet gazetesinde yazan ya da görüşlerine yer verilen kişiler de tümüyle inkılâplar kaynaklı değil ama kısmî etkilerinin neden olduğu bir algıya sahip oldukları görölmektedir. Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, bir yazısında misyonerlik faaliyetlerine karşı çıkmanın dinî bir mutaassıb olarak algılanma ihtimalinden söz etmiştir.¹²⁵⁶ Din değıştirme meselesini milliyet, kimlik değıştirme bağlamında ele alan Köprülüzâde, millî değerlerden soyutlanmış bir din algısına karşı olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵⁷ Münevver kesimin din adamı sınıfı ise Köprülüzâde ile benzer şekilde art arda gelene dinî alanı da kapsayan yeniliklere karşı temkinli bir şekilde yaklaşmışlardır. Türkçe Kur'an meselesine destek veren dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin, Türkçe namaz meselesinin kesinlikle kabul edilemez olduğunu belirtmesi bu farklı algı durumuna bir diğer örnektir.¹²⁵⁸

Cumhuriyet aydınlarının din algısını anlayabilmek hem toplumun hem de bireylerin din algısını tanımlamakta yardımcı olacağı gibi özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşleri merkezî bir konumu şekillendirecektir. Halifeyi esaretten kurtarmak için başlattığı mücadele sayesinde gıyabında ölüm fetvası verilmesine rağmen kitleleri harekete geçirebilmiş ve padişahın halk nazarında itibarını düşürmüştür.¹²⁵⁹ Farklı dönemlerde şartlar icabı dine karşı farklı tutumlar içinde olan Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'ta Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkasının sekreterinin “*nafile ve gece namazlarının sevaplarından söz eden hadisleri*” kaydetmesini dinî siyasete alet etmek olarak yorumlarken¹²⁶⁰, Karpat'ın ifadesiyle şu şekilde tanımlanmaktadır : “*Çok dindar ve İslamiyet taraftarı bir kişi olan Mareşal Çakmak, Atatürk'ün hayatı boyunca Genelkurmay Başkanlığı'nda bulunmuştur. Güvenilir kimseler, Atatürk'ün mareşalin dinî duygularına hürmeten, onun yanında alkollü içki içilmesine izin vermediğini söylemektedirler.*”¹²⁶¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonrası Arap topraklarını kaybetmesi ve elinde sadece Anadolu'nun kalması artık İslâm'ın toplumdaki araçsallığı üzerinde tekrar düşünölmesini gündeme getirmiştir. Ama bununla birlikte Mustafa Kemal

¹²⁵⁶ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.m. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

¹²⁵⁷ Köprülüzâde Mehmed Fuad, a.g.m. **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

¹²⁵⁸ “Türkçe Namaz Kılınabilir mi?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mayıs 1926, s.1.

¹²⁵⁹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 122-123.

¹²⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2015, s. 593.

¹²⁶¹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 146.

Atatürk, 1919-1922’de hem Türkiye dışındaki hem de Anadolu’daki Müslümanları örgütlemeye İslâm birliği temasını kullananlardandır. Nitekim kısa süre sonra kaldırma teşebbüslerine girişeceği Hilafet için de benzer bir tutumda olmuştur.¹²⁶² Mustafa Kemal Atatürk’ün toplumun geleneksel dinî kimlikten Batılı bir düzeye geçmesini istemesindeki en temel nedenlerden birisinin de onun kendi kişisel geçmişi, toplumu analizi ve neden olarak gördüğü Türk toplumundaki cemaatsel yapı olduğu düşünülmektedir. Birey olamamanın ve dinî toplumsal geleneksel, kontrol mekanizmalarının bireysel gelişim yolunda engel olduğunu düşündüğü ifade edilmektedir.¹²⁶³ Bu birey olamama gazetedeki de çok fazla gündeme gelmiş hatta ezberini veremediği Kur’an hocası tarafından için atılan dayaktan ölen öğrencinin annesinin “emr-i ilahi böyle imiş” diyerek boyun bükmesi, hakkını aramaması bu bağlamda eleştirilmiştir.¹²⁶⁴

Yapılan düzenlemeler ve köklü değişimlerle bireylerin din algısını da şekillendiren alaturka-alafranga yani Batı ile geleneksel dinî yapıya dayanan teamüller arasındaki ikiliğin sona erdirilmek istendiği görülmektedir. Cumhuriyet kadrosu önceki devirlerden kalan bu ikiliklerin aslında aynı nihaî sonuca varılmak amacıyla yola çıkıldığını ama sınırlı alanlarda çok yavaş hareket edilmesi nedeniyle sürekli geri kalındığını fark ederek çok kısa sürede bireylerin hayatını aniden değiştiren sosyal değişimler yapılmıştır.¹²⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğu dışına sadece birkaç görev dolayısıyla çıkmış olan Mustafa Kemal’in Batılı ülkelerde bulunduğu bu sınırlı süre ona hayatı boyunca gözlemlediği kendi toplumu ile kıyaslama fırsatı sunmuştur ve Osmanlı’nın neden geri kaldığı sorusuna bu bireyselleşememe teorisi ile katkı sunduğu söylenebilir. Nitekim Tevhid-i Tedrisât yani bir anlamda eğitimi ulemanın elinden tamamen almak ya da Türkçe Kur’an teşebbüslerinde bireylerin kendi dinlerini aracısız kendi başlarına öğrenebilmelerini, ferdî dinî kimliklerini keşfetmelerinin hedeflenmesi bu teorinin çok da afâkî olmadığı göstermektedir.

¹²⁶² Mardin, a.g.e. 2013, s. 61.

¹²⁶³ Mardin, a.g.e. 2013, s. 68-69.

¹²⁶⁴ “Bir Hoca Talebesini Öldürmek Hakkını Haiz Midir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1924, s.1.

¹²⁶⁵ Volkan Marttin, “Cumhuriyet’in İlk Beş Yılında Sosyal Hayat”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Eskişehir: 2017, s. 84.

2.3.2. Sosyal Yapı ve Adli Olaylardaki Dinî Olgular

Yeni Türkiye'nin dinî değişim ve dönüşüm sürecini bireysel düzeyde ele almanın en önemli yolu dönemin sosyal yaşamına dair verileri analiz etmektir. Modernleşme hareketlerini anlayabilmek öncelikle toplumun yapısını aydınlatmaktan geçmektedir.¹²⁶⁶ Türkiye Cumhuriyeti bu geçiş dönemini Osmanlı'dan miras kalan sosyal yapısı ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sosyal sınıf açısından Cumhuriyet yönetiminden çok önce Vakıf kurumunun yapısının değiştirilmesiyle devlet, vakıfların idaresinde olan din, eğitim ve kültür alanında söz sahibi olmuştu ve bu da *“halkı dinî kategorilere ayıran klasik İslamî ayrımı kaldıran”* Tanzimat ve Islahat fermanlarının kolaylıkla ilanının yolunu açmıştır.¹²⁶⁷ Fakat bu durum gazetede ki haberler vasıtasıyla da rahatlıkla görülebilen halkın din temelli kimlik oluşturma olgusunu engellememiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisi devam eden İslamcılık fikri de bu temele dayanmaktadır. Ekonomik yönden ise çağdaşlaşma yolunda ilerlenen bu dönemde şehirdeki halkın büyük çoğunlukla yoksul olması ve kırsal alanda da durumun pek farklı olmaması durumu Cumhuriyet döneminde de devam eden bir olgudur.¹²⁶⁸ Hatta bu sosyal yapı yaşanan yoğun yenileşme hareketlerine rağmen 1950'lere kadar ekonomik gelişme ile paralel olarak Osmanlı döneminden kalma bu geleneksel karakterini korumuştur.¹²⁶⁹ Cumhuriyet öncesi devletin hayatta kalması için tek çıkar yol olarak görülen modernleşme, kitle iletişim araçlarını elinde tutan seçkin zümre tarafından sadece üst sınıfla sınırlandırıldı ve halka erişimi gerçekleşmedi.¹²⁷⁰ Bu tutum ise üst sınıfta işini kolaylaştıran Cumhuriyet idaresinin halk düzeyinde zorlanmasına neden olmuştur.

Geleneksel bir toplum yapısından çağdaş bir toplum yaratmaya çalışan yeni idare, halkın zaman anlayışının Batı'ya göre ayarlanmasından, kıyafetine kadar yani gündelik hayatından düşünme tarzına kadar sosyal hayatı yeniden dizayn etmeyi hedefliyordu. Seçkin zümrenin aksine İslâm toplumunun Batı medeniyetini algısı yüzyıllar boyu kendi

¹²⁶⁶ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 15.

¹²⁶⁷ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 160.

¹²⁶⁸ Volkan Marttin, “Cumhuriyet'in İlk Beş Yılında Sosyal Hayat”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Eskişehir: 2017, s. 75.

¹²⁶⁹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu** (Toplum ve Ekonomi), Eren Kitabevi, İstanbul: 1996, s. 1

¹²⁷⁰ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 163.

kimliğini tanımlamasını sağlayan, hep “öteki” olarak kalmış olan bir yapı¹²⁷¹ iken birden ona dönüşme süreci kolay olmayıp beraberinde de pek çok problemler getirecektir. Kimliğin inşa edilmesinde sadece kişisel değil psikososyal yani ideolojik boyutunu da içeren bireysel/kollektif kimlik oluşturma süreci de etkilidir ve dolayısıyla dinî ya da etnik, millî kimliklerin oluşumu da bu “öteki” algısıyla irtibatlıdır.¹²⁷² Nitekim din, sosyal bilimciler ve psikologlar tarafından kimlik inşasının en birincil kaynağı olarak kabul edilmektedir.¹²⁷³ Gazetede özellikle de adlî olaylarla ilgili haberlerdeki “İki Ermeni Genci”¹²⁷⁴, “Bir Yahudi Çocuğu”¹²⁷⁵, “Musevi Kızlar”¹²⁷⁶, “Bir Rum”¹²⁷⁷ ya da “Bir Kıptî”¹²⁷⁸ şeklindeki tanımlamalar ya da “Meryemana Kandilinden Yangın Çıktı”¹²⁷⁹ şeklindeki ifadeler gerek dinî gerekse etnik kimliklerin mutlak surette belirtilmesi de bu duruma en somut örneklerdendir. Gazetede öteki tanımlaması İslâm kimliği üzerinden de yapılmaktadır: Örneğin, kayıp bir çocuğun İslâm olması ya da intihar eden bir kadının kimlik bilgisi olarak *İslâm* ya da *Müslüman* ifadelerinin kullanılması gibi.¹²⁸⁰

Yine sosyal yapıyı kimliğe göre şekillenmiş yerleşim şeklinden analiz etmek de mümkündür. Gazetede bu konu hakkındaki verileri de çoğunlukla asayiş haberlerinde görmek mümkündür. Azınlıklar ve ecnebilerin kendi etnik ve dinî kimliklerinden olan insanlarla birlikte yaşadıkları görülmektedir: Örneğin, Hasköy’de Musevilerin, Samatya’da Ermenilerin, Beyoğlu’nda ecnebilerin ya da Üsküdar’da Müslüman Türklerin çoğunlukta yaşadıklarını anlamak mümkündür. Bununla birlikte gazetenin farklı din ve milletlerden haber verirken kullandığı dil, haberin içeriği gibi faktörler dönemin din ve hatta mezhep algısı ile ilgili ve bunun değişimini görme fırsatı sunmaktadır. Eğer haber mübadele ya da tanassur gibi dini doğrudan ilgilendiren bir mesele değilse dinî kimliğin öne çıkartılmadığı ama Müslüman Türk milletinin aleyhine bir durum söz konusu olduğunda mutlaka dinî

¹²⁷¹ İbrahim Kalın, **Ben, Öteki ve Ötesi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, s. 453.

¹²⁷² Mustafa D. Karacoşkun ve İbrahim Efe, “Grup Kimliği Ekseninde Gelişen Dinî Söylem ve Davranışlara İlişkin Psikososyal Çözümlemeler”, **Gaziantep Üniversitesi Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi, Tartışmalı İlmî Toplantı**, Ensar Yayınları, İstanbul: 2016, s. 309.

¹²⁷³ Simon Coleman ve Peter Collins (Ed.), Religion, **Identity and Change: Perspectives On Global Transformations**, Aldershot: Ashgate Publication, 2004, s.3.

¹²⁷⁴ “Hem Seviyor Hem Dövüyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Haziran 1924, s.5.

¹²⁷⁵ “Kardeşini Öldürmek İstemiş”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1924, s.3.

¹²⁷⁶ “Musevi Kızlar Yüzünden Cerh”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Temmuz 1924, s.2.

¹²⁷⁷ “Maltepe’de Bir Rum Öldürüldü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1924, s.2.

¹²⁷⁸ “Bir Kıptî Karısını Öldürdü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinisani 1924, s.2.

¹²⁷⁹ “Meryemana Kandilinden Yangın Çıktı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Nisan 1933, s.5.

¹²⁸⁰ “Metruk Bir Çocuk Bulundu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunievvel 1924, s.4; “Denizden Bir Ceset Çıkarıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisani 1925, s.4.

kimliğin belirtildiği görülmektedir. Örneğin, Müslüman Türk memurlar yerine hâlâ Rumlarla dolu olan Terkos kumpanyası ile ilgili bir haberde normalde kullandığı Rum ifadesi yerine Hristiyan ifadesi tercih edilmiştir¹²⁸¹ ya da telefon şirketinde Müslüman yerine hâlâ gayrimüslim memurlar istihdam edilmesinde dinî kimlikler ön plana çıkartılmaktadır.¹²⁸²

Gazetenin sosyal yapı ile birlikte din algısı hususunda veri sağlayan içeriklerinden bir diğeri ise adlî olaylara dair haberlerdir. Osmanlı devlet idare sistemi ve millet sistemindeki düzenlemeler XIX. yüzyılın son çeyreğinde devletin toplum üzerindeki denetimini kaybetmesine neden olmuş¹²⁸³, Cumhuriyet idaresi de asayiş yönünden karmaşık bir hukukî ve asayiş yapısını devralmıştır. 1842 yılındaki düzenlemelerden beri şer‘i mahkemelerin bakmadığı, ceza hukukuna dair davalar tıpkı Cumhuriyet gazetesindeki adlî olayların veriliş şekliyle *Vakâ-yi Zaptiyye* gibi gazetelerle yayınlanmıştır.¹²⁸⁴ Cumhuriyet gazetesinde farklı din ve etnik kökenden insanların yollarını kesiştiren dinî motifler taşıyan vakalar bu yayınlara örnek gösterilebilir. “*Kilise kandilcisi*”, “*Yahudi*”, “*Kıptî*” gibi tanımlamalarla yayınlanan asayiş haberlerinden dönemin sosyal yapısı hakkında bilgi sahibi olurken etnik ve dinî hususiyetlerin yansıtıldığını görmek mümkündür.¹²⁸⁵ Hatta “Katil Yunanistan’dan Gelen Bir Rum”dur alt başlıklı bir haber mübadele dönemi yaşanan din değiştirme ile irtibatlı bir trajediyi ortaya koymaktadır.¹²⁸⁶ Farklı dinden kişilerin karıştığı din ile irtibatlı asayiş olaylarına kendini Mehdi ilan eden bir Müslümanın işbirliği yaptığı Rumlarla yine bir Rum’u dolandırıp öldürmesi sonucu yine kendisini sadece Cebrail tarafından muhakeme edebileceğini söyleyip, verilen cezayı tanımaması örnek gösterilebilir.¹²⁸⁷ Kendini peygamber ya da İlah ilan edenlerin topladıkları mürid sayısının fazlalığı da dönemin din algısı ve dönüşümü ile ilgili incelenmesi gereken veriler sunmaktadır.¹²⁸⁸

¹²⁸¹ “Kumpanyalar ve Hristiyanlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Temmuz 1924, s.2.

¹²⁸² “Telefon Şirketinde Gayrimüslim Memurlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mart 1925, s.4.

¹²⁸³ Karpas, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 162.

¹²⁸⁴ Sedat Bingöl, **Vakâ-yi Zaptiyye ve İstanbul Mahkemeleri**, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, VI. Cilt 11, İstanbul, 2007, s.3.

¹²⁸⁵ “Kilise Kandilcisinin Ahlaksızlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Temmuz 1933, s.6; “Üç Lira İçin Adam Öldüren Yahudi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Teşrinievvel 1933, s.2; “Dilenci Yetiştiren Kıptî Kadınlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Mayıs 1934, s.2; “Bir Kadın Asıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1934, s.3.

¹²⁸⁶ “Topkapı Dışındaki Cinayetin Esrarı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Eylül 1933, s.2.

¹²⁸⁷ “Mehdi Sahte”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kanunievvel 1924, s.4.

¹²⁸⁸ “Sivas’ta Peygamberlik Taslayan Bir Serseri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Temmuz 1933, s.4; “Allahlık Taslayan Adamın Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Mayıs 1933, s.1.

Yine ahlakî meselelerle ilgili olaylarda da hem toplumun dinî, etnik hem de ahlakî yapısı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.¹²⁸⁹ Ayrıca özellikle “büyü” ya da “üfürükçülük” ile ilgili asayiş olayları bu durumu yansıtan vaka örneklerindendir. Örneğin, bir Müslüman Türk hanım, bir üfürükçüden aldığı tavsiye üzerine oğlunu gayrimüslim bir kızıdan ayırmak için sokakta gördüğü bir Ermeni kızın başından dervişlere okutup, üflettiği suyu döküyor.¹²⁹⁰ Gazetenin; *“Halkın cahil bir kısm-ı kalîli, kıymet-i vahimetini takdir edemediği “maneviyat” mefhumunun çürük ve batıl şubelerinde dertlere deva, borçlulara eda, aşıklara vuslat vaad eden, hülasa herşeyi yapan bu tufeylinin riya, kizb ve iğfal sahasında salıverdiği melun rüzgarı iksir-i hayat bilmekte, muskalarını eser can bahşa, nefeslerini mucizât-ı mesihîyyeden olarak telakki etmekte olduklarından merkurumun sözlerini bir nass-ı katî addiyle bir çok feci hadiselerle sebebiyet verilmektedir.”*¹²⁹¹ şeklinde tanımladığı büyü ve üfürükçülükle uğraşanların tekke ve zaviyelerin kapatılmasına rağmen faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir.¹²⁹² Özellikle “Cin çarpması” gibi nedenlerle bu tür çözümlere başvurulduğuna dair çok fazla haber olduğu görülmektedir.¹²⁹³ O dönem asayişle irtibatlı bir mesele olduğunda ya da özellikle tekke ve zaviyelerin kapatılmasında içlerinde Ermeni ve Musevi üfürükçülerin de çok fazla bulunduğu bu tür büyü ve üfürükçülüğe dair haberleri¹²⁹⁴ görmenin mümkün olduğu bu olayların günümüzde de Müslüman ya da gayrimüslim din adamlarına çeşitli materyallere dua okutma şeklinde devam ettiği bilinmektedir.¹²⁹⁵ Yapılan alan araştırmalarında Müslüman din adamları tarafından Ortodoks papazlara ve aynı şekilde papazlar tarafından da cami imamlarına “büyü bozma” işlemi için devam eden yönlendirmeleri,¹²⁹⁶ geçmişteki

¹²⁸⁹ “Bir Ahıksız Mahkum Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Birincikanun 1934, s.2.

¹²⁹⁰ “Kocakarı Büyüsü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Temmuz 1924, s.3.

¹²⁹¹ “Taşköprü’de Cin ve Perilerle Konuşan Üfürükçü Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Teşrinievvel 1924, s.5.

¹²⁹² “Bir Üfürükçü Kadın Mahkûm Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Teşrinievvel 1931, s.5; “Üfürükçü Rum Kadın”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mayıs 1933, s.2.

¹²⁹³ “Bu Nasıl Ana”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Eylül 1933, s.4.

¹²⁹⁴ “Bir Üfürükçünün Muhakemesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Teşrinievvel 1933, s.2; “Falcılıktan Maznun Bir Kadın Muhakeme Ediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Teşrinievvel 1933, s.2; “Bir Üfürükçü Maznunu Muhakeme Ediliyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Teşrinievvel 1933, s.2; “Mahkemeye Verilen Falcı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1933, s.4.

¹²⁹⁵ Şeyma Turan, “Greek Orthodox Sacred Places (The Hagiasmas) in Istanbul: A psycho-sociological Research On The Hagiasma of the Vefa Virgin Mary (Panagia Kimisis)”, **Trinity College Dublin Erasmus-European Intensive Programme: Translating God(s): Islam and Christianity in Southeast Europe**, (yayınlanmamış sempozyum metni) İstanbul: 26 Nisan-10 Mayıs 2011.

¹²⁹⁶ Turan, a.g.m. 2011, s.1-8.

-özellikle de Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde mücadele edilmiş olan- örneklerini çözümlemeden anlamak mümkün değildir.

Asayiş olayları dönemin ekonomik ya da ruhsal yapısından bağımsız bir şekilde ele almak mümkün değildir. Gazetede yer alan bu türden haberlerin içeriği büyük oranda dönemin ekonomik durumundan kaynaklı vakalar olduğunu göstermektedir. Yöneticisi ve aydınıyla Cumhuriyet kadrosunun dinin bireysel ve toplumsal faydası üzerindeki vurgusunu anlamayı sağlayacak boyuttaki olayların sayısı, içeriği ve sonuçları önemli bir sosyal sorunu işaret etmektedir. Özellikle hem Müslüman hem de gayrimüslim toplum kesimindeki “taarruz” başlığı ile ifade edilen adlî haberler hem önemli bir güvenlik hem de son derece uç noktalarda ahlâkî problemlerin varlığını işaret etmektedir. Irza ya da namusa taarruz şeklinde yayınlanan bu vakalar kent ya da kırsal hayatta cinsiyet ya da din, milliyet fark etmeksizin güçlünün zayıfı ezdiği bir toplumsal realiteyi yansıtmaktadır. Arkadaş ortamında aralarındaki en zayıf olana¹²⁹⁷ ya da aile içinde cinsel istismar haberleri¹²⁹⁸, sokakta eşyle yürürken ya da evinde eşinin yanından kaçırılan kadınlar¹²⁹⁹, ya da ailesinin yanından kaçırılan çocuk¹³⁰⁰ ya da vahşet olarak tanımlanabilecek nitelikteki haberlerin¹³⁰¹ sıklığı hem toplumsal ahlâkî problemlerin hem başta salgın halini almış esrar, kokain gibi maddelerle içki kullanımının toplumdaki yaygınlığını da göstermektedir.¹³⁰² Gazetede özellikle eroin, kokain gibi bağımlılık yapan maddelerin kullanımının ülkede artışına dair çok fazla yazı yayınlandığı görülmektedir.¹³⁰³ Dönemin idaresi tarafından içki ile ilgili düzenlemeler, yasaklamalar getirilip, talimatnameler yayınlamış¹³⁰⁴, esrarhaneler kapatılmış¹³⁰⁵ ama yöneticilerin dinle ilgili düzenlemelerindeki en önemli vurgu olan

¹²⁹⁷ “Ankara’daki Cinayet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1924, s. 3; “Kütahya’da Bir Gencin Namusuna Taarruz ve Feci Bir İntihar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Haziran 1924, s. 3.

¹²⁹⁸ “İşitilmemiş Bir Baba”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Ağustos 1924, s. 3.

¹²⁹⁹ “Namus Düşmanları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Temmuz 1924, s. 4; “İrz Düşmanı Bir Odacı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Temmuz 1924, s. 4; “Sokakta Kocasını Dövüp Karısını Kaçırdılar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Nisan 1931, s.3; “Ödemiş’te Bir Kadını Dağa Kaçırdılar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1931, s. 4; “Bursa’da Garip Bir Vaka”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Temmuz 1933, s.3; “Bir Eve Tecavüz Davası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Teşrinievvel 1933, s.4.

¹³⁰⁰ “Bir Çocuk Kaçırılmak İstendi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Temmuz 1931, s. 6.

¹³⁰¹ “Canavarlık ”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kanunisani 1933, s.5; “5 Yaşındaki Çocuğa Fenalık Yapan Mahkum Oldu” **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Nisan 1933, s.2.

¹³⁰² “Esrar ve Kokain Müptelaları: İstanbul’u Baştan Başa Saran Yeni Bir Hastalık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Temmuz 1924, s. 7; “Adana’da Esrar Salgını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Şubat 1925, s. 4; “Ahlâk-ı Umumiyye”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Nisan 1926, s. 4; “Sarhoşluğun Sonu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Temmuz 1924, s. 5.

¹³⁰³ “Avrupa’da Deliler, Bizde Eroinmanlar Fazla!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Teşrinievvel 1933, s.1.

¹³⁰⁴ “Müsekkrât İmal ve Furuhatı Hakkında Talimatname”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1924, s. 5.

¹³⁰⁵ “Kumarhane ve Esrarhaneler Basılıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1924, s. 5.

toplumsal düzeni sağlamadaki rolünün bu tür önlemlere rağmen önü alınamayan asayiş olaylarını hedeflediği açıktır. Nitekim “*ahlâki bünyemizi ifsad eden maddeler*”¹³⁰⁶ ve “*adâb-ı umumiyyeye muhalif neşriyât*”¹³⁰⁷ ile mücadele için gösterilen çaba bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Gazetede haberlerde karşılaşılan bir diğer durum ise gazetede “salgın” olarak tanımlanmış intihar olaylarıdır.¹³⁰⁸ Haberlerdeki bilgilerden intihar oranının Müslümanlar arasında arttığı ve mental, ruhsal sebepler dışında çoğunlukla ekonomik nedenli yani işsizlik ya da fakirlik hatta açlıktan cinnet geçirerek intihara teşebbüs gibi verilere ulaşmak mümkündür.¹³⁰⁹ İntihar vakaları o denli artmış bir vaziyettir ki gazetede “intiharlar” diye bir köşe açılmıştır¹³¹⁰ ve bu haberler vasıtasıyla intihar etme yollarını *-denize ya da kuyuya atlama, kendini asma, süblime, tentürdiyot gibi kimyasallar içme ve kesici aletler ya da silahla-* gruplamak mümkündür. Toplumda intihar ya da intihara teşebbüs öyle büyük bir vakıa haline geliyor ki özellikle 1928 ve 1929 yıllarında bu durum hakkında sürekli konferanslar düzenlendiği ve hatta 1932’den itibaren basında intihar haberlerine sansür uygulandığını, yayınlanmadığı görülmektedir. Nitekim yayınlanan yeni kanuna göre “intihar etmiştir” yerine “ölü olarak bulunmuştur” ibaresinin kullanılma zorunluluğu getirilmiştir.¹³¹¹ 1928 yılında Darülfünun müderrislerinden Mehmed Ali Aynî Bey’in başkanlığında düzenlenen bir konferansta bahsedilecek meselelerden birinin de “*İntiharların neden caiz olmadığı?*”dır.¹³¹² Mazhar Osman Bey’in açıklamalarında¹³¹³ umumi harpten sonra bozulan hayat şartları ve ruh sağlığı nedeniyle dünyanın her yerinde vakaların bir salgın halini aldığını belirttiği bu artış da dönemin toplum yapısı hakkında bilgi veren hususiyetlerdendir.

¹³⁰⁶ “Mizah Gazetelerinin Mahkumiyeti, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Teşrinisani 1924, s. 4.

¹³⁰⁷ “İçki İçen Kadınlarımız Çoğalıyor Mu?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Teşrinisani 1924, s. 2.

¹³⁰⁸ “Bir Günde Dört İntihar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Teşrinisani 1924, s.4; “İntihar Salgını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Haziran 1929, s. 3; “İntihar Salgını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Mart 1931, s. 4.

¹³⁰⁹ “Müslümanlar Arasında Delirenlerin Miktarı Gittikçe Çoğalıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Eylül 1924, s.2; “Son Seneler Zarfında Hastalık ve Sefalet Yüzünden Delilerin Adedi Çoğalmıştır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Eylül 1924, s. 2.

¹³¹⁰ “İntiharlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Eylül 1929, s.4; “İntiharlar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Mart 1930, s.6.

¹³¹¹ “Bir Müsavatsızlık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Mayıs 1933, s.3.

¹³¹² “İntiharlar Üzerine Konferans”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1928, s.4.

¹³¹³ “Her Tarafta Deliler Artıyor!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Temmuz 1929, s. 1-4.

İntihar haberleri vasıtasıyla da görülen ülkedeki ekonomik buhran da dönemin toplumsal yapısını anlamada incelenmesi gereken durumlardandır. Sefalet yüzünden intihar edenler ya da açlıktan cinnet geçirenlerin haberlerinin yanı sıra¹³¹⁴ gazetede yayınlanan fotoğraflarda da yaşanan fakirlik aşikârdır. Örneğin, 1929'da Beyazıt'ta bir evde iki kadın ve bir çocuğun açlıktan akıllarını kaybettiklerinin anlatıldığı haberin detayları büyük bir dramı yansıtmaktadır.¹³¹⁵ Hatta Atatürk'ün de 1930'da trenle gerçekleştirdiği Anadolu gezisinde bu müthiş fakirliğe bizzat kendisinin şahit olduğu aktarılmaktadır.¹³¹⁶ Benzer şekilde trenle İstanbul'a gelen Amerikalı bir gazetecinin tren İstanbul'a yaklaştığı andan itibaren anlattığı manzaraları Hindistan'a ve İlkçağ dönemine benzetmesi de dönemin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir.¹³¹⁷ Camilerin yanı sıra kilise avlularına da bırakılmaya başlanan metruk bebeklerin yanlarına bırakılan notlardan fakirliğin ne boyutta olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹⁸ Hatta bu mesele o kadar büyük bir boyuttadır ki yurtlar dolduğu için başka çareler aranmaya başladığı görülmektedir.¹³¹⁹ Sokağa terk edilen bebeklerin yanlarına bırakılan notlarda hangi dine mensup olduklarının mutlaka bildirildiği ya da isimlerinden, sünnet edilmiş olup olmadıklarından Müslüman ya da gayrimüslim olduklarının tespitinin önemsendiği görülmektedir. Bunun nedeni de eğer çocuk Hristiyan azınlığa mensupsa kiliseye teslim edilmesi gerekliliğidir.¹³²⁰ Fakirliğin, geri kalmışlığın dinle özdeşleştirildiği zihnî bir Batılılaşma sürecinden geçilen bu topraklarda din algısı hakkında değerlendirme yaparken ekonomik vaziyet hakkında da bilgi sahibi olunması gerekmektedir ki Cumhuriyet kadrosu da siyasî yeniliklerin ancak ekonomik reformlarla ayakta durabileceğinin farkındaydılar.¹³²¹ Osmanlı'dan beri devam ettirilen sorunları dini esas tutarak çözme geleneği¹³²² Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş fakat sadece din ve devleti ayırarak toplumda esaslı bir dönüşüm gerçekleştirilemeyeceği ve dolayısıyla da dinin gerek toplumsal, ekonomik gerekse

¹³¹⁴ "Trabzon'da Dört Nüfuslu Bir Ailenin İntiharı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinievvel 1928, s. 2; "Bir Kadın Sefalet Yüzünden İntihar Etti", **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1929, s. 4.

¹³¹⁵ "Açlıktan Çıldıran Kadınlar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Nisan 1929, s. 3.

¹³¹⁶ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul: Tan Matbaası, 1945, s. 44.

¹³¹⁷ "İstanbul'a Seyyah Niçin Gelsin, Azap Çekmek İçin mi?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunievvel 1933, s.3.

¹³¹⁸ "Metruk Bir Çocuk Bulundu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisani 1933, s.4.

¹³¹⁹ "Kimsesizler Yurdu Doldu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Kanunisani 1933, s.2.

¹³²⁰ "Sokağa Atılan Bir Çocuk", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Temmuz 1933, s.4.

¹³²¹ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 154.

¹³²² Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 27.

kültürel geriye düşürücü etkilerinden kurtulmak gerektiği düşünülmüştür. Bundan dolayı da gerçekleştirilen tüm devrimlerde bu ruh hâli etkili olmuştur.¹³²³ Gazetede ki haberler, gazetenin ve idareci ya da seçkin kesimi söylem analizinde ortaya çıkan ifadeler, toplumda sosyal ve adlî düzenin sağlanmaya çalışılmasında dinden meşruiyet sağlandığını açık bir şekilde göstermektedir.

Sosyal hayatta yapılan yenilikler ve dönüşümler ile ilgili haberlerin bir yönüyle din sahasına girmesi nedeniyle aynı zamanda dinî algı dönüşümünü de etkilediği söylenebilir. Evlerdeki kafeslerin kaldırılması¹³²⁴ ya da vapurlarda kadın-erkek ayrı oturması uygulamasına artık son verildiğine dair haberler¹³²⁵ dinî referanslarla toplumda teamül halini almış uygulamaların kaldırılmasıdır. Ayrıca imam nikahı ile evlenme¹³²⁶ ve gizlice toplu ayin yapma¹³²⁷ gibi tamamen yasaklanmasına rağmen gizli bir şekilde toplumda varlığı sürdürülen uygulamaların olduğu da görülmektedir. Yine 1934 gibi geç bir dönemde bile eski harflerle yazı yazmaya devam edenlerin hatta resmî dairelere de hâlâ eski yazıyla başvuruların olması bireylerin yeniliklere dair tutumu ile ilgili bilgi vermektedir.¹³²⁸ Nitekim dönemin Cumhuriyet aydınlarının yapılan yeniliklerin Anadolu'da karşılık bulmadığını hâlâ eski alışkanlıkların, manzaraların hakim olduğunu belirtmeleri de bu haberleri destekler niteliktedir.¹³²⁹ Adapte olmakta zorlananlarla birlikte Arapça levhayı taşıyanlar¹³³⁰, mahkemeye başvurarak çocuklarının Arapça olan isimlerini öz Türkçe isimlerle değiştirenlere¹³³¹ dair haberler de değişime uyum sağlayanları göstermektedir. Yapılan her yenilik ya da dönüşümün toplumda aynı kabulü görmediğine dair bir örnek de mezarlıkların durumudur. Apartman ya da yol yapımı gerekçesiyle yok edilen mezarlardan çıkan arsalar dolusu kemikler ya da Türk büyüklerine ait tarihî mezarların içler acısı halinin uyandırdığı infial tarihini yok etmek olarak

¹³²³ Karpaz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 140-141.

¹³²⁴ “İzmit’te Kafesler Kalkıyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Eylül 1933, s.2.

¹³²⁵ “Vapurlarda Kadınlara Ayrılan Yerler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Nisan 1933, s.2.

¹³²⁶ “Bilecik’te İmam Nikahı İle Evlenenler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Nisan 1934, s.2; “Gizli Nikah Kıyan Hoca”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Nisan 1934, s.3.

¹³²⁷ “Gizli Ayin Yapanlar Yakalandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinievvel 1933, s.5; “Gizli Ayin Yapanlar Yakalandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Teşrinisani 1933, s.2.

¹³²⁸ “Eski Harflerle Müracaatlerde Bulunanlara Bir İhtar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Temmuz 1934, s.3; “Arapça Müsveddeler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Ağustos 1934, s.2.

¹³²⁹ “Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Birincikanun 1934, s.5.

¹³³⁰ “Antakya’da Arapça Bir Levha Taşlandı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Nisan 1933, s.3.

¹³³¹ “Bir Köylü Beş Çocuğunun İsmi Değiştirdi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Teşrinisani 1933, s.3.

yorumlanmıştır.¹³³² Bunlara ilaveten Selim Sırrı'nın toplumda dine yönelik ilginin gerilediğine yönelik iddiasına¹³³³ karşılık aynı yıl Yunus Nadi'nin Türk milletinin İslam dinine getirdiği millî yorum ve bağlılığını anlattığı yazısı¹³³⁴ o dönem toplumun din algısının iki farklı gözlem üzerinden ne denli farklı yansıtılabildiğini göstermektedir.

¹³³² “Soruyoruz: Ölülere Böyle mi Hürmet Edilir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Eylül 1933, s.1; “Mezarlarımız ve Mezar Taşlarımıza Dair”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Şubat 1934, s.5.

¹³³³ “Camilerin cemaati günden güne hem kemmiyet, hem de keyfiyet itibariyle sükut etmiştir. Ramazanlar, bayramlar, kandiller istisna edilirse, alelade günlerde camiler bom boştur. Ekseri mescitlerde imam, müezzin, cemaat de hele yeni neslin kadınları, bunların ekserisi namaz surelerini bile unutmuşlardır. Halbuki Avrupa'nın herhangi bir beldesinde protestan veya Katolik kiliseleri Pazarları mâlâmâl doludur Otuz seneye yaklaşan muallimlik hayatımda da talebenin dine karşı pek lakayd olduğuna, din derslerini hiç sevmediğine şahid oldum. Darülmuallimin âliyyede üç sene müdürlüğüm esnasında talebenin din ile alakasını tezyide çok uğraştım, bütün mesaime rağmen camiye gidenlerin miktarı bir türlü yüzde beş nisbetini geçmedi. Haydi kabul edelim ki mekteplerde muallimler su-i misal oluyor da talebe camiye gitmiyor, halkın da camilere rağbeti azalmıştır. ...Müslümanlığın bu iki ehemmiyetli şartı kesb ü zaaf edince, halk dinin kalktığına hüküm ediyor, hatta o kadar ki namazını beş vakit kılan, orucunu tutan kimselerin sâir ahlakî kusurlarını nazar-ı müsamaha ile görüyor.”, “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

¹³³⁴ “Ramazan'ın dini mahiyeti oruç tutmaktan ibarettir. Halbuki biz Ramazan'a teravih namazı ile oruçtan başka çok şeyler ilave etmişiz. En iç kasabalarımızda bile Ramazan içinde geceyi hoş geçirecek bir eğlence çaresi bulunur. En fakir evlerde Ramazan'ın akşam ve sahur sofraları her zamankinden farklı bir başkalık yapmaya çalışır. Dinde bize mahya kurduracak hiçbir emir ve işaret yoktur. Demek ki her millet eline verilen esas etrafında kendi duygusuna göre dokuyup, boyadığı, mahallesine ve adetlerine göre çeki düzen verdiği başka bir alem yaratır. Onun içindir ki dinler her yerde mutlaka millileşmeye doğru gitmek ıztırarından kurtulamamışlardır. Millî irfan seviyesi bu hususta en fazla rol oynayan en müessir âmildir.”, “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925, s.1.

SONUÇ

Bu çalışmada, Cumhuriyet tarihi boyunca devam eden dinin hayatın her alanına sirayet etmiş yapısının, “terakki” -dolayısıyla zamana uyum- ve “devletin ve milletin bekâsı” gereği bir zaruret olması durumunun din algısı ve değişimine yansımaları incelenmiştir. Günümüzde de etkisi devam eden bu durumun kurumlar ya da şahıslardan ziyade düşünce, olay ve kavramlar yoluyla aktarımı sabittir. Bu aktarım sayesinde - Türkiye’de basının ve özellikle de Cumhuriyet gazetesi gibi rejimin sözcüsü olan bir gazetenin oynadığı rol göz önünde bulundurulunca- gazete izleği üzerinden geçmişteki din algısını basının, siyasetçilerin, düşünce hayatının ve aynı zamanda halkın nabzı üzerinden takip etmek mümkün olmuştur.

Dönemin din algısı ve değişimini rejimin sözcüsü olan gündelik bir gazete üzerinden takip ve analiz etmek daha önceki verilere farklı bir perspektiften bakmayı sağlamıştır. Gazetenin din dili, kullanılan kavramlar, olaylar, görseller, röportajlar, tefrikalar, reklamlar ve hatta cinayet haberlerindeki dinî motifler dönemin din algısıyla ilgili daha mikro bir bakış açısı kazandırmıştır. Örneğin, dönemin algısına yönelik siyasî tarihin baktığı bir Şeyh Said olayı ile gazetede o bölgede bir köylü ile olay üzerine yapılmış bir röportajdan ortaya çıkan sonuçların birbirinden çok farklı olduğu görülmektedir. Gazetenin dilinin o dönem halkı, bireyleri yönlendirdiğini, etkilediğini kullanılan ortak kavramlar ve benzer ifadelerde de görmek mümkündür; Menemen hadisesinde gazetenin dilinin benzerlerinin toplumsal birliklerin mesajlarında görülmesi gibi. Dolayısıyla gazeteyi incelemek, gazetenin dilini anlamak o dönem halkın din algısını anlamayı da sağlamaktadır. Kendi ve öteki tanımının bile Müslüman kimliği üzerinden yapıldığı bir dönemde dinin tasfiyesi değil, tadilinin söz konusu olduğu vurgulanmaktadır. Dinin zamanın gereklerine uygun hale getirilmesi; onu hurafelerden ya da kendi çıkarlarına alet etmiş sınıfların elinden kurtarma ve hem dini hem de halkı aydınlığa çıkarmak hatta asr-ı saadet dönemindeki pür, katışıksız haline kavuşturmak anlamına gelmekteydi. Batı karşısında İslam dünyasının hezimetinde bu değişime direnç suçlanmış ancak sorunun dinde olmadığı ve zamana uygun değişimlerle sorunun çözüleceğine inanılmıştır. Dinin içtimaî gücünü bilen bir yönetim kadrosu için de bunun aksini savunmak imkânsızdır.

Gazete sayesinde birkaç farklı yönden takibin mümkün olduğu dönemin din algısının; hem yöneticiler ve önde gelen aydınlar için hem de halk için tek yönlü bir süreç olmadığı görülmektedir. Muhalif söylemler, isyanlara destekler ya da yeniliklere adaptasyonu süreç içerisinde izlemek mümkün olmaktadır. Üst tabakanın -Cumhuriyet öncesi düşüncelerine ve uygulamalarına bakıldığı zaman- algısında değil, söyleminde değişim olduğu, din algısının hâlâ reformcu, yenilikçi düzlemde ama dinden bağımsız değil, dinin reforme edilmiş haliyle yeni bir toplum inşası düşüncesi şeklinde olduğu görülmektedir. Halk ise çok kısa bir zamanda tüm benlik inşasının dayandığı geleneksel dinî müesseselerin her alanındaki değişimlere karşı farklı tutumlar sergilemiştir.

Bireysel düzlemde hem dönemin önde gelenlerinin hem de sıradan vatandaşın dinî kavram ve meselelerle ilgili görüşlerini gazete üzerinden izlemek mümkün olmaktadır. İncelenen dönem özelinde kendini ve ötekini tanımlamanın din üzerinden yapıldığı, sadece Müslüman'dan, Türk-Müslüman'a evrilen bir tanımlamanın vurgulandığı, millî bir Türk-İslam dininin savunulduğu din algısında zikredilebilecek bazı değişimler iken; bir tanassur ya da ihtida olayında ve hatta inkılapların din değiştirmeye kadar gitmesinin mümkün olabileceği iddiaları karşısındaki savunmacı tutumda din algısının kimliğe ne denli tevarüs ettiğini gözlemlemek mümkündür.

Çalışmada Cumhuriyet'in kendinden önceki dönemlerin zihniyetinin bir taşıyıcısı olma misyonunu gazetede de açık bir şekilde görüldüğünü söylemek mümkündür. Ali Suavi'nin XIX. yüzyılın ortalarında hilafetten, kıyafete ya da Kur'an'ın tercümesine kadar din ile irtibatlı yenilikçi söylemleri ile Cumhuriyet dönemindeki söylemlerin tek farkı seçkin sınıfın afâki bir projesi olmaktan çıkıp uygulamaya geçirilmiş olmasıdır. Burada en önemli farklardan biri de Cumhuriyet döneminde halkın da sürece dahil edilmesidir. II. Meşrutiyet döneminde Kılıçzâde Hakkı'dan Celal Nuri Bey'e kadar dinde reformist düşünceleri olan kişilerin Cumhuriyet döneminde de mebus olarak mecliste yer almaları dönemin yönetici ve üst düzey tabakasının din algısını yansıtmaktadır. Halk için yeni ve radikal olan bu dönüşümler, üst tabakanın malûmu olan ve hem devletin hem de aynı zamanda dinin bekâsının tek kurtuluş yolu olarak görülmüştür.

Dönemin öne çıkan olgu ve kavramları; cehalet, taassup gibi mazi ile irtibatlı, terakkiye engel tanımlamalarla karşılanmıştır. Sarık ya da hilafet gibi geçmişte temsil

ettikleri kurumsal ve toplumsal güçlerin değişimini Cumhuriyet dönemi din algısındaki değişim hakkında yapılacak yorumlarda önemli bir paradigma olarak görmek mümkündür. Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesi, kılık-kıyafet meselesi ya da irticaî isyanlar gibi birçoğu Cumhuriyet dönemi öncesine ait meselelere dair tartışmaların günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Gazetede bu tartışmalara dair yorum yapan dönemin önde gelen isimlerinin -özellikle Yunus Nadi ve Kılıçzâde Hakkı başta olmak üzere- İslâm Tarihi, Kelâm, Tefsir, Fıkıh ve Akaid ile ilgili konularda ne denli donanımlı oldukları görülmektedir. Hedeflerinin toplumsal düzen için zorunlu gördükleri dinin tasfiyesi olmadığını, delillerini naslara dayandırırken aynı zamanda mutlaka din âlimlerinin görüşlerine/tasdiklerine de yer verme hassasiyetlerinde görmek mümkündür.

Din ile ilgili düzenlemelere dair yorumlarda dinin içtimaî özelliği ve her içtimai müesseseye has olan *tekâmül*den nasibini alması gerekliliği ile dinin devletin bekâsı açısından önemi sürekli vurgulanmıştır. Dinî hayat ve ibadet şekillerinin ıslahını isteyenlerin, İslâm dinine rağmen değil İslâm dairesinde kalarak asrîleşmeyi benimsedikleri görülmektedir. Dinî alandaki ıslahâtın Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde sadece İslâm dini değil özellikle dinî kisve ve sembollerin yasaklanması meselesinde görüldüğü üzere ülkedeki tüm dinleri kapsayacak şekilde yapıldığı görülmektedir. Ulusal birlik ideolojisi gereği din ve etnik köken ayırmaksızın aynı ulus çatısı altında birleştirme düşüncesinin ürünü olan bu düzenlemeler de süreç içerisindeki din algısı değişiminin bir başka cephesini teşkil etmektedir. Gazetede din ile ilgili düzenlemelerin sadece devletin değil, aynı zamanda dinin de devamlılığı için savunulduğu görüşü hâkimdir. Tam tersini savunanlar yani mutad şeklin devamını isteyenler de mürteci olarak algılanmış ve sadece devlet değil aynı zamanda din düşmanı/sapkın olarak görülmüşlerdir. Hem gazetenin hem de gazete üzerinden bireylerin din algısının bu iki çizgide şekillendiğini ve uzun yıllar benzer şekilde tevarüs ederek Cumhuriyet döneminin en büyük meselesinin temelini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Her kademesi dinî söylemler, sembollerle örülü yüzlerce yıllık bir devlet geleneği ve medeniyet algısının değişimi Cumhuriyet dönemine mahsus bir süreç değildir. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in idari kadrosu Osmanlı'nın son dönemlerinde geriliğin nedeni ve çözümünün -müspet ya da menfi- din

ekseninde arandığı bir dönemden gelmektedirler. Bu kadro, Cumhuriyet öncesi süreçte başta müesseseler olmak üzere dinî-seküler ikili zihnî yapının içinde yetişmiştir. Dolayısıyla onlar için imparatorluğun ve dolayısıyla dinin Batı karşısındaki bekâ sorunu, tüm bu süreci tetiklemiş ve yönetmiştir. Halifelik gibi kaynağı dine dayalı bir yönetim sisteminde değişimin din algısında da olmaması kaçınılmazdır. Yeni rejim hangi alanda düzenleme yapsa bir ucunun dine çıkması da bu durumla iltisaklıdır. Dolayısıyla yapılacak inkılapların, atılacak adımların hiçbirinin dinden bağımsız olamayacağını bu şekilde anlamak da mümkündür. Örneğin, cami silüetlerinin ülkeyi ve rejimi temsil eden her türlü çizimde yer alması, dinin yöneticiler için hâlâ en önemli meşrulaştırma aracı olarak görüldüğünün kanıtıdır. Bunun en önemli müsebbibi de halkın nazarında dinin önemi ve halka rağmen değil, halk ile asrîleşmenin mümkün olacağını düşünmeleridir.

Dinin bağlayıcı etkisini daha önceki idarî görevleri ile bizzat tecrübe eden Cumhuriyet kadrosunun yeni bir millet yaratırken dinin bu bağlayıcı etkisini yadsımları mümkün değildi. Millî bir hüviyet arayışında olunan bir süreçte kimlik inşası bağlamında dinin önemli bir rol oynadığı bilinmekteydi. Nitekim dinî hurafelerden ve siyasete bulanmış yapısından kurtarma, halkın dinini anlayabileceği bir şekle kavuşturma çabaları bir süre sonra millî din algısı ile neticelenmiştir. Gazetede ki röportajlar, haberler, fotoğraflar, ilanlar, reklamlar vb. vasıtasıyla hem gazetenin hem de dönemin bireylerinin din algısı hakkında elde edilen veriler ışığında gazetenin toplumun din algısını yönlendirmede etkili olduğu görülsede özellikle alt sınıflar ve taşrada yeniliklerin etkisini göstermediği, eski geleneksel dinî yapının -yer altına inerek dinî tahrif edecek cemaatsel yapılara yol açacak şekilde- devam ettiği görülmektedir. Bu durum da Cumhuriyet'in başından itibaren mücadele edilen meselelerin, kavramların, sembollerin ve dolayısıyla çözüme kavuşamayan sorunların devamlılığına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla toplumun, bireylerin din algısında zamanla dönüşümler olsa da mevcut sorunların zihnî yapıda sabit kaldığı ifade edilebilir. Ayrıca bu çalışmada gazete kaynağı üzerinden din algısı ve değişimini incelenmesi, Cumhuriyet gazetesinin Arap harfli basımları üzerine kapsamlı tarama ve analiz yapılmış olması, günümüzde de üzerinde tartışılan temel meselelerin, kavramların kökeni ile alakalı verileri, analizleri ortaya konulması gibi hususlar bu çalışmanın sosyal bilim çalışmalarına katkıları olarak belirtmek mümkündür.

EKLER

EK-1

İslâm Dininin Ne Kusuru Vardır Ki? ¹³³⁵

Türklerin dinlerini değiştirmesi düşünülemez! Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir.

İki hata

Ahmet Haşim B. (Noel) gün ve ya gecesinin garpta çocukluk âlemi için haiz olduğu ehemmiyetten mübalağalı bir ilham olarak, madem ki sene itibariyle garba uyduk, yıl başının garpta çocuk dünyasına ihzar ve ihata ettiği heyecanı da adapte edemez miyiz, diyen bir fıkra neşretmiştir. Ahmet Haşim B.in bu fıkrasına, İstanbul'dan (Times) muhabiri ile muttali olduk. Times muhabiri bu mektubunda Ahmet Haşim B.in makalesinden istidlalen Türklerin din meselesinde dahi bir inkılâp yapacaklarına intikal ediyor ve Gazi Mustafa Kemal'in gidişindeki salâbet ve isabete nazaran onun zamanında buna ihtimal vermenin pek müşkül olduğunu söylemekle beraber acayip tahminlere girişmekte ve garip rivayetlere kulak asmaktan hâli kalmamakta olduğunu gösteriyordu.

Sonra Ahmet Haşim B. Cevap vererek Times muhabirinin kendi yazısını yanlış anlamış ve yanlış kullanmış olduğunu söylemeye mecbur olmuş.

Bu yazıların her üçünü de okuduk. Evvelâ Ahmet Haşim B. Maalesef ikinci yazısıyla birinci fıkrasını tashih edemeyecek vaziyettedir. Türkçe'de her söz tevil götürmez diye bir

¹³³⁵ Yunus Nadi, "İslâm Dininin Ne Kusuru Vardır Ki?", **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1928, s.1.

tabir vardır. En hafif tabir ile Şunu demek lâzımdır ki Ahmet Haşim B. Birinci yazısında çok dikkatsiz davranmıştır.

Times muhabirine gelince, bir te Ahmet Haşim B. in şahsi bir yazısına istinaden hüküm çıkarmakta müthiş bir hata irtikâp etmiştir. Eğer M. (Kollens) aramızda çok oturmuş ve memleketi yakından tanımağa çok fırsat bulmuş bir adam olmasaydı bu mektubu belki mazur görmek mümkün olurdu. Vaziyet öyle değildir. Times muhabiri M. Kollens Türkçeyi bilmek lazım gelen bir adamdır.

O halde M. Kollens dahi intizarımız hilafına olarak habbeyi kubbe yapmak için fırsat bekleyen muhabirlerden biri imiş demek olur. Şahsen buna çok teessüf ettik ve hakikaten buna ne kadar teessüf edilse azdır.

Bu teessüfün ne kadar yerinde olduğunu söylemek için M. (Kollens)in hareketinde ancak iki amil tasavvur etmek kabil olduğunu göz önüne almalıdır:

Filhakika Türklerin din değiştireceklerini ifade edebilmesi için Times muhabirinin ya çok cahil, ya suiniyet sahibi bir adam olduğunu kabul etmek lazım gelir. Bu iki şıkkın her ikisi dahi M. (Kollens) için şerefli bir tevcih olamaz...

Bu garplılar garip adamlardır. Onlar kendi memleketleri haricinde her şeyi başka bir gözlükle görmek isterler. Yoksa ciddi bir inkılâpta dinin asla ve kat'a mevzuu bahs olmayacağı garp ilminin ve garp âleminin elbette meçhulu değildir.

Biz inkılâbımızın dine ait kısmını ikâ edeli dört sene oluyor. Biz o zaman dedik ki, din dünya işlerine karışamaz ve karışmamalıdır. Bu hususta garbın bin can ve kan pahasına yaptığı da bundan ibaret değil midir? Bunun haricinde biz vicdanların hürriyetini ve başta kendi dinimiz olduğu halde bütün dinlerin muhteremiyetini kabul ettik. Dine hürmet etmekte İngiltere'den geri olmadığımız gibi papaz ruhu taşımamakta her halde İngiltere'den çok ileriyiz. Bunu Times e de, muhabirine de her zaman yüksek ses ve yüksek alın ile ihtar edecek vaziyetteyiz.

Dünyayı yaratan bir Tanrıya tapmakta İslam dininin ne kusuru vardır ki Türkler onun yerine başka bir dinin, hele Hıristiyan dinini ikamesini düşünmüş olsunlar? Böyle bir düşünce Türk inkılâbının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir. Alfabe inkılâbı sadece bir yazı inkılâbıdır. Bunun zımnında millî kültürün zevaline cevaz verecek

Türk bulunamaz. Ahmet Haşim Beyin şairane temennisi olsa olsa yanlış ifade olunmuş şahsi bir fikir haddini geçemez. Böyle bir yanlışlığa istinat ederek koca bir milletin din hususunda hafif meşrebâne hareket edeceğine ihtimal vermek Times için de muhabiri için de pek yaman bir küçüklüktür. Şimdilik bu noktaya bir balmumum yapıştırmış olalım.

EK-2

Hayatta Tekâmül: Dinde Milliyet¹³³⁶

Dinde milliyet olur mu diyeceksiniz. Biz gayrimilli din olur mu diye soracağız. Din içtimai bir müessese olduğuna göre her şeyden evvel millî bir mefhum olmak şiarındadır da. O kadar ki bunun başka türlüünü tasavvur etmeğe imkân yoktur ve başka türlüünü tasavvur edenler mutlaka içtimai bir yanlışlık ve karışıklık içinde kalmışlardır.

Anadolu'nun köylü çocuğuna yapılan şöyle bir telkin farz ediniz:

“Gök gürültüsü Hazreti Ali'nin gök üstünde atına binerek önüne kattığı su kazanlarını alabildiğine yuvarlamasından ileri gelir. Hazret atını o kadar koşturur, o kadar koşturur ve bu koşuşlarında at kazanları o kadar yuvarlar ki bunların birbirlerine çarpmalarından şimşekler çıkar, gürültüler çıkar ve nihayet kazanların boşalan suları yerlere dökülür. Yağmur budur. Yağmur çok yağdığı zaman Hazreti Ali çok kazan yuvarlamış ve onların cümlesini devirerek içlerindeki suların hepsini dökmüş demektir!”

Bu efsane köylü çocuğu için çok güzel ve hatta pek kolay inanılır bir hikayedir. Çünkü gök gürültülü, şimşekli ve yıldırımlı korkunç tabiatın basit çocuk aklına pek mülayim ve derhal hakikat diye telakki olunacak bir izahıdır. Yukarıdan aşağı dökülen ve adına yağmur denilen sular meydandadır. Bunlar elbet göklerde bazı kapların içinde duruyorlardı. Köyde en çok su alan kap da filhakika kazandır. Sonra bir adam lazım ki bu kazanları yuvarlayarak ve boşaltarak suları aşağıya döksün. İş o kadar çok ve büyük ki onun hızlı koşan bir at üzerinde bulunacak bir adam tarafından yapılması makuldür.

Faraziye diye kaydettiğimiz bu efsanenin Anadolumuzun birçok aksamında belki hâlâ bir hakikat olduğunu dahi söyleyelim. İşte bu dini bir fikirdir. Bu fikrin aslı ile Anadolu köylüsüne göre telakkisi ise başka başkadır. Hazreti Ali malûm olduğu üzere Kureyş kabilesinden bir Arap'tır. Halbuki Anadolu köylüsünün Hazreti Ali'si Arap değil Türk'tür. Köylü çocuğu muhitinde görebildiği en mükemmel adamı kendi hayalinde daha ziyade süsleyerek püsleyerek onu ceylan gibi bir Türk atına da bindirir ve eline bir kırbaç verdiği

¹³³⁶ Yunus Nadi, “Hayatta Tekâmül, Dinde Milliyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1932, s.1.

gibi muhakkak beline yatağanlar da takarak salıverir meydana. Türk'ün semalarında koşan Hazreti Ali mesela Sarı Zeybek veya Çakırcalı Mehmet Efe filan gibi biridir. Beş bin kilometre uzaktaki Mekke diyarının Hazreti Ali'sinin Anadolu'nun Türk'ü nasıl düşünsün ve hatta tahayyül edebilsin? Hayal bile aslında tutunacak bir hakikat ister değil mi?

Bu çocuk büyüdükçe gene bu Hazreti Ali etrafında bir takım hikayeler daha öğrenecektir: Mesela Hayber kalesi ve mesela Kaf dağı. Hazreti Ali Döldölüne binerek kâfirler üzerine saldırıp kılıcını salladı mı, bin düşmanın kellesi birden yerlere düşecektir. Kaf dağına gelince o bir dağdır ki arkasındaki derin boşlukta kocaman kocaman yılan ve çıyanlar uçuşup durmaktadır. Burası dünyanın sonunun arka tarafıdır.

Köylü çocuğu Hayber kalesini bilmez ama onu mesela şu dağların ilerisinde bir yer farzeder. Fazla sormağa mahal yoktur, o öyledir zaten. Kaf dağına gelince o da şu karşıdaki Yıldız dağının mesela beş on misli büyüklüğünde bir şey olmalıdır. Daha da büyük olacak değil ya, işte nihayet o kadar olur elbet. Zaten daha büyüğünü o küçük kafa kavrayamaz. Onun varabildiği en büyük nihayet o kadar olur elbet.

Görüyorsunuz ki aslı efsane olan bu manevi inanış bilgileri hakikatte köyün hududile çerçevelenmekte ve memleketin eşya ve eşhasına bürünerek şekil ve kıyafet almaktadır. Bu on bin sene evvel de böyle idi, on bin sene sonra da böyledir.

İşi biraz daha tamik edelim ve Hazreti Ali'nin Anadolu'ya nereden geldiğine bakalım: Hazreti Ali Anadolu'ya Arabistan'dan değil, İran'dan geldi. İslam dini kılıç kuvvetile etrafa yayılırken Arap istilâsında ordularile mukavemet edemeyen İraniler bu istiladan kendi medeniyetlerini olsun kurtarabilmek için Hazreti Ali'nin şahsında milli bir rehber timsali yarattılar. İslam dinini kabul etmiş olmakla beraber Ali'yi ve Ali'nin şahsında kendi fikirlerini iltizam ederek bu dine millî bir hususiyet vermiş oldular. Hareket hakikate tetabuktan uzak olmakla beraber tabiata pek muvafık idi. Ve tabiata muvafık olan bu vaziyet İran hudutlarından aşarak Anadolu'ya da –fakat bu defa Türk olarak- yayıldı. Bugün bile yarı Anadolu hakikatle tabiatın bu cidalinde tabiatın icabına uygun bir cereyan içinde görülür ki onu dinde dahi milliyetin esas olduğu ifadesile hulasa etmek mümkündür.

Dinin milli mahiyeti üzerinde mübalağaya düşmeye asla mahal olmaksızın onun içtimaî faziletini daha şamil kılmak hesabına hiç olmazsa din kitaplarının ve ibadetlerin milli dilde olmasını isteyebiliriz. Buna her hangi bir mâni olmak şöyle dursun, bilakis insanlık şan ve

şerefi namına bunun böyle olması lâzım ve zaruridir bile. Tanrısına tapan adamın işine karışmayacağız. Fakat bu cemiyetten bir fert olarak içtimaî menfaatimiz namına diyoruz ki Türkler ibadetlerini kendi öz dillerinde yapsınlar ve onların böyle yapmaları en doğrudur.

EK-3

Serpuş İle İman Arasında Münasebet Aranamaz¹³³⁷

Adliyemizin en yüksek makamını işgal eden mümtaz bir sima

Mahkeme-i temyiz reis-i evveli fazıl-ı muhterem Ömer Lütfü Bey'in, Eskişehir muhabir-i mahsusamız Hasan Basri arkadaşımıza pek şayan-ı dikkat ve mühim beyanâtı:

Eskişehir- Bugün mahkeme-i temyiz reis-i evveli Ömer Lütfü Bey'i ziyaret ettim. Adliyemizin en yüksek makamını ihraz etmiş, âlim, fazıl ve muhterem bir zât olan Ömer Lütfü Bey bana şayan-ı dikkat beyanda bulundu. Mülakatı ber vech-i âti naklediyorum:

-Temyiz hükkamı için kabul edilecek resmi elbisenin şekli tayin etti mi?

-Henüz bir şey yok!

-Zannederim, serpuş meselesi halledilmemiş.

-Bilmiyorum!

-Diyanet-i İslamiyye hakkında pek çok tettebbuâtınız (araştırma, inceleme) var. Acaba Avrupaî şekilde serpuş kabul etmemenin diyaneten bir mahzuru var mıdır?

-Diyanet-i İslamiyye'nin ahkâm-ı akliyye azmi ihtiramı vardır. Aklın tecviz etmeyeceği (uygun bulma) evâmîr ve nevahinin (yanlar, taraflar) efkâr ve mülâhazâtın İslâm'ın hükm-i hikmetinde yeri yoktur. Müslümanlığın vasf ettiği iman, bir cevher-i mebsuta-i rubaidir, ve ruhanidir. Mahall-i istikrarı da kalb-i beşerdir.

“Binaenaleyh: Şiar-ı akl ile muttasıf hiçbir müslim tasavvur olunamaz ki başa giyilen bir serpuşun şu veya bu şekilde bulunmasının, tezayüd veya tenakus-i iman hususlarında haiz-i tesir olabileceğini kabul etsin.

“Her hangi bir serpuş teba-ı Selime ashabına zarif görünür, hıfz-ı sıhhatinde hâdim bulunursa, Müslümanlar o serpuşu giyerler. Gevher-i imanda, sevda-yı kalplerinde şems-i

¹³³⁷ Hasan Basri, “Serpuş İle İman Arasında Münasebet Aranamaz ”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Haziran 1925, s.1-2.

münir gibi Rahşan ve nur-i afşan olur durur. O serpuşun eski sahipleri, Müslümanların giydiklerini giymek istemezlerse, başlarından çıkarmakta muhtardırlar.

-Hazret-i peygamberden bir hadis-i rivayet olunuyor. “Men teşbehu bi kum fehüve minhum” buyurmuşlar! İşte bu hadis-i nebeviye istinaden bazı ulema kenarlı serpuş giymek caiz değildir, diyorlar.

-Resul-i zîşânın bu modalardan her hangi bir kavmin libas ve serpuşunu giyenlerin diyaneten ve itikadeten de o kavimden ma’dud olacakları manasını çıkarmak zulm-i mahzdr. Haşa ki o hadis-i âlî, bu gibi maani-yi gayr-i ma’kule ile kabil-i te’vil olsun.

“Nebe-i a’zâm ‘Bir kavme teşebbüh gayretinde bulunanların o kavimden ma’dud olacaklarını’ beyan buyurmuşlar. Evet, ilmen, fenne, faziletten, muaşeretten akvâm-ı fâzılâya teşebbühe sa’y edenler, şüphesiz akvam-ı fazıla sırasına geçerler ve onlardan ma’dud olurlar. Ve’lakis bi’lakis.

“Böyle yüksek, belîğ bir mana ifade eden o hadis-i nebevinin libas ile, serpuş ile münasebeti nedir? Ashab-ı güzîn; kendi dinlerine münafî (zıt) edyân-ı muhtelif ashabıyla harb ettiler. Onlardan i’tinam eyledikleri her türlü libası sırtlarına geçirdiler, her şekildeki serpuşu başlarına giydiler.

“Yemenliler, Trablusgarblılar bugün ibile başlarına hasırdan malul şems siperli serpuş giyiyorlar. Salabet-i diniyyeleri (dine bağlılık) ise birçok ehl-i taassubun elbette fevkindedir.

“Söz açılmış iken şurasını da söyleyelim ki: Sarık, cübbe, geniş ve sarkık kollu binişler vaktiyle mecusî ulemasının libas-ı mahsusaları idi. Hatta bugün bile metropolitler, hahamlar gözlerimizin önünde... Onlar da gah cübbe, gah geniş kollu biniş giyiyorlar. Keldani, Süryani ruhbanı sarık dahi sarıyorlar.

“Şu halde hâşâ şanlarından, ulema-yı İslam’ın kıyafet-i hazıralarında alamet-i küfr addedilecek teşebbüh vardır mı diyeceğiz? Yakın vakte kadar, tıpkı ve aynen metropolitler ve hahamların sırtlarındaki binişler gibi biniş giymeleri ihmal kabul etmeyen itiyâd-ı (alışkanlık) resmi idi.

“Hükümdarân-ı İslam’ın müzede mevcut miğferlerine bakılsın. Yalnız onları görmek, serpuş ile iman arasında münasebet aramanın ne kadar bî-mana olduğunu ifadeye kifayet

eder. Kütüb-i fıkhiyyede münderiçtir: “Bir müslim, şapka giyen bir Hıristiyanın ineğini satın alsa, inek şapkaya alıştığı için yeni sahibine süt vermese O müslimin sütü sağlamak için başına şapka giymesi caiz olur mu?

El-cevap: Olur.”

“Ulema-yı İslam tarafından ‘Süt sağlamak’ gibi bir menfaat-ı hafıyye mukabilinde irae olunan şu cevaz, daha mühim ve daha şümüllü münafi’ ve fevâid mukabelesinde edilecek mi?”

-O halde askerin de şems siperli serpuş giymelerinde be’s olmayacak?

-Asker-i İslam’ın her türlü esbab-ı istirahatini temin etmek, diyanet-i İslamiyye nezdinde akdam-ı vezaiftir. Serpuşun şems siperli olmasının lüzum ve fevaidi tahakkuk edince giydirmemek vebâl-i azim olur. Çünkü askerler şedâid-i havaiyyeye daima maruz bulunurlar. Kendilerini havanın tesirât-ı muzırrasından muhafazada ihtiyar-ı tahammül, diyaneten en kat’i mesuliyeti istilzam eder.”

Fâzıl-ı muhterem Ömer Lütfü Bey Efend’ye vuku bulan beyanatından dolayı teşekkürler ederek nezdlerinden ayrıldım.

Hasan Basri

EK-4

Nakşibendî Tarikati Nedir?¹³³⁸

Menemen’de zuhur eden irtica hâdisesinde önyak olan şeyhlerin Nakşibendiye tarikatine mensup olmaları üzerine bu tarikat hakkında karilerimize tarihî malûmât vermeği faydalı addettik. Bu sebeple bu tarikatin sureti zuhuru hakkında salâhiyettar bir zat tarafından yazılan makaleyi aşağıya dercediyoruz:

İslâmiyetin zuhurundan itibaren uzun müddet tarikat ismi altında hiçbir teşkilât yoktu. Hatta sofî ismi bile bilinmiyordu. Bunun için İslâmiyet’ten çok az zaman sonra zuhur eden bu kelimenin hakikî aslını kimse bilmiyor. Herkes muhtelif tarzda izah etmiştir. Bu kelimenin Yunanca aslı ‘sofos’tur diyenler de var. Bu tevil çok kuvvetlidir. İslâm arasında sofilik çıktığı vakit salikleri hep gizlenmişler, kendilerine alenen neşri efkâr için meydan verilmemiştir. Hüseyin Mansur Hallaç gibi bazı ileri gidenlerini de asmışlardır. Nihayet bu yeni mesleğin de mensupları çoğalmış ve kuvvet bulmuşlar. Ondan sonra Hicretin beşinci asrı nihayetlerinden itibaren yer yer teşkilâta başlanmıştır. Irak’ta, Mısır’da, Suriye’de, Şimalî Afrika’da müteaddit ve muhtelif tarikatler vaz ve neşredildiği gibi Türkistan’da halis bir Türk olan (Ahmet Yesevi) de bir tarik tesis etmiştir. Menkıbelere göre Ahmet Yesevi bugün Çin’in Türkistanî Şarkî eyaletinde Aksu sancağına tabi ve Aksu’nun 176 kilometre şarkî şimalisinde bulunan (Sayram) kasabasında doğmuştur. Fakat doğum senesini kat’î olarak biliyoruz. Tahmine göre Beşinci Hicrî asrın ortalarında doğmuş olması lazım geliyor. Ona Yesevî denilmesinin sebebi şimdi Türkistan ismi ile maruf olan Yesi şehrine gidip yerleşmiş olmasıdır. Gene an’aneye göre bu şehirde Aslan baba, Ahmed’i talim ve terbiye etmiştir. Ancak Ahmet tarikati Buhara’ya gidip Baba Yakup Yusuf Hemedani’den almış ve şeyhinin vefatından sonra tekrar Yes’e dönüp kendi namına mensup olan (Yeseviye) tarikatini vaz ve neşreylemişti. Mevcut silsilenamelere göre bu (Yeseviye) tarikati dokuz zât vasıtasile Ebubekirsıddık’a kadar gider.

¹³³⁸ Mehmet Ali Ayni, “Nakşibendi Tarikati Nedir? ”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930, s.3.

İşte daha sonra Türkler arasında yayılmış olan (Bektaşîye) ve (Nakşibendiye) tarikatleri bu Yeseviye tarikinden çıkmıştır. Bunlardan (Nakşibendiye)'nin müessisi Buharalı hoca Mehmet Bahattin Şah Nakşibent'tir. (Vefatı Hicri 791 senesidir.)

Bu yeni tarikat, Ahmet Yesevi'nin büyük şöhretini azaltmamakla beraber, büyük Turan'da ve Horasan'da az zaman içinde yayılmıştır. Bu tarikat Anadolu Türkleri içine nasıl ve ne zaman girdi? Lâyikile bilmiyorum. Her halde ondan evvel Anadolu'da Mevlevîye, Bektaşîye, Halvetiye, Babaiye, Erbediliye ve Bayramiye tarikatlerinin yayılmış olduğunu zannediyorum. Türkiye'de Nakşibendiye'yi sür'at ve muvaffakiyetle neşreden Şeyh Abdullah İlahî'dir. Bu zat aslen Kütahya'ya tabi (Simav) kasabasına mensup bir köy ahalisindendir.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiği vakit bazı manastır ve kiliseleri hemen mektep ittihaz etmişti. Onlardan biri (Pantafratos) manastırıdır ki şidi Zeyrek camii diyoruz. İşte Şeyh Abdullah İlâhî, fethi müteakip bu medreseye yazılmış, fakat biraz sonra müderris Alâtın Tusi'nin Fatih'e gücenerek Horasan'a dönmesi üzerine bu Abdullah dahi arkasından gitmiştir. Bunlar Kerman şehrinde birleşmişler. Abdullah bir müddet ders okumuş. Ancak bir müddet sonra medreseyi bırakıp Semarkant'a gitmiştir. Orada Nakşibendiye şeyhi meşhur hoca Ubeydullah'a intisap etmiştir. İşte bu Ubeydullah'ın emrile tekrar Türkiye'ye ve kendi memleketi olan (Simav)'a gelip Nakşibendiye tarikatini neşre başlamıştı. Fakat o sırada Anadolu'da tekke müteassıplarından bazı azgın haydutların başı olan (Karabıyık) oğlu tarihlerde (Şeytan kol) vak'ası denilen isyanı çıkarmış ve Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı ordusile beraber mahvetmiş olduğundan Şeyh Abdullah Simav'da oturmaktan korkmuş, İstanbul'a gelerek Zeyrek medresesine yerleşmişti. İstanbul'da paşadan, beyden, ağadan, efendiden birçok kimseler Abdullah'ın etrafından toplandıklarından dervişlerin rahatı kaçmıştır. Bunun üzerine Evrenos oğlu Ahmet Bey şeyhi Rumeli'de Vardar yenicesine davet etmiştir. Şeyh Abdullah orada Hicretin 896 senesinde ölmüş ve Evrenos oğlu onun üzerine bir türbe yaptırmıştı. Bu şeyh Abdullah İlahî'nin "Mezadülmüştakein" ve "Necatülervah" isminde iki eseri vardır.

Şeyh Abdullah İlahî'den sonra Türkiye dâhilinde Nakşibendiye'yi neşreden büyük reisler şunlardır: 1- Seyyit Emin Ahmet bin Mehmedünnecari, 2- Mehmedssemerkandî, 3- Mehmet Muradünnecarî, 4- Ahmet Yekdest Mekii Curyanî, 5- Şeyhulharem Mehmet Can, 6- Şeyh Hafız Ebusait Sahip. Bu Hafız Ebusaid'in neşrettiği kol İzmir havalisinde şayidir.

Nakşibendiye'nin geçen asırdaki müceddidi (Mevlana Halit Ziyaettin)'dir ki aslen Irak'taki Süleymaniyeli'dir. Bir müddet Bağdat'ta kalmış ve ondan sonra Şam'a gidip yerleşmişti. Orada 1242 senesinde irtihal eylemiştir. Şu halde yukarda bazı isimlerini saydığım büyük reislere nisbetle Nakşibendiye'nin başlıca şubeleri şunlardır: (Ahrariye, Nahibiye, Kâsaniye, Müceddidiye, Muradiye, Mazhariye, Melâmiye-i Nuriye, Camiye, Halidiye)

Bu kollardan en mühimmi Halidiye'dir. Zira Mevlana Halit Şam'a gidip kendisine intisap eden zatlar içinden seçtiği ve yetiştirdiği birçok adamları muhtelif ve müteaddit şehirlere Halife olarak göndermişti.

Ancak bu tarikatlerin Türkiye'de intişarı, ötede beride tekkeler açılması medrese âlimlerinin çok canını sıkıyordu. Ahalinin bazı şeyhlere daha ziyade itibar ve hürmet etmesi onları pek hiddetlendiriyordu. Şeyhler aleyhinde birinci defa olarak kalemile ve alenen hücum eden Berkili Mehmet Efendi'dir. (Vefatı Hicri 981 senesinde). Bu zat “Yeni tarikat lâzım. Müslümanlar için Hazreti Muhammed'in gittiği yoldan âlâ tarik mi olur?” diyordu. Ve bu maksatla (Tarikati Muhammediye) ismile Arapça bir kitap da yazmıştı. Onun bu kitabı üzerine Arapça ve Türkçe pek çok mufassal şerhler vardır. Bunların bazıları matbudur. Şeyhlere itiraz edenler bilhassa tekkelerdeki saz, söz ve raksa ilişiyorlardı. Bunların men'i için Şeyhülislâmlar'dan fetva bile almışlardı. Şeyhler ise raks tabirini kabul etmeyerek bu devrandır, musiki dahi semadır ve bunlar caizdir diye cevaplar kaleme alıyorlardı. Bununla beraber, medrese âlimlerinin bu hücumları tesir etmiyordu. Zira daha eskiden bazı padişahlar ve vezirler bazı şeyhlere inanmışlardır. İstanbul'un muhasarası esnasında Fatih Hacı Bayram'ın halifelerinden Akşemsettin'i yanından ayırmamıştı. Birinci Sultan Ahmet Üsküdarlı Aziz Mahmut Hüdayi ile Sivaslı Abdülmecid'e inabe etmişti. Esasen Yeniçeri askeri tamamen Bektaşiliği kabul etmişlerdi. Bir Bektaşî babası resmen Yeniçeri'nin “doksan dört” kışlasında Hacı Bektaş vekili sıfatile oturmakta idi. Fakat medreseçiler tenkit ve hücumdan vazgeçmemişlerdi. Bu mütearız iki cereyan arasında İstanbul ahalisi ikiye ayrılmıştı: Kadızadeliler, Sivasiler. Nihayet dördüncü Avcı Sultan Mehmed'in henüz daha on yaşında bir çocuk olduğu zaman Ayasofya camiinde vaizlik eden İstuvani Efendi daha bazı vaizleri kendine uydurmuş ve bir gece Demirkapı civarındaki Halvetiler tekkesini basarak devran eden dervişleri dövüp dağıtmışlardı. Ancak onların ertesi günü yapmağı tasdim ettikleri diğer icraata hükümet mâni olmuş ve nihayet Köprülü Sadrazam Mehmet Paşa tarafından Kadızade taraftarlarının

ıkarmağa teŖebbüs ettikleri büyük fitne mumaileyh İstuvani ile Türk Ahmet ve Divane Mustafa dedikleri adamların tutturularak Kıbrıs'a nefyolunmaları sayesinde bastırılabilmiŖtir.

Bu icraat tarikat Ŗeyhlerine nefes aldırmiŖ ise de ilerinden bazılarının vazifeleri haricinde iŖe karıŖmaları tediplerini icap ettiğinden Köprülüzade Mustafa PaŖa tarafından Ŗeyh Osman Fazlı Efendi Kıbrıs'ın Magosa Ŗehrine, Niyazii Mısrı dahi Limni'ye nefyedilmiŖlerdi.

Yeniçeriliğin ilgası esnasında BektaŖi tekkelerinin nasıl yıktırıldığını ve bazı Ŗeyhlerin nasıl idam ettirildiğini tarihlerimiz mufassalan yazıyor.

İkinci Sultan Abdülhamit zamanında dahi bazı Ŗeyhler Trablus'a ve San'a'ya nefyedilmiŖlerdi.

EK- 5

Fesat ve Hakikat Karşı Karşıya¹³³⁹

Bugün Türk tarihi için ebedi hicab ve cehalet teşkil edecek olan çok elim bir vaziyete temas etmek istiyoruz. Düvel-i itilafiyenin Türklüğün varlığına hatme çekmek için yapılan feci İstanbul işgalinden sonra düşmanlarımızın bekledikleri akıbet milletimizin mübhem ve perişan dağılıp gitmesidir. Nitekim İngilizlerin her türlü tedbiri elden bırakmayıp Salih Paşa hükümetini Ankara'ya göndermişlerdir. Salih Paşa, başarılı olamayınca onu attırıp yerine Damad Ferid'i getirttirdiler.

Atılan Salih Paşa hükümeti yerine Damad Ferid gelince bir taraftan fetvalar, hattı-ı hümayunlar ve hükümet beyannameleri neşr olunuyor, diğer taraftan düyun-ı umumiyyeden avans tarikiyle alınan milyonlara istinad olunarak kuva-yı inzibatiyye teşkilatı vücuda getiriliyordu.

Millet aleyhine ve daha doğrusu milleti yek diğerine düşürmek maksadıyla neşrolunan bu hıyanet vesikaları tarihi bir ızdırar ile nihayete eren imparatorluk hayatımızın, sarayın ve bâb-ı âlinin düşmanlar ile bi'l-iştirak irtikab ettiği en müthiş ve en menfur bir cürm-i vatanidir. Bu melanet vesikaları bir de buraya kayd ve tespit etmekten kendimizi alamıyoruz.

Dürrizâde'nin Fetvaları:

Sebeb-i nizam-ı âlem olan halife-i islâm idamah-ı teala hilafetuhu ila yevmil'l-kıyame hazretlerinin taht-ı vilayetinde bulunan bilad-ı islamiyye'de bazı eşhas-ı şerire ittifak ve ittihad ve kendilerine rüsâ intihab ederek teb'a-yı sâdika-yı şahaneyi hîl ü tezvîrat ile ifâl ve ızlâle ve bilâ emr âli-yi âhâlden asker cemine kıyam edip zâhirde askeri iaşe ve teçhiz bahanesiyle ve hakikatte cem'-i mal sevdasıyla hilaf-ı şer'-i şerif ve mugayır emr-i münif bir takım gurâmat ve vergiler tarh u tevzi' ve envâ-ı tazyik ve işkencelerle nâssın emvâl ve eşyasını gasb ve garet ve bu vechle ibadullha zulmi itiyad ve tecerrüme cesaret ve memalik-i mahrusenin bazı karye ve biladına hücum ile tahrib ve hâk ile yeksan ve teb'a-yı

¹³³⁹ Yunus Nadi, "Fesat ve Hakikat Karşı Karşıya ", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1924, s.1.

sadıkadan nice nüfus-ı masumeyi katl ü itlaf ve dima-i mahkune sefk ve iraka ettikleri ve cânib-i emirü'l-mümininden mensub bazı memurin-i ilmiyye ve askeriyye ve mülkiyyeyi hûd bî-hûd alz ve kendi hem-pâlarını nasb ve merkez-i hilafet ile memalik-i mahrusenin muvasalat ve münakalat ve muhaberatını kat' ve taraf-ı devletten sadır olan evâmirin icrasını men' ve merkezi diğer memalikten tecrid ile şevket-i hilafeti kesr u tevhin kasd ederek makam-ı mualla-yı imâmete ihanet etmekle taat-ı imamdan huruc ve devlet-i aliyyenin nizam ve intizamını ve biladın âsaişini ihlâl için neşr ... ile nassı fitneye sâik ... oldukları zahir ve mütehakkık olan rûsa-yı mezburun ile a'vân ve ittibağı bâgılar olup zalimleri hakkında sâdır olan emr-i âlîden sonra hâlâ inad ve fesadlarında ısrar ederler ise mezburların hıyanetlerinden tathir bilâd ve şerr ü mazarratlarından tahlis u ibâd vacib olup “Fekatelü illeti tebği hatta tey-i ila emrahu”¹³⁴⁰ nass-ı kerimi mucebince katl u kıtalleri meşru ve farz olur mu beyan buyrula.

El-Cevab: Allah teala a'lem olur.

Ketebuhu el-fakir

Dürrizade Esseyid Abdullah Afü anhüma

-Bu surette memalik-i mahruse-i şahanede harb ve darbe kudretleri bulunan Müslümanlar imam-ı adl-i halifemiz Sultan Mehmed Vahdettin Han hazretlerinin etrafında toplanıp mukatele için vâki olan davet ve emrine icabet ve bigat-ı mezburun ile mukatele etmeleri vacib olur mu. Beyan buyrula.

El-Cevab: Allah tela a'lem olur.

Ketebuhu el-fakir

Dürrizade Esseyid Abdullah Afü anhüma

-Bu surette halife-i müşarünileyh hazretleri tarafından bigat-ı mezburun ile mukatele için tayin olunan askerler mukateleden imtina ve firar eyleseler mürtekib-i kebire ve âsim olup dünyada ta'zir-i şedide ve ukbâda azâb-ı elime müstahak olurlar mı beyan buyrula.

El-Cevab: Allah teala a'lem olurlar.

Ketebuhu el-fakir

Dürrizade Esseyid Abdullah Afü anhüma

¹³⁴⁰ Hucurat suresi, 9. ayet: “Allah’ın emrine geri dönmünceye kadar onlarla savaşın.” [yn.]

-Bu surette halifenin asâkirinden olup da bigatı katledenler gazi ve bigat tarafından katl olunanlar şehid ve müsab olurlar mı beyan buyrula.

El-Cevab: Allah teala a'lem olur.

Ketebehu el-fakir

Dürrizade Esseyid Abdullah Afü anhüma

-Bu suretle bigat ile muhabere hakkında sadır olan emr-i sultaniye itaat etmeyen Müslümanlar âsim ve ta'zir-i şer'îye müstehak olurlar mı beyan buyrula.

El-Cevab: Allah teala a'lem olur.

Ketebehu el-fakir

Dürrizade Esseyid Abdullah Afü anhüma

Damad Ferid'in Beyannamesi

Bir takım kesânın yalnız hırs ve menfaat sevkiyle teşkilât-ı milliye ünvanı altında meydana çıkardıkları fitne ve fesad bir taraftan vaziyet-i siyasiyyemizi son derece tehlikeli bir hale getirdi.

Nihayet yine bu ahvâl-i tesirâtiyle düvel-i muazzama mütareke ahkâmını İstanbul'u muvakkaten işgal-i askeri altına almak suretiyle de tatbik ettiler. Buna karşı erbâb-ı isyanın payitaht ile Anadolu arasındaki muhabere ve muvaredeyi kat'a teşebbüs etmeleri ise en büyük bir hıyanet-i vataniyyedir. Bu halde teşkilat-ı milliye denilen harekât-ı bagiyane hem Anadolu'ya korkunç bir istilaya uğratmak hem de devletin başını gövdesinden ayırmak felaketini hazırlıyor. Bugün millet-i Osmaniye'nin en büyük düşmanları yalancı milliyet duygusuyla şahsi ihtiraslarına vatan ve milleti feda edenlerdir. Bunların öyle felaketli bir akıbeti hazırlamak için buldukları çare ise ağır bir silsile-i cinayâttır. Kanun-i Esasiyi ve kavânin-i devleti ayaklar altına alarak ahaliden cebren para ve böyle fena bir maksatla askerliği kabul etmeyenlere eziyet etmek, köyleri hatta kasabaları vurmak gibi fezahtlar mütevaliyen i'ka olunmaktadır. Halbuki bu ef'alın emr-i ilahiye münafi ve şer-i şerif nazarında merdûd olduğu merbut fetvâ-yı şerife ile de müeyyedir.

Vatan-i Osmanînin düşar olduğu türlü türlü musibetlerin tamiri ve nüfus ve kuvvet itibariyle uğradığımız zaiyatın telafisi vücubundan dolayı hükümet-i hazıra indinde bugün her ferdin hayatı vasî her zamandan ziyade kıymettardır. Bu cihetle hükümet vâsıl olmak

istediği maksad hayr ve salâha kan dökmeden cusülü her veçhe ile tercih etmekle beraber devletin ve milletin hakikaten tehlike içinde bulunan hayatını ve selametini kurtarmak için yola gelmeleri şer-i şerif ve kanun-i münif mucibince ve hatt-ı hümayun ile tebliğ olunan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahiye imtisalen te'dib etmekte tereddüd etmeyecektir. Binaenaleyh evvela harekât-ı isyaniyyenin müretteb ve müşviki olanların iğfalat ve tehdidâtına kapılarak ve yaptıklarının neticesi ne kadar vahim olacağını düşünmeyerek onlara iştirak edenlerden bir hafta zarfında izhâr-ı nedâmet ve şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerine arz-ı sadakât edenlerin aff-ı âliye mazhar olacakları, saniyen müretteb ve müşveklünün ve onlarla beraber hareketle inad edecek olan asilerin şer'an ve kanunen te'dib edileceği ve memleketin her hangi cihetinde olur ise olsun gerek ahali-yi İslamiyye tarafından sunûf-ı sâire-i ahaliye gerek sekine-i gayr-i müslime tarafından ahali-yi müslimeye karşı ta'diyat ve tecavüzât ve kuvâ-yı hükümetçe hiçbir vechle tecviz olunmayacağından böyle bir hâl vukuunda mütecasirlerinin ve o hususta müsamaha veya müşareketi görülenlerin şahsen ve şediden düçar-ı mucâzât olacakları ilan olunur."

İngilizlerin en ziyade bel bağladıkları ve saray ile bâb-ı âliye kolayca kurdukları bu melânet tertibatı İstanbul matbuatından başka ayrıca bin şekil ve kıyafetle milyonlarca nüsha bastırılarak Yunan tayyareleri ile Anadolu'nun el erişebilen her tarafına atılmış, vesâit-i hususiyye ile her tarafa gönderilmesine pek ziyade çalışılmıştı. O zaman bunların ve buna benzer diğer neşriyatın milyonlarca nüshasının İngilizler tarafından Hindistan'a dahi gönderilmiş olduğu mevsukân işitilmişti.

Anadolu hak olan davasına istinâd ederek düşman âmalına hâdim olan bu türlü tertibâta omuz silkmekle iktifa edebilir ve kendi yolunda yürümekte devam edebilirken Ankara'da toplanan hakiki, milliyetperest ve vatanperver ulemanın ön ayak olmasıyla bütün Anadolu müftüleri bilmukebele ihzar olunan şu hakiki fetvayı imza ve neşr ettiler:

Hakiki Alimlerin Mukabele Fetvaları

1) Sebeb-i nizâm-ı âlem olan halife-i müslimin edâmellahu hilafete ve şevketlü ila yevmüddin hazretlerinin makam-ı hilafet ve makarr-ı saltanatı olan İstanbul emirü'l-müminin hilaf-ı marzisi olarak a'dâ-i müslimin olan düvel-i muhasama tarafından fiilen

işgal edilerek asâkir-i İslamiyye eslihasından tecrid, bazıları bi-gayr-i hak katl ve makarr-ı hilafetin muhafazasını kâfil bi'l-cümle istihkâmât ve kılâ ve vesâit-i sâire-i harbiyye zabt ve muamelât-ı resmiyyeyi tedvire vâz-ı yed edilerek halifeyi menafi-i hakikar-i milleti zâmin-i tedabir-i ittihazından fiilen men' ve idare-i örfiyye ilan ve divan-ı harbler teşkili ile İngiliz kuvâninini tatbiken muhakeme ve tecziye etmek suretiyle halifenin hak kazasına müdahale ve kezalik ... marzi-i hilafet-penahi olarak eczâ-yi memalik-i Osmaniyye'den İzmir ve Adana ve Maraş ve Anteb ve Urfa havalisine düşmanlar ve mallarını nehb ü garet ve muhadderâta tecavüz ve mukaddesât-ı müslimini tahkir eder olduklarında ber vech-i meşruh maruz-ı hakaret ve esaret olan halife ve müsliminin istihlası hususunda kudret-i mümkünelerini sarf etmek bi'l-umum müslimine farz olur mu, beyan buyurula.

-El-Cevab: Allah teala a'lem, olur.

2) Bu suretle hukuk-i meşruasını ve hilafetin kudret-i mağsubesini istirdad ve bi'l-fiil maruz-ı tecavüz olan memalik-i mezbureyi düşmandan tathir için mücadele ve mücahede eden cumhur-i müslimin şer'an bâği olur mu, beyan buyurula.

-El-Cevab: Allah teala a'lem, olmazlar.

3) Bu surette düşmanlara karşı açılan mücahededede vefat edenler şehid ve ber-hayat olanlar gazi olurlar mı, beyan buyurula.

-El-Cevab: Allah teala a'lem, olurlar.

3) Bu surette mücahede ve vazife-i diniyyesini ifâ eden cumhur-i müslimine karşı düşman tarafını bi'l-iltizam müslimin beyninde i'ka-yı fitne ederek isti'mal-i silah eden müslimin şer'an ekber-i kebair-i mürtekib ve sa'y-ı bi'l-fesad olurlar mı beyan buyurula.

-El-Cevab: Allah teala a'lem, olurlar.

4) Bu surette düvel-i muhasamanın ikrah ve i'fali ile vakıa ve hakikate gayr-ı muvafık olarak sadır olan fetvalar cumhur-ı müslimin için şer'an mu'tâ ve ma'mûl aleyha olur mu, beyan buyurula.

-El-Cevab: Allah teala a'lem, olmaz.

EK-6

Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı¹³⁴¹

Bursa Amerikan mektebindeki son “Tanassur Hadisesi” efkâr-ı umumiyye üzerinde derin bir iz bıraktı ve mütefekkirlerimizi bu mesele üzerinde düşünmeye sevk etti. Gazetelerde, mecmualarda “Ecnebi Mekteplerinin Mazarr-ı Tesirâtı” hakkında yazılar yazıldı, gençler arasında Hıristiyan misyonerlerine karşı müdafaa teşkilatı arzusu belirdi; hülâsa, Türk cemiyeti, vicdanını rencide eden bu “Tanassur” hadisesine karşı, nefret ve infialini şiddetli bir surette gösterdi. “Millî şuur”un bu “fevri” aksülameli, acaba “dini bir taassub”un neticesi midir? Yoksa, Türk cemiyeti ve onun münevver sınıfı, bu hadisede “Millî tesanüdü bozmaya matuf bir suikasd” mevcut olduğunu gördüğü için m bu kadar heyecan gösterdi? Tanassur hadisesinin en “Hürendiş” insanları bile o kadar kuvvetle tehyiç ettiğini gördükten sonra, birinci ihtimale imkan vermek manasız olur. “Hayatın geçen haftaki musahabesinde, imzasını koymasının münasebetini anlayamadığım arkadaşımız, mücerred olarak alındığı takdirde bu vakanın “Birkaç ferdin Müslümanlık camiasından çıkarak Hıristiyanlık camiasına girmesi” nden ibaret olduğunu söylüyor. Nice hadise, daha sarîh olarak “Birkaç ferdin Türklük camiasından çıkarak Amerikan camiasına girmesinden” başka bir şey değildir. Bunun başlıca amili olarak “Memleketimizdeki ecnebi mekteplerini” göstermekte. Nice, sathi bir müşahededir; Türk çocuklarının o cins mektepleri niçin seneden seneye daha fazla doldurduklarını ve memleketin siyasi, hürî sahalardaki rehberlerinin çocuklarını da niçin o yapacağı muhitlerde gördüğümüzü daha derin bir surette tahlil etmeliyiz. Türk camiasının istinadgâhını teşkil eden, “Millî tesanüd, bağlarının, uzun senelerden beri, muhtelif amiller tesiriyle, yavaş yavaş çözüldüğü bugün bir vakıadır; o vakıanın çok ehemmiyetsiz bir tezahüründen ibaret olan mütenassır hadisesi” gibi ne kadar vakılar var ki, Türk cemiyeti için ondan daha muzırr olduğu halde hâlâ gözümüze çarpmıyor. Türk harsını, Türk muhitini “bayağı” görerek garb medeniti içinde erimeyi arzu eden, “asrileşme”yi “millî şahsiyet”den tecerrüdde bulan ve bunu “en ilmî” ve en “Avrupaî” bir telakki addeden “Levanten” Türklerin adedi, bu tanassur eden

¹³⁴¹ Köprülüzâde Mehmet Fuat, “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928, s.3.

kızlar gibi birkaç kişiden mi ibarettir? Filhakika bunlar kendi hareketlerinin tamamıyla “Millî”, hatta “Milliyetperverâne” olduğunu bile iddia edebilirler, lakin bu tanassur eden kızlarda, “Protestan olmakla” daha “Medeni türk” olduklarını iddia etmiyorlar mı dersiniz? Kendilerine hücum edenleri “Medeniyetsizlikle, taassubla, cehalete” itham etmiyorlar mı sanıyorsunuz? İşte, bu itibarla, meseleyi sadece “Ecnebi mekteplerinin muzırr bir tesiri” addetmekle kalmayarak hastalığı daha derin ve daha şamil bir gözle tetkike çalışalım.

Öyle sanıyorum ki bugün Türk cemiyeti çok derin ve çok kuvvetli bir “Hars buhranı” geçiriyor. “Kurun-i vusta”yı İslam medeniyeti dairesinden çıkarak “tanassur-ı medeniyet” dairesine girmek zaruret-i hayatiyyesinde olan cemiyetimizin “Tanzimat”tan beri geçirmekte olduğu bu “Buhran”, bugün artık “Azamî” dereceye gelmiştir, ve böyle olması da zaruriydi. Tanzimât” ve “Meşrutiyet” devirlerinin, “Eski kıymet”leri bıkmadan onların yanında “Yeni kıymetler” yaratmak şeklinde tecelli eden telifkçi siyasetleri, Cumhuriyet Türkiye’sinde artık devam edemzdi; “Nizami muhakeme”nin yanında “Şer’î muhakeme”, “Mektebin karşısında “Medrese”, “Millî hakimiyet”in fevkinde, hülâsa “Demokrasi” ile “Teokrasi” teellüfüne imkân olmayan mefhumlardı, iktisadî zaruretlar tesiriyle şehirli kadın hayata karışmak mecburiyetinde kalınca, “Bizans-İran” medeniyetlerinin yadigarı olan “Harem” ister istemez yıkılacaktı!

Cumhuriyet Türkiye’si bu zaruri ve hayati inkılapları süratle tamamladı ve eski, kıymetlerin, eski anenelerin âti bir inhidamına şahid olduk. Artık bu yıkılan kıymetlerin yerine yeni kıymetler ikame etmek, “ictimai tesanüd”ü “asrî” esaslar üzerine yeniden kuvvetlendirmek, cemiyete “Yeni bir mefkure”, “Yeni bir istikamet” vermek zarureti karşısında idik. Bütün asrî demokrat milletler gibi biz de “Millî hars”a ve “Millî mefkure”ye istinaden yeni Türk cemiyetinin esaslarını kurmak istedik. Memleketin mütefekkirlerine, filozoflarına, mürebbilerine çok ağır bir vazife düşmüştü! Halbuki bu sınıf, bu işi yapabilecek kudrette değildi. Bu hazin vaziyet karşısında “Hayat” içtimai sahalarında “yeni kıymetler” koyabilecek büyük dimağların yetişmesini bekleyemeyeceği cihetle, “nazariyye”yi beklemeden yürüdü. Muasır Avrupa cemiyetlerinin müesseselerini ve “kıymetlerini” –aradaki ictimai şartların tehalüfı sebebiyle yalnız “şekli” bir surette almaya çalıştık. “İnkılabımızı tamamlamak için, artık Arap harflerini de atarak Latin harflerini almak” isteyenler, işte bu “şekl-i serbest”liğin sarıh birer numunesidirler. Onlar,

bu vesileyle, “kurun-ı vustanın son bakıyyesinden” kurtularak “tamamiyle asrî” bir hâl alacağımızı ümid ediyorlar. Düşünmüyorlar ki bizi Avrupa’dan ayıran en bariz fark “zihniyet” ve “mantık” farkıdır. “Düşünme” ve “çalışma” tarzlarımızı “Avrupaî” bir şekle sokmadıkça, “iktisadi hayat”ımızı bugünkü “kurun-i vustaî halden kurtarmadıkça, henüz “asrî cemiyet” olduğumuzu iddia edemeyiz. Ecdadımız, ibtida “İslam medeniyeti” dairesine girdikleri zaman, millî harslarını hakir görmüşler, millî şahsiyetlerini İslam medeniyeti içinde eritmişler; bugün “asrî medeniyet” dairesine girmek isterken, yine aynı yanlış yola gitmek tehlikesi karşısındayız:

Ecdaddan kalan sanat abidelerini yıkıp geniş caddeler açmak isteyen belediye reislerimizi, millî tarihini ve millî edebiyatını bilmemekle iftihar eden münevverlerimizi, medeni tarihimizin bakıyyelerini saklayan kütüphanelerimizi istihfaf ederek onların mahvolmasını isteyen mütefekkirlerimizi, millî mazimizi sadece bir levs u rezalet halitesinden ibaret gösteren müverrihlerimizi, çocuklarını yabancı hars muhitlerinde terbiye ettirmeyi bir medeniyet lazimesi sayan milliyetperverlerimizi gördükçe, ne derin ve ne korkunç bir “hars buhranı” karşısında bulunduğumuzu anlamamak imkansızdır!

“Millî hars”ı tezyif eden, “Millî itimad-ı nefis”i kıran bu cins neşriyatın gençlik üzerinde çok muzırr bir tesiri oluyor! Zahiren parlak bir “asırlık” ve “demokratlık” boyası altında meydana çıktığı cihetle, muhafazakârlıkla itham edilmemek için kimsenin tenkide cesaret edemediği bu fikirler, kendi millî mekteplerimiz dahilinde bile, gençliğin ruhunu zehirlemeci bir hava yaratıyor; “Dede Korkut” hikayelerinden, “Battal Gazi’den” yahut “Köroğlu”ndan bahsetmeyi tıpkı kurun-ı vusta medreseleri gibi gülünç ve “gayrî asrî” bulan bir genç, Fransızların veya Almanların aynı mahiyetteki Kurun-ı vusta eserlerinden mutasalifaya bahs etmeyi büyük bir meziyet sayıyor. İşte tamamiyle makus anlaşılan bu “asırlaşma yarınki güzideler sınıfı”nı teşkil edecek gençlerle usul’ül halk kitlesi arasındaki uçurumu gittikçe derinleştiriyor, ruhlarda müthiş buhranlar yapıyor. Memleketteki ecnebi mektuplarının bu hars buhranını bir kat daha müzminin dediği gibi muhakkaktır. Lakin o mektepler olmasa bile “tanassur şeklinde değilse de” başka muhtelif şekillerde “Millî tesanüd yüzünden” değilse de başka muhtelif şekillerde “millî tesanüd”ü bozan buhranın mevcudiyetini inkar edemeyiz.

Millî mazisini inkar ve millî harsını istihfaf ederek yabancı harsların propagandasını yapmak, müstemlekelerdeki mahkum ve geri milletler arasında çıkan sahte ve ibtidaî

“sözde münevverler”e has bir seciyyedit.; bugünkü asrî millet, millî harsını ve millî şahsiyetini –ona beynelmilel bir kıymet verdirecek derecede- inkişaf ettirmiş olan millettir. Türk milleti, garb medeniyetini iççinde erimek suretiyle ona temessül etmeyecek, millî şahsiyetini azami kuvvetiyle inkişaf ettirebilmek için o medeniyeti temsil edecektir.

[Hayat]

Köprölüzâde Mehmet Fuad

EK-7

Din ve Dünya¹³⁴²

Ramazan-ı şerif geldi, bir Müslüman memleketi olan Türkiyemizin umumi hayatında bu aya mahsus bir değişiklik her tarafta mahsustur. Beş on günden beri İstanbul'a uzak yerlerden bazı tanıdıkların gelip gittiklerini görmüştüm. Onlar buraya Ramzaniyelik almaya gelmişlerdi. Onların şimdi kısmen yine memleketlerine dönmüş olacaklarını götürdükleri eşyayı kısmen dükkanlarında teşhir etmiş bulunacaklarını tahayyül ediyorum: Reçellerin envai, keşişin kaşar peyniri tekerlekleri, Yemen kahvesi, kutularda ve harman çaylar, al tüllere sarılmış güllü şekerleri toparlakları, iki üç metre uzanıp sarkan Amasya bamyaları dizileri, pirinç unu torbaları, Tosya pirinci, Kayseri pastırması, sardalya kutu ve fiçileri... elh. Hayata her halde bir başkalık vererek geçen Ramazan dini bir ayın hengamı mıdır, yoksa güzâr-ı şende kendisine ait hususiyetler olan millî bir ay mıdır?

Ramazan'ın dini mahiyeti oruç tutmaktan ibarettir. Halbuki biz Ramazan'a teravih namazı ile oruçtan başka çok şeyler ilave etmişiz. En iç kasabalarımızda bile Ramazan içinde geceyi hoş geçirecek bir eğlence çaresi bulunur. En fakir evlerde Ramazan'ın akşam ve sahur sofraları her zamankinden farklı bir başkalık yapmaya çalışır. Dinde bize mahya kurduracak hiçbir emir ve işaret yoktur. Demek ki her millet eline verilen esas etrafında kendi duygusuna göre dokuyup, boyadığı, mahallesine ve adetlerine göre çeki düzen verdiği başka bir alem yaratır. Onun içindir ki dinler her yerde mutlaka millîleşmeye doğru gitmek ıztırarından kurtulamamışlardır. Millî irfan seviyesi bu hususta en fazla rol oynayan en müessir âmidir.

Kur'an'ın tercümesini küfür ve Türkçe hutbeyi bidat ve dalalet addeden dünkü meşihat ile Kur'an'ın tercümesini lazım ve Türkçe hutbeyi elzem addeden bugünkü diyanet işleri riyaseti bize bu cereyanın bariz misalini gösterir.

Eski Ramazanların şehr-i âyini olan Karagöz perdeleri yerine şimdiki Ramazanların gecelerini Darü'lbedayi vari müesseselerin edebî ziyafetleri ile geçirmek istiyoruz. Dünya

¹³⁴² Yunus Nadi, "Din ve Dünya", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Mart 1925, s.1.

inkılab içinde yürüyüp gidiyor. Demek ki zahirde dini iş gibi görünen bir Ramazan meselesi bile millî hayatta kendine göre kökleşmiş bir sürü adât ve ananâtı da beraber sürükleyip durmaktadır. Geçen gün mahyaların bu sene kurulup kurulmayacağını endişeli nazarlarla mevzu bahs eden bir doktora:

—Sana ne?

Der gibi hayretle karışık bir dikkatle bakmış idim de şu cevabı vermişti:

—Belki camiye gidip namaz kılmam. Fakat çocukluktan beri alışılmış. Gözlerim mahyaları görmek istiyor.

Öyle ya, mahyaların sanki din ve iman ile ne alakası vardır? Ancak hayat, hep faydalı şeylerin kafesine takılıp kalacak bir kuş değildir. O biraz süs, biraz sanat, biraz heva ve heves isteyen avare bir mahlûktur. Türkün kabiliyeti İstanbul Ramazanını mahya ile süsleyebilmek sanatına yükselmiş. Bu masum süs, millî camianındır: Ondan herkes bir surette zevkyâbdır: Kimi kurmasından, kimi temşasından, kimi gidip onun şelaleri altında ibadet etmekten.

Şu umumi müşahedede din ile dünyayı— yekdiğeri itip kakmaksızın— beraber yürür görüyoruz. Evet hayat da böyledir fakat siyasette değildir. Filhakika siyasetten bu iki şeyin karışık olması veya ayrı olması beşeriyetin terakki tarihinde mühim bir fasıl işgal ediyor. Türk Cumhuriyet’i de siyasi hayatta bu tefrik ameliyesini icraya lüzum görmüştür. Dünyanın her memleketinde bu tefrik ameliyesi az çok ızdırab-ı asabiyet müvellidi olmak adettir. Birkaç sebepten dolayı: Evvela velev ki dinî olsun yeryüzündeki bütün müesseseler her şeyden evvel iktisadi alakalarla ayakta dururlar. Din işleri, dünya işlerinden tefrik edilecektir denilen her yerde her şeyden evvel yıkılan dünyevî menfaatlerin çatırtısı bilhassa alakadarları için laf söylemek için iyi bir avukatlık teşkil etmeyeceğinden onlar (menfaatlerimiz yıkılıyor) diyeceklerine (din yıkılıyor) derler. Bir kere böyle başlayan müdafaa tarzına sonra sonra dalalet ve cehaletler de yardım ederken mukabil tarafın efratı da tahrik edilmiş olur. Ve bu bahisde vaziyetin hakikati bundan ibaret olarak kavganın şiddeti ise her şeyden evvel ve her şeyden ziyade bilhassa mahvolacağı tevehhüm edilen menfaatlerin zevali ihtimal veya endişesinden ileri gelir. Fakat inkılap fikrini yürüten hak ile hakikattir. Onun içindir ki her hale ve her maniaya rağmen o behemehal vaziyete hâkimdir, mutlaka muzafferdir ve muhakkak durmaz yürür. Çünkü inkılap fikirleri Ali’nin

Veli'nin fikirleri değildir, belki onlar insaniyetin katına mecbur olduğu merhalelerdir. Beşeriyetin her hangi bir kısmı bir yaş daha aldığı zaman ona sen illa çocukluk devrinde kalacaksın demek ihtimali yoktur.

Laik Cumhuriyet idaresi din işlerini dünya işlerinden tefrik etmiş de ne olmuş? Camiler mi kapandı, Muhammed ümmeti dinin emirlerini icradan men mi olundu? Hayır. Yalnız müftü efendiler vaazlar hakkında takayyüde davet olunmuş bulunuyorlar. Bunu da pek tabi bulmalıdır. Hurufât, İsrailiyyât ve nihayet kesif bir cehalete veya su-i niyete müstenid siyasiyyât ile halkın efkarı tağşiş ve tağlit olunmamak müessesenin ilk akla gelen vazifesi olmalıdır. Bizim memleketimiz için hakikatin acı tarafı şuradadır ki diyanet bahsinde dahi mesleğinin ehli âlim sadece nadir değil, belki enderdir. Dinin ictimai terbiyede oynayacağı bir rol varsa bizim memleketimizde bunu tatbik edebilmek kifayeti ile yetişmiş adam, bütün bütün yoktur dememek için, pek azdır. Onun için vaaz u irşad bahsindeki takayyüdü çok zaruri görmelidir. Dinin kendi sahasında kalarak bu noksanlardan tecerrüdü eğer mümkün ve mukadderse o da ancak Cumhuriyet idaresinin tecelli ettirmekle mükellef bulunduğu ilm ü hakikat sahasında tahakkuk edebilir. Eğer hakikat aranırsa her müessesemizi olduğu gibi din müessesemizi dahi şimdiki perişan haline hep istibdad ve mutlakiyet idareleri indirmişlerdir. İstibdad ve mutlakiyetin şiarı ilim namına dahi kizb u riya idi, ve cehl ü amâ idi. O devrin müstakbelleri halk üzerindeki mutlak hükümet ve hakimiyetlerini yürütmek için dini dahi işlerine vasıta kılmaktan çekinmemişler ve bunun için adlarına ulema denilen bir takım başı sarıklılar da kendilerine pek mata` ve hatta pervasız ve mütehallik aletler bulmuşlardı. Hakiki bir dindara göre bugün onların yaptıklarına yaptıklarının neticesi olan vaziyete bakıp da nafiye yere olsa dahi:

— Allah bin belalarını versin.

Dememek elde olmaz.

Dünyada herhangi bir milletin i'tilasına mümanaat etmek isteyen din tasavvur olunamaz. Dini dünya işlerine karıştırarak aynı zamanda onun kader ve menziletini dahi iskat edenler bu dakikadan gaflet etmişlerdir. Herkes şurasını çok iyi bilmelidir ki din, dünya işlerinden tefrik edildiği zaman onun ilgası değil, belki olsa olsa yalnız kendi sahasına ircaı ile i'lası mevzu bahistir. Küfür diyarı denilen Avrupa'da her hangi bir mabedin, hele bunların büyüklerinin temizliğine insan hayran olur. Oralarda din dünya işlerine karışmaz. Bu kadar

nefis ve muazzam camilerimizden hangisini yüzümüz kızarmaksızın bir ecnebiye gösterebiliriz? İslamiyet harabeyi mi emr ediyor, kirlilik ve fakr ve sefaleti mi tavsiye ediyor? Asırlardır bu kadarcık şeyi fark etmeyenler arkasında menfaat hesaplatı saklayan bedbîn ve mutaassıb bir çehre ile (din elden gidiyor) derlerse onlara sadece:

“-Geç efendi geç!...” ifadesini telhis ve ilan eden bir omuz silkelemesiyle mukabele etmek muvafık olur.

Yunus Nadi

EK-8

Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları¹³⁴³

Rumeli’nde Ahmet Ağa isminde bir İslam, Hıristiyan olmuş ve Borki ismini almıştır. Edirne 23 Eylül (muhabir-i mahsusamızdan). Ona, harab kaldırımları arasından otlar fışkıran bir sokakta rast geldim. Elini şakağına dayamış, gözlerini karşiki viran evin çarpık duvarlarına dikmiş derin derin düşünüyor, dizinin dibinde sekiz, on yaşlarında sıska bir çocuk boynunu mahzunane bükmüş oturuyordu.

Her ikisinin tenleri, fizyoloji sefaletle inzimam eden (katılan) kalın bir kir tabakasıyla paslı bir renk almıştı. Kadının yüzü, genç görünmesine rağmen, sık ve karışık elim çizgilerle katmerleşmişti. Ötesi berisi yırtık bir iplik çarşafın altında kirli beyaz gömleği sıyırtıyor, ayaklarındaki kunduranın her parçası, bedbaht sahibinden kurtulmak için, çöpün ilişmesini veya bir taşın takılmasını bekliyor.

Yanlarına yaklaşarak aşinalığı ettim. Gönili civarında bir köyden geliyorlarmış. Adı Nazife, yanındaki çocuk oğlu imiş. Mübadele suretiyle buraya gelmişler. Sordum:

-Senin kocan yok mu?

Kadın, en hassas bir damarına iğne batırılmış gibi, sıçradı ve paslı siması bakır gibi kızardı.

-Vardı ama...

-Öldü mü?

-Keşke ölseydi!

Şimdi kadın, İzzet-i nefsi müthiş surette rencide olmuş, benliğine hakaret edilmiş insanlara has bir heyecanla sarsılarak gözyaşları döküyordu. Bir müddet sonra hıçkırıklar arasında cevap verdi:

-Kocam gavur oldu!

Bu saf, bedbaht Rumeli köylüsü, kana kana ağladıktan sonra bana sergüzeştini anlattı. Kocası Ahmet isminde 30 yaşlarında bir esnaf imiş. Elinden kunduracılık, aşçılık, kahvecilik gibi birçok işler gelirmiş. Gönili’ye civar Bumice isminde bir köyde oturuyorlar. Ve senelerden beri geçinip gidiyorlarmış. Muhtelit komisyon o havaliye gelerek mübadeleye tabi İslamları şevke başladığı zaman kadın, kocasının seyahat için

¹³⁴³ Akil Şinasi, “Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Gözyaşları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Eylül 1925, s. 2.

hiçbir hazırlıkta bulunmadığını görerek şüphelenmiş. Ve bunun sebebini sormuş. Ahmet bugün, yarın diyerek kadını bir müddet oyalamış. Fakat nihayet mübadele günü gelince bu müttetik herif kendisinin mübadeleden kurtulmak için Hristiyan olduğunu ve isminin papaz tarafından Borki tesmiye olunduğunu itiraf ve utanmadan karısına da Hristiyan olması için ısrar etmiş!

Bu müthiş hıyanet karşısında kadın neye uğradığını bilemeyerek şaşırıp kalmış ve nihayet kocasından ayrılmaktan başka çare bulamamış. Fakat habis herif, bin türlü vasıta ile ve ezcümle oğlunu elinden alacağı tehdidiyle karısını Hristiyan olmaya icbar etmek istemiş ise de kadın bütün ısrarlara mukavemet ve bu teklifi nefretle reddetmiştir.

Ahmet naim-ı diğer Borki son bir çare olmak üzere karısını Hristiyan olmaya ikna için köyün papazını evine göndermiş. Papaz, eve gelerek Hristiyanlığın mesayasasından (meziyetler) bahsetmek üzere ağzını açar açmaz Nazife kadın tarafından hakaretle kovulmuş.

Nihayet müttetik Ahmet, kendisiyle hem iyar olmayan karısını Hristiyan etmekten ümidini keserek diğer muhacirlerle birlikte vapura bindirip Türkiye'ye göndermek üzere Selanik'e göndermiş, fakat orada da başka şekilde bir hayinlik yapmış. Çocuğunun elbiselerine varıncaya kadar karısının bütün eşyasını çalıp kaçmış.

Bu bedbaht muhacir kadına sordum:

-Burada rahatınız nasıl?

-Çok şükür, hükümet ekmeğimizi veriyor. Şimdilik aç kalmıyoruz. Oturacak ev de verildi. Asıl benim yüreğimi yakan şey, şu yavrucağı babasız kalması.

Ye's ve hicran ile eriyip biten bu zavallı kadından ayrılırken bana sordu:

-Efendi, bu melun herifi getirip cezasını veremez mi? Benim eşyalarımı alamaz mı?

Kendisini mebus etmek istemedim:

-Sen şimdilik rahatına bak, dedim. Elbet bir çaresi bulunur!

EK-9

Bizde İrtica Şuurludur¹³⁴⁴

Türkiye’de cehl u taassub vardır; fakat mürteci değildir. Türkiye’nin köşesinde bucağında çöreklenmiş soluyan bir irtica şebekesi görülür ki ne cahildir ne mutaassıb, ancak ve ancak şuurludur. Çünkü irtica hareketlerini bîhaber cehl ü taassub değil, şuurlu mürteciler idare eder, metodları, sistemleri, düsturları akla ziyandır.

(Allah bir) derler, bu sözlerine sakın inanmayın! Sebebi vardır: Ya size iki dedirtmek için, yahud iki dediğinizi mürteci olmayan biçare cehl ü samimi taassuba inandırmak kasdıyla.

(Yevmü Kıyam ve Kıyamet) derler, bu sözlerine aldanmayın! Kasıtları o hakikat değildir, şudur: Yevm-i kıyamet demek, zavallı cehli ayaklandıracağı gün, ve yevm-i kıyamet ise ayaklandığı samimi taassubu kan ve ölüm deryasına kanacağı gün demektir.

Medrese köşesindeki kınalı postunda oturuyor? Hiç ummayın! Anahtarı uçkuruna bağlanmış küçük dolabı açınız: Onun da köşesinde -kokmaz diye- ya bir şişe ... , yahut bir tutam esrar bulursunuz.

Fakat yine siz ahlaksız ve dinsizsiniz, fakat yine onların ayaklarında -karıncaları ezmek için- sıra sıra çingiraklar ilmeklidir.

Hayatınızda dikkat etmedinizse, şimdi, bu melus badire günlerinde dikkat ediniz, etrafınızda bunları göreceksiniz ve ne kadar şuurlu, derli toplu, mütehassıs birer mürteci olduklarını anlayacaksınız.

Ben hayatımda birçoklarına tesadüf ettim, fakat iki vaka oldu ki tesadüf el-an hayret ettim. Biri Anadolu’nun bir köşesinde, diğeri İstanbul’un Bab-ı Âli Caddesi’nde geçti: Bu Anadolu köşesinde uzun boylu, kucak dolusu beyaz sakallı mühim bir müderris vardı. Galiba hilal-i ahmer Amerikan bezle iğne iplik dağıtmıştı. Siperlerdeki Mehmedlere kış için don gömlek dikilsin diye... Kasabada herkese birer ikişer takım verdiler. Cehl ü

¹³⁴⁴ Aka Gündüz, “Bizde İrtica Şuurludur”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Mart 1925, s.2.

taassub bunu güle sevine aldı ve canla başla biçti, dikti. Yalnız müderris mükerreren ve alenen şu sözlerle reddetti:

-Kabul edemem. İyâlim, iki kızım namahremdirler. Elin yabanının erkeklerine nasıl don gömlek dikerler! Haşa sümme haşa, bir hatun ancak meşru erine ve mahremlerine böyleleri diker.

Kasaba içinde buna en çok kızan Müftü Efendi oldu ve zavallı bîhaber müderrisin başına, arka taraftan ne kadar hamiyet, vatan, fedaî, cihad kelimeleri varsa birer kaya gibi fırlattı durdu.

Medrese programlarının ıslahı, Hesab, Hendese, Ulûm-ı Tabiiyye, Coğrafya, İmla, Okuyup-Yazma şayiaları çıktı. Müderris nüfuzluydu ve medresesi babadan kalmaydı:

-Yıkırım da ulûm ve fûnûn dedikleri o bidatleri kapıdan sokmam!

Diye açık ve samimi feveran etti. Kasabanın içinde en önce küplerin en baş tarafına binen yine müftü efendi oldu.

Fakat bir gün müftü, bir cehl ü taassubuna hücum ederken aynen şu sözleri ağzından kaçırdı:

-Bu müderris olacak herif bize düşmanlık ediyor! Bizim bu memleket içinde asırlardan beri devam edegelen bir medrese saltanatımız vardı. Sözümüz sözdü. Ruhlara ve maddelere hükmediyorduk. Gel zaman git zaman taallüm ve tederrüsümüz inhitâta uğradı. İcazet alanlarımızın yüzde biri adını yazmasını bilmez oldu. Şimdi asrîler, mütecedidler denilen bir takım budalalar çıktı, bizi asrî ulûm ve fûnûn ile tenvir etmek istiyorlar. Hiç bu nimet reddolunur mu? Evvelce zamanın bildikleriyle mücehhez iken cahil ve mutassıb halk bizi dinliyordu. Vakta ki cehl bize ve ilim müteceddidlere intikal etti, saltanatımız, hükmümüz günden güne zaafa uğradı. Halk zekidir, anlar, bize geldiler boş buldular, setre pantolonlulara gittiler dolu buldular. Artık bize ehemmiyet veriyorlar mı? Halkbuki işte bir sürü budala bize ilm ü irfan sunuyor. Verdiklerini alalım yıldızları, müstatili, nebatâtı, hayvanâtı öğrenelim, hatta verenlerden üstün olalım. Halk o zaman bizi daha mütefevvik ve münevver görecektir ve bu suretle saltanat ve kıymetimizi ihya ve istirdâ etmiş olacağız. İşte bu cehl ü taassub içinde puyan müderrisler gibi adamlardır ki bizi mahva çalışırlar. Bize o günlerin geldiğini bilseler, ah bilseler biz neler yapmaya muktedir olacağız.

Bu müftü -sonraları işittim- açık fikirli, münevver olduğu için daha büyük yere kaldırmışlar! Bu mürtecinin, irtıcaı şuursuz mudur rica ederim?

Balkan muharebesi, Bab-ı Ali yokuşundan çıkıyorum. Tanıdığım Rusyalı iki hanım ve refakatlerinde bir Bey. Hanımlar kostüm tayyörlü başlarını birer ince eşarp ile sarmışlar. Yavaş yavaş kol kola konuşarak yürüyorlar. Onların arkasından adam akıllı kelli felli belki Şeyhülislam kapısında mühim bir mevki sahibi, ensesi kalın, tertemiz koca kavuklu, lösterin cık cıklı bir Hocaefendi hazretleri... Onu da ben takip ediyorum. Hocaefendi önündeki hanım kızların seslerini işitiyor ve bulanık gözlerini beyaz enselerinden ayırmıyor. Fena halde sinirlendim, dayanamadım, yanına sokuldum, aramızda harfıyyen şu muhavere geçti:

-Selamunaleyküm Efendi Hazretleri!

-Ve aleykümselam beyefendi oğlum.

-Şu önde giden kadınları tanıyor musunuz?

-Hayır Bey oğlum, görmüşlüğüm yok.

-Bunlar Müslüman kızlardır.

-Olabilir Edendim.

-Görüyorsunuz ya, hem kostüm tayyör giymişöer, hem başlarına ferace takmamışlar, hem de erkekle konuşa görüşe sokaktan geçiyorlar.

-Olabilir Efendim, bundan bize ne?

-Şey Efendi Hazretleri! Yani demek istiyorum ki niçin bunların üstlerini başlarını parçalamıyorsunuz? Yanlarındaki delikanlıyı dövüp polise teslim etmiyorsunuz? Adaba ve ananâta yakışır mı bu efendi hazretleri?

-Aman bey oğlum! Herkesin hareketinden bize ne?

-Size şudur ki Efendim, eğer bunlar şunun hemşiresi, bunun karısı, ötekinin annes olmuş olsalardı, o zaman iş benim dediğim gibi olurdu.

-İmkânı mı var Efendim?

- Vardır Efendi Hazretleri vardır. Siz bunların Moskof tebası olduklarını biliyorsunuz ve yine biliyorsunuz ki bir tek harfle tecavüz etseniz sefir Çarikof şu binaya dayanacak ve muhterem ense kökünüzde boza pişirecekler.

Bizde irtica şuurludur ve bütün tertibatımız zavallı cehlden, samimi taassubdan evvel, bir şuurlu irticaya karşı olmalıdır.

Aka Gündüz

İlahiyat Fakültesi¹³⁴⁵

Evvelki günden itibaren Cumhuriyet Darülfünunu'na yeni bir kubbe ve kubbenin altına yeni birkaç kürsü ilave edildi: İlahiyat Fakültesi. Bir ilim müessesesi olduğunu söyleyen yeni fakülteyi ve Darülfünunun gençliğine ilim vereceğini söyleyen müderrislerini hürmetle selamlarız. Ancak bu hürmetkâr selamlarımıza şunu da terdif etmeyi unutmayacağız ki biz henüz İlahiyat Fakültesi'nin te'sis-i hikmetini anlamış olanlardan değiliz. Bu, ne fakültesidir ve kürsülerinde hangi nev' ilimler tedris edilecektir? Açılma merasiminde irâd edilen noktalardan anladığımıza göre bu fakülte "ulûm-ı İslâmiyye"nin tedrisi müessesesidir. Fakat, şimdiye kadar yapılan ilim tasniflerinde biz ulûm-i İslâmiyye veya Hıristiyanıyye veya Museviyye tarzında bir tasnif bulunduğunu hatırlamadığımız içindir ki İlahiyat Fakültesi'nin mana ve mahiyetini anlamakta güçlük çekiyoruz. Darülfünunumuzun muhterem müderrisleri bizim bu şeklerimizi hallederlerse kendilerine minnettar kalırız.

Diğer fakültelerin bünyelerini, mahiyetlerini kolaylıkla anlıyoruz. Mesela Tabiat Fakültesi, maddenin muayyen evsâfını tedkik eder; Edebiyat ve Tarih Fakültesi Tarih, Felsefe ve Güzel Sanatlar'ı tedkik eden bir fakültedir. Vakıa ilmin on dokuzuncu asırdan bu tarafa doğru olan tekâmülü bu fakültenin birçok yerlerini yıkmışsa da nihayet onun vücudunu kabul edebiliriz. Çünkü içinde hakim olan ilim telakkileri kudsî akideler halinde hâkim prensiplere istinad etmediği için mesela tarih kürsülerinde bir inkılap yahud bediiyât telakilerinde esaslı bir tahavvül imkanı vardır. Yani Edebiyat Fakültesi, teşkilatı olmak itibarıyla eskimiş dahi olsa, içinde hakim olan ruh, ilmin tekamülünü takipte serbest bulunabileceği için Darülfünun için çok muzırr bir yer teşkil edemez. Fakat, İlahiyat Fakültesi öyle midir? İsmine bakınca görüyoruz ki âl-i mabûd ilimlerinden bahsedecektir. Programı ise yalnız ulûm-ı İslâmiyye denilen bilgileri ihtiva ediyor. O halde buna İslâmiyât Fakültesi demek daha münasip olmaz mıdır?

Fakat, acaba mesele bu kadar basit bir isim meselesi midir? Eğer öyle olsaydı, asla düşünmeye lüzum yoktu. Fakültenin ismi ne olursa olsun, hakikat şudur ki içinde fakülteye

¹³⁴⁵ Yunus Nadi, "İlahiyat Fakültesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924, s.2.

mahsus olarak okunan ilimler ya şimdiye kadar maruf olan usullerden büsbütün başka usullerle okutulmak, yahud da bugünkü kafalarımız için ilim olmaktan çıkarılmak zaruretindedirler: Mesela; Tefsir ilmi, ancak evvela diniyyât ve saniyen İslâmiyet'te dinî mefkûrenin tekâmülünü tedkîk etmek ilmi olabilir ve o zaman sade İslam kitabının tefsirini değil, ondan evvelki kitapların da tefsirini şâmil bulunmak lazım gelir.

Fıkıh ilmi de, onun gibi, dinî hukuk ve İslâmî hukuk tedkiki ilmî olmadığı zaman ilim değildir. Muhterem, müderrislerimiz beni affetsinler, bu ilimler bu tarzda okunmadığı takdirde yirminci asrın kürsüleri bu kurûn-ı vûsta-i sıklet altında ezilmeğe mahkum kalmaktan kurtulamayacaktır.

Hayır, medrese ile darülfünun arasındaki fark bir kelime farkı değildir: Medrese evvela inanmak ve sonra bilmek ilminin kürsüsü, Darülfünun ise evvela bilmek ve sonra inanmak ilminin ocağıdır. Bunun için İlahiyat fakültesi iki şeyden birini yapmaya ve iki şeyden biri olmaya mahkûmdur: Ya önce inanıp sonra bilecek ve binaenaleyh medrese olacak, yahud önce bilecek de ondan sonra inanacak ve binaenaleyh İlahiyat fakültesi olmayarak ya Tarih şubesinde bir kürsü ya hukuk fakültesinde bir şube yahud yeni bir ictimaiyyât fakültesinde bir ihtisas enstitüsü olacaktır. Bunlardan başka bir şey olabileceğini göstererek ilim adamlarımızın Türk gençliğine büyük hizmette bulunacakları şüphesizdir.

Hülasası şudur ki İlahiyat fakültesi bizim için evvela mevsimi geçmiş binaenaleyh meyvesiz kalmaya mahkum bir çiçek, saniyen de tanzimatın açtığı ikilik müessesesini hükümetten kaldıracak harsa nakleden bir bid'attir. Bunu söylememin, ananevi fikirlere muhalefet etmenin müşekkel olduğunu bilmemize rağmen, bize borçtur ve bu borcu, yeni fakülteyi ihtiramla selamlarken olsun ödemeyi, Türk gençliğine karşı dahi göstermekle mükellef hürmet muktezası şeklinde eda ediyoruz.

EK- 11

Ramazan¹³⁴⁶

Bu gece, lacivert bir kış havası içinde, mahyaların altın benekleri ürperecek. Sekizinci laik Ramazanın içindeyiz. Artık, gözlerimize, parmağının arasında sigarasını tütüren oruçsuzlarla teşbih tanelerini yuvarlayan oruçlu bir görünüyor. Ahretin hesabını dünyada sormağa kimin hakkı var? Bence, susuzluktan çatlamış kuru dudakları gizli bir dua ile kıpırdayarak teşbih çeken, gözleri yeşil bir cennet rüyasına dalmış ihtiyar kadar, sigarasının dumanını rüzgarlara dağıtan genç de hürmete layıktır: Doğru kabahatin yalan ibadetten hayırlı olduğuna şüphe eder misin?

Eskiden oruç, esnaf tezkeresi, yol vergisi, nüfus kağıdı gibi, polisin, tahsildarın, belediye çavuşunun arayıp sorduğu bir şeydi. Bunun için, oruç yemek de bir nevi memnu meyve lezzeti duyardık. Yasağın kalkışı, galiba oruçsuzların değil, oruçluların adaletini arttırdı!

Oruç. Niçin? Eğer on, on beş saat aç durmaktan maksat bütün bir yıl yorulan hazım cihazını dinlendirmek yahut nefsi mahrumiyete katlandırarak terbiye etmekse, artık buna hacet yok. Umumî harbin cehennemden geçen dünya yüzünde hangi insan kaldı ki, yıllardır midesini dinlendirmemiş ve nefsinin mahrumiyetin her türlüüne alıştırmamış olsun!

Eski bir vecize: Oruç bir çöldür ki, vahası iftar sofrasıdır, diyor. Ah, ne olurdu bu çölün cennette serabı olmasaydı!

Yusuf Ziya

¹³⁴⁶ Yusuf Ziya, “Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1932, s.3.

EK- 12

Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket¹³⁴⁷

Namazı İtibardan Düşüren İtikadsız Değildir

“Eşkalde vukua gelecek tebeddüllerden Müslümanlığının sarsılacağını düşünmek, dini eşkal-i zâhriyeden ibaret zannetmekle tuemdardır (benzer).

Doğruluğuna kâni olduğum fikirleri neşretmek fırsatını bana bahşeden Cumhuriyet idaresine hamd u sena ederim.

Din hakkında öteden beri bazı düşüncelerim vardı, fakat bunları eski devirlerde mevki-i bahs ve münakaşaya koymak, başına dert almaktan başka bir şey değildir. En küçük bir vesile ile dinsizliğinize hükm ederler ve ne kadar mantıkî söylerseniz söyleyin, başınızda sarık, sırtınızda cübbe olmadığı için derdinizi dinlemezlerdi. Şimdi düşündüklerimizi söyleyebiliyoruz.

Pek eskiden nasıldı bilmiyorum, fakat yarım asırlık hayatımda kani olduğum din mefhumu kıymetini kaybetmektedir.

Camilerin cemaati günden güne hem kemmiyet, hem de keyfiyyet itibariyle sükut etmiştir. Ramazanlar, bayramlar, kandiller istisna edilirse, alelaide günlerde camiler bom boştur. Ekseri mescitlerde imam, müezzin, cemaat de hele yeni neslin kadınları, bunların ekserisi namaz surelerini bile unutmuşlardır. Halbuki Avrupa’nın herhangi bir beldesinde protestan veya Katolik kiliseleri Pazarları mâlâmâl (çok dolu) doludur.

Mekteplerde talebelikle geçen hayatımda dikkat ederdim. Arkadaşların bir kısmı namazdan kaçır, bir kısım-ı mühimi abdestsiz namaz kılar, yüzde beş ise şerâit-i diniyyeye riayet ederdi. Bizim sınıfımızda akaid dersini seven hiç yok gibi idi.

Otuz seneye yaklaşan muallimlik hayatımda da talebenin dine karşı pek lakayd olduğuna, din derslerini hiç sevmediğine şahid oldum. Darülmualimin âliyyede üç sene müdürlüğüm esnasında talebenin din ile alakasını tezyide çok uğraştım, bütün mesaimme rağmen camiye

¹³⁴⁷ Selim Sırrı, “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925, s.2.

gidenlerin miktarı bir türlü yüzde beş nisbetini geçmedi. Haydi kabul edelim ki mekteplerde muallimler su-i misal oluyor da talebe camiye gitmiyor, halkın da camilere rağbeti azalmıştır.

Müslümanlığın bu iki ehemmiyetli şartı kesb ü zaaf edince, halk dinin kalktığına hüküm ediyor, hatta o kadar ki namazını beş vakit kılan, orucunu tutan kimselerin sâir ahlakî kusurlarını nazar-ı müsamaha ile görüyor.

Abdülhamid'in casus şebekesi içinde beş vaktine beş katan nice musalliler vardı. Münevver gençleri icrâne fikirlerinden dolayı dayaktan öldüren, zindanlarda çürütenlerin hemen hepsi sofî ve mutaassıb kimselerdi. Türlü şenaat ve rezaleti irtikab eden, odalıklarla Roma orjilerini hatırlatan kepezelikleri yapan şeyhülislamın başları secdeden kalkmazdı.

Yeni nesil namaz kılmıyor, oruç tutmuyor. Dinin bu iki mühim şartlarına karşı lakayd davranıyor. Esbabı? Bunu bir yobaza sorarsanız alacağınız cevap şudur: Sükut-ı ahlak! Dinsizlik!

Fakat bir mütefekkiye sorarsanız bu şartların bugünkü şerait-i ictimaiyyeye tevafuk etmediğini ve dinde inkılab yapılmadıkça camilerin cemaatsiz kalmaya mahkum olduğunu öğrenirsiniz.

Bir Ramazan günü şöyle bir camileri dolaşalım bakalım neler gözümüze çarpar. Beyazıd camiinde ikindiden evvel:

Şadırvanın etrafında esnaf sınıfından kollarını sıvamış, ceketini omuzuna almış bir çok kimseler abdest almaya hazırlanıyor. Evvela def-i ihtiyaç yerine gidiyorlar. Orası tarif edilemez. Bu derece pisliği akıl kabul etmez. O kör olası istibra adeti bütün duvarlarda nice bin parmak izi bırakmış. Oradan musluk başına çömelinir. Yüzler, kollar yıkanır, çorap varsa çıkarılır ve ekseriya ayak kurulanmadan kundura giyilir. Etraftan kalkan toz halkın kundurasının içinde sim siyah bir çamur tabakası teşkil eder. Biraz evvel o murdar abdesthanenin muzahrafât (atıklar) üstünde yürüyen papuçların altı karşılıklı gelmek üzere koltuğa kısıtılıp, ıslak ve çamurlu ayakla abdesthaneye girilir. Her tarafı gül ve amber kokması lazım gelen o mukaddes Allah evi yazın ekşi ve müstekreh bir ayak kokusu neşreder. Bundan on beş sene evvel bazı Ramazanlarda hafız dinlemek için camilere giderdim. Secdeye yattığım zaman kokudan bunalmamak için nefes almazdım.

Namaz kılındıktan sonra vaizler, hafızlar başlar. Dünyanın hiçbir medeni beldesinden bu derece tertipsiz iş görülmemiştir.

Koca camide yirmi kadar yobaz her biri bir hava çalıyor. Kimi yüksekçe bir kürsüden avaz, avaz bağırıyor. On adım ötede bir diğeri Mesnevi'den okuyor. Onun biraz ilerisinde küçücük bir hafız ciyak ciyak ötüyor. Minberin dibinde bir Mısırlı, Arap tarzında hatim sürüyor. Daha ötede bir laz hoca ağzına gelen hezeyanları savuruyor. Düşmanın işgal senelerinde idi Yeni Cami'de kulağımla işittim, hoca elini kürsüye vurdu: “Ey Cemaat-i Müslimin! Hoca İsmail Hakkı namında bir melun herif vardı tanır mısınız, bu adam Manastırlı mı, ne idi? İşte o bir gün bu kürsüde Ahmed Rıza dinsizini medh etti, etti ama kürsüden inerken yuvarlandı, bacakları kırıldı!” dedi.

Halbuki Manastırlı İsmail Hakkı Efendi merhum ilm u fazlı ile o mesleğin nadir yetiştirdiği muhterem bir sima idi. Ahmed Rıza'yı ise anlamaya o yobaz idraki kifayet etmez.

Böylece her kafadan bir ses çıkarak, ne söyleyen dediğini biliyor ve ne ne de dinleyen bir şey anlıyordu. Cemaatin hali de görülmeye seza, her sınıfa mensup birçok insanlar. Bir kısmı bağdaş kurmuş, bir kısmı diz çökmüş, bir kısmı da ayakta. İstifadeden de ziyade seyre gelmiş oldukları hallerinden belli.

Tabi bu insan kalabalığının içinde bir tane kadın yok. Avrupa ise kilisede ekseriyet kadınlardadır.

Zaman-ı risalette hayat gayet basit imiş. Günde beş defa abdest almak için Arabın zaten çıkaracak birşeyi yokmuş. Binaenaleyh onlar için yüzünü ayağını yıkamak külfet değilmiş.

Bugün artık iktisadi hayat insanlara ancak öyle vakti karın doyurmak için küçük bir fırsat veriyor. Öyle günde beş defa yalancılıktan temizliğe ve işini gücünü bırakıp yatıp kalkmaya imkân yoktur. Namazı itibardan düşüren itikatsızlık değil, imkânsızlıktır.

Bin beş yüz senelik usullerle, adetlerle bugün medeni milletlerle at başı beraber gidilemez. Dünyanın en mutaassıb insanları Katoliklerdir. Bakınız perhizleri ne büyük teceddüd geçirmektedir. Hâlâ da geçirmektedir. Hülâsa camiler büyük teceddüd görmelidir. Vaizlerin mevzuları medenî, ictimâî, sıhhi ve hayatî olmalıdır. Ramazan'da cami kapısında otuz gün zarfında hangi zâtın hangi mevzulara dair hangi saatlerde vaaz vereceği ve

mevzuatı kaç vaazda söyleyeceği ilan edilmelidir. Muayyen bir saatte bir camide bir kürsü olmalı ve tek bir adam söylemelidir.

İbadethanelerde ayakla basılan yerlere secde etmemek için tertibât yapılmalıdır. Vaaz veya mevlid dinlemeye gelenlerin kundura ile girip rahatça oturabilmeleri için sıralar yapılmalıdır.

Oruç da ıslah edilmelidir. Sabahtan akşama kadar aç, susuz iş görmeye fikren ve bedenen çalışmaya ve gece yarısından sonra tıka basa yiyip yatmaya bugünkü medeni hayat müsaid değildir. Zaten İstanbul'da gördüğümüz Ramazanlar hiç de arzu-yu ilahiye tevafuk etmiyor.

Gündüz öğleye kadar uyku, akşamüstü direkler arasında veya cami sıralarında keş ü güzâr, gece tiyatrolarda dedikodu. Nedir ne, oruç tutuyoruz. Bununla kendimizi aldatabiliriz, fakat Allah aldanmaz.

Perhizden maksad o ayda kanaatkâr olup nefsine karşı tahakküm ettiğini göstermek ise, orucun şartlarını biraz tahfif etmek lazımdır. Bu şekilde kaldıkça ne namazın, ne orucun payidâr olmasına imkân yoktur. Hakiki Müslümanlık iyiliği sevmek, muhtaç-ı muavenet olanlara yardım etmek, fenalıktan ictinab etmek, büyüklerine hürmet etmek, ailesine muhabbet beslemek, kendi vazifesini namuslu bir insan gibi eda etmektir. Allah çalışan, uğraşan, hak ve hakikati tanıyan, menhiyattan nefsinin koruyan, maaliye rabt-ı kulüb eden kullarını daha çok seviyor. Eşkâlde vukua gelecek tebeddüllerden Müslümanlığın sarsılacağını düşünmek dini eşkâl-i zahiriyyeden ibaret zannetmekle tuemedir.

Allah'a yakîn olmak için yegâne çare ilmen yükselmek ve fikren tenevvür etmektir. Dünyasını imar etmeyenlerin ahireti mamur olacağına inanmak bâtıl bir akidedir. Medeniyet bir seyl u huruşân gibi akıp gidiyor. Zamanın ihtiyacâtını idrak etmeyen milletler boğulmaya mahkûmdurlar.

Selim Sırrı.

EK-13

Misyoner Kız Mektepleri¹³⁴⁸

Nihayet bizde, Misyoner müesseselerine kavlen olsun harekete geçildiğini ve bu hareketin Matbuat mensupları tarafından deruhte olunduğunu geçenlerde okuduğum vakit, büyük bir inşirahın verdiği zevkle geniş bir nefes almıştım. Çünkü, ben kendim, İstanbuldaki bu Misyoner mekteplerinden birinde son senelerde tam iki yıl leyli bir talebe olarak yaşadım, yaşıma ve irfanıma bu müessesenin hayatına nüfuz etmeğe çok müsait bulunduğundan İstanbulda bir Misyoner mektebinin ne demek olduğunu kalbim sızlıyarak öğrendim. Hatta henüz orada talebe bulunduğum esnada bu vaziyeti adeta bir rapor halinde hususi bir mektupla Maarif Vekaletine bildirmiştim. Rahip Kız mekteplerinin genç kızlarımız üzerinde yaptığı terbiyevi, millî, siyasi ve ruhî tahribatı en iyisi bir Roman veya bir Tiyatro şeklinde tesbit edersem hakikat daha canlı ve tesirli surette meydana konmuş olur fikrile bu mektep hakkında yaptığım tetkikatı bir eseri edebi şeklinde tanzime başlamıştım. Çünkü bu mekteplerin her türlü ilimle mücehhez, tam manasile “fettan” hocaları, şarkta seciyeli ve hakiki irfanlı fertler yetişmesine mani olmak için, bütün desisekârane gayretlerini sarfetmektedirler. Burada meşhur Fransız edibi Balzakın bir eserine işaret edeceğim. “Kadın mantığı” namındaki eserinde o, bir kadın Cizvitin ne derecelerde Cizvit olabileceğini söylerken en az Cizvit bir kadının, en koyu bir erkek Cizvitten bir milyon kere kuvvetli olduğunu, öyle coşkun ve mübalağalı kelimelerle temin eder ki, bu iddia karşısında insanın adeta tüyleri ürperir. Husuile benim gibi o rahibelerin hayatına yakından nüfuz edenlerden!

Evvela şunu tetkik etmek isterim ki, Rahibe mekteplerinin iç yüzüne, hiç olmazsa bizdekilerinin, hakiki çehresine bakmak kolay bir iş değildir: Dindar, münzevi, hayırperver, bitaraf ve müşfik görünen ve böyle görünmeği kendisine hakiki bir meslek edinen bu müesseseler, doğrudan doğruya, dinsiz, fesat merkezi, hain ve siyasi maksatları olan muzır bir mikrop yuvasıdır. Bunun böyle olduğuna müsbet bir vakıa olabilmek için, o mekteplere küçük yaşlı bir talebe veya gözü boyanması her zaman kabil ziyaretçi bir müfettiş gibi değil, benim gibi yirmisini geçmiş, Avrupa ve Hristiyanlık hayatına irfanen ve filen nüfuz etmiş leyli bir talebe olarak duhul lâzımdır.

¹³⁴⁸ Şaziye Berin, “Misyoner Kız Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Ağustos 1929, s.1.

Böyle bir Rahibe mektebinde iki sene gece gündüz yaşamış ve onları tetkika imkân bulmuş bir kimse mevkiinde şunları tesbit ettim:

I-Pedagoji sahasında en asri bir zihniyetle ileriliyen ve tatbiyatını dünyevi-tabii menbalardan almağa başlayan Avrupa, binnetice Fransa dahi mekteplerden uhrevî muallimleri kovmuş olduğundan ruhban kafilesi, idamei hayat için henüz uykudaki memleketlere hicrete mecbur olmuşlardır. Binaenaleyh o derece uhrevi görünen ruhban mekteplerinin ilk temeli paradır.

II-Tek tek vak'alarını burada zikretmeğe imkan bulunmıyan ikinci gayeleri fattanlıklarının her türlü tecelliyatını tatbik ederek gördükleri iş: Elleri tamamen teslim ettiğimiz yavrularda ferdi ve millî seciye namına ne varsa temelinden öldürmektedir.

III-Siyasi gayetleri zannolunduğundan çok daha korkunçtur.

IV-Dini gayretleri. Bu hiç birimizin meçhulü değildir. Berhayat eski şairlerimizden birinin, bu mektepte evvela talebelik, bilahere hocalık etmiş olan, kerimesi, zannediyorum bugün Paris manastırlarından birinde rahibedir.

Bütün bu namert cinayetlerine mukabil rahip mekteplerinin bize verdiği şey: Şahsiyetsiz bir papağanın da söylediği bir Fransızcadır. Bu yalnız öbür dünyaya değil, yerin dibine geçesi ruhban müesseselerine, büyük ve mütefekkir Fransızların değil, fakat yalnız papazca düşünen mütefessih ve Fransızlara bile zararı dokunan papaz Fransızcası öğretilir.

Neticeyi karilere bırakıyor ve soruyorum: Yüz sene yakın bir zamandanberi masum memleketimize tırnak salan bu rahip müesseseleri Türklük hadimi hangi Türk erkeğini ve hangi Türk kadını yetiştirmiştir?

Şaziye Berin

HİLAFET'İN MAHİYET-İ ŞER'İYYESİ TEFRİKALARI

TEFRİKA 1

Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi¹³⁴⁹

Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde hilafet müessesesinin lağvı hakkındaki tahrir sebebiyle Adliye Vekili Seyyid Bey'in irâd ettiği tarihî nutuk.

Muhterem Efendiler!

Müsaade buyurursanız bendeniz de bu hilafet meselesi hakkında biraz izâhât vereyim. Mesele pek mühim olduğundan ve hata tarihimizde ve belki de bilumum hâdisât-ı ictimaiyye arasında en büyük bir inkılab demek olduğundan bu babda ne kadar söz söylense yine azdır. Onun için sabrınızı suistimal edersem beni mazûr görünüz. Benden evvelki hatibler, hususiyle Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi hazretleri bu babdaki kanaatini beyan ettiler. Pek güzel ve pek umumî söylediler. Bendeniz de bu meseleye dair uzun senelerden beri icrâ ettiğim tettebbuât neticesinde hâsıl olan kanaatimi beyan etmek isterim. Nitekim geçen sene hilafet hakkında (Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye) ünvanıyla bir de kitap neşr etmiş idim. Dediğim gibi tarih-i İslam'da azim bir inkılap yapıyoruz. Denilebilir ki bundan daha büyük inkılap olamaz. Bu inkılabın azimetindendir ki zihinler bununla pek meşguldür. Kalpler endişe ve tereddüd içindedir. Onun için cümlemizin vicdan ve iz'anı arzu ediyor ki mesele tamamıyla tevzi' etsin. Çünkü tekrar ediyorum mesele hakikaten gayet mühimdir. Ne yaptığımızı ve ne yapmak istediğimizi bilsin. Şuurlu bir surette mi, yoksa şuursuz bir hâlde mi yapıyoruz? anlasın. Meclis-i âlî, hilâfet meselesinin mahiyet-i şer'iyyesi ve siyasiyyesini bilerek mi ittihaz-ı karar ediyor, yoksa bilmeyerek mi? Bu cihetler tamamıyla tevzih etsin. Çünkü tekrar ediyorum mesele-i

¹³⁴⁹ Seyyid Bey "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Mayıs 1924, s.2.

hakikiye gayet mühimdir. Âlem-i İslâm'a daha şimdiye kadar böyle bir inkılap vâki' olmamıştır. Değil âlem-i İslâm'da, belki küre-i arzda vâki' olan inkılabâtın en büyüğü, en mühimdir. Bunun için ezhanda, efkârda şüpheler, tereddütler bulunmamak lazım gelir. Meseleyi bilerek halletmek icap eder. Gerek dinî cihetini ve gerek siyasî cihetini etrafla bizim bilmemiz lazım gelir.

Bu cihetleri bilirse ne yapmak istediğimizi ne yapacağımızı bilmiş oluruz. Benim asıl maksadım meselenin dinî cihetini, İslamiyet'in hilafet meselesi hakkındaki tarz-ı telakkisini izah etmektir. Siyasî cihetini beyan, maksadımdan hariçtir. Ben ona karışmam! O ciheti meclis-i âlî halleder.

Evvel emirde şu ciheti arz ederim ki hilafet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir ve itikad meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesâlih-i âmme cümlesindendir. İtikada taalluku yoktur. Vakıa itikadiyyâta dair telid olunan âsâr-ı İslamiyyede dahi bu meseleden uzun uzadıya bahs olunmuyor. Fakat bu, hilafet meselesinin akaid-i İslamiyye'den ma'dûd olduğu için değil, belki bu mesele etrafında sonradan hâsıl olan bir takım hurâfât ve efkâr-ı batılayı ibtâl içindir. Bu noktayı ulema-yı İslâm kitaplarında serahaten beyan ederler. Bilirsiniz ki asr-ı saadetten sonra âlem-i İslâm'da muhtelif fırkalar ve itikad mezhepleri zuhûr etmiştir. Onlardan biri de Şîâ fırkasıdır. Bu Şîâ fırkası bilahire muhtelif fırkalarla şubelere ayrılmıştır. Bunların bir kısmına "İsmailiyye" fırkası denir ve aynı zamanda bu fırkaya "Batıniyye" ve "Ta'limiyye" ve "Seb'iyye" namı dahi verilir. Bunların kendi halifelerine imam nâmı verirler ve kendi imamlarının ulûhiyetine kâil olurlar. İmam, ulûm ve maarifi doğrudan doğruya Allah'tan alır derler. İmamdan sonra "hüccet" denilen zât gelir. Ondan sonra "bâb" ondan sonra da "mümin" gelir. Allah imama, imam da hüccete, hüccet baba, bab da mümine talim eder derler. Onun için bunlara "ta'limiyye" fırkası nâmı verilir. Bunlarca Kur'an-ı Kerim'in hem zâhir hem de bâtın mânâsı vardır. Maksad olan mânâ-yı bâtiniyyesidir dedikleri için bunlara "batıniyye" dahi denilir. Bunların itikatleri hurafattan ibarettir. Haddizatında bunlar dinsizdirler. En cezbezeli ve cin fikirli reisleri meşhur "Hasan Sabbah"dır. Bu adam Şark Selçukîlerinden Alp Arslan zamanında "Kazvin" cihetlerinde yüksek bir dağ başında "Alamud" kalesinde tahassun etmiş idi. Alp Arslan bununla çok uğraşmıştı. El-yevm Anadolu dağlarında tahtacılıkla, odunculukla iştilal eden bir kısım eşhas bu Bâtıniyye fırkasının bekayasındırlar. Fakat bunlar artık kendi mezheplerini unutmuşlardır. İran'da el-

yevm sâkin bulunan “İmamiyye” fırkası da Mehdilik vücuduna kâildirler. Bunlara göre Mehdi, ber-hayattır. Münasip bir zamanda zuhûr edecek, bütün dünyayı adl ü hak ile dolduracaktır. İşte bunlar ve bu gibi fırkalar bu hilafet silsilesi hakkında türlü türlü hurafâta kâil olmuşlardır. Onun için ehl-i sünnet uleması kendi itikat kitaplarında “İmamet” ünvanı altında hilafet meselesini mevzu‘-i bahs etmişlerdir.

Maksatları bu mesele etrafında devinen hurafâtı redd ü ibtâl etmektir. Yoksa hilafet meselesini bir itikat meselesi olmak üzere beyan etmek değildir. Niteki ehl-i sünnet uleması, demin dediğim gibi bu ciheti sarahaten beyan ederler. Öyle değil mi efendiler? (Öyledir, doğrudur sadaları). Bu cihetler, bu suretle bilindikten sonra şimdi de hilafet meselesinin asıl mahiyet-i şer‘iyyesini izah edeyim. Her şeyden evvel şu noktayı arz edeyim ki hilafet hükümet demektir. Doğrudan doğruya millet işidir. Zamanın icâbâtına tâbidir. Onun içindir ki risâlet-penah efendimiz irtihal-i nebevîlerinde ashab-ı kiram hazarâtına bu hilafet meselesini izah etmemişlerdir. Şiddetli bir hararet içinde irtihal etmişlerdi. Bir aralık “bana kalem kağıt getiriniz, size bazı vesâyâda bulunmak isterim” demişlerdi. Bazı ashap derhal kalem kağıt getirmek istemişlerse de Hazret-i Ömer mani oldu. Şiddet-i harareten sayıklıyor dedi. Bize kitabullah kâfidir demiştir. Bunun üzerinde biraz gürültü oldu. Hazreti Peygamber “Gürültü etmeyin, dışarı çıkın, beni yalnız bırakın!” buyurdular. Ondan sonra şakk-ı şefe etmediler. Zannederim o gün veya ertesi günü vefat ettiler.

Muhterem Efendiler! Usuli kanun-i din olan Kur’an-ı Kerim’e müracaat ederseniz görürsünüz ki bizim şekl-i hilafet hakkında yani İslam hilafeti hakkında hiçbir ayet-i kerime yoktur. Kur’an-ı Kerim emr-i hükümette yani idare-i memleket hususunda bize iki düstur gösteriyor. Biri bugün âlem-i medeniyette cârî olan kaide-i meşverettir. Bunu Kur’an bize 1300 sene evvel vaz‘ etmiştir. O da “ve emruhum şura beynehum” düsturudur. Müslümanların işi kendi aralarında meşveretle görülür demektir.

Gerçi bu âyet-i celile Medine ahalisi hakkında nazil olmuştur. Medineliler kendi umur-ı müşterekelerini, memleketlerine ait olan işleri kendi aralarında meşveretle rûyet ederlermiş. Hazret-i Kur’ân onların bu halini Tahsin ediyor. Demek ki idare-i memleket hususunda usl-i meşveret takdir-i ilahiye mazhar olan müstahsen bir usuldür. Bir kaide-i usuliyye vardır. Husus-i sebep umum-i lafza mani‘ değildir. Tabir-i diğerle itibar-ı lafzın umûm ve şumûlünedir. Sebeb-i nüzûlun hususiyyeti değildir denir. Bu itibarla zikrolunan

ayet sebebiyle doğrudan doğruya ehl-i İslâm'ın idare-i memlekette ittihaz etmeleri lazım gelen hatt-ı hareketlerini gösteriyor denilebilir. Şüphe yoktur ki sitayiş-i ilahiye mazhar olan bir hatt-ı hareket İslam için lazımu'r-riyae bir harekettir. Hülasa; meşveretle iş görmek, takdir-i ilâhiye mazhar olan bir keyfiyettir. Nasıl ki bütün âlem medeniyette bugün bu usûl-i meşrûti kabul etmiştir, biz de ona tevfikân ittihaz-makarrarat ediyoruz. Efradın hukukunu, memleketin selameti en ziyade kâfil olan usul-i idare de budur.

Kur'an'da zikrolunan ikinci düstur da evvel emirde itaat düsturudur. Kur'an-ı Kerim'de "atiullahe ve atiur resule ve ulil emri minkum" âyet-i celîlesi vardır. Mânâ-yı münifi "Allah'a ve peygambere ve sizin içinizden emir sahibi olanlara itaat ediniz" demektedir. İşte bu ikinci düsturdur. Bu da anarşiyi, hükümeteşizliğı, ref' ve def' etmek içindir. Zabt u rabt u memleketi temin etmek içindir ki o emr-i hükümete itaatın dinen vacip olduğunu beyan ediyor. Bu ayet efrada salahiyattar olan ricâlin evâmirine itaat hususunda bir vezâife-i diniyye tahmil ediyor. İşte idare-i memleket hususunda Kur'an-ı Kerim'de bu iki âyetten başka bir âyet yoktur. Vakıa emaneti yani memuriyetleri, vezâif-i hükümeti ehline tevdi' etmek, hak ve adle riayet eylemek gibi hususâta müteallik âyât-ı Kur'aniyye vardır. Lakin bunlar doğrudan doğruya usul-i idareye müteallik değildir. İkinci derecededir.

Kur'an-ı Kerim'de "Halife" ve "İmam" tabirleri vardır. Fakat bunlar Hazret-i Peygamber hakkında veyahud sonra gelecek olan halifeler hakkında varid olmamıştır. Bir âyet-i celilede "Yâ Davudu innâ ce'alnâke halifeten fi'l-ardi fahkum beyne-nnâsi bilhakki" buyurulmuştur. Manası "Ya Davud biz seni yeryüzünde halife yaptık, binaenaleyh insanlar arasında hak ve adl ile hükmet" demektir. İlm-i usul-i fıkha ve Edebiyat-ı Arabiyye'ye âşina olanlar bilirler ki bu âyet-i celilede hakka mukarin hüküm yani adalet, fâ-ı takibiye ve tefriiyye ile hilafete terdif olunuyor. Yani "Seni halife yaptık o halde, öyle ise hak ile hükmet" deniyor. İşte bundan anlaşılıyor ki hilafetten maksad tevzi-i adalet kaziyesidir. İşte halifenin vazifesi bu maksad ve gayeyi istihsale çalışmaktır ki hükümet vazifesidir.

TEFRİKA 2

Hilafetin Mahiyet-i Şer'iiyesi¹³⁵⁰

Büyük Millet Meclisinin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde Hilafet müessesinin lağvı hakkındaki tahrir münasebetiyle adliye vekili Seyyid Bey'in îrad ettiği tarihî nutuk.

Kur'an-ı Kerim İbrahim aleyhisselam hakkında "İmam" tabirini kullanıyor. Kur'an, bir ayet-i celîlede Cenab-ı Hakk ile hazreti İbrahim arasında geçen bir mükaleme-i maneviyeyi hikaye ediyor. Cenab-ı Hakk hazreti İbrahim'e hitaben diyor ki: "İnni caettu leke ennas imamen" yani "Ben seni nâsa imam buyurdum". Yahud "yapacağım" buyuruyor. Hazret-i İbrahim de "Kale ve min zürriyyeti" yani "Ya Rabbi zürriyetimden de yap" diye niyaz ediyor. Bunun üzerine "Kale la yenalü ahdi'z-zalimin" hitab-ı izzeti varîd oluyor. Yani Cenab-ı Hakk Hazret-i İbrahim'e cevaben "Benim ahd-i imametim zalimlere vâsıl olmaz" buyuruyor. İşte bu ayet-i celîleden pek vâzih olarak anlaşılıyor ki Cenab-ı Hakk nazarında öyle zalim ve i'tisafdan ibaret olan mülk ve saltanat asla meşru değildir. Şimdi bu iki kelimenin yani halife ve imam tabirlerinin manalarını izah edeyim: Hilafet, lügatte halef olmak demektir. Halife de halef demektir. Şu halde Hazret-i Davud Aleyhisselam halifedir. Yani haleftir. Kimin halefidir? Allah'ın halefidir. Nerde halefidir? İcra-yı adalette, ihkak-ı hakk ve ibtal-i batılda demektir. İmam tabirine gelince, İmam pişvâ ve muktedabe demektir. Önde giden demektir. Bunun içindir ki mahalle imamlarına da cami imamlarına da imam denir. Halifeye de imamü'l-müslimin denir. Hatta bir meslek-i ilmiyyede pişvâ olan en büyük alimlere de imam denir. İmam A'zam, İmam Şafi gibi büyük alimlere imam denmesi bundandır. Bu kelimeler de mana-yı kudsiyyet yoktur.

[Yahya Galib Bey (Kırşehir) – Şu azimete bak hay Allah senden razı olsun.]

[Halil Hulki Efendi (Siirt) Ehadiyyet-i şerefiyyeye de geçiniz!]

Seyyid Bey (devamla) – müsaade buyurunuz, eğer daha kısa kesmekliğimi isterseniz ihtisar ederim. "Hayır hayır sesleri". Bendeniz beş on günden beri konuştuğum rüfekâ-yı kirâmdan aldığım hissiyâta göre zihinlerde bazı şüpheler vardır. Onları da elimden geldiği

¹³⁵⁰ Seyyid Bey "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iiyesi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Mayıs 1924, s.2.

kadar halletmek, izale etmek isterim. Araya laf karışırsa kelamın insicamına, silsile-i muhakemâta hâlel gelir. “Devam sesleri”.

Halife tabiriyle imam kelimesi arasında umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Halife ehass, imam eammdır. Yani her halife imamdır. Fakat her imam halife değildir. Halifelere imam dendiği gibi hakiki halife olmayan padişahlara da imam denir. Onun için bu iki kelime arasındaki farka dikkat etmelidir.

Onun içindir ki kütüb-i İslamiyye’de bu bahs “imamet” ünvanı altında gider.

Karasu mebus-ı muhterem Süreyya Bey Efendi bir de “İmamet”den “emirü’l-mü’minin” tabirinden bahsetti. Fakat bu tabirin bu bahse taalluku ve pek o kadar değeri yoktur. Emir, âmir demektir. Sünnet-i meşhuredir. Her hükümdara emir ıtlak olunur. Mesela Afgan emiri denir. İşte Kur’an-ı Kerim’de hilafet, imamet veya halife ve imam tabirleri hakkındaki ayetler bunlardan ibarettir ve bir de Kur’an ale’l-ıtlak insanlar hakkında da “istihlaf” tabirini kullanıyor. Emr-i adalette istihlaf demektir. Kur’an’da bunlardan başka ayet yoktur. Burada ulema-yı kiram hazerâtı var. Başka ayet var mıdır efendiler hazerâtı?

[Halil Hakkı Efendi (Siirt) – Hayır!]

[Ziyaeddin Efendi (Erzurum) – Hadis-i şerifler vardır. İcma‘-ı ümmet vardır.]

Adliye Vekili Seyyid Bey (devamla) – Evet onlardan da bahsedeceğim. Malumdur ki İslamiyet’te Kur’an metn-i şeraittir. Hadislerden şerh-i şeriat demektir. Fakat hadisten kasıt sahih olan hadistir. Çünkü bugün kitaplarda mevcut olan, lisanlarda deveran eden hadislerin bir kısmı yalandır. Bir kısmı da zayıftır. Böyle mühim meselelerde kıymet-i ilmiyyesi yoktur. İhticâca salih değildir. Onun için hadis deyip geçmek doğru olamaz. Onu tedkîk etmek, hadislerin hangi kısmında dâhil olduğunu anlamak vaciptir.

Evvelce de söylemiştim. Hilafet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî ve siyasî bir meseledir. Doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Onun içindir ki nusûs-ı şer’iyyede bu mesele hakkında tafsilât yoktur. Halife nasıl nasb u ta‘yin olunur? Hilafetin şerâiti nedir? Her hâl ü kârda ve her zamanda bir halife nasb u ta‘yin etmek millet üzerine vacip midir? gibi meseleler hakkında ne Kur’an-ı Kerim’de, ne de ehadis-i nebevîyyede bir serahat yoktur. Efendiler nazar-ı dikkatinizi celb ederim: Tırnak kesmek, sakal bırakmak gibi en ferî ve âdâb ve âdâta umûr-ı sıhhiyyeye müteallik meseleler hakkında bir çok hadis-i

şerifler vârid olduğu halde halifenin nasıl nasb u ta'yin edileceği, hilafetin şartlarının neden ibaret olduğu ve her zamanda halife nasb u ta'yin etmek vacip olup olmadığı hakkında sarîh ve katî hiçbir hadis yoktur. Bunun hikmeti nedir? Âdâb ve âdata dair bir çok hadisler vârid olsun da niçin hilafet meseleleri hakkında sarîh bir hadis-i şerif vârid olmasın? Bu nazar-ı dikkati câlib değil midir? Bunun sebebi şudur ki hilafet öyle zannolunduğu gibi mesâil-i asliyye-yi diniyyeden değildir. Siyasî bir meseledir. Zamana, örf ve âdete göre değişir. İcâbât-ı zamana tâbidir. Onun içindir ki risaletpenâh efendimiz demin söylediğim hilafet meseleleri hakkında ihtiyar-i sükût buyurmuşlardır.

Vakıâ hilafet hakkında hiç de hadis-i şerif yok değildir, vardır. Fakat bu babda vârid olan hadis-i şerifler (İmamlar Kureyş'den olur, Bir zamanda iki halifeye biat olundukta diğerini yani ikincisini kim olursa olsun öldürünüz) gibi iki üç hadisten ibarettir. Bunlar ise halifenin suret-i nasb u ta'yinine ve şerâit-i hilafete dair olan meseleleri halletmeye kâfi değildir.

El-hâsıl, Resûl-i Ekrem efendimiz hazretleri emr-i hilafeti tamamen ümmetine terk etmiştir. Hîn-i irtihallerinde kendilerine bir halife nasb u ta'yin etmedikleri gibi bu hususta hiçbir tavsiyede dahi bulunmamışlardır. Gerçi Şiiler hazret-i imam Ali hakkında, bazı ehl-i sünnet de hazret-i Ebu Bekir hakkında nass-ı şer'inin vücudiyyetini iddia ediyorlar. Lakin cumhur-ı ehl-i sünnete göre

[Mâ-ba'dı var]

TEFRİKA 3

Hilafetin Mahiyet-i Şer'iiyesi¹³⁵¹

Büyük Millet Meclisinin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde hilafet müessesinin lağvı hakkındaki takrîr münasebetiyle adliye vekili Seyyid Bey'in îrad ettiği tarihî nutuk

Bu iddialar doğru değildir. Ashabdan hiç biri hakkında kâfi derecede celî ne de hafî hiçbir nas vârid olmamıştır. Eğer vârid olsa idi ashab-ı kirâm hazerâtı kimin halife nasb u tayin edileceği hakkında kendi aralarında ihtilafa düşmezlerdi. Halbuki irtihal-i nebevîden sonra ashab-ı kirâm, içlerinden birini halife intihâbı hususunda ihtilaf ettiler. (Sakıfe-i Benî Saide) denilen mahalde ictima' ederek aralarında hayli münakaşa cereyan etti. Acı ve tatlı sözler söylendi. Medineliler Mekkelilere bizden bir emir sizden bir emir olsun dediler. Mekkeliler (bizden emir, sizden vezir) diye cevap verdiler. Nihayet Hazret-i Ebubekir'e biat olundu ve (Halife-i Resulullah) denildi. Hatta isim takmak hususunda evvela tereddüt ettiler. Hazret-i Ebu Bekir'e ne isim vereceklerini, ne suretle hitâp edeceklerini kestirip atamadılar. Nihayet dediğim gibi halife dediler. Hazret-i Ebu Bekir âhir ömründe Hazret-i Ömer El-Faruk'u istihlaf [sözlük: halef bırakmak] yani veliaht tayin etti. Ashab-ı Kirâm da kabul eyledi ve evvela Hazret-i Ömer'e tetabu-u izafetle (halife-i halife-i Resulullah) dediler. Resulullah'ın halifesinin halifesi demektir. Çünkü demiştim ya halife, halef demektir. Ömer, Ebu Bekir'in halefi, Ebu Bekir de Cenab-ı Peygamber'in halefi demek oluyor. Fakat bu surette izafetler altıncı, yedinci, hususiyle onuncu, yirminci dereceye balığ olunca pek ziyade uzayacağından izafetten vazgeçtiler. Ale'l-ıtlak halife dediler. Ara sıra da (Emirü'l-müminin) ıtlak ettiler. İşte emirü'l-müminin tabiri buradan çıktı. Sonra biliyorsunuz, Hazret-i Ömer yaralandı. Kendisi mecruhen hâl-i ihtizarda iken başında pek çok hilafet gürültüsü oldu. Bir cemaat gelerek Hazret-i Osman'ı veliaht yapmasını istediler. Hazret-i Ömer kabul etmedi. “Ben Osman'ı halife yaparsam (Ümeyye) Oğullarını ümmet-i Muhamed'in başına musallat eder, onlar da onun boynunu urur” dedi. Nitekim öyle de oldu. Onlar Hazret-i Ömer'in nezdinden çıktıktan sonra Haşimiler geldiler. Hazret-

¹³⁵¹ Seyyid Bey “Hilafetin Mâhiyet-i Şer'iiyesi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Mayıs 1924, s.2.

i Ali'nin halife yapılmasını istediler. Hazret-i Ömer onu da beğenmedi. (Hazret-i Ali, Allah adamıdır. Ben onu halife yaparsam o sizi doğru yola sevk eder. Fakat tabiatında mizah yani latifecilik vardır) dedi ve yapmadı. Bazıları da aşere-i mübeşşereden meşhur Hazret-i Talha'yı veliaht yapılmasını tavsiye ettiler. Hazret-i Ömer cevaben (O cicili bicili süslü elbiseler giymesini bilir, O mu halife olacak?) dedi. Bir kısım halk da yine aşere-i mübeşşereden (Zübeyr bin Avvam)'ı tavsiye ettiler. Hazret-i Ömer (O çarşı ve pazarlarda ölçek başlarından kalkmaz) cevabını verdi. Nihayet bazıları da Hazret-i Ömer'in kendi oğlu ulema-yı ashabdan meşhur (Abdullah bin Ömer)'i tavsiye ettiler. Bu Abdullah bin Ömer hakikaten en büyük ulema-yı ashabdandır. Âbid, zahid, müttaki bir zâttır. Her vechile hilafete layık idi. Onun için bazı ashab-ı kiram Hazret-i Ömer'e onu tavsiye ettiler. Lakin cenab-ı Ömer (Bir evden bir kurban kâfidir) dedi. El-hasıl Hazret-i Ömer, ashab-ı kiram içinde kendi istediği gibi halife olacak bir zâtı bulamadı ve yahut bu mesuliyeti deruhte etmek istemedi. Düşündü düşündü nihayet bildiğiniz vechile işi altı kişiden mürekkeb (şurâ)'ya havale etti. Yani (Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Zübeyr bin Avvam, Talha, Sa'd bin Vakkas'dan mürekkeb meclis-i meşvereti terk ettiler. Onlar da kendi içlerinden birini intihab etmek üzere Abdurrahman bin Avf'ı hakim ittihaz ettiler. O da Hazret-i Osman'ı tercih ve intihab etti. Hazret-i Osman'ın malum olan şahadetinden sonra Hazret-i Ali'ye biat olundu. İşte bu dört halifeye Hulefa-i Râşidin deniyor ki bunların mecmuunun müddet-i hilafeti otuz senedir.

Hazret-i Peygamber'in bu babda bir hadis-i şerifi vardır ki burada bilinmesi lazımdır ve câlib-i dikkattir. O hadis de (El-hilafe ba'di selasun sene, sümme basir-i meleken udvaden)'dir. Manası (Benden sonra hilafet otuz senedir. Ondan sonra asırcı saltanat munkalib olur) demektir. (Udvad asırcı demektir) Bu hadis en muteber hadis kitaplarından olan (Sünen-i Tirmizi)'de ve bütün Akaid kitaplarında mevcuttur. Bazıları bu hadisi zayıf addetmek istiyorlarsa da doğru değildir. (Hadis-i hasen) nev'indendir. Hadisler üç kısımdır. Birincisi Hadis-i Sahih, ikincisi Hadis-i Hasen, Üçüncüsü de Hadis-i Zayıf'tır. Bunlar ıstılahtır. Usul-i hadis ıstılahatındandır. İşte bu hadis ikinci nev' hadislerdendir ve en muteber ilim, itikad kitaplarında mezkûrdur. Rica ederim, sözlerimde kat'an gıll u gış (sözlük: kin ve hile) yoktur. Kimseye müdahane ve riya yoktur. Maksadım İslamiyet'in hakâyıkını bildirmektir. Bu izahâtımı sırf İslamiyet'e hizmet için söylüyorum. Din-i İslâm'ı bir takım hurafâttan tenzih için söylüyorum. (Bravo sesleri alkışlar). Asırcı saltanattan maksat saltanat-ı zalimedir. Mecaz tarikiyle söylenmiştir. İsti'are vardır.

Görülüyor ki ashab-ı kirâm hazerâtı da bu hilafet meselesini suret-i sarihede izah etmemişlerdir. Demek oluyor ki ne Kur'an-ı Kerim'de ne ehâdis-i nebeviyye'de ve ne de ashab-ı kirâmın kelimelerinde hilafet hakkında bizim aradığımız, öğrenmek istediğimiz meseleleri bize anlatacak, sarih ve kat'î bir surette izah edecek bir şey yoktur.

Şimdi de sonra gelen ulemâ-yı İslam'ın bu mesele hakkındaki tarz-ı telakkilerini tedkik edelim: Bilirsiniz ki bugün ehl-i sünnet doğrudan doğruya şuhera-yı İslamiyet'te giden, sırat-ı müstakim üzerinde bulunan dört mezhebdendir. Hanefî, Şafîî, Maliki ve Hanbeli mezhepleri değil mi efendim? İşte bu dört mezhebin heyet-i mecmuasına ehl-i sünnet denir. Sırat-ı müstakim bunların gittikleri yoldur. Bu zâtların telakkisine gelince burada üç mezheb bir tara, bir mezheb diğer tarafa ayrılır. "Maliki, Şafîî, Hanbeli mezhepleri müttefiken hilafetin şartlarında ağır davranırlar. Halife olacak zâtın müctehid derecesinde âlim olmasını, tam bir adaletle muttasıf bulunmasını ve her halde (Kureyş)'den olmasını şart ederler. Hatta İmam Şafîî Hazretleri (Halife tarik-i adaletten inhıraf edince kendiliğinden münazil olur. Ayrıca hal' u azle tevakkuf etmez) diyor. Mezheb-i Şafîî de böyledir. En muteber Şafîî kitaplarından olan (Minhac-ı Nevevî)'de ve onun şerhi olan (Meani'l-Minhac)'da ve bu babda sarahat vardır. Merak edenler, sözüme itimat etmeyenler, bu kitaplara müracaat etsin. Yalnız hanefiler şerâit-i hilafet hakkında biraz müsamahakâr davranıyorlar. Mesela halifenin müctehid olması şart değildir. Alim olması kâfidir diyorlar. Kezâlik halife tarik-i adaletten inhıraf edince kendiliğinden münazil olmaz, azledilmek lazım gelir diyorlar. Maahaza bu dört mezhebin dördü de hilafetin şerait-i esasiyyesinde mesela halifenin alim ve adil olmasında ittifak ediyorlar. Alim ve adil olmayan bizatihi halife demiyorlar. Melik ve Sultan diyorlar. İlim-i itikad kitaplarını tedkik ederseniz görürsünüz ki ulema-yı ehl-i sünnet hilafeti iki kısma ayırıyorlar. Birine hilafet-i hakikiye, diğerine hilafet-i suriyye diyorlar. Hilafet-i hükmiye dahi ıtlak olunur. Şimdi bu iki nev' hilafeti ayrı ayrı izâh edeyim: Şöyle ki hilafet-i hakikiye şerait-i lazımesini cami' ve millerin intihab ve biatıyla hâsıl olan hilafettir. İşte asl-ı hakikaten ve şeran (hilafet) diye bu birinci nev' hilafete denir. İşte demin söylediğim (benden sonra hilafet otuz senedir. Ondan sonra asırları saltanata münkalip olur) mealindeki hadis-i şerifde zikrolunan hilafetten maksat da bu hilafet-i hakikiyyedir. Hanefî ulemasının en büyük muhakkıklarından olan ve bugün dahi eserleri bütün âlem-i İslam'da tedris

edilmekte bulunan sadrı's-şerianın (Ta'dili'l-ulûm) nâm kitab-ı güzinde bu hilafet-i hakikiye (hilafet-i nübüvvet) ıtlak olunuyor.

Hanbeli mezhebinin en büyük müçtehidlerinden bulunan meşhur İbn Teymiyye'nin (Minhac-ı Es-sünne)'sinde dahi bu suretle muharrerdi. Yani İbn Teymiyye dahi bu hilafe-i hakikiyyeye hilafet-i nübüvvet ıtlak ediyor. Nitekim o hadis-i şerif diğer bir rivayetinde (Hilafetü'n-nübüvvet selasune sene ilaahir) tarzında vârid olmuştur. Şimdi ismini zikrettiğim sadrı's-şeria Türk'tür. Buhara'lıdır. 848 tarihinde Buhara'da vefat etmiştir. Zamanının en büyük alimlerindendir. Yalnız ulum-i şer'iyede değil, zamanında mevcut olan bütün ulum ve fûnunda yed-i tûlâ sahibidir. Hakikaten her manasıyla allâmedir. (Tadil'il-ulûm) nâmındaki kitabı isminden de anlaşıldığı vechile müteaddid ilimlerden bahseder. Pek müdekkikâne yazılmış güzide bir eserdir. Bahsettiği ilimlerden biri de ilm-i hey'ettir. Kendi ile çizilmiş ilm-i heyet eşkalini dahi hâvidir. Mütalaa edilirse sahibinin ne büyük âlim olduğu tebeyyün eder. Fakat maatteessüf şimdiye kadar tab' edilmemiştir. Yalnız yazmaları mevcuttur. Bu münasebetle şu ciheti de arz edeyim ki din-i İslam'a ve Şark'da bi'l-cümle ulûm ve fûnûn'a hizmet eden büyük âlimlerin ekserisi Türk'tür. Ben vaktiyle bunlardan bazılarının isimlerini,

[Maba'dı var]

TEFRİKA 4

Hilafetin Mahiyet-i Şer'ıyyesi¹³⁵²

Büyük Millet Meclisinin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde hilafet müessesinin lağvı hakkındaki tahrir münasebetiyle Adliye Vekili Seyyid Bey'in irâd ettiği tarihî nutuk.

Kısa kısa tercüme-i halleriyle neşr etmiştim. İşte bu sadr-ı şeria da onlardandır. Mezheb-i Hanife'de 600 seneden beri onun ayarında bir alim yetişmemiştir.

Bu hilafet-i hakikiyyenin şartlarına gelince bunlar on kadar şarttan ibarettir ki şunlardır:

Müslüman olmak, hür olmak, âkil ve baliğ olmak, erkek olmak, selamet-i havass ve a'zaya malik bulunmak, umur-ı memleket ve mesalih-i milleti temşiyette re'y ve tedbir ve hüsn-i siyaset sahibi olmak ve aynı zamanda halk üzerinde nüfuz ve kudrete malik bulunmak, şecaat sahibi olmak, tam manasıyla adaletle muttasıf olmak, Kureyş'ten olmak. İşte Hilafetin şartları bunlardır. Bunlardan biri eksik olursa hilafet sahih olmaz. Bu şartlardan başka bir de (ilim) şartı vardır. Yani halifenin âlim olması şartıdır. Fakat bu şartı ulema-yı İslam iki kısma ayırıyorlar. Muvakkıf'ta sarahaten beyan edildiği üzere cumhur ulema-yı ehl-i sünnete göre halife olacak zatın alelade âlim olması kâfi değildir. Usul ve fûru'da müçtehid derecesinde âlim olmak şarttır. Fakat Hanefiler bu hususta müsamahakar davranıyorlar. Hanefilere göre müçtehid şart değildir, alel ıtlak ahkâm-ı şeriati ve mesalih-i hilafeti bilmek kâfidir.

Burada (adalet) şartını biraz izah etmek iktiza ediyor. Adaletin ıstılahta iki manası vardır. Biri ihkak-ı hak ve ibdal bâtil manasıdır. İkinci siirette istikamet manasıdır ki (fisk)ın zıttıdır. Bu makamda adil demek, fasık değil demektir. Adaletin bu ikinci manası birinci manasından eimdir. Ona da şamildir. Şu halde zalim ve gaddar bir insan hilafete ehil olmayacağı gibi fisk u fûcur ile muttasıf olan bir zât da hilafete ehil değildir. Ulema-yı İslam, zulm ve itisaf ile muttasıf olan bir zâtı halife yapmak demek; kurdu koyuna çoban etmek demektir diyorlar. Bundan evvel imamet hakkında Cenab-ı Hak ile İbrahim aleyhisselam arasında cereyan eden bir mükaleme-i maneviyyeyi Kur'an-ı Kerim'den nakl

¹³⁵² Seyyid Bey "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'ıyyesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924, s.2.

etmiştim. Onda kendi zürriyetinden de imam yapılmasını niyaz eden Hazret-i İbrahim'e cevaben Cenab-ı Hak (la yenal ahdi'z-zalimeyn) buyuruyor. Yani (benim ahd-i imamaetim zalimlere vâsıl olmaz.) diyor. Zaten halife ve imam nasb u tayininden maksad zâlimin zulmünü def' etmektir. Yoksa nas üzerine zulmü musallat etmek değildir. Bunun içindir ki kaffe-i ulema-yı İslam'a göre zalim ve i'tisafkar bir zâtı halife intihab etmek caiz olmaz ve sonra irtikab-ı zulm eden bir halife de bütün ulemanın ittifakıyla azle müstehak olur. Hatta başta İmam Şafi olduğu halde mütekaddimin-i Şafiyye'ye göre millet tarafından millet tarafından azl edilmemiş olsa bile kendilerinden müteazzil olur. Hanefiler (fitne-i kıtal ve ihtilal melhuz değilse azl edilmesi lazım olur) diyorlar. Bazıları (fukaha-yı hanefiyye indinde adalet sıhhat-i hilafetin şartı değildir. Binaenaleyh fasıkın hilafeti mea'l keraha sahih olur.) demişlerse de bu doğru değildir, yanlıştır. Sadrü's-şerianın demin ismini zikrettiğim (tadi'lül-ulum)nda ve fukaha-yı hanefiyyenin Sadrü's-şeria derecesinde muhakkaklarından olan meşhur İbnü'l-Hümmam'ın (Müsayere) namındaki kitabında sarahaten beyan olunmuştur ki Eimme-i Hanaefiyye indinde dahi (adalet) sıhhat-ı hilafetin şartıdır. Yalnız melik ve sultanın şeraiti değildir. Yani şimdi aşağıda zikredeceğim hilafetin ikinci şartı değildir. Çünkü hilafetin ikinci nev'i hükümdarlıktan, saltanattan ibarettir. Bu ise intihab ve biat üzerine müesses değildir. Kuvvet, kahr u galebe üzerine mübettindir. Bu makamda hilafetle saltanatı birbirine karıştırmamak lazımdır. Hakiki hilafet başka, suri hilafet, yani saltanat ve padişahlık yine başkadır.

İkinci nev hilafete gelince: Buna hilafet-i suriyye demiştik. Bu sureten hilafet şeklinde ise de hakikaten hilafet değildir. Belki mülk ve saltanattan, tagallüb ve tasalluttan ibarettir, padişahlıktır. Bu ya şerait-i hilafeti cami olmamak veyahut kahr u istila, cebr u tagallüb tarikiyle istihsal olunmakla olur. Bütün muhakkakin ehl-i sünnetin müttefiken beyan ettikleri bir hakikattir ki Hulefa-i Emeviyye ve Abbasiyyenin hilafeti bu kabiledendir. Çünkü bunların hilafetleri milletin kendi arzu ve intihabıyla husule gelmemiştir, kahr u istila ve cebr u tagallüb tarikiyle hasıl olmuştur.

Tarih-i İslam'a aşina olanlarca malumdur ki Hülafa-yı Emeviyyenin irtikab etmedikleri zulm, irtikab etmedikleri zulm ve sefahat, evlad-ı peygamberiye reva görmedikleri cevr u şenaat kalmamıştır. Devlet-i Abbasiyye ise bütün bütün zulm ü i'tisaf ve kahr u tagallub üzerine tesis etmiştir. Yalnız meşhur (Ebu Müslim Horasani)'nin Hükümet-i Emeviyye taraftarlarından katl u itilaf ettiği nüfusun adedi 600.000'e balığ olmuştur. Hulafa-i

Abbasiyye'nin birincisi olan (Seffah)'ın amcası Abdullah bin Ali Şam'ı istila ettiği zaman ahaliyi katliam etmiş idi. Birlikte taam etmek üzere davet ettiği eşraftan doksan kişiyi sopalarla öldürttü. Bazıları henüz can çekişmekte ve hırıltıları işitilmekte iken üzerlerine sofru kurdurarak bilateessür taam etti ve Şam'da Hulafa-yı Emeviyye'nin kabirlerini açtırarak bulduğu naaşları, kemikleri ihrak eyledi. Bu Abdullah'ın biraderi Süleyman bin Ali Basra'da Emeviler'den eline geçenleri öldürdü ve cesetlerini sokaklarda süründürdü. Sonra da meydanda bırakarak köpeklere yedirdi. En muteber İslam tarihlerinde bu suretle muharrerdir. Hatta Cevdet Paşa merhumun (Tevarih-i Hulefa) namındaki tarihine bakarsanız sözlerimin sıdkını teslim edersiniz.

Osmanlı halifelerinin ise saltanata olan hırs u tama'larından nice masum ve bigane şehzade kanı döktükleri malumdur. Hulefa-yı Raşidin Hazeratı, Beytülmal'a ait olan emval-i devlet ve millete (malullah) ve hukuk-i ammeye hukukun hüsn-i muhafazasına son dereceye kadar bezl-i mukadderat ilerlerdi. Bunlar ise hukuk-ı müslimini müsadere ederler ve emval-i devleti şuna buna peşkeş çekerlerdi. Şimdi insaf edelim; böyle bir zulüm ve tagalübe hilafet denebilir mi? İslamiyet gibi âli bir din, böyle bir saltanat-ı kahireyi kabul eder mi? Adil-i mutlak olan Cenab-ı Hak (La yenal ahdi'z-zalimin) buyuruyor. Böyle kahir ve müstebit bir hükümeti din-i islam'a nisbet ederek adına "Hilafet-i İslamiyye" demek yar u ağyara karşı İslamiyet'i tahkir olur. Bu nev hükümetler hilafet değil Hazret-i Risaletpenah efendimizin buyurdukları gibi asırcı saltanattan ibarettir. Onun içindir ki risaletpenah efendimiz gaibden haber vermek suretiyle bir mucize kabilinden olarak (benden sonra hilafet otuz senedir, ondan sonra add olur) buyurmuşlardır. Hakayık-ı tarihiyye de bunu müeyyiddir. Tarih tedkik ve tettebbu edilirse görülür ki hakiki hilafet Hulefa-yı Raşidin'in sonuncusu olan Hazret-i Ali'nin vefatıyla veyahut Hazret-i Hasan'ın altı aydan ibaret bulunan müddet-i imametle hitam buluyor. Ondan sonra artık (elhükmi limen galib) kaidesi cari oluyor. Söz kılıca, kuvvete intikal ediyor. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in (mülk-i adûd) tavsifiyle ifade buyurdukları hakikaten âsırcı saltanat-ı kahire teessüs eyliyor.

Burada istirad kabilinden bir garibe zikretmek isterim. Allame-yi Taftazani namıyla meşhur bir zât vardır ki cümlelizin bildiği bir zâttır. Ünvanından da anlaşıldığı vechle büyük bir alimdir. Fakat tarih-i İslam'a, ahvâl-i ulemanın teracimine hakkıyla vakıf olmadığı anlaşıyor. Bu zât (şerh-i akâid) denilen kitabında (Eimme-i dinden ehl-i hal ve

akd Hulefa-yı Abbasiyye'nin hilafında ittifak etmişlerdir) diyor ki doğru değildir. Hakikat-ı tarihiyyeye külliyyen mugayirdir. Bilirsiniz ki İmam-ı Azam Ebu Hanife Hazretleri eimme-i dinin en büyüklerindendir. 80 tarihinde tevellüd ve 150 tarihinde vefat etmiştir. Hem devlet-i Emeviyye, hem de devlet-i Abbasiyye zamanlarında ber hayat bulunuyorlardı.

Ne hilafet-i Emeviyye'yi, ne de hilafet-i Abbasiyye'yi tecviz ve kabul etmemişti. Henüz Emeviler'in hükümrân oldukları esnada Hazret-i İmam Hüseyin'in oğlu Zeynelabidin'in mahdumu ve el-yevm Yemen kıtasında bulunan (Zeydiyye) fırkasının imamı meşhur (İmam Zeyd) hazretlerine biat olunmasına el altından fetva verdi. Onun için Emeviler zamanında Irak valisi ve kumandanı olan meşhur (İbn Hübeyre) tarafından darb u habs edilmişti. İbn Hübeyre her gün müşarun ileyhi hapisaneden çıkararak ala meleün'nâs (herkesin önünde) kırbaçla darb eder ve sonra yine haps eylerdi. Abbasiler zamanında müşarünileyh İmam Azam hazretleri Hazret-i Hasan'ın evlatlarından (Nefsün Zekiyye) denmekle maruf Muhammed Mehdi'ye muavenet ve biat olunmasına ve zekat, ağnam ve öşür gibi şer'i vergilerin ona verilmesine gizli gizli fetvalar verirdi. Bunun içindir ki Abbasiler'in ikinci halifesi olan (Ebu Cafer Mansur) tarafından hapsedilmiş ve nihayet hapisanede derununda vefat eylemiştir.

Fukaha-yı Hanefiyye'nin Şeyh ve üstadlarından ve usül-ü fıkıh imamlarından "Cessas" lakabıyla şehir-i teşâir İmam Ebu Bekir Razi'nin (Ahkâmu'l-Kur'an) namındaki tefsirinde ve Fahreddin Razi'nin Tefsir-i kebirinde ve meşhur (Tefsir-i Keşşaf)'da, demin zikrettiğim (La Yenâl Ahdü'z-zalimin) ayet-i celilesinin Tefsirinde bu suretle muharrerdir. Keza büyük müçtehitlerden İmam-i Azam gibi bir mezheb fikhı sahibi olan Süfyan-ı Sevri

TEFRİKA 5

Hilafetin Mahiyet-i Şer'îyesi¹³⁵³

Büyük Millet Meclisinin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde hilafet müessesinin lağvı hakkındaki tahrir münasebetiyle Adliye Vekili Seyyid Bey'in irâd ettiği tarihî nutuk.

İbn Cerih ve İbadin-i Kesir gibi eâzım ümmet dahi zikrolunan Mansur tarafından hapsedilmiştir. Mezheb-i Malikî müessisi İmam Malik hazretleri yalnız dayak yemekle kurtulmuştur. Fakat darbın şiddetinden kolu çıkmıştı. Şu hakâyık-ı tarihiyye meydanda ve en mevsuk ve muteber tefsir ve tarih kitaplarında mevcud iken allâme-i Taftazânî'nin (Eimme-i dinden ehl-i hal ve akd Hilafet-i Abbasiye'nin sıhhatinde ittifak emişlerdir) tarzında idare-i kelâm etmesinin bir kıymet-i ilmiyesi yoktur. Bunu bilâ-tereddüd ve bî-muhabbâ söyleyebilirim.

Vakîâ İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed gibi müşarun ileyh İmam Âzam hazretlerinin talebesinden olan Eimme-i Hanefiyye Abbasiler zamanında kadılıklar kabul etmişlerdir. Hatta İmam Ebu Yusuf Bağdat'da Hulefa-yı Abbasiye'den Mehdi, Hadi ve Harun Reşid zamanında kadı-yu'l kudâtlık vazifesini ifâ etmiştir. Fakat bu keyfiyet onların hakikî hilâfetini tasdik ettiklerine delalet etmez. Çünkü bi'l-cümle kütüb-i hanifiyyede sarahaten zikrolunduğu üzere eimme-i hanefiyyenin ictihadâtına göre zâlim ve fâsık bir padişahdan kadılık ve valilik gibi memuriyet kabul etmek zarûrete binaen caiz ve sahîh olur. Yalnız bundan zulme ve haksızlığa âlet ve vâsıta olmak şarttır. İşte bu fikir ve ictihadda mebnidir ki ulema-yı İslam mulûk ve saltanatının kadılıklarını vesâir memuriyetlerini deruhte etmişlerdir. Hülâsa gerek hülafa-yı Emeviyye ve gerek hülaf-yı Abbasiyye hakkında halife değildir; sultan padişahdırlar. Onlara halife ıtlak olunması beyne'n-nas örf olmasındandır. Tefsir-i Keşşaf'da demin zikrolunan ayetin tefsirinde hulefa-yı Emeviyye ve Abbasiyye hakkında (Gâsib ve muteberdirler; kendi kendilerine halife ismini takınmışlardır.) diye mezkurdur. Hatta demin ismi geçen (Mesayire)

¹³⁵³ Seyyid Bey "Hilafetin Mâhiyet-i Şer'îyesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924, s.2.

namındaki kitabda sarahaten zikrolunduğu üzere meşayih-i hanefiyyenin bir kısmı ashabdan Muaviye'ye bile halife demiyorlar, melik ve sultan diyorlar.

Efendiler! Kendi kendimizi aldatmayalım. Alem-i İslam'ı biz hiç aldatamayız. Onların içinde birçok ulema vardır. Kâffesi bugün bizlerden âlimdir. Kütüb-i İslâmiyye ellerindedir. Onlar hilafet-i İslamiyye'nin ne demek olduğunu bilmezler mi: Hind ulemâsı, Mısır ulemâsı, Yemen ulemâsı, Necd ulemâsı, Kürdistan ulemâsı halifenin Kureys'ten olması lazım geleceğini bilmezler mi efendiler? Bu saydığım yerlerin hiçbir âlimi bizim padişahlarımızın halifeliğini din nokta-i nazarından kabul etmez. Mısır'da Hindistan'da, Kürdistan'da hilafetten bahs edildiği vakit bunun ciddi olduğuna inanıyor musunuz? (Bravo sesleri)

Onların uleması hiçbir zaman bizim padişahlara halife dememiştir. Kitapları meydandadır. Şafilere en muteber kitabı olan (Minhac-ı Nuri) elde mütedavildir, matbudur. Bütün Şafii medreselerinde, bütün Şafii ulemasının ellerinde hürmetle, ihtiramla tedavül etmektedir. Ona bakınız! Şafilerce bizim padişahlara halife denip denmeyeceğini anlarsınız. Maliki Hanbeli kitaplarına da bakınız onların da bizim padişahlara ne dediklerini görürsünüz. Hatta bizim Osmanlı ulemamız bile kendi padişahlarına halife dememişlerdir. Fukaha-yı hanefiyyenin üstadlarından ve Türkistan'ın en büyük ulemasından İmam Necmeddin Ömer Nesefi denilen bir zât vardır. 735 tarihinde Semerkant'ta vefat etmiştir. Bu pek büyük bir fakih olduğu için kendisine (Müfti es-sakaleyn) denilmiştir. Bu zâtın pek çok kitapları vardır. Mezheb-i hanefide imamdır. Bunun itikadiyata dair (Akaid-i Nesefiyye) namıyla küçük bir kitabı vardır ki sekiz yüz senden beri mezheb-i hanefinin câri olduğu bütün şark medreselerinde tedris olunur. Hatta bugüne kadar İstanbul medreselerinde, Fatih medreselerinde dahi tedris edilegelmiştir. İşte o kitapta ve diğer bi'l-cümle kütüb-i İslamiyye'de imamın karşısında olması meşut olduğu ve başkasının imameti câiz olmayacağı mutlak ve katî bir lisanla beyan ediliyor. (Ve lâ yecûz min gayrihim) deniyor. Onun içindir ki demin ismini zikrettiğim ulema-yı Taftazâni şerh-i akaidinde (Hulefâ-yı Abbasiye'den sonra hâl müşküldür) diyor. Şu hâlde bu eşkâli ref' etmek için ne yapmak lazımdır? Ne demelidir ki bu eşkâl mürtefi olsun. Bu hususta söylenecek söz şudur: Şerâitini câmi bir zât bulunmadığı surette halife nasb ve intihab etmek kaziyesi vâcib olmaz.

Şimdi burada gayet kuvvetli bir itiraz vârid olur. Denilebilir ki Müslümanlar üzerine bir imam intihab ve nasb etmek vacibtir. Bu babda icma'-yı ümmet vardır. Bütün ulema-yı İslam imam nasbının vücubunda ittifak etmişlerdir. Buna ne cevap vereceksiniz? Bu sual hakikaten pek kuvvetli bir sualdir. İşin içine (icma') girince kendi tarafımızdan ne söylenece fayda vermez. Hiç kimse dinlemez. Çünkü icma' en kuvvetli delil addolunur ve tarafımızdan ne denilecek olsa bize cevaben icma' akd eden ulema, senden daha iyi bilir denilir. Şu hâlde buna nasıl cevap verilmelidir? Bunun cevabını Şafii ulemasının en büyük mütehasşislerinden ulema İzzeddin vermiştir. Bu zâtın (Muvâffak) namında gayet muteber bir kitabı vardır. Ehl-i sünnetin itikâdiyatına dairdir. Büyük bir kitaptır. İstanbul'da Matbaa-yı Âmire'de üç cild üzerine tab' edilmiştir. Bütün ulemâ-yı İslam'ın elinde hüccet gibi tutulan ve mündericâtı sened ittihâz olunur. İşte bu kitabın imâmet bahsinde cevaben demin dediğim gibi (şerâit imâmeti câmi' bir zât bulunmadığı surette ehl-i İslam üzerine imam nasb etmek vâcib olmaz) diye mezkûrdur. Sözümlün sıhhatine inanmak istemeyenler bu kitaba müracaat etsinler.

Fakat bu surette memleket anarşi, millet ihtilal içinde kalmaz mı? Evet, millet fevzu bir surette başıboş kendi haline terk edilir, hükümet tesis edilmezse şüphesiz memleket anarşi ve millet ihtilal içinde kalır. Lakin sahib-i Muvaffak'ın maksadı bu değildir. Şeraitini câmi' hakiki halife manasında bir imam nasbı mümkün olmadığı surette artık o manaca imam nasbının vücubu sakat olur demek istiyor. Bundan hükümet tesisine de lüzum yoktur manası çıkmaz. Maksadı (Şerait-i hilafeti câmi' bir imam nasbı müteazzir olduğu surette yine hükümet tesisi vacib olur. Fakat artık ona hilafet-i reis-i hükümette halife manasına imam denmez ve bundan dolayı millet-i İslamiyye günahkar olmaz) demektir. Nitekim bundan evvel ismi geçen Sadrüşşeria (Ta'dil el-Ulûm)'nda şerâit-i hilâfeti ta'dâd ettikten sonra şerâiti câmi' hilâfetin – hadis-i şerifte beyan olunduğu vechile- otuz senede tamam olduğunu, ondan riyaset-i dünyeviye ve taglîbiyyeden ibaret olan mülk ve saltanat tesis ettiğini beyan ediyor ve sonra da “Şu zikrolunan şerâit-i hilaâfetten zaruretin ıskât ettiği şartlar sâkıt olmuştur. Kezâlik zamanımızda karşılık şartı da sukût etmiştir.” ve bu sözü söyledikten sonra¹³⁵⁴ ayet-i celîlesini iktibas ediyor ve bu suretle şerâit-i hilafeti câmi' olmayan mülûk ve selâtine şiddetle hücum ediyor.

¹³⁵⁴ Ahzab 61 ama burada bir iki kelime fazla koymuş; ayette “fekanû” yok “ve eynema” değil “ve eyne” [y.n.]

İşte şu izâhattan hilâfet-i hakikiyye ile hilâfet-i suriyyenin (Hz. Notu: Hakiki ve deruni olmayan, haricte olan, suret) neden ibaret olduğu tamamiyle anlaşılmıştır. Sanırım o hilafet-i hakikiyye asıl hilafettir ki huefâ-yı râşidine mahsus ve münhasır idi. Geldi geçti. Hilafet-i suriyye ise hulefâ-yı râşidinden sonra gelen halifelerin hilafetidir ki saltanat-ı kahireden(H.N: kahreden, zor ve cebr eyleyen, mahveden) başka bir şey değildir ve şer'an gayet mezmumdur (gayr-i makbul, mekruh). Hilafet-i hakikiyyede halife, bir hayat idare ve pederane bir siyaset takip edecek, elinde hazret-i Kur'an meş'al (H.N: Meşale) hidayet ve rehber hareketi olacak, kalbinde Allah korkusu onu her halükârda adaletten ayırmayacak, mensup ve memuriyetleri birer emanet-i ilâhiye addederek ehlini bulup ona tefviz edecek, hukuk-ı müslimiyyenin ziyana ve emvâl-i beytü'l-mâlin zerre kadar israfına meydan vermeyecek, İslamiyet'in inkişaf ve talisi ve ehl-i İslam'ın saadet ve terakkisi neye mütevakkıf ise onu istihsale bezl-i mukdderet eyleyecek. Şimdi zamanımızda böyle bir hilafet-i hakikiyye tesisi kabil midir?

Hazret-i Ebubekir Sıddık, makam-ı hilafete intihab olunduğu zaman minbere çıkıp Cenab-ı Hakka hamd ü senâ ettikten sonra şu hutbeyi îrad etmiş idi:

[Ey nâs ben sizin üzerinize veliyyu'l-emir oldum. Halbuki ben sizin en hayırlınız değilim. Eğer iyilik edersem bana zahir olunuz. Eğer fenalık edersem beni doğru yola sevk ediniz. Doğruluk emanettir, yalancılık hıyanettir. Sizin zayıfınız indimde kâvî demektir ki hakkını zâlimden alıveririm. Kâvîiniz de indimde zayıftır ki ondan madurun hakkını istihsâl ederim. Hiç biriniz cihadı terk etmesin, cihadı terk eden kavim zelîl olur. Ben Allah'a ve resulüne itaat ettikçe siz de bana itaat ediniz. Şayet ben Allah'a ve resulüne itaat etmezsem siz de bana itaat etmeyin! Kalkınız namaza rahimekumullah]

Hazret-i Ebubekir'in irtihalinde hiçbir nukud mevcudu çıkmamıştı. Beytü'l-maldan takdir olunan nafaka ile orta halde yaşadı. Emvâl-i emiriyyeden nezdinde bir köle ile bir deve bir de kaftan vardı. Hâl-i ihtizârında kerimesi ümmü'l-mü'minin hazret-i Aîşe'yi çağırarak “Biz halife olalıdan beri milletin dirhem ve dinarını yemedik (yani

(Ma'badı var]

TEFRİKA 6

Hilafetin Mahiyet-i Şer‘iyyesi¹³⁵⁵

Büyük Millet Meclisinin 3 Mart 1340 tarihli celsesinde hilafet müessesinin lağvı hakkındaki takrîr münasebetiyle adliye vekili Seyyid Bey’in îrad ettiği tarihî nutuk

parasını yemedik) kaba ve bayağı taamlarını yedik ve katî elbisesini giydik. (Yani takdir olunan nafaka) bu köle ile bu deve ve kaftan benim malım değil, beytü’l-mâl-ı müsliminindir. Ben mesâlih-i (işler) müslimin ile meşgul olurken onları kullanırım size mevrus (miras kalma) olmaz vefatımda üçünü de Ömer’e gönder” diye vasiyet etmiştir.

Hazret-i Ayşe ber mucib-i vasiyet onları hazret-i Ömer’e gönderince Hazret-i Ömer “Ya Ebubekir, kendinden sonra gelenleri zahmete soktun, müşkil bir mevkie koydun” diyerek ağladı ve “Alın bunları beytü’l-mâle teslim edin” dedi. Bunun üzerine hazır-ı bi’l-meclis olan Abdurrahman Bin Avf “Subhanallah, bir köle ve bir deve ile beş dirhemlik köhne kaftanın ne değeri olabilir? Emretseniz de onları Hazret-i Ayşe’ye iade etseler” deyince Hazret-i Ömer “O Ömer’in zamanında olamaz.” cevabını vermiştir.

Hazret-i Ömer eyyam-ı hilafetinde, Hazret-i Ebubekir gibi Beytü’l-mâl’den takdir olunan yevm-i nafaka ile geçiniyordu ve evkât-ı yevmiyyesini pek dar tutmuş olduğundan ailesi müzayaka (sıkıntı) çekirdi. Diğer ashab-ı istihkaka ise kendi istihkakından fazla verdi. Bu gün hutbe okumak için minbere çıktığında üzerindeki elbisenin on iki yerinde yama görülmüştü. Geceleri Medine-i Münevvere sokaklarında ta-bisabah bekçi gibi dolaşır. Bizzat şehrin asayişini muhafazaya çalışırdı. Hatta kapalı olup olmadıklarını anlamak için kapıları yoklardı ve “Fırat Nehri’nde bir oğlak boğulacak olursa korkarım ki yarın Cenab-ı Hak beni ondan mes’ul tutar diyerek ağladı. Mesuliyet hissi ve Allah korkusu kalbinde o

¹³⁵⁵ Seyyid Bey “Hilafetin Mâhiyet-i Şer‘iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1924, s.2.

kadar yer etmişti ki ara sora “Ya Rabbi, memalik-i İslamiyye pek ziyade kesb-i vüsât etti. Her tarafta adalet-i ilahiyyeni neşr ü tevzi‘ etmek benim için müteazzir oldu, artık bu mesuliyete tahammül edemeyeceğim, ruhumu kabz et” diye dua ederdi. İrtihalinde medyunen (borçlu) vefat ettiği için emvâli satılıp borçları tesviye olunmuştu.

Hazret-i İmam Ali de geceleri biri Beytü’l-Mâl’in diğeri kendisinin parasıyla alınan iki mum bulundurmuş. Mesalih-i milletle meşgul olur iken Beytü’l-mâl’in mumunu kullanırdı. Fakat o sırada kendi şahsi işiyle iştigal edecek ve yahut nezdinde biri hususî mükalemeye başlayacak olursa derhal o mumu söndürür, kendi parasıyla alınan mumu yakardı. Hazret-i Osman servet-i zâtiyyeye mâlik olduğu için mesarif-i hilafet namıyla Beytü’l-mâl’den hiçbir şey almazdı.

İşte hakikî hilafet böyle olur. Halife diye de böyle zâtlara denir. Zamanımızda böyle halife bulmak mümkün müdür? Mümkün olmayınca halife aramanın manası kalır mı? Sözlerimin mukaddimesinde de söylemiştim ki şer‘i şerif nazarında hilafetten maksad hükümettir.

Bir hükümet-i âdile tesis etmektir. Kur’an-ı Kerim de emr-i hükümette usûl-i idare olmak üzere bize meşvereti tavsiye ediyor, (ve emruhum şura beynehum) diyor. Bizim de bugün mümkün olduğu kadar tesis etmek istediğimiz usuli idare, meşverettir. Hükümeti Meşveret-i Esasi üzerine tesis etmek istiyoruz. Ve hatta ettik de. Bu usul-i idare Tahsin-i ilahiye mazhar olduğu halde daha ne istiyoruz, başımızda heyûla gibi bir Halide bulundurmanın ne manası vardır?

.....

İşte Efendiler, hilafet meselesinin ilm-i kelâm yani itikadiyât nokta-i nazarından mahiyet-i şerriyyesi budur. Bunu bu suretle bilmek, halkı tenvir etmek, hakikati bildirmek lazımdır ve böyle bir zamanda bizim için bir farizedir. (Alkışlar) Hakikaten bazı zâtlar var. Mesela bizim muhterem Gümüşhâne mebusu Zeki Bey, muhterem Kastamonu mebusu Halid Bey Efendi hazretleri gibi. Dahilde ve Hariçte daha bir çok zevât bulunabilir ki bu meselede tereddütleri vardır. Endişelerinde samimiyet olduğunda hiç şüphe yoktur. Kendilerini takdir ve tebci ederim. Sözlerinde başka bir gâye, başka bir maksat yoktur. Endişeleri pek tabii bir endişedir. Çünkü mesele pek büyüktür. Azim bir inkılab geçiriyoruz. Kendilerini ma‘zur görürüm. Hiç şüphe etmem ki meseleyi olduğu gibi bildikleri zaman o endişeleri zâil olur. Onlar da keâl-i i‘tidâl ile bizim nokta-i nazarımıza iştirak ederler.

Muhterem Halid Bey Efendi “Ben meselenin cihet-i şer‘iyyesine karışmam. Cihet-i siyasiyyesini düşünüyorum” dediler. Yani meselenin cihet-i siyasiyyesinden endişe ettiklerini söylediler. Bu bâbda da bir iki söz söylemek istiyorum.

Kimsenin kanaatini suistimal etmek istemem. Söyleyeceğim sözler sırf benim şahsi kanaatimdir. Bunu yani hilafet meselesinin cihet-i siyasiyyesini ben de çok düşündüm. Geçen senden beri bazı matbuattâ bundan bahs ettim. Zann olunuyor ki biz hilafeti lağv edersek Mısır’da, Hindistan’da ve diğer İslam memleketlerinde pek fena tesir yapacak. Bu nice pek boş bir fikirdir. Emin olun Efendiler, bunun âlem-i İslam’da hiçbir tesiri olamaz evvelce de söylediği gibi âlem-i İslamın uleması kimin halife olacağını ve nasıl halife olmak lazım geleceğini bizden iyi bilirler. Âlem-i İslam’ın bize olan muaveneti bilmiyorum, hakikaten var mıdır?

Efendiler! Beş on lira vermekle ona muavenet denmez. Vaktiyle İstanbul’da cihad fetvası ısdâr olunduğu zaman âlem-i İslâm’dan hiçbir sadâ-yı icâbet sâdır olmadı. Irak’ı, Suriye’yi ve hatta güya makarr-ı (merkez) hilafet addolunan İstanbul’u işgal eden ordular Hindistan’ın Müslüman askerlerinden mürekkeb idi. Beni Arabyan Han’ında bir odaya odaya kapatarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. Refikam ve çocuklarım ziyaretime geldiği zaman onlarla benim arama girerek alnında hançerle nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhü’l-İslamlık etmiş olan zât da beraber Malta’da esir yaşadığımız zaman âlem-i İslâm’ın hiçbir tarafından bize dest-i muavenet uzatılmamıştı.

Efendiler! Kendimizi aldatmayalım, hakikati olduğu gibi görelim ve görmeyenlere de gösterelim. Evet, âlem-i İslâm’ın bize ve bizim onlara muavenet etmemiz lazımdır, hatta vaciptir. Bütün efrâd-ı İslâmiyye’nin de yekdiğerine elden geldiği kadar muavenet etmesi vaciptir.

Ma‘badı vardır

GÖRSEL EKLER

Görsel Ek 39 (21 Teşrinievvel 1924)

Görsel Ek 40 (19 Şubat 1925)

Görsel Ek 41 (2 Mart 1925)

Görsel Ek 42 (5 Nisan 1925)

Görsel Ek 43 (14 Nisan 1925)

Görsel Ek 44 (5 Kanunisani 1928)

Görsel Ek 45 (18 Nisan 1925)

Görsel Ek 46 (25 Haziran 1925)

Görsel Ek 47 (6 Kanunievvel 1925)

Görsel Ek 48 (31 Mart 1926)

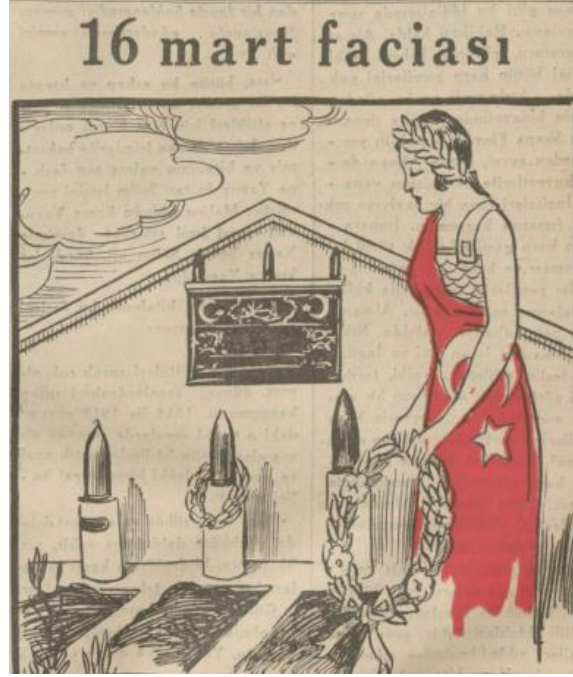
Görsel Ek 49 (24 Ağustos 1928)

Görsel Ek 50 (30 Teşrinisani 1928)

Görsel Ek 51 (29 Teşrinievvel 1924)

Görsel Ek 52 (16 Mart 1934)

Görsel Ek 53 (26 Mart 1934)

Görsel Ek 54 (18 Mart 1934)

Görsel Ek 55 (3 Kanunisani 1931)

Görsel Ek 56 (3 Kanunisani 1931)

Görsel 57 (28 Kanunisani 1934)

Görsel Ek 58 (10 Kanunisani 1933)

Görsel Ek 59 (1 Temmuz 1930)

Görsel Ek 60 (13 Nisan 1931)

Görsel Ek 61 (17 Haziran 1934)

Görsel Ek 62 (2 Teşrinisani 1931)

Görsel Ek 63 (27 Kanunisani 1932)

Görsel Ek 64 (30 Kanunisani 1932)

Görsel Ek 65 (2 Şubat 1931)

Görsel Ek 66 (7 Eylül 1925)

Görsel Ek 67 (12 Kanunisani 1928)

Görsel Ek 68 (27 Kanunievvel 1932)

Görsel Ek 69 (8 Birincikanun 1934)

Görsel Ek 70 (12 Birincikanun 1934)

Görsel Ek 71 (8 Birincikanun 1934)

Görsel Ek 72 (24 Kanunievvel 1929)

Görsel Ek 73 (26 Haziran 1934)

Görsel Ek 76 (Akbaba 30 Teşrinievvel 1340)

Görsel Ek 78 (6 Teşrinievvel 1934)

Görsel Ek 79 (27 Kanunisani 1933)

Görsel Ek 80 (10 Kanunievvel 1926)

Görsel Ek 81 (1 Temmuz 1930)

Görsel Ek 82 (1 Şubat 1930)

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Ahmet Hamdi Akseki, **Ahlak İlmi ve İslam: Ahlak Dersleri**, (Sdl. Ali Arslan Aydın), Ankara: Nur Yayınları, 1991.

Alpkaya, Faruk. **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Ayaydın, Rıdvan. "Cihad-ı Ekber ve Sahadaki Etkileri", **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti**, (Ed. Ali Aslan, Mustafa Selçuk), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

Başar, Ahmet Hamdi. **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

Başgil, Ali Fuat. **Din ve Laiklik**, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1982.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Berkes, Niyazi. **Türk Düşününde Batı Sorunu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Celal Nuri. **İl-el-i Ahlakıyyemiz**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1332.

Coleman, Simon ve Peter Collins (Ed.). Religion, **Identity and Change: Perspectives On Global Transformations**, Aldershot: Ashgate Publication, 2004.

Çaha, Ömer. **Sivil Kadın**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.

Davison, Andrew. **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, (Çev. Tuncay Birkan), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Demir, Remzi. **Türkiye’de Yeni Din Algısının Doğuşu (1839-1938)**, Ankara: Lotus Yayınevi, 2019.

Demircan, Adnan (Ed.). **Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması**, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2019.

Elovitz, Paul. **The making of psychohistory**, UK: Routledge, 2018.

Emecen, Feridun M. **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Ergin, Osman. **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt 5, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Eroğlu, Hamza. **Türk İnkılâp Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1982.

Erbil, Haşim Nahit. **Türkiye İçin Necat ve İ’tıla Yolları**, (Yay. Haz. Necmi Uyanık, Feridun Ata), Konya: Tablet Yayınları, 2006.

Ergun, Doğan. **Sosyoloji ve Tarih: Sosyolojide Yöntem Sorunu**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.

Findley, Carter V. **Modern Türkiye Tarihi**, (Çev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

- Güngör, Erol. **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- İnal, Ayşe. **Haberi Okumak**, İstanbul: Temuçin Yayınları, 1996, s.77.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu** (Toplum ve Ekonomi), Eren Kitabevi, İstanbul: 1996.
- Kafadar, Cemal. **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Kalın, İbrahim. **Ben, Öteki ve Ötesi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Kaplan, İsmail. **Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Kara, İsmail. **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi- 1**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi- 2**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. **İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1-Hilafet ve Meşrutiyet**, 2. bas. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Kara, İsmail. **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesle Olarak İslâm**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Karpat, Kemal. **Osmanlı Modernleşmesi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

- Karpat, Kemal. **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Kaynar, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Kılıczâde Hakkı, **Son Cevap**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul: 1915.
- Koç, Turan. **Din Dili**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Koloğlu, Orhan. **Jön Türk Basını. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Köker, Levent. “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-2**, İstanbul İletişim Yayınları, 2015.
- Köktener, Aysun. **Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Köse, Ali. **Freud ve Din**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Köse, Ali ve Ali Ayten. **Din Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Mehmet Akgül, **Türk Modernleşmesi ve Din**, Konya: Çizgi Kitabevi, 1999.
- Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji (Türkiye’de Halk Katındaki Dinsel İnançların Siyasal Eylemi Etkilendirmesine İlişkin Bir Kavramsallaştırma Modeli)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, s. 111.
- Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. **Türkiye’de Din ve Siyaset-3**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi-4**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Meriç, Cemil. **Kültürden İrfana**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Mumcu, Ahmet. **Atatürkçülük'te Temel İlkeler**, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.

Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Ankara: Maarif Vekaleti, 1960.

Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (1910)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Lewis, Bernard. **“Modern Türkiye'nin Doğuşu”**, (Çev. Metin Kırıatlı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984.

Ocak, Ahmet Yaşar. **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Oğuz, Mustafa Cem. **“Söylem Analizi”**. **Kuram ve Kavram Çalışmaları**, Ankara: İdeal Yayınları, 2008.

Oral, Fuat Süreyya. **Cumhuriyet Basın Tarihi 1923-1973**, Ankara: Sanayii Nefise Matbaası, 1968.

Özkaya, Yücel. **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Özalp, Ömer Hakan. **“Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi”**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.

Ömer Hakan Özalp, **Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.

Özcan, Azmi. **“Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere”**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Peker, Hüseyin. **Din Psikolojisi**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.

Sertel, Zekeriya. **Hatırladıklarım**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977.

Seyyid Bey, **“Hilafetin Mahiyet-i Şer’iyesi”**, Ankara: Türkiye Büyük Millet Matbaası, 1340.

Sözen, Edibe. **Söylem**, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

Strozier, Charles B. **Psychohistory**, Journal Behavioral & Social Sciences Librarian, 1986.

Turan, Şerafettin. **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2018.

Turhan, Mümtaz. **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1980.

Turner, Bryan S. **Religion and Social Theory**, London: Sage Publication, 1991.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000.

Slattery, Martin. **Sosyolojide Temel Fikirler**, (Haz. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz), Bursa: Sentez Yayınları, 2007.

Sönmez, Bülent. **Modern Batı Düşüncesi: Hristiyanlık ve Din Algısı**, İstanbul: NKM Yayınları, 2008.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. **“XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi”**, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Taylor Shelley E. ve ark. **Sosyal Psikoloji**, (Çev. Ali Dönmez), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Tezel, Yahya Sezai. “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye’sinde Muhafazakârlık Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-5**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Toynbee, Arnold J. **1920’lerde Türkiye: Hilafetin İlgası**, (Çev. Hasan Aktaş), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Partiler-1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Tunçay, Mete. “İkna Yerine Tecebbür”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-2**, İstanbul İletişim Yayınları, 2015.

Van Dijk, Teun A. **“Critical Discourse Analysis”.The Handbook of Discourse Analysis**, (ed: D.Schiffrin., D. Tannen, & E., H. Hamilton), Oxford: Blakwell Publishing, 2003.

Van Dijk, Teun A. **“New(s) Racism”, Ethnic Minorities and The Media**, (Ed. Simon Cottle), London: Open University Press. 2000.

Vatandaş, Celaleddin. **Cumhuriyet’in Tarihi**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.

Yalçın, E. Semih. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. **Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi**, (Haz. Beynun Akyavaş), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

Zengin, Zeki Salih. **II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

Gazeteler:

Akbaba (Mizah Gazetesi), 30 Teşrinievvel 1340.

Cumhuriyet Gazetesi, 1 Mayıs 1924 (Sayı 1) - 31 Birincikanun 1934 (Sayı 3818).

“Şeker Bayramı Adı Nereden Geliyor”, <https://t24.com.tr/haber/seker-bayrami-adi-nereden-geliyor,303188> (07.08.2022 tarihinde ulaşıldı.)

İleri Gazetesi, 4 Mart 1924.

Vakit Gazetesi, 20 Haziran 1928.

Makaleler:

Akcan, Erol. “Türkiye Cumhuriyeti’ni Laikleştiren İnkılapların Taşradaki Yansıması: Hoca Askeri Olayı”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı 59, İstanbul: 2017.

Akgül, Mehmet. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişme: Yaşama Pratiği, Kültür ve Din İlişkisi, **Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı 1, 2001.

Akyüz, Yakup. Korku Ütopyalarında Din Algısı, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 37, 2014.

Aslan, Halide. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller”, **İSTEM: İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 13, İstanbul: 2009.

Ayhan, Halis. “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitime Genel Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt (ö.s. Cumhuriyet’in 75. Yılı), Ankara: 1999.

Baykan, Ali. Sabahattin Ali’nin Kuyucaklı Yusuf ve Gerhart Hauptmann’ın Dokumacıların İsyanı Adlı Eserlerinde Din Algısı ve Yaşamı, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt V, Sayı 16, 2018.

Berki, Ali Himmet. “İslâm’da Mübarek Gün ve Geceler”, **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt XI, Sayı: 4, İstanbul: 1972.

Bıyıklı, Şaban. Yahya Kemal’in Din ve Metafizik Algısı 1, **Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi**, Cilt CIV, Sayı 737, 2013.

Sedat Bingöl, **Vakâ-yı Zaptiyye ve İstanbul Mahkemeleri**, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, VI. Cilt 11, İstanbul, 2007.

Çapcıoğlu, İhsan. “Değişen Toplumda Değişen Statü: Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Döneminde Kadının Toplumsal Statüsü”, **Düşünen Siyaset**, Sayı 27, 2011.

Çapcıoğlu, İhsan. “Tanzimat’tan Günümüze Muhafazakâr Kadın Algısındaki Değişimler”, **Dinî Araştırmalar**, Cilt XIX, Sayı 49, 2016.

Çelik, Hilal ve Halil Ekşi. “Söylem Analizi”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt 27, Sayı 27, 2013.

Çıtırık, Amine Nuriye. “Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2019.

Çifçi, Osman Zahid ve Zübeyir Ovacık. Cumhuriyet Dönemi Lise Felsefe Müfredatlarında Din Algısı ve İdeolojik Arka Plan, **Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt II, Sayı 4, 2015.

Demir, Osman. Doktor Abdullah Cevdet’in Din Algısı, **İnsan ve Toplum Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, 2011.

Ergün, Çağdaş Evrim. “Türk Aydınlanma Hareketinde Hukuk Anlayışı, Türkiye’de Hukukun Laikleşmesi”, **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 2, Sayı 20, Ağustos, 1999.

Erşahin, Seyfettin. “Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni”, **El-Mecelletu’l İlmiyyetu’l-Muhakkemetu li-Risaseti’ş-Şu‘uni’d-Diniyyeti’t-Turkiyye**, Cilt I, Sayı 1, 2019.

Işık, Yasemin. “Hayat Mecmuası Çerçevesinde Türk İnkılâbının Değerlendirilmesi”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 3, Ankara, 2020.

EMGİLİ, Fahriye. “Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 28, Sayı 45, Ankara, 2009.

Güler, Ahmet Faruk. “Cumhuriyetin İlk Dönem Romanlarında Din Algısı”, **TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt VII, Sayı 2, 2018.

Gür, Tahir. “Post- Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi”, *Journal Of World Of Turks*, 5(1), 2013.

İleri, Celal Nuri. “İslâmiyet Mâni‘-i Terakkî Midir?”, **Tabula Rasa Dergisi**, (Yay. Haz. Ali Ertuğrul), Cilt 2, Sayı 5, İstanbul, 2002.

Kahraman, Abdullah. “Mansûrîzâde Said’in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1.

Kara, İsmail. “Hilafetten İslam Devletine Çağdaş İslam Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri ve Problemleri”, İstanbul: **Dîvân ve Disiplinlerarası Çalışma Dergisi**, 2019.

Kara, İsmail. “Hilafetten İslam Devletine Çağdaş İslam Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri ve Problemleri”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt 24, Sayı 47, İstanbul, 2019.

Karabulut, Mustafa ve Erkan Aydın. Necip Fazıl Kısakürek’in Tiyatrolarında Din Algısı, **Mecmua: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt V, Sayı 10, 2020.

Kaya, Sevim Zehra. Abdullah Cevdet’in Din Algısında Tezahür Eden Toplumsal Kaygı, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı 17, 2021.

Koç, Mustafa. “Din Psikolojisi Açısından Psikanaliz ve Din Bağlamında S. Freud’un “Totem ve Tabu” Adlı Eseri Üzerine Bazı Tespitler, **Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı 3, 2002.

Köse, Ali. “XXI. Yüzyıl Türkiye’inde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 49, İstanbul, 2015.

Kumrular, Özlem. “İslam’ın Kılıcı-Hrisitiyanlığın Kalkanı: XVI. Yüzyılda Avrupa’da Türk, Müslüman ve Hz. Muhammed İmgesi”, **Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim**, (Ed. Seyfi Kenan), İSAM, İstanbul, 2010.

Martin, Volkan. “Cumhuriyet’in İlk Beş Yılında Sosyal Hayat”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Eskişehir: 2017.

Odabaşı, Hediye Yılmaz. “Psikotarihin Tarihi: Yaklaşımlar ve Tartışmalar”, **Universal Journal of History and Culture**, Vol. 2, No. 2, 2020.

Okutan, Birsan Banu, Karikatürlerdeki Başörtülü Figürlerin Göstergebilimsel Analizi: Penguen Dergisi Örneği, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 29, İstanbul, 2013.

Öksüz, Hikmet. “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 48, Ankara, 2000.

Parsons, William B. **Psikoloji: Din Psikolojisi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, (Çev. Mustafa Ulu), Cilt XIII, Sayı 1, 2013.

Seyyid Bey, “Hilafet”, **Hilafet Risaleleri, IV. Cilt (Meşrutiyet Devri)**, (Haz. Sami Erdem), İstanbul: Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Toprak, Hicret. Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinî Kurumsallaşma: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu, **Muhafazakâr Düşünce**, Cilt XIV, Sayı 51, 2017.

Tunaya, Tarık Zafer. “Türk Devrimine Karşı İdeolojik Bir Muhalefet Girişimi: Tarikat-ı Salâhiyye Cemiyeti ve Eylemleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 38, Sayı: 3-4, İstanbul, 1984.

Üzüm, Hamza. Kitab-ı Mukaddes'te Din Algısı, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 15, 2015.

Yaparel, Recep. Din Psikolojisi-Sosyal Psikoloji İlişkisi Sosyal Psikoloji'de Konu ve Metot Sorunu, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, 1998.

Cumhuriyet Gazetesi Tefrikalar ve Makaleler:

Agah İzzet, “Günün İlhamları: Tivrattan Bir Sayfa”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Şubat 1930.

Akil Şinasi, “Kocası Tanassur Eden Bir Kadının Göz Yaşları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Eylül 1925.

Aka Gündüz, “Bizde İrtica Şuurludur”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Mart 1925.

Falih Refik, “Osmanlılık Rücu Edemez”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Teşrinisani 1924.

Falih Rıfkı, “Demir El”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925.

Hasan Basri, “Serpuş İle İman Arasında Münasebet Aranamaz ”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Haziran 1925.

Kılıçoğlu Hakkı, “Dil Türkçe, Din Türkçe!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisani 1933

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1928.

Mehmet Ali Ayni, “Nakşibendi Tarikati Nedir? ”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930.

Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-1”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1928.

Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-2”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1928.

Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-3”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mart 1928.

Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-4”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Mart 1928.

Mehmed Ubeydullah, “Cumhuriyet ve Din-5”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Mart 1928.

M. Nermi, “Dini Delilikler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1931.

M. Nermi, “Türklük, Cermenlik ve Avuturyalık”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Teşrinisani 1934, s.1.

Peyami Safa, “Avrupalı Bakışı İle Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Mayıs 1933.

Selim Sırrı, “Dinde Teceddüde Doğru Bir Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1925.

Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Beyoğlu’nda Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Şubat 1930.

Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Camide İpekli Esvap”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Şubat 1930.

Server Bedi, “Ramazan Geceleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1930.

Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Ramazan İstatistiği”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1930.

Server Bedi, “Ramazan Geceleri: Mescit”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Şubat 1930.

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mayıs 1924

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 1924.

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Mayıs 1924.

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Mayıs 1924.

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1924..

Seyyid Bey, “Hilafetin Mâhiyet-i Şer’iyyesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1924.

Şaziye Berin, “Misyoner Kız Mektepleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Ağustos 1929.

Yakup Kadri, “Sırça Köşkten: Hazret-i İsa-Süleyman Nazif”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Teşrinievvel 1924.

Yakup Kadri, “Son İmtihan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Mart 1925.

Yunus Nadi, “Din Kitabımız Kendi Dilimizde”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Kanunisani 1932.

Yunus Nadi, “Şapka”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı 472, 1 Eylül 1925.

Yunus Nadi, “Elzem İnkılâp”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı 483, 12 Eylül 1925.

Yunus Nadi, “Güzel Ses Müsabakamız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunievvel 1930.

Yunus Nadi, “Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Teşrinisani 1929.

Yunus Nadi, “Cumhuriyet Devrinde Türk Kadını”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Teşrinievvel 1933.

Yunus Nadi, “Din ve Dünya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Mart 1925.

Yunus Nadi, “Tekkeler”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Eylül 1925.

Yunus Nadi, “İslam Dininin Ne Kusuru Vardır Ki?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1928.

Yunus Nadi, “İlahiyat Fakültesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Mayıs 1924.

Yunus Nadi, “Cumhuriyet’te Ramazan Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931.

Yunus Nadi, “Kurban Bayramı!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kanunisani 1929.

Yunus Nadi, “Erkek Kız Bir Arada veya Ayır Tedrisat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1931.

Yunus Nadi, “Türkçe Kur’an, Türkçe İbadet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Kanunisani 1932.

Yunus Nadi, “Meselenin Mahiyeti Din Değil, Dil!”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Şubat 1933.

Yunus Nadi, “Yalnız Cehl ü Taassub”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Şubat 1925.

Yunus Nadi, “Teceddüd Aleyhdarlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Şubat 1925.

Yunus Nadi, “Güzellik Müsabakamız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Şubat 1929.

Yunus Nadi, “Kurban Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Mayıs 1930.

Yunus Nadi, “Dil ve Kültür Temelinde Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Birincikanun 1934.

Yunus Nadi, “Hayatta tekâmül: Dinde milliyet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Kanunisani 1932.

Yunus Nadi, “Menemen’deki İrticaî Hareket”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Kanunievvel 1930.

Yunus Nadi, “Din Siyasî Maksatlara Alet Yapılamaz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kanunisanı 1931.

Yunus Nadi, “Millet ve Hükümet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mart 1925.

Yunus Nadi, “Yalnız Cehl ü Taassub”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Şubat 1925.

Yunus Nadi, “Cumhuriyet’i Koruma Kanunu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Kanunievvel 1930.

Yunus Nadi, “Tehlike Karşısında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Şubat 1925.

Yunus Nadi, “Kudüs Kongresine Karşı Türk Hassasiyeti”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Kanunievvel 1931.

Yunus Nadi, Ramazan Tecrübelerimiz, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mart 1928.

Yunus Nadi, “Fesat ve Hakikat Karşı Karşıya”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1924.

Yunus Nadi, “Yeni Türk Devleti’nin Metin Esasları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1924.

Yunus Nadi, “Laik İdare Ne Demektir?”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Kanunisanı 1931.

Yunus Nadi, “Menemen Muhakemesinden Çıkan Hakikat”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1931.

Yunus Nadi, “Ecnebi Düşmanlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1924, s.2.

Yunus Nadi, “Cumhuriyet’te Ramazan Bayramı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Şubat 1931.

Yunus Nadi, “Bir Medeniyet Vazifesi: İctimaî Muavenet”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Nisan 1931, s.1.

Yusuf Ziya, “Ramazan”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Kanunievvel 1932.

Tekin Alp, “Ulusal Birlik Yasası”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Birincikanun 1934.

Ansiklopedi Maddeleri

Akyıldız, Ali. “Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti”, **TDVİA**, Cilt 39, İstanbul: 2010.

Aydın, Mehmet Akif. “Anayasa”, **TDVİA**, C. 3, İstanbul, 1991.

Aydın, Mehmet S. “Elmalılı’da Teceddüd Fikri”, **Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu**, Ankara: 1991.

Bozkurt, Nebi. “Sarık”, **TDVİA**, C. 36, İstanbul, 2009.

Erdem, Sami. “Seyyid Bey, 1873-1925”, **TDVİA**, C. 37.

Güneş, İhsan. “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, **TDVİA**, C. 41, İstanbul, 2020.

Gürsoy, Kenan. “Laiklik”, **TDVİA**, C. 27, İstanbul, 2003.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Batılılaşma”, **TDVİA**, C. 5, İstanbul, 1992.

Katar, Mehmet. “Paskalya”, **TDVİA**, Cilt 34, İstanbul: 2007.

Kurşun, Zekeriya. “Şeyh Said”, **TDVİA**, C. Ek-2, İstanbul: 2019.

Küçükcan, Talip. “Laiklik: İslam Dünyasında Laiklik”, **TDVİA**, C. 27, İstanbul, 2003.

Ortaylı, İlber. “Millet”, **TDVİA**, C. 30, İstanbul, 2020.

Özcan, Azmi. “Hilafet”, **TDVİA**, C. 17, İstanbul, 1998.

Sitembölükbaşı, Şaban. “İrtica”, **TDVİA**, C. 22, İstanbul, 2000.

Tahsin Özcan, "Osmanlılar (Dini Hayat)", **TDVİA**., Cilt 33, İstanbul, (2007).

Topaloğlu, Bekir. “Cihad”, **TDVİA**, C. 7, İstanbul, 1993.

Tezler:

Akbaba, Ferhat. **Reşat Nuri Güntekin’in Romanların Din Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2019.

Bakırtaş, Şennur. **Abdulrazak Gurnah ve Salman Rushdie’nin Eserlerinde Kültür, Kimlik ve Din Algısı**, Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2014.

Ceylan, Ayşe. **Ayşe Şasa’nın Eserlerinde Din Algısı ve Dinî Yaşantı**, Yüksek Lisans Tezi, Adana, Çukurova Üniversitesi, 2021.

Kaygın, Ebru. **Dede Korkut Hikâyelerinde Din Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 29 Mayıs Üniversitesi, 2016.

Lee, Nan-a. **1928’den 1960’a Kadar Cumhuriyet Gazetesinde Edebiyat, Tarih, Kültür ve Sanatla İlgili Yazıların Sistemantik Bibliyografyası**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1991.

Namlı, Taner. **Tanzimat Devri Türk Romanında Sosyal Tenkit**, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Temel, Faruk. **Cumhuriyet İdeolojisinin İnşasında Basının Rolü “Zonguldak Gazetesi (1923-1954)”**, Doktora Tezi, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2017.

Şimşek, Zeynep Nur. **Fesli Maymunlar: Son Dönem Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Evrim Edebiyatı ve Edebiyatın Evrimi (1894-1934)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2021.

Sempozyumlar ve Diğer Yayınlar:

Gürkan, Nilgün. **İmparatorluktan Ulus Devlete Modernliğin İnşasında Gazeteciler. Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu**, içinde Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, 1999.

Karacoşkun, Mustafa D. ve İbrahim Efe. “Grup Kimliği Ekseninde Gelişen Dinî Söylem ve Davranışlara İlişkin Psikososyal Çözümlemeler”, **Gaziantep Üniversitesi Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi, Tartışmalı İlmî Toplantı**, Ensar Yayınları, İstanbul: 2016.

Kılıçzâde Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlân-ı Harb”, **İctihâd**, Sayı 58, 27 Mart 1913.

Ramazanoğlu, Yıldız. “Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Zihniyet Değişimi”, **Türkiye V. Dinî Yayınlar Kongresi**, Ankara, 2012.

Turan, Şeyma. “Greek Orthodox Sacred Places (The Hagiasmas) in Istanbul: A Psycho-sociological Research On The Hagiasma of The Vefa Virgin Mary (Panagia Kimisis)”, **Trinity College Dublin Erasmus-European Intensive Programme: Translating God(s): Islam and Christianity in Southeast Europe** (yayınlanmamış sempozyum metni), İstanbul: 26 Nisan-10 Mayıs 2011.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima Senesi: 1-2, Cilt 1-8-I.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, İçtima Senesi 2, Cilt 1, Resmi Ceride, 3.3.1340.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Resmi Ceride, İçtima Senesi: 2, Cilt 7, 3.3.1340.

Online Kaynaklar:

Cumhuriyet Gazetesi Online Arşivi, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/yayinlar> üzerinden ulaşıldı.

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=> adresi üzerinden ulaşıldı.

İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihe Bakış Projesi,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/gazete.php?gazete=cumhuriyet> üzerinden ulaşıldı.

Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection,
<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/> adresi üzerinden ulaşıldı.

Sözlükler:

Ayverdi, İlhan. **Misalli Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lügatı**, Ahmet Topaloğlu (red.), İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.

Devellioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, (Haz. Aydın Sami Güneyçal), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2002.

Redhouse, Sir James W. **A Turkish and English Lexicon**, Redhouse, Constantinople: H. Matteosian, 1921.

Şemseddin Sami. **Kamus-ı Türkî**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.

Türk Dil Kurumu. **Büyük Türkçe Sözlük**, <http://tdkterim.gov.tr/bts>.